18412=4-11.2/6
1-4-10

А.М. ГОРЬКИЙ

Эне

КРАЕВОЙ ИЗДАТЕЛЬСТВО
„АЛТАЙСКАЯ ПРАВДА"
БАРНАУЛ—1941

5114.

ЧИТАЛЬНЫЙ ЗАЛ

Горно-Алтайская Областная
БИБЛИОТЕКА

Р2 (алт) — ~~5119~~
Г-71 5114
М. Горький
Мать
Щ 6 р 60 к.

ЧИТАЛЬНЫЙ ЗАЛ

84(2=411.2)6-4
Г 710

Перекопов бес требов.

Лигроин 10 л.
Керосин 4 л.

~~Я, Измайлова, беру для сцены на временное пользование 6 простыней.~~

30/VI-43 г. Измайлов.

Простынь 16
Полотенец 20 шт.

5-ТАМ-2

Горно-Алтайская Областная
БИБЛИОТЕКА
ЧИТАЛЬНЫЙ ЗАЛ
1953 г.
Бл. 1514

БАШТАПКЫ БЕЛЮК

I

Ишмекчилер чуктай дьаткан ороомнын' юстиле, ышту, майлу кейде кюнюн' сайын фабриканын' сыгыртузы торгулып, ёткюн юнденип турды. Онын' кыйгызына уккур, кюрдейген бюдюштю, уур ишке чылаган, балтыр эдин бойынын' уйкузыла тыштандырып аларына дьеткелек улустар, боромтык ён'дю кичинек, туралардан', коркуп калган таракандар чылап, чыгара дьюгюрип турдылар. Соок барын'кый тан' адып келгенде, кара таштардан' салынган клетка аайлу бийик фабрика дьаар, олор дьазабаган оромдорло баргылап турдылар, фабрика дезе, бойынын' ондор тоолу, квадрат кеберлю, дьапшык кёстёриле олорго балкашту дьолын дьарыдып берип, келгилебей кайдар баргай эмеш деп тургандый, сакып турды. Буттардын' алдында чейилген балкаш бачылдан турды. Уйкузыраган кыркырак юндер дьан'ыланып турды, казырланып айткылаш кейди калдьура юзюп турды, базып отурган улустарга удура дезе, ёскё табыш дьан'ыланып машиналардын' уур табыштары, буунын' баркыраганы. Кюрдейижип дьоон шыйдамдарга кеберлеш болуп, ишмекчилер дьаткан оромнын' юстиле эн'кейиже бийик кара трубалар казырланып, аайы-бажы дьок узайыжа кёрюнип турдылар.

Качан эн'ирде, кюн ажарда, туралардын' кёзнёктёринде онын' кызарып тийген чогы дьалтырап барганда, фабрика бойынын' кара таш ёзёгинен' улусты кара шлак чылап, чыгара таштап турды, олор база ок ойто, саргара ышталып калган, дьюстери карарып калган, кийим-сайымыла уймалган машинанын' сюркюш юзинин' дьапшынчак дьыдын — кейге дьайып, ач тиштериле дьалтырадып дьана оромдорло базып турдылар. Эмди олордын' юндеринен' эркин эрмек билдирип, база сюгюнюжип те турганы бар, — каторжный иш бу кюнде божоды, олорды айылында курсак ла амыр сакып турды.

Кюнди фабрика ажырып салды, улустын' балтырларынан' машиналар канча ла бойлорына керектю болгон ийде кючти эмгилеп, соргылап алдылар. Кюн изю де дьок болуп, дьадын дьюрюминен' чыгара кырылды, кажыла кижи бойынын' ёлюми дьаар база бир алтам ичкериледи, дье андый да болзо, олор ышталган кабактын' дьыргалын, амыраар — сайраарын бойынын' алдында кёрюп турдылар, ого до ончолоры дьёптик болдылар.

Байрам кюндерде он часка дьетире уюктагылап турдылар, онын'

кийининде дьаан улус ла юйлю улустар талдама кийимдерин кийип алала, обедня угарга баргылап, дьол аяс церквени керекке бодобос дьиит ёскюрюмдерди адылып турдылар. Церкведен' дьанып келеле, пирогтор дьип, база такып эн'ирге дьетире дьадып уюктагылап турдылар.

Канча дьылдын' туркунына дьуулган дьоболто, улустын' курсак дьиир кююнин дьоголтып турды, айдарда дьакшы тойо курсактанып аларына, бойлорынын' курсак кардын кычкыл ачуга ёртёп, сюрекей кёп кабак аракы ичип турдылар.

Эн'ир киргенде, дьалкурыжып оромло базып дьюрдилер, галошту улустар, дьер кургак та болзо галожын кийгилеп, дьааштан' бектенер дьабынчы зонтиктю улустар, кюн дьарык дьарт аяста болзо, бойыла кожо тудунып дьюрдилер.

Бойы-бойлоры тушташканда, фабрика керегинде, машиналар керегинде эрмектежип, мастерлерди айткылап, эрмектешкилеп база сонангандары дьан'ысла олордын' ижинен' улам колболышкан неле дьюзюн эрмек куучын болды. Сок дьан'ыстан' чачылган, чедиргендий дьарыган, ийде кючи дьок, он'ду лаптузы коомой санаа шюлтелер, карала дьан'ыс кеберile ёдюп турган кюндерде, дьюк ле арайдан' мызылдап турды. Иштен' дьанып келгенде, эмегендериле кырыжып, кёбизинде бойынын' дьудруктарына ачынбай, олорды согуп турдылар. Дьиит ёскюрюмдер трактирлерге отурып эмезе бойы-бойлорынын' айылдарында ойын дьууп, чурана ойноп дьаман сёстю кожон'дор кожон'доп бийележип, кырмакташкылап, база аракылап турган. Кюч ишке дьобоп калган улустар, тюрген эзирип, ончозынын' ёкпё дьюрегинде, кижи он'доп болбос, кандый да оорулу немедий, ачынчылу корон кюйбиреп турган. Ол дьайым керексинип турган. Андый дьажытту, базылан' санааны дьарыдып дьен'илтелерине, улустар эш — кереги дьок немеден' улам, бойыбойына ан' кеберлю калып барып турдылар. Канду согуш чыгып туратан. Бир кезекте ол согуш, кижи бертиндирериле божоп, ас сабазында — ёлюм болуп турат.

Дьурт улустын' ортодо, кёп сабазында, тудуш сакылталу ёштёш болуп, ол корлу ёштёш, эр дьажына, балтыр эттин' калыккаиы эскире бергедий, эмдеп алгадый аайы дьок, тюн'ей болгон. Ада дьаштан' ала, улус мындый оорулу адаларынан' укталыжып, энеден' чыкканыла, эттен' дьарылгалы оору болуп, ол оорузы кара мен'дий дьакталып эш-кереги дьок казырландырып, бастыра дьюрюм — дьадынынын' туркунына бир канча тюбекке сугуп, ёлгёнчё олорго узаду дьюктюк болуп турды.

Байрам кюндерде дьиит ёскюрюмдер айылына эн'ирде орой дьанып, кийим — киртиги дьыртык, тоозын тобыракка уймалган, дьюзи-чырайы шыркалалган, нёкёрлёриле ёчин алып, согуп алганына мактанып, айткылаткан, ачуурканган, эмезе ачу коронго кёстин' дьажы кёлдий тёгюлип, баш кёдюрбес эзирик, ачымчылу, дьадынында ырызы дьок, дьаман дьескинчек болдылар. Аразында уулларды айылына ада-энелери экелип тургандар. Олор балдарын кайда-кайда оромнын' ичинде чеден алдынан', эмезе билинбес эзирик кабак аракы ичер дьерде дьатканын бедиреп табала, неле дьюзюн-дьюкпюр адылып, эди каны аракынын' ийдезине мелиреп

калган балдарын, дьымжак эдине дьудрукла согуп, онын' кийининде эртен тан'ла качан кей-кейтикке торгулып, фабриканын' ачурканып, кара балкаш суу аккандый юндензе, олорды ойгозып ишке ийерине кичеенип, кезигинде чала-была кичеенип, балдарын уюктадып салып дьадылар.

Бала барказын тын' арбап соготон, дье дьиттердин' аракылап, согужып турары дьан'ду кылыктый болуп билдиретен. Адалары дьиит тужунда, олор база аракылап, согужып тургандар, олорды ада-энелери база согуп, арбанып ок туратан. Дьадын-дьюрюм качан да болзо, тудуш андый болгон, — ол бир аай араай кара барлу суудый барын'кый ён'иле ёдюп, кюнюн'-кюнге канча дьылдын' туркунына бектелип, ёдюп юрениже берген, карала дьан'ыс болуп, сананарга дьемет болгон. Ондый дьюрюм — дьадынды, ёскёртип аларына бир де кижи ченебей турган.

Каа-дьаа ишмекчилердин' чуктай дьаткан дьуртына, кайдан' да солун улус келип туратан. Озо баштап олор улуска солун болуп кёрюнетен, онын' кийининде олордын' алдында иштеген дьерине дьюрюм дьадыны керегинде куучындагылап турганынан' улам, бойына бир керектий тыш кебер аайлу, калайлай солун болуп кёрюнип, база эмеш ёй ёткёндё, олордын' солун кёрюнери дьылыйып, олорго улус юрениже берип, билдирбес улустар боло беретен. Ишмекчилердин' дьадыны кайда да болзо, — кара ла дьан'ыс тюн'ей болгоны, олордын' куучынынан' дьарт болгон. Ол андый турганда ненин' керегинде эрмектежетен?

Дье кезикте олордын' бир кезеги, ишмекчилерге кандый да солун куучын айдып туратандар. Олорло сёс блаашпайтан, дье олордын' солун куучынын бюдюнбей угуп туратандар. Ол куучындар бир кезиктеринин' сагыштарын сокорлой кюйбиредип, экинчилеринин' сагыжын аайы-бажы дьок тюймедип, ючинчилерин дезе, кандый да дьарт эмес немеге эзендирип турган, айдарда олор, эш кереги дьок, арчамыктальп турган куйбырткан санаазын дьайладарга, онон' тын' аракылап турдылар.

Башка дьерден' келген солун кижиден', аайы башка куучын билдиргенде, чуктай дьаткан дьурттын' улузы, онын' эрмегин узак ёйгё ундубай, база ого кеберлеш кижи кёргёндё, бойына аайы дьарт билдирбезинен' дьалтанып тургандар. Кюч те болзо, амырына дьаткан дьюрюм дьанынын', санаарга-чынынча ёдюп турганын бузуп, кандый да дьан'ы, кижиге билдирбес дьадын-дьюрюм эдип салбазын деп, андый улустан' коркуп, дьалтанып тургандый болгон. Дьадын-дьюрюм качан да болзо, дьан'ыс кючле олорды базып турарына улус юрениже бергендер. Дьадын-дьюрюм дьакшыга башкаланарын сакыбай дьадын-дьюрюмнин' кандый ла дьаранары там ары уур боло берер деп, бодоп тургандар.

Башка солун куучын айдып турган улустан', чуктай дьаткан улустар, унчугышпай ыражып тургандар. Айдарда ол улустар кайдар да барып, дьоголо беретен, фабрикада арткандарын дезе, чуктай кюрелеп дьаткан улустардын' дьюрюм-дьадынына кожулып бararын билбей турганда, туура башка арткылап калат.

Андый дьюрюм-дьадыннын' ортозында бир бежен дьашка дьетире дьадала, кижи ёлюп калатан.

не надо

II

Анайда ок чачын'ыр, кюрдек бюдюлю, кичинек кёзичектю слесарь Михаил Власов дьаткан; онын' кёстёри кою бюткен туюк кабагынын' алдынан' сезиктю кёрюп, дьаман каткылу болгон. Фабрикада эн' артык слесарь, слободкада ончозынан' бёкё-кючтю, ол фабрикада начальниктерле кырыжып туратан, онон' улам иштеп алатан дьалы ас болгон, кажыла байрам кюнде кемди-кемди согуп салатан, айдарда сны онколоры сююбей, коркуп туратан. Оны база согорго ченешкилеген, дье онызы калас болуп ёдётён. Качан оны согорго улус келип дьатканын Власов кёрюп сескенде, ол колына агаш, таш, темирдин' сыныгын алып, буттарын алчайта тургузала, ёштюлерин унчукпай сакып туратан. Кёстёринен' ала мойынына дьетире кою ёскён кара сагалду дьюзи, база кою тюктю колы, согорго келген улуска, коркушту болуп кёрюнетен. Анчадала онын' кёстёринен' коркугылайтан, — кичинек курч кёстёри улустарды болот ёрюмле ёрюмдегедий кёрюнип, онын' кёстёрине дьолыккан кижи, бойынын' алдында кююн кайралы дьок согорго белен, ан'зыраган калдьу кюч-чак сезинип туратан.

Дье, таркагылагар, кёлчиндер! — деп, ол тунгаксу юниле айткан. Кою бюткен сур кара сагалы ёткюре дьаан, сары тиштери суркурап кёрюнетен. Улустар коркугылап, оны неле дьюзюн-базын айткылап, таркап турадылар.

— Кёлчиндер! — деп, олорды ээчий кыскарта айдып, шибегедий юйтеп турган кёстёриле ээчий кюлюмзиренип кёрюп туратан. Онын' сон'ында, бажын кан'кая бийик тудуп, олордын' кийининен ээчий базып, кыйгыла кычырып туратан:

— Дье, — ёлюмди кем керексип туру?

Бир де кижи чыкпай турган. —

Ол кёп эрмек айтпас болгон, — база «кёлчин» деген сёс онын' сыран'ай ла сююген сёзи болгон. Ол сёзиле, ол фабриканын' бийлерин, полицияны адап, бу ок сёзиле ол эмегениле эрмектежетен болгон.

— Сен, кёлчин, штанымнын' дьыртылып калганын — кёрбёй турун' ба!

Качан онын' уулына, Павелге, он тёрт дьаш боло берерде, Власов оны чачынан' тудуп силкип саларга санаган. Павел дезе, колына уур дьаан маска алып, кыскарта айтты:

— Тийбе...

— Немени? — деп, сурайла бийик сынду, чичке коо бюдюлю уулынын' юсти тёмён, кайын'ды кёлёткё бёктёп тургандый бюркей базып турды.

— Болор! — деп, Павел айтты. — Эмди мен сеге берилбезим...

Онын' сон'ында масказыла талайды.

Адазы оны кёрёлё, кара кою ёскён тюктю колдорын учазы дьаар кайра эделе, каткырынып кимиренди:

— Кем дьок...

Онын' кийининде дьаан юшкюрип, айтканына юзери кошты:

— Эх, кёлчинди, сени...

Мындый куучын болгон сон'ында, удабай эмегенине айтты:

— Менен' эмди акча сураба, сени Пашка азырап чыдаар...

— Сен бастыразын аракыга ичетен' бе? — деп, эмегени коркорын базынып сурады.

— Сенин' керегин' дьок, кёлчин? Мен ойнош таап аларым...

Ойнош то таап алганы дьок болгон, дье онын' кийининде, ёлгёнчё, эки дьылга дьуук, бойынын' уулынын' бары-дьогын эзебей, онула эрмектешпес болгон.

Анда, бойы ошкош дьаан сёёк таякту, семтер тюктю ийт бар болгон. Ол ийт оны кюнюн' сайын фабрикага дьетире юйдежип салала, эн'ирде баратазынын' дьанына оны сакып дьаткан. Байрам кюндерде Власов аракылап, кабактар сайын базып дьюретен. Ол унчукпай базып дьюрюп, кемди де бедреп дьюргендий, туштаган улусты кёстёриле тырмактап тургандый кёрюп дьюретен. Ийди де дьаан, дьелмер куйругун суй салып алала, кере тюжине оны ээчий базып дьюретен. Айылына ол эзирик дьанып келеле, эн'ирде ажанып, бойынын' аягынан' ийдин азырап туратан. Ол оны сокпойтон до, ого арбанбайтан да, дье качан да эркелетпейтен. Курсактанып алган сон'ында, эмегени аяк калбактарын ёйинде дьуунадып салбаган болзо, столдын' юстинен' бастыразын дьалмай согуп, бойынын' алдына бир шили кабак аракы тургузып алала, дьардыла кайра стене дьаар дьемей дьёлёнип, эрикчил тунгак юниле, кёстёрин дьумуп алала, оозын дьаанада ачып, улугандый кожон'доп отуратан. Эрмекчил, дьаман кююлер, онын' эрин сагалдарынан' ёткюре, калаштын' оодыгын буркурада чачып, чыгар чыкпас оролыжып туратан дьон терсек сабарларыла туюк кара сагалын сыймай тудуп — слесарь кожон'доп отуратан. Кожон'нын' сёстёри дьарт эмес, узадулу, кожон'ынын' юни кышкы бёрюлердин' улуп турган юни ошкош болгон. Бутулкада тюгенгенче ле ол онойдо тын' кожон'доп отуратан, онын' кийнинде дезе, тактанын' юстине кабыргазына кыйын дьадып, эмезе бажын столдын' юстюне салала, онойдо ло фабриканын' сыгырткызы чыкканча, уюктап дьадатан. Ийди дезе онула коштой дьадатан.

Ол грыжа деп оорудан' улам ёлгён. Бир беш конок кирези бастыра бойы карарып калган, кёстёрин дьумуп алала, база тиштерин чыкырадып, ол тёжёгине ан'данып дьаткан. Бир кезекте эмегенине айдатан:

— Мышьяк деп корон бер, мени корондоп сал...

— Михаилдин' оору дьерине дьылу неме салар керек, ого операция эдер керек, база оору кижини бюгюн ле больницага апарар керек деп, эмчи доктор айткан болгон.

— Ары кедери бар — мен бойым да ёлёрим!... Кёлчин! — деп, кюркюрек юниле Михаил айтты.

Качан эмчи доктор дьюре берерде, эмегени операция эдип кестирерине дьёпсинзин деп дьайнаарда, ол дьудругын тююнип, коркушту кезедип, ого айтты:

— Мен дьазылзам — сеге ок коомой болор! — деди.

Эртен тура, качан фабриканын' сыгырты ишке кычырып турар ёйинде, ол ёлгён. Межикте ол оозы ачык дьаткан, дье туюк кара кабактары дезе, чугулду немедий, дьемире бюркелип калган болгон. Онын' ёлгён сёёгин эмегени, уулы, ийди, карган аракызак

фабрикадан' чыгара сюрюп салган атту-чуулу аракызак ла уурчы Данило Весовщиков ло слободканын' бир кезек тербезендери дьууп койгондор. Эмегени эмеш араайынан' ыйлаган, Павел дезе — сыран'ай ыйлабаган. Чуктай дьаткан дьурттын' улустары дьолой ёлгён сёёктю межик туштаганда, крестенгилеп токтой тюжеле, бойы-бойлорына айдыжып турат:

— Онын' ёлгёнине Пелагея байла сюгюнип турган болбой кайсын...

Бир кезектери дьастыра айдылганын тюзедип турдылар:

— Ёлгён эмес, — кыйылган ийне...

Качан межикти дьерге кёмёлё, — улустар дьюре берерде, ийди дезе, артып калала, ээзинин' ёлгён сёёгин кёмгён дьан'ы балкаштын' юстине отурып, узак унчукпай дьерди дьытап отурган. Бир канча кюндер ёткён сон'ында, оны кем де ёлтюрип салган...

III

Адазынын' ёлгёнинен' бир эки неделе ёткён кийининде воскресен кюнде Павел Власов айылына сюрекей эзирик дьанып келген. Ары-бери дьайылып, тёрдёги толык дьаар базып барала, озо адазы аракылап эзирик келгенде, кылынып турганы чылап, столды дьудурыгыла согуп ийеле, энезине кыйыгырды:

— Курсактанарга!

Энези дьанына дьууктай базып келеле, коштой отурала, уулынын' бажын тёжине дьаба тартып, кучактанып алды. Уулы дезе, онын' дьардына колдорыла таянып кедерлеп кыйыгырды:

— Эне капшагай!..

Уулынын' кедерленип кайра тартынганын дьен'деп, энези Сен Тенек! — деп, эркеледип айтты.

— Тан'кы да тартарым! Адамнын' кан'зазын бери мене бер... деп, бойына уккур эмес уур тилиле ан'дандырып, Павел кимиренип турган.

Эзиргенче аракыны ол баштапкы ла катап ичкен. Кабак аракынын' ийдези онын' эди-канын мылырадып салган, дье санаазын ёчёмиктелтпеген, бажында дезе:

— Эзирик пе? Эзирик пе? — деп, суралтар эбелип турган.

Энезинин' эркеледип турганы ого кемзидю болгон, кёстёринде кунукчылы билдирип турганын эзеп турган. Ыйлаар кююни келип турган, айдарда андый кююнин базынып дьайладарга, ол бойынын' эзиригин там тын'ыда ёнётийин дьаандадып турган, бойы дезе тын' эзирик эмес болгон.

— Бу неме сеге сыран'ай керек дьок болгон эди — деп, энези дьымжак колдорыла онын' чубалып, уймалып терге чыктып калган чачтарын сыймай тудуп, айдып турды:

Онын' кююни булгаларга башталды. Сюрекей окуп тын' кузуп божогон сон'ында, энези оны тёжёгине дьатырып, кургап калган ман'дайын чыкту коларткышла дьаап салды. Ол бир кезек серий берген, дье андый да болзо, онын' алдында база айландыра кюрелей турган немелер чакпын аайлу булдур-телдир болуп билдирип турган, кёстёринин' чыкпыттары уурлап, оозында кандый да дьа-

ман ачу неме амтанданып, кирбиктери ёткюре, ол, энезинин' дьаан дьюзи дьаар кёрюп, буучажы дьок сананып дьадат:

— Меге байла эм тура эрте ок болор. Ёскё улус ичсе де кем дьок, менин' дезе кююнип булгалып дьат...

Кайдан' да ыраак дьерден' энезинин' юни угулып турды:

— Аракы ичетен болзон', сен меге кандый азырачы болотон'... Кёстёрин тык этире дьун'ала уулы айтты:

— Аракыны ончо улустар ичип дьат.

Энези сюрекей терен' юшкирди. Чындап та ондо буру дьок болгон. Кабактан' башка улуска ёйди ёткюрер дьер дьок болгонын, ол бойы билинип турган. Дье, андый да болзо, килеп айтты:

— Дье сен — ичпезен'! Сенин' учун адан' канчала керексигенче ичкен. Мени де шыралатканы болор... ого дьюк сен меге ачынатан болзон', а?

Комыдалду дьымжак сёстёрди угуп, адазы тюрю тужунда энези айылдын' ичинде бары-дьогы билдирбес, унчукпас, база тудуш ла соктырарын сакып, коркуп отуратаны, Павелдин' санаазына кирди. Адазыла тушташпаска качып, ол калганчы ёйдё айылында ас отурган, энезинен' айрылып ыражып калган, эмди дезе, бир эмештен' дьюреги серип, энезинен' кёстёрин албай кёрюп дьатты. Энезинин' сыны бийик, бир кюрдейе корчок, узак уур иштен' улам оодылып калган, база ёбёгёнинин' согуп, кыйынду тутканынан' улам, онын' эди-каны шёлбийип калган, неге-неге тийип ийбейин деп коркуп тургандый, бир де табыш дьогынан' араай, чала тууразынан' базып дьюретен. Дьалбак бюдюлю, шыпшыйып, бастыразы чырыштарла кезилип калган, кара-кюрен' ён'дю дьюзи, чуктай дьаткан дьуртта юй улустардын' кёп сабазынын' кеберине тюн'ей барын'кый ён'дю, эрикчил сезиктю кёстёриле дьаркындалып турган. Он' кабагынын' юстинде терен' сорбы бар болгон, онон' улам кабагын бир кезек ёрё кёдюрип турган, онын' он' кулагы, сол кулагына кёрё база бир кезектей бийик аайлу кёрюнип турган, бу бастыра темдек сорбылары, качан да болзо, тудуш коркунып, тын'ыда турган аайлу эдип, билдиретен. Кара кою чачтарынын' ортозында, кажая буурайган чачтары дьалтырап турган. Ол бастыра бойы кандый да дьымжаксу, кунуксу, дьалынчак болгон...

Эки дьаагында кёстин' дьажы араайынан' агып турган.

— Ыйлаба — деп, уулы араайынан' айдала, — меге суу бер, — деди.

— Мен сеге тошту суу экелип берейин...

Дье, качан энези сууны экелерде, ол уюктай берген. Онын' дьанында энези бир минут кирези турарда, суулу суску тудунган колы тыркыражып, суску кырларына огожок тоштор араайынан' согулып турды. Суулу сускузын столдын' юстюне тургузып салала, энези кудайдын' сюрюнин' алдына тизеленип отура берди. Эзирик дьюрюм-дьадыннын' кююлти кёзнёктёрдин' шилизине табара тийип турган. Кара кюстин' чыкту, каран'уй эн'иринде чурана кын'зу чын'ырып турды, кем де юнгюр кожон'доп, база кем де дьаман сёстёр айдып калдьурып турган, юй улустын' ачурканып, тыксый берген юндери ёткюнделип, шакпыртту дьан'ыланып турды...

Власовтордын' кичинек турачагында дьюрюм-дьадын, озо ал-

дындагызына кёрё, тым, шакпырт дьогынан', слободка дьурттын' кажыла дьериндегизине кёрё, бир кезектей башкаланып ёдюп турган. Олордын' туразы слободка дьурттын' учында, кёл дьаказында, тын' бийик эмес, дье кадалгак сас тюжюштин' дьанына дьуук турган. Туранын' ючинчи юлюзинде аш курсак белетеер кухня турган, онон' башка дьукачак агаштарла бёлюп салган кичинек кыбычак дьазап салган, анда энези уюктайтан болгон. Арткан юч юлюнин' эки юлюзин, — квадратный комната, эки кёзнёктю; онын' бир толыгында Павелдин' орыны, тёрдёги толыгында — стол ло эки такта турган. Бир канча отургыштар, кийим салар комод, онын' юстинде кичинек кюскю, кийимдю кайырчак. Стенеде илип салган час, база тёрдёги толыкта кудайдын' эки сюри, — дьёёжёзинин' ончозы ол болгон.

Дьиит уулга не ле керек болгонын Павел дьепсеп алган: чурана, тёжин крахмалла кадырып салган чамча, дьарык ён'дю галстук, галош, таяк садып алган, ого дьажыт дьииттердин' дьюрген кеберине тюн'ейлежип, андый ок боло берди. Ойындарга дьюрюп, кадриль база польканы бийелеерге юренип алган, байрам кюндерде эзирик дьанып, качан да болзо, аракыдан' сюрекей дьюдеп ооруп турды. Аракы ичкенинин' эртенгизинде бажы ооруп, батказы кайнап туратан, онын' дьюзи кугарып, эрикчил болгон.

Бир катап энези онон' сурады:

— Кече сеге дьыргалду сююмчилю болды ба?

Кеберин дьемире кёрёлё, каруузын айдып берди:

— Кёк-дьажыл эрикчил! Онын' ордына мен балык кармактайтам. Эмезе бойыма мылтык садып алатам.

Бир де кюн ёткюрбей, штрафтатпай, ижин де ол кичеенип иштеп турган, унчукпайла дьюретен болгон, энезинин' кёстёрине тюн'ей дьаан, кёк кёстёри дьедимдю, бюдюзи дьок кёрюп турган. Ол бойына мылтык та садып албады, балыктаарга да барбады, дье бастыра улустын' дьюрюм-дьаны ёдюп барааткан, такталган дьолынан' туура кыйыжып турганы, дьарт билдирип турган: дьииттердин' ойынына дьюретени астай берди, байрам кюндерде кайдар да барып ок турган, эн'ирде ойто эрююл дьанатан. Уулынын' эрикчил дьюзи эмди курчып, кестери тудуш ла катуланып, база эриндери кандый да солунзу дьабылып кыдьуурканган кеберлю болгонын энези улам ла адьаарып, кёрюп дьюрди. Ол унчукпай дьюре неге де чугулданып тургандый кёрюнип, эмезе ооруга соордырып тургандый билдирип турган. Мынан' озо ого нёкёрлёри келип туратан, эмди дезе, келген ле сайын юйде дьок болгон учун, сыран'ай келбей токтогылай бергендер. Уулы фабрикада иштеп турган дьииттерге кёрё сыран'ай башкаланып барааткаңы энезине дьакшы дьарамык кёрюнип турган, дье качан ол сюрекей кичеенип, кыйыш дьогынан' дьадын-дьюрюмнин' барын'кый ёдюмдю дьолынан' туура чыгып, турганын — энези дьарт билип аларда, — энезинин' санаазына кандый да дьарты дьок базылан' болуп, коркунары кюйбюреп турган.

— Айса болзо сен, Павлуша, ооруп дьюрюн' эмеш — пе? деп, бир кезекте уулынан' энези сурап турды.

— Дьок, мен суу-кадык! — деп, уулы каруузына айдатан.

— Сенин' кеберин' сыран'ай дьаманданат! — деп, энези дьаан юшкюрип айдатан.

Ол бичиктер экелип, олорды дьажырып кычырала, кайдар да сугуп салатан. Кезик аразында бичигинен' нени де башка чаазынга бичийле, онызын база сугул туратан...

Эки бойы ас эрмектежип, ас кёрюжип туратандар. Эртен тура ол унчукпай чайлап алала, ишке дьюре беретен, тюште курсактанарга келгенде, столдо ажангылап отурала, бир кезек сёстёрлю экю эрмектежип, онын' сон'ында ол базала эн'ирге дьетире дьюре беретен болгон. Эн'ирде дезе кичеенип дьюзи-колын дьунуп алала, тойо курсактанып алган сон'ында, бойынын' бичиктерин узак кычырып отуратан. Байрам кюндерде эртен турадан' ала дьюре беретен' ойто айылына орой тюнде дьанып туратан.

Ол городко барып театрга дьюрюп турганын энези билип турган, дье онын' айылына городтон' бир де кижи келбейтен, ичкери ай еткен сайын уулы онына ас эрмектежип турганы ого билдирип турган. Дье ол ок ёйдё, ол кандый да ого он'доор аайы дьок, дьан'ы солун сёстёр айдып, бойынын' эжиленген ёткюн кату кеберин ёскёртип, алдындагы эрмегинде оок-теек кереги дьок сёстёрди туура чачып салгандый билдирип турган: ол дьазанып дьюрерин таштап, кийер кийимнин' база эдинин' ару чек дьюрерин кичеенип, дьайым, эптю базып дьюрер болгоны, энезине сезиктю кичеемел болуп барды. Энезине уулы каруузыганы кандый да дьан'ы, солун неме болды: ол, бир кезекте, туранын' ичин бойы сибирип, байрам кюндерде бойынын' тёжёгин дьуунадып, энезинин' кючине ачынып, дьен'илтерге кичеенип турар болгон. Слободкада дьурттагандары андый ишти бир де кижи этпей турган.

Бир катап, ол дьурук экелеле, стенеге кадап салган, анда юч кижи дьуралган, олор эрмектежип, кайдар да дьен'илдене чек базып барааткан.

— Бу тирилген Христос Эммаус[1] дьаар барып дьатканы! — деп, Павел дьартап айтты.

Энезине дьурук дьараган болгон.

— Христосты кюндюлеп дьадын', церквеге дезе дьюрбей дьадын' — деп, сананды.

Павелдин' столяр нёкёринин' дьараштыра дьазаган полкада бичиктер уламла кёптёп турды, дьаткан кыбынын' ичи дьарана берди.

Энезин ол «слер» база «энежим» деп адап турды, кезик аразында эркеленип, энезине айдатан:

— Эне, сен баштан' баш, санааркаба, мен айылга орой дьанып келерим...

Уулынын' онойдо айтканы ого сюгюнчилю болотон, онын' айткан сёстёринен' кандыйла кату, бек санаа сезетен.

Дье онын' сезиктю санаркажы ёзюп турган. Канчала ёй ёткён сайын ого дьарталбай турганынан', кандый да башка, солун кептю онын' дьюрегине там ла кёптёдё кюйбюреп, дьаандап турган. Бир кезекте, энези уулынын' дьюрюмин дьаманзынып туратан:

— Улус ончозы улус аайлу, ол дезе — сыран'ай монах ошкош. Ёйинен' ёткюре кату. Андый болоры дьажынан' кёрё дьарабас... — деп, сананып туратан.

— Айса болзо, бойына кандый-кандый эш болор кыс таап алган эмеш пе? — деп, бир кезекте сананатан.

Дье, кыстарла уружарына акча керек болор, ол дезе бойынын' иштеп алган акчазын бастыразын энезине берип ийетен болгон.

Кайкамчылу унчукпас дьадыны, дьажытту санаа, база кандый да сезиктю, учы бажы билдирбес, тудушла там кёптёп турар санаа болуп, айлар, неделелер ёдюп билдирбес дьанынан' эки дьыл ёдё берди.

IV

Бир катап эн'ирде Павел ажанып алган сон'ында, кёзнёктин' кёжёгёзин туй бектеп салала, бойына одоштой стенеге час лампазын илип салала, толыкка отурып бичик кычыра берди. Энези аяк казандарын дьууп салала, кухнязынан' чыгып, билдирбезинен' уулына дьууктай базып келген. Уулы бажын ёрё кёдюрип, энези дьаар суракту кёрюп ийди.

— Кем дьок, Паша, мен тегинле! — деп, мен'деп айдала, кемзине бергендий, кабактарын дьымырыйта кёрюп, ойто дьюре берди. Дье андый да болзо, кухняда бир минут кирези кыймыктабай, санаркап, кунуксынып турала, колдорын арулай дьунуп алала, база такып уулы дьаар кирип келеле, араайынан' айтты:

— Сен тудушла нени кычырып турганын'ды мен сурап угайын дегем?

Уулы бичигин дьаап салды.

— Сен энежим, — отур...

Энези уур сынын араайынан' тёмёндёдип, уулына коштой отурала, сын арказын тюзеде кедейтип, кандый да дьаан керек сакыгандый тын'дай берди.

Павел энези дьаар кёрбёй, ненин' де учун катуланып, дьаан эмес юниле куучындана берди:

— Мен дьажытту бичиктер кычырып турум. Бу бичиктерди ненин' учун кычыртпай турган дезе, олор бистин' ишмекчилердин' дьадын-дьюрюмин чынынча бичип дьадылар... Бу бичиктер билдирбезинен' дьажытту чыгарылып дьадылар, айдарда бу бичиктерди менен' таап алгадый болзо, — мени тюрмеге отургузып салар. Тюрмеге мени дьан'ысла дьадын-дьюрюмнин' чынын билерге турган учун отургузар. Он'додын' ба?

Энезине кенетийин тынарга кюч боло берди. Кёстёрин дьаанада ачып, уулы дьаар кёрюп турды, онызы кандый да ёштю болуп кёрюнди. Онын' юни де башкаланып, дьабызап, юнгюр боло берди. Кою дьымжак эрдин сагалдарын колыла тудуп, кайдар да толык дьаар башка кёрюшле кёрюп отурды. Уулы учун ого коркушту да оны ачу да боло берди.

— Сеге мындый неме, не керек Паша? — деп, энези айтты.

Уулы бажын ёрё кёдюрип, энези дьаар кылчас эдип кёрёлё, юнгюр эмес юниле каруузын айтты:

— Чынын билерге турум.

Онын' юни араай юнденип, кююни кату болуп, кёстёри кату

дьалтырап турды. Уулы бастыра ёзёр дьажын кандый да каран'уй дьажытту коркушту немеге солунып берингенин, энези дьюрегиле сезинип отурды. Бастыра дьадын-дьюрюмчин' аайы качанда дьан'ыс аайлу эдип билдиретен, башка сагыш сананбай, ол тудуш багып турарына юренип калган айдарда эмди де ал-сагышка, ачу коронго дьидирип бастырган, дьюрегине, эш неме кыялта дьок чын болгонына сёс таппай араай ыйлады.

— Ыйлаба! — деп, араай эркелю Павел энезине айтты, энезине ол кайдар да бараргa эзендежип тургандый кёрюнди.

— Бодозон', бис кандый дьадында дьадып дьадабыс? Сеге тёртён дьаш, — бу дьажына бир дьакшы дьюрюм кёрдин' бе? Адам сени согуп туратан, ол бойынын' неле ачу коронын дьан'ыс-ла сенин' дьалмажын'а салып туратанын, эмди мен дьарт билип турум. Бойынын' дьадын-дьюрюминин' уур, ачу-коронына базын-чыктадып, бастырып, ол неден' болуп турганын аайлабай туратан. Ол фабрикада одус дьыл иштеген, ол ижин баштаар тушта ба-стыра фабрика эки ле дьаан корпустан' болгон, эмди дезе андый корпустар — дьети.

Энези оны коркунып ачап угуп отурды. Уулынын' кёзи дьа-раш, дьарык кюйюп турды; столго тёжиле дьёлёнип алып, энези дьаар дьуук дьылала, кёстин' дьажынан' суулантып кал-ган дьюзине, билип алган дьюрюм дьанынын' чындыгын, баштапкы куучында айдып турды. Билериле оморкоп, бастыра дьаш кючи-ле, юренчик изюзиле, ол юредюнин' чындыгына ару бюдюп, бойына дьарт немени ол айдып турды. Дьартап он'доп алганын куучындап отурган, — ол куучынын дьан'ыс ла энезине дьартап айдып берерге кичеенип турган эмес, бойынын' билгенин дьартап аларына кичеенип турган. Бир кезикте ол, айдар сёстёрин таппай калып, токтоп турган, ол тужунда бойынын' алдында ёчёмикте-лип ачуурканган энезинин' дьюзине кёрюп, база дьашка алдырып-ёчёмюктелип дьалтырап турган кёстёрин кёрди. Энезинин' кёстё-ри коркунду, чала билбезинен' кёрётён. Ол энезине ачынып тур-ган, айдар да эрмек куучынын база такып айдып, дье, эмди дьан'ыс ла энезинин' керегинде, онын' дьюрюм-дьадыны керегинде куу-чындап отурган.

— Слер кандый сюгюнчилю дьадын билдигер? Ёткён дьажы-гарды — кандый дьакшы немеле айдатаныгар? — деп, уулы сурап турган.

Энези тын'дап бажыла дьайкап, кандый да дьан'ы, бойына дьарты дьок, кунуксу, сюгюнчилю санаа эбелип, — ачу корон ёдюп калган дьюрегин ол дьымжада эркеледип турган. Анайда, бойы керегинде, бойынын' дьадын-дюрюми керегинде куучынды, ол баштапкы ла катап угуп турган, уюктап калган дьарты дьок санаазын андый куучын уйгузып, узак дьадын-дьюрюмнин' ёчё-мюктелип калган эрчимин сезиктеде дьаркындадып турган. Ол бойынын' дьелелериле (подругаларыла) дьадын керегинде куу-чындажатан, узактан' дьадын-дьюрюм керегинде куучындажып туратан, дье качан да болзо, — ол бойы ёскёлёри де дьан'ысла комыдап кородоп дьюретен, — бир де кижи дьадын-дьюрюм не-нин' учун андый уур, кюч болуп турганынын' керегинде — дьар-

тын айдып бербейтен болгон. Эмди дезе, онын' алдында бойынын' уулы отурып дьат, кёстёринин', дьюзинин' кебериле айдып турган сёстёри, — бастыразы онын' дьюрегине эбелтип, бойынын' энезинин' дьюрюм-дьадынын чынынча билип, онын' шыралу дьатканы керегинде эрмектежип, ого ачынып турганын, энези кёрюп турды.

Энелерге — ачынбайтан.

Андый болгонын ол билип турган. Юй улустардын' дьюрюмдьаны керегинде уулынын' бастыра айдып турган сёстёри — онын' ачу коронду, таныш дьадын дьюрюминин' чыны болгон, онон' улам онын' кёксинде дьылымзу — нак санаа тюрюлип, араайынан' тырлажа дьаандап, ого кандый да таныш эмес дьарты дьок эрке кюнюн' дьюргеери дьаандадып, там ла дьылыдып турды.

— Анайдарда, сен нени эдерге турун'? — деп онын' куучынын юзюктелтип, энези сурады.

— Юренерге турум, онын' кийнинде — ёскё улустарды юредерим. Бис, ишмекчилерге, юренер керек. Бистерге бу дьюрюмдьадын ненин' учун андый сюрекей уур-кюч болуп турганын билип, база ончозын дьартап аларга керек.

Онын' кёк кёстёри качанда болзо казыр, кату бюдюлю болгон, эмди дезе сюрекей дьымжак, эрке кёрюп турганы, энезине сюгюнчилю болуп кёрюнип турган. Дьаактарындагы чырыштарына тююлген кёстин' дьаштары тырлажып та турза, онын' эриндеринде араай кюлюмзиренгени билдирип турды. Уулы дьадын дьюрюминин' ачу аайын сюрекей дьакшы билип, кёрюп турганына макатыганынан' ого эки башка санаа айрылана эбелип турган, дье ондый да болзо, онын' дьиит болгоны база ёскё улустардын' куучындарына кёрё, ол сыран'ай башка куучынданып турганы керегинде ле бастыра улустарга ла ого бойында-юренишкен базылан'ду кюч дьадын дьюрюмге удура чечендежерине, алдынан' бойы туружып турганын, энези ундуп болбой турган.

— Кару балам, сен нени эдип аларга турун'? — деп, уулына айдар кююни келип турган.

Кенетийин онын' алдына ачылып, уулы ол кирези эргим санаалу болуп, ого чала башка кёрюнип те турган болзо, ачык уулын сююрге арчамык боло бербезин деп, сурагын сурабады.

Энезинин' эриндеринин' кюлюмзиренгенин, дьюс кеберинен' кюнзегенин, кёстёринде сюгюмчилю санаа барын, Павел кёрюп, бойынын' чып-чын шшююлтелю сёстёрин ого дьартап бергенин бойы кёрюп, бойынын' дьиит кючтю эрчим сёстёри, онын' бойынын' бюдюмчизин эркиндедип, кёдюрип турган. Андый эрчим санаага соктырганынан', ол бирде кюлюмзиренип каткырып, бирде кабактарын дьемре кёрюп куучынданып отурган, бир кезик аразында онын' сёстёринен' ёштю кююлт угулып турган, онон' улам качан энези онын' торгулта эбелтип айдып турган кату сёстёрин укканда, коркужы келип, бажын дьайкайла, араайынан' сурап турды:

— Андый эмеш пе, Паша?

— Андый! — деп, уулы каруузын кату айдып турган. Албатыга дьакшызын дьетирип, чын сёзин дьайып турган улустар кере-

гинде куучындап турган. Олорды онын' учун дьюрюм-дьадыннын' ёштюлери ан'га бодолду тудуп, тюрмеге отургускылап, албанду — каторга ишке ийип турганы керегинде, энезине куучындап турган...

— Андый улусты мен кёрюп дьюргем! — деп, эркин кююле ол айдып турды. — Дьер юстинде олор талдама улустар.

Андый улус энезине коркушту санаа элбедип турган, айдарда ол уулынан' катап сурааарга сананды:

— Андый эмеш пе?

Дье андый сурагын сураарына санаазы барынбады. Онын' уулы андый сёстёрди айдып, бойынын' дьюрюмине коркушту кекедюлю сагыш сананып турарын юреткен улустардын' керегинде уулынын' куучынданып турганын дьабаарып угуп отурган. Учында ла уулына мынайда айтты:

— Удабас тан' дьарыыр, сен дьадып уюктайтан болзон'!

— Ээ, мен дьадарга ок турум! — деп, уулы дьёпсинди. База ок энези дьаар эн'ейип:

— Сен мени он'додын' ба? — деп, сурады.

— Он'додым! — деп, энези дьаан юшкюрип, каруузын айтты. Онын' кёстёринен' база ла такып дьаштары тоголоныжа берди.

— Сен — ёлёрин': — деп, тыксып айтканына кожуп турды.

Уулы ёрё туруп, комнатала ары-бери базып келеле айтты:

— Дье, эмди мен нени эдип турганымды, кайда дьюрюп турганымды, ончозын он'додын', мен слерге бастыразын айдып бердим! — деп, айтты. — Мен сени сурап турум, эне, — сен мени сююп турган болзон' — меге арчамык этпе!...

— Кару эркетен'им сен! — деп, энези тыксый айдат. — Бир де неме билбейтен болзон', айса-болзо меге артык болор эди!

Уулы энезинин' колын алала, бойынын' колдорына тын' тудуп турган.

Эркин кючиле «энем» деп, уулынын' айтканы ла колдорынан' тудуп, сюгюнчилю тутканы солун, дьан'ы неме болгон.

— Мен бир де неме этпесим! — деп, энези юзюктелип турган дьажык юниле айтты, сен карала дьан'ыс бойын'ды чеберле, — чеберле!

Неден' чеберленерин дьартын билип албаганынан' улам, энези кубуксынып эрмегине кожуп айткан:

— Сенин' эди-канын' сюрекей агат...

Онын' сон'ында онын' бекемел дьараш бюдюлю, кюр-кёксинен' эки колдоп кучактай алала, мен'деген кептю араайынан' куучындай берди:

— Кудай билзин сени! Бойын'нын' кююнин'че дьюр, мен сеге арчамык этпезим. Дьан'ыс ла турап турум — болгонло улуска коркужы дьогынан' эрмектешпей дьюр! Улустан' коркунып дьюрер керек, — ончозы бойы-бойлорын истежип кёрюшкилебей туру! Ачаптанып дьаткылайт, кюйюнижип дьюргилейт. Ончолоры ла дьаман эдер сагышту. Сен олорды ару акка чыгарып, база дьар-

таарын баштайла берзен', — ол тужунда сени кёрбёй, базып салар!

Уулы эжиктин' дьанына туруп алгэн, энезинин' кунукчылду эрмегин угуп, качан энези эрмегин божоткон сон'ында, ол кюлюмзирене каткырынып айтты:

— Улустын' дьаманы чын. Дье, качан мен ак дьарыкта чын шююлте бар болгонын билип аларымда, улустар артык боло берди!..

Ол база такып кюлюмзиренеле анон' ары айдып турды:

— Ол неден' улам болгонын, бойым да он'добой турадым! Дьаштан' ала ончолорынан' коркуп дьюргем, — бир эмеш дьаандап келеле — кезиктерин дьаман кылыгы учун, кезиктерин дезе, та ненин' учун ёштёп туратаным, бойым да билбей турум! Эмди дезе, сыранай ёскё болуп билдирет, — ончозына ачынып тургам ба? — Мен онын' аайына чыгып болбой турум, — дье, качан улустар бойынын' дьаман кылыгына ончозы бурулу эмес болгонын дьартап билип аларымда, дьюрегим дьымжай берди...

Эрмегин токтодоло, ол бир кезек бойынан' ненн де тын'дай турган аайлу болуп, онын' сон'ында терен' сананып айтты:

— Чындык анайда тын'ып дьат!

Энези уулы дьаар кёрёлё, араайынан' кимиренип айдып турды:

— Э-э, кудай, сенин' башкаланганын' сюрекей коркуш кекедюлю!

Качан ол дьадып уюктай берерде, энези бойынын' тёжёгинен' араай туруп, уулы дьаар дьууктап, араай базып келди. Павелдин' тёжи ёрё болуп дьаткан, база ак бёслё кыптаган дьастыкка онын' каткак, колдык, кату чырай-дьюзи дьурукталып дьаткан. Колдорын тёжине дьаба тудунып алып, будында ёдюги дьок, чамчачан', энези онын' тёжёгинин' дьанына туруп, эриндери бир де табыжы дьок кыймыктанып, кёстёринен' дезе дьажы араай дьюргеери, дьаан барлу болчоктор болуп, ээчий-теечий агып турды.

V

Олор базала унчукпай бойы-бойлорынан' ырокта болуп база дьуук та болуп дьаткандар.

Бир катап, неделенин' ортозында, байрам кюнде, Павел айылынан' чыгып бараадала, энезине айтты:

— Суббот кюнде, городтон' меге айылчылар келер.

— Городтон' дийзин' бе? — деп, энези уулынын' айтканын такып айдала, — кенетийин ыйламзырай берди.

— Дье, ненин' керегинде, энежим? — деп, Павел юнгюр дьаан ачулу сурады.

Энези дьюзин фартугыла аруланып, дьаан юшкюреле, каруузын айтты:

— Билбей турум, байла тегин болбой...

— Коркуп турун' ба?

— Коркуп турум! — деп, энези дьартын айтты.

— Ол энезинин' дьюзи дьаар ён'дёйёлё чугулданып, — адазынын' эрмектенгенине тюн'ейлештире — айдып турган:

— Коркуштан' улам бис ончобыс ёлгюлеп дьадыбыс! Бисти базып, командовать эдип турган улус дезе, бистин' коркунчагыбысты билип алала, онон' тын'ыда бисти коркуткылап турулар.

Энези кунуксыган юниле улуп турган:

— Чугулданба! Мен канайып коркыбайтам? Бастыра дьажыма коркуита дьаткам, — ол дьюрегим ачу коркушла туй ёсти!

Дьаан эмес, дьымжак юниле, уулы айдып турды:

— Сен мени бурулаба — онон' башка аайы дьок!

Онон' дьюре берди.

Юч коноктын' туркунына онын' дьюреги тыркыражып, онын' айылына кандый да солун, коркушту улус келетени санаазына кирген ле сайын, дьюреги талымжырай берет. Онын' уулы барып турган дьолды, олор кёргюскилеп дьартап бергендер...

Суббот кюнде эн'ирде, Павел фабрикадан' дьанып келеле, колы-дьюзин дьунуп, ару кийимнен' кийип алала, базала кайдар да бараргa базып отурып, энези дьаар кёрбёй айтты:

— Келгилезе, — мен эмди ле ойто келерим деп, айдарзын'. Онон' башка, баштан' баш, коркуба...

Энезинин' чинее-кючи чыгала, тактазына отура берди. Оны, уулы кебин дьуурып кёрёлё, айдар эрмегин узадып турды:

— Айса — сен... кайдар-кайдар сала бererин'.

Онойдо сураганына, энези ачына берди. Дьёпсинбей бажын дьайкайла, энези кыскарта айтты:

— Дьок. Не деп баратам?

Ноябрь айдын' учы болгон. Тюште тон' дьердин' юстине огожок, чукту кар дьааган болгон. Эмди базып дьаткан уулынын' таманы алдында кардын' чыкырап турганы угулып турган. Кёзнёктёрдин' шилине дьаба нени де ёштёп, карамдап тургандый, тын' каран'уй тюн дьакталып калган болды. Энези колдорыла тактага дьёлёнё таянып отура, база эжик дьаар кезе кёрюп сакып турган...

Каран'уй тюнде айылын эбиреде чеберлене ён'ёлёнгилеп, эн'чейгилеп алала, ары-бери кайра адьыктанып, коркушту кийим кийген, дьакшызы дьок дьаман улус, кажыла дьанынан' келип тургандый болуп, ого билдирип турган. Дье, кем де качан ок айылды эбиреде базып, колдорыла стенелерди сыймап дьоктоп турган.

Кижи сыгырганы угулып турар болды, айландыра тымыкка табыжы чичкере сызылып, кунуксу, кююлтю, каран'уй тюннин' куру кейине санааркадып, нени де бедиреп тургандый дьууктап турды. Кенетийин кёзнёктин' алдында, стенеге кадала бергендий, дьылыя берди.

Сенекте кемнин' де буттары шалырай берди, энези чочуп силкинеле, база албаданып кабактарын ёрё кёдюре кёрёлё ёрё туруп чыкты.

Эжик ачылды. Озо баштап айылдын' ичине дьаан дьелмер бёрюктю кижинин' бажы кирди, онын' сон'ында, узун сынду кижи эн'чейип кирип келеле, тюзеле берди, мен'деш дьогынан' он' колын ёрё кёдюрип, табышту, тыныжын чыгара тынала, тёжинен' коюлта кююлю юниле айтты:

— Эн'ир амыр дьакшы ба! —

— Энези унчукпай эн'илип эзендештн.

1953 г.
Инв. № 5114
Горно-Алтайская областная
БИБЛИОТЕКА

Павел юйде дьок па?

Меховый куртказын чечеле, он' будын ёрё кёдюрип, бёрюкле будындагы карын дьалмай соголо, онын' кийининде экинчи будынан' карды база онойдо эк эделе, бёрюгин толык дьаар чачып ийди, онын' сон'ында узун буттарынын' тёзинде ары-бери дьайканып экинчи кып дьаар базып барды. Отургушка дьууктай базып келеле, оны бек пе дьок по деп ченеп тургандый, адьарып кёрёлё, учында ла отурды, онон' оозын колыла бектенип, эстеди. Онын' бажы чынынча тегерик кеберлю, база чачын тазада кайчыладып салган, база эрин сагалы узун болуп ёзёлё, учтары тёмён баштана бюктелип калган болды. Боро ён'дю, дьаан, тосток кёстёриле туранын' ичин эбиреде адьаарып кёрёлё, буттарын карчый-терчий салып, отургышла катай дьайканып сурады:

— Бу тура слердин' бе, айла дьалдап алдыгар ба?

Ого одоштой отурган энези каруузын айтты:

— Дьалдап алып дьадыбыс.

— Коомой тура болуптыр! — деп, темдектеп айтты.

— Паша удабас келер, слер оны сакып алыгар! — деп, энези араайынан' айтты.

— Дье мен база сакып ок отурым! деп, узун сынду кижи араайынан' айтты.

Онын' дьобожып отурганы, дьымжада куучындаганы, база дьюс кеберинин' дьакшы дьалакайы, энезинин' кююн эркинин кёдюрип турды. Солун кижи, ачык дьарык, база дьакшы кююндю болуп, энези дьаар кёрюп отурды, онын' дьарыксу кёстёринин' тюп терен'инде сюгюнчилю чедирген ойноп турган, онын' бастыра толыкту кеберинен', кюрдек кёгюзинен', узун буттарынан' кандый да сюгюнчилю дьарана кёрюнип, ого иженерине санаа алындырып турган. Онын' кийип алганы кёк чамча, кара шалмарынын' сыркан-чактары-сопокторынын' кончына сугуп алган болды. Кем ол, кайдан' келген кижи, онын' уулыла танышканы удаган ба дьок по деп, сурап угарга кююни тартып отурарда, кенетийин солун кижи бастыра бойы кыймыктай береле, озолоп онон' сурады:

— Бу слердин' ман'дайыгарды кем дьара сокты, эдьек?

Ол бу сурагын дьымжада эркелеген юниле, ачык дьарык кюлюмзиренип сураган, дье онын' мындый сурагы, юй кижини ачындырып ийди, энези эриндерин дьуура тартына тиштенип, чырайын соодоло, араайынан' сурады:

— Анда слердин' не керегигер бар болотон, менин' каруум?

Ол бастыра бойыла сербиле тюрген бурулала:

— Дье слер чугулданбагар, анда не болуп барды! Мен ненин' учун сурадым дезе, менин' ёёй энемнин' бажы база, сран'айла бу слердин' сорбугарга тюн'ей дьара согуп салган болгон, дье слер угуп алзагар, онын' бажын, онын' эжи сапожник, ёдюктин' кебиле дьара соккон. Ол бойы кийим дьунар — прачка болуп турган, ол дезе, сапог кёктёёр кёктёнчи болгон. Мени азыранты уул эдип алган сон'ында, — аракызакты, кайдан' да бойына улу тюбекке таап алган. Ол оны согуп туратанын, айдары да дьок! Коркуп туратаныма, менин' баштерем арай дьарылбай туратан...

Онын' ачык дьарык куучынына энези айдар сёзин таппай, бу

бир кюлюкке сурактарынын' каруузын катуланып айтса, ого Павел ачына бербезин деп, энези сананала, ойто дьангактай берди. Буруланып кюлюмзиренеле айтты:

— Мен чугулданып турганым дьок, дьаныс слер сюрекей кенетийин сурадыгар. Мени ёбёгёним кюндюледи, тен'ериде онын' сёёгине быян болзын! Слер татар кижи бе?

Солун кижи чочый бергендий буттарыла серпий тартынып, сюрекей тын' кюлюмзиренип ийерде, онын' кулактары сыран'ай дьиткези дьаар сала бергендий болды. Онын' сон'ында ол кату юниле айтты:

— Эм тура, дьок.

— Слердин' эрмегигерден' укканда, орус эмес аайлу угулат — деп, энези дьартап, онын' кокурланып отурганын билип айтты.

— Ол — орустан' артык эмей! — деп, сюмчилю бажын эн'елтип, айылчызы айдып турды. — Мен Канев деп городтон' келген хохол укту кижи.

— Бого келгени удай берди бе?

— Бу городто дьылга дьуук дьаттым, эмди фабрикага иштеерге кёчтим, онон' бери бир айдан' артык ётти. Мында мен дьакшы улус таптым — слердин' уулыгар, база онон' до ёскёлёри. Мында — эмеш дьадарым! — деп, сагалдарын искеп куучынданып отурды.

Энезине ол сюрекей дьарады, ол онын' уулы керегинде куучынданып отурганына, неле-неле тёлёп бергедий аайлу сананып отурала, кюндюлю айтты:

— Айса, чай ичеригер эмеш пе?

— Дье, мен дьан'ыскан канайып кюндюленип отурайын — деп айдала, дьарындарын ёрё кюрдейте кёдюрип каруузын айтты. — Качан онколоры дьуулза слер кюндюлегейигер ок база...

Бу эрмегиле ол ого коркужын дьандыра эбелтиртти.

Онколоры андый дьакшы болотон болзо! — деп, энези дьакшы сананып айтты.

Базала такып сенекте улустардын' базыды угулып, мен'деген кептю эжик ачылды, — энези базала такып бут бажына турды. Дье онын' кайкаганына кухнянын' ичине крестьян кижинин' чырайына кеберлеш, дьарык дьалтыраш чачтан' ёргён дьоон чюрмештю кыс бала кирип келди.

— Мен ороитыбадым ба? деп, араайынан' сурады.

— Дьок деп дьадым, комнатадан' бажын чыгара карап кёрюп хохол каруузын айтты. Дьою келдин' бе?

А база! Слер — Павел Михайловичтин' энези бе? Эзендер! Менин' адым — Наташа...

— Адагарла канайта? — деп, энези сурады.

— Васильевна. Слердин' адыгар кем?

— Пелагея Ниловна.

— Дье, эмди бис таныш...

— Э-э! — деп, энези дьен'ил юшкюрип каруузын айдала, кюлюмзирене каткырынып, кысты адьыктап кёрюп турды.

Хохол дезе, ого чечинерге болужып, — сурап турды.

— Соок по?

— Дьалан'да — сюрекей соок! Салкыны коркушту...

Онын' юни ёткюн, дьарт, оозы кичинек, эриндери борбойгон, бастыра бойы тегерик дьиит болды. Чечинип алала, соокко тон'гонынан' кызарып калган кичинек колдорыла эки дьаагын кичеенип дьыжып, ботинка ёдюгинин' каблуктарыла табышту токулдадып, комната дьаар тюрген база берди.

— Галожы дьок дьюретен болтыр! — деген сагыш энезинин' бажына эбелди.

Аа-а, — деп, калтыранып, кыс юнденди — менин' тон'гоным кандый сюрекей эди!

— Акыр, мен эмдиле слерге чай изидип берейин! — деп айдала, энези кухня дьаар мен'деп тюрген база берди. — Эмдиле...

Бу кысты билип турганы удай бергендий ого кёрюнди, ол оны дьакшы дьарамыгыла, ачынчылу эне кююниле сююп тургандый билдирди. Кюлюмзирене каткырынып,, комнатада олордын' эрмектежип тургандарын караан тын'дап турды.

— Находка, слер неге кунугып туругар? — деп, кыс сурап турды.

— А — тегин деп, хохол дьарт эмес юниле каруузын аайдып турды. — Ёскюс юй кижинин' кёзи дьакшы болтыр, айдарда — менин' де энемнин' кёзи база андый ок болгон болор бо? деп сагыжыма кирет. Менин' санаама энем кёп эбелет, тудушла ол тюрю деп билдирет.

— Ёлюп калган деп айтпай кайттыгар?

— Ёлгёни ол ёёй энем. Мен дезе тууган энемди айдадым, кайда-кайда, Киевте суранчык болуп, тиленип дьюрген аайлу кёрюнет. База аракы ичип дьюрген болор. Оны эзирик тужунда полицейскийлер дьаактарына согуп турган немедий...

— Кайран кёёркийим, сен! — деп, энези сананала, дьаан юшкюрип ийди.

Наташа нени де тюрген, изю араайынан' куучындана берди.

Хохолдын' юнгюр юни базала такып дьан'ылана берди.

— Э-э, слер, эм тура дьиит, — согононы ас дьигенигер! Бала чыгарары — кюч, дье кижини дьакшыга юредип алары, — онон' до кюч...

— Кёрзён', оны! — деп, энези ичинде кыймычып сананды, база хохолго нени де эркеледе айдарга кююндю болды. Дье ол ёйдё эжик араай ачылды, слобода дьуртта ончозына дьаман кёрдюрип дьарт билдирген атту-чуулу ууручы Даниланын' уулы — Николай Весовщиков кирип келди, ол качан да болзо, улустан' кунуксып кыйып дьюретен, онын' учун оны улустар кыя кёрётёндёр. Энези кайкап сурады:

— Бу сен не, Николай?

Дьалбак алаканыла чодыр дьюзин арулап, эзендешпей де тунгак юнденип сурады:

— Павел юйде бе?

— Дьок.

Онын' сон'ында комната дьаар карап кёрёлё, анаар базып браадала:

ан'ылу дьакшы болды. Бу ан'ыны энези алаатып, дьарт билбей турган, Наташанын' юнденген табыжын тын'дап, бойы дьаш тужунда дьуулыжып, табышту ойнойтонын, уулдардын' неле дьюзюн-дьююр кату сёстёри санаазына кирип, ол уулдардан' качан да болзо, аракынын' кунуксу дьыды дьытанып туратаны, база дьаман шоотту кокурлары сагыжына кирип турган. Озогызын ойгортып, сананып отурала, энези кёп сабазын бойына ачынып турганынан' дьюреги араайынан' кюйбюреп ачуурканып отурган.

Ёлгён ёбёгёни оны дьаш тужунда сёстёгёни сагыжына кирип келди. Эн'ирде дьуулып ойнойтон ойындардын' бирюзинде, ол оны каран'уй сенектин' толыгына бастыра бойын стенеге дьаба кыпсып, чугулданган кептю, тунгак ёниле сурады:

— Сен меге бараргын' ба?

Ого ачу ла, базынчыкту да болгон, ол дезе онын' тёжин сюрекей ачу уужап мыжылдап турган, изю, база чыкту тыныжыла онын' дьюзине дьаба танып турган. Онын' колынан' уштулып чыгарга, ченежип туура серпилди.

— Канайдар! — деп, ол кату юнденди. — Каруузын айтсан' сен, дье?

Уялганынан' ла ачынганынан' тыныжы буулуп, ол унчукпай турды.

Сенектин' эжигин кем де ачып ийерде, ол мен'дебей божодоло:

— Воскресен кюнде куда кижи ийерим... — деп, айтты.

— Ийгени чын болгон.

Энези кёзин дьумала, дьаан юшкюрип алары керек дьок, мынан' ары канайда дьадатанын билип алар керек! — деп, туранын' ичинде Весовщиковтын' дьаратпай турган кеберлю юни дьан'ыланды.

— Онызы чын! — деп, сап-сары чачтузы оны чындалтып, ёрё турала айтты:

— Дьёпсинбей турум! — деп, Федя кыйгырды.

— Дьалбыштанып кюйген оттын' дьалбыжынын' тилдериндий дьаркындалып, блааш сёстёр изий берген. Ненин' керегинде кыйгырыжып тургандарын энези он'добой турган. Онголорынын' дьюстери ол кюйбинен' кызара берди, дье бир де кижи ачурканбай, эго таныш кату сёстёр айдышкылабай тургандар.

— Кыс баладан' уялып турулар! — деп, энези бododы. Отурган улустарды кичеенип кёрюп, ол уулдарды кичю балдарга бодоп тургандый, Наташа кеби-чырайын соодо кёрюп алганын, энези дьарамыкту кёрюп отурды.

— Эмеш сакыгар, нёкёрлёр! — дёп, ол кенетийин айтты. Айдарда, онголоры оны кёстёгилеп алала, унчугышпай тым отура бердилер.

— Бис онгозын билип алар учурлу деп, айдып тургандардын' сёзи — чын. Бис бойыбыстын', бастыра юредю билгизинин' дьаркыныла эркинделип кюйдюрилип алар керек, каран'уйда дьаткан албаты, бисти иле кёрюп тургадый эдип, кандый ла сурактардын' каруузын бис чынынча, ак-чек айдып берер керек. Бистерге бастыра чын немени, бастыра тёгюндерди дьарт билип алар керек...

Хохол онын' айдып турган сёстёрине келиштире бажын эн'илтип, угуп отурды.

Весовщиков, дьеерен чачту уул ла Павелдин' фабрикадан' кожо экелген уул — ючю бир дьан'ыс дьуук тургулады, олор ненин' де учун энезине дьарабай турган.

Качан Наташа унчукпай бararда, Павел, ёрё туруп чыгала, бир де дьюрексибей сурады:

— Бис, дьан'ысла тою дьадарын керексип турганыбыс па? — Дьок! — деп, бойына каруузын айдынып, чого турган юч кижи дьаар кезе кёрюп турды. — Бис ончозын кёрюп дьадыбыс. Бис тенек эмес, ан' эмес болгонывысты, мойынывыска айра минип алала, кёстёрибисти бектеп турган ёштюлерге ончозына дьартап кёргюзип, биске дьан'ысла курсак керек болуп турган эмес, бис тюн'ей ок улустарга тен', дьакшы дьадын-дьюрюмдю болорын керексип турубыс! Ёштюлерибистин' дьактай буулап берген каторжный-кыйынду ижибис, олорлю сагыш келтегейинен' тен'дежип, олордон' бийик те турарына арчамык болбой турганын, биске ёштюлерге дьарт билдирте кёргюзип берер керек!

Энези онын' куучынын тын'дап отурала, сёзинде — кандый сюрекей эптю айтканы бар — деп, маккатып отурды.

— Тою дьаткандары ас эмес, ак санаалузы дьок! — деп, хохол айдып турды. — Бу дьыдып дьаткан дьылым касты кечире бистер дьан'ы дьайым дьыргал, дьадын-дьюрюмге барар кюр салар учурлу, бистин' эдер керегибис бу болуп дьат, нёкёрлёр!

— Согужар ёйи дьедип келгенде, колдордын' балузын эмдеп отурарга бош дьок! — деп, тунгак юниле Весовщиков дьёпсинбей айдып турды.

Качан олор таркап, дьангылап турарда, орто тюн боло берген. Ончолорынан' озо Весовщиков ло дьеерен чачту уул чыгып бардылар, олордын' ол кылыгы энезине база дьарабай барды.

— Кёрзён', мен'дегилеп турганын! — деп, нак, сюгюнчизи дьок энези бажын эн'илткен, ээчий сананды.

— Слер мени юйдеп саларыгар ба, Находка! — деп, Наташа сурады.

— А база! — деп, хохол каруузына айтты.

Качан Наташа кухняда кийинип турарда, энези айтты:

— Бу соок ёйдё дьюрерге чулугажыгар дьука ок болуптыр! Дье слер иженип турзагар, мен слерге тюк чулук тююп берейин бе?

— Спасибо болзын' Пелагея Ниловна! Тюк чулук тиштен'кей эмей! — деп, Наташа каруузын каткырынып айтты.

— Дье мен слерге тиштен'кей эмес чулук эдип берерим! — деп, Власова айтты.

Кёзин кичинектеде дьумуп, Наташа онын' кёстёри дьаар кезежёрёрде, сюрекей адьара кёрюп турганына, энези кемзине берди.

— Слер менин' калдьуумды таштагар, — мен сыран'ай ак санаамла айдадым! — деп, энези эрмегине юзери кожуп тургандый айтты.

— Слер кандый буурзак кижи болгоныгар! — деп, онын' кол-

дорын темдеген кептю эзендешкен аяс тын' тудуп, дьаан эмес юниле айдып турды.

— Эзен болзын эдьек! — деп айдала, онын' кёстёри дьаар кезе кёрюп ийеле, кёксин тёмён бёкёйтип, Наташаны ээчий хохол чыга берди.

Энези уулы дьаар кёрди, — ол комнатанын' эжигинин' дьанына туруп алган кюлюмзиренип турды.

— Сен не керек каткырып турун'? — деп, энези кемзинген кептю сурап турды.

—Дьок, тегине ле, — сюгюнчилю!

— Ондый болбой кайсын, мен карыган, база калдьу тенек те болзом, дьакшы немени он'доп турадым! — деп, бир кичинек ачурканып энези темдектей айтты.

— Дье карын, онызы дьакшы! — деп, уулы каруузын унчуккан, — слер дьадып уюктазагар кайдат, ёй дьедип келген!..

— Эмдиле дьадып уюктайдым!

Ол столын шикперип базып, аяк-казанын' дьуунадып, ёткён дьуунга макатып, дьакшы дьылу санаазына терлеп те турды, — онын' айылына дьуулган улус дьакшы дьёптю эрмектежип тургаыына, энези сюгюнип тургандый дьакшы сананып турды.

— Дьакшы дьедимдю санаа сананып алдын' Павлуша! — деп, энези айдып турат. — Хохол сюрекей эрке кижи болуптыр! Дьиит кыс бала, кандый сагышту кыс, кем ол андый?

— Юредючи! — деп, Павел, комнатала телчип базып дьюрюп, кыскарта каруун айтты.

— Онын' учун — дьокту кёёркий туру ийне! Кийимнин' коомойын, — айдары да дьок! анайда дьюрюп соокко до алдыртары узак беди? Онын' ада-энези кайда болотон?..

— Москвада! — деп айдала, Павел энезине одоштой токтой тюжюп, кеберин соодып, юнгюр эмес юниле куучындана берди:

— Дье, кёрзёгёр: онын' адазы — бай кижи, темирле садыжып дьат, бир канча тоолу туралар бар. Оны бу дьолло барып турганы учун — айылынан' чыгара сюрюп салган. Ол дьылуга ёзюп, нени ле керексигенде, дьеткилинче дьединип турган, эмди дезе каран'уй тюнди керекке албай дьети чакырым дьерге дьан'ыскан барар...

Бу эрмектен' энези кайкай берди. Ол комнатанын' ортозына туруп алала, кёстёриле дьумужп, кайкаганына кабактарын тартылыштырып, унчукпай уулы дьаар кёрюп турды. Онын' кийининде араайынан' сурады:

— Город дьаар барар ба?

— Город дьаар барар!

— Ай-ай! коркубай да туру ба?

— Коркуп турганы дьок эмтир — деп айдала, Павел кюлюмзиренди.

Мыны не деп айдар? Бого менле кожо дьадып, конып алар эди?

— Дьарабас! Эртен оны мында кёргюлеп те салары маат дьок, биске андый болоры керек дьок.

Энези санааркап кёзнёктён' кёрёлё, араайынан' сурады:

— Мында андый сюрекей дьажытту, коркушту неме бар болгонын — мен, сыран'ай он'добой турум, Паша? Бир де башка коркушту неме дьок эмес пе, а?

Алдында укканына ол бюдюнбей турган, айдарда, ол уулынын' чындалтып кату айдарын угуп алар кююндю болды. Уулы бир де кюйбюреш дьок, онын' кёзи дьаар дьымжада кёрюп, каруузына кату юнденип айтты:

— Калдьу неме — дьок! Андый да болзо, бистердин' ончобыстын' алдында — тюрме. Сен мыны шакла мынайда билип ал...

Энезинин' колдоры сырт этти. Коркуганынан' тыксый берген юниле, ол араайынан' эрмектенди.

— Айса болзо, канайып-канайып, — кудай болужыла онон' айрылып, онызы дьок дьюрер болорыгар ба?..

— Дьок! — деп, уулы эрке айтты. — Мен сени мекелеерге болбозым. Онызы дьок болбос!

Уулы кюлюмзирене каткырынып турды.

— Дьадып уюкта, чылай бердин' ийне. Уйкугарга амыр болзын!

— Энези туранын' бир кыбына дьан'ыскан артып калала, кёзнёктин' дьаны дьаар дьууктай базып келеле, тышкары кёрюп тура берди. Тышкары сюрекей соок болуп, барын'кый каран'уй турды. Уюктап калган кичинек турачактардын' дьабынчызынан' салкын карды дьалмап, ойноп турган, буркураган кар стенелерге дьаба согулып, ненин'де учун мен'деп, шымыранып тургандый дьерге тюжюп, онон' ары салкын дьолдын' ичиле, кардын' огожок, кургак, чарактарын ак булуттый кёдюрип, оромнын' сынын куустыра шуурып турган...

Исус Христос кудайыбыс, бисти аргала! деп, энези араайынан' шымыранды.

Дьюрегинде кёстин' дьажы кайнап турды, тюнде учар юзют кёбёлёк чылап, уулынын' дьажыды дьок катулап, дьангагы дьок айтканынан' улам, кёс — баш дьогынан' база ачурканган сагыжы келер ачу — коронды сакып турган. Онын' кёзинин' алдында ак карла дьабынып дьайым дьаан — ак дьаткан. Ачу корон соок чичке сыгырыжып, ары-бери экпиле согулып, аягаш, дьелбер кептю салкын шуурган турды. Агарып дьаткан ак дьалан'нын' ортозыла, ары-бери дьайканып, кичинек бюдюлю кара ён'дю, кыс баланын' кебери ичкерлеп базып турды. Салкын онын' буттарына оролыжып, кийген юбказын элбен'дедип, ийиедий курч учту кардын' болчокторы онын' дьюзине дьаба согуп турды. Базып отурарга кюч болды, онын' кичинек буттары карга ойылып тюжюп турган. Соок го, коркушту да. Кыс алды дьаар бёкёйип алган, барын'кый ак дьалан'нын' ортозында, кюски казыр — ойынында кичю неме элбен'деп тургандый билдирип турган. Онын' он' дьаны дьаар, сас дьерде, барын'кыйлана, стенедий агаш турган, анда кунуксынып, чичкечек юниле бюри дьок кайын'дардын' ла аспактардын' табыжы шуулап турган.

— Э-э кудай корулазын! — деп, коркуганынан' силкине тартылып, энези шымыранып айтты...

VII

Ээчий-теечий кюндер дьылып ёдюп, чотканын' шагайлары чылап бирден' кожулып, неделелер база айлар бюдюп турган. Суббот сайын Павелдин' айылына нёкёрлёри келип турар болгон, кажыла дьуун, сюрекей дьадагай тепкиштин' баскыжы болуп турган, — ол тепкиш улустарды араайынан' дьюргери ёрё кёдюрип, кайдар да узак апарып турган.

Дьан'ы солун улустар келип турар болды. Власовтордын' кичинек комнатазында тапчы, кейи дьедишпес болуп барды. Наташа дьаантайын тон'уп, узак базытка арып дьобоп калган келип, дье учы бажы билдирбес сюгюнчилю, эркин каткылу дьюрди. Энези ого чулук тююп береле, бойы онын' кичинек будына кийдирип берген. Наташа баштап тарыйын каткырып отурган, онын' кийининде кенетийин унчукпай барала, санааркай берип, араайынан' айтты:

— Менде няня бар болгон, — ол база кайкамчылу дьакшы кижи болгон! Кандый кайкамчылу неме, Пелагея Ниловна — ишмекчи улус бу кирези кюч, бу кирези кунуксу базылан' дьадында да дьаткан болзо, олордогы дьакшызы, быянзагы, буурзагы кёп болуп дьат!

Эрмегин учына чыгара айдып божойло, кайдар да колын уулап, дьан'ып ийди.

— А слер мындый ба! — деп, Власова айтты: — Ада-энегерле айрылыжып калдыгар дейле, онон' ары бойынын' сананганын дьетире айдып билбей, Наташанын' кёстёри дьаар кёрюп алала, ненин' де учун оны дьарада кёрюп, буурзынганын сезинип, дьаан юшкюреле унчукпай барды. Власова онын' алдында полго отурып алган, кыс дезе, санааркап турган кебинде кюлюмзиренип, бажын тёмён эн'илтим алган отурды.

— Ада-энегерден' айрылыжып калдыгар деп айдарыгар ба? — деп, Наташа укканын такып айдып турды. — Онызы — кем дьок. Менин' адам сюрекей кату кижи — карындажым база андый, база аракызак. Дьаан эдьем — ырызы, дьок... Барган кижизи бойынан' чик-дьок дьаан... Сюрекей бай, кунуксу, ачап кижи. Энемди — ачу! Менин' энем сыран'ай слер ошкош буурзак. Сёёги кичинек, сран'айла чычкан ошкош, — база онойдо ок дьорголоп дьюгюрип, ончолорынан' коркуп турат. Бир кезекте оны сыран'ай ла кёрёр кююним келет...

— О-о-о, кёёркийим слер! — деп, бажын кунуксуп дьайкап, энези айдып турды.

Кенетийин кыс бажын ёрё серпий тартынала, колыла нени де ийдерге тургандый сунуп ийди.

— О, дьок! Мен бир кезекте сюгюмчилю, ырысту кирези бодонып дьюредим!

Онын' дьюзи отура кугара берди, база кёк кёстёри дьаркындала дьарый берди. Энезинин' дьардына колдорын салала, Наташа терен' кючтю юнле арайынан' чокумдап дьарт айтты:

— Бистин' эдип турган керегибис канча кирези дьаан, улу болгонын, слер дьартап он'доп алган болзогор кайдат!..

Кандый да дьуугаш кюйинчек неме Власованын' дьюрегине дьаскай тийе берди. Отурган дьеринен' ёрё туруп, ол кунуксу юниле айдынды:

— Андый немени билерге, мен карый бердим, — бичик база билбес...

...Павел онын' кёп, тын'ыда изю эрмектин', тамла эди-каны агып турган. Качан ол Наташала эрмектешкенде, эмезе оны кёстёп кёргёндё, онын' кату кезер кёстёри дьымжай тюжюп, юни буурзак кююлеп, бастыра бойынын' кебери дьарана берип тургандый болуп, энезине кёрюнип туратан.

— Кудай берзин! — деп сананып, кюлюмзиренип туратан.

Дьуундарда тартыжу тын'ып, сюрекей изий бергенде, хохол ёрё туруп чыгала, дьайканып, шан'нын' табыжындый табышту тилиле бойынын' эрке кючтю юниле, тёжинен' ала чыгара тынып, нени де дьарт-дьарт айдып бергенде, ончолорынан' улам табыштары дьылыйгылап, унчугушкылабай баратандар. Весовщиков дьаантайын ончолорын кайдар да мен'дедип туратан, баягы бир дьеерен чачту кижи, чын ады Самойлов ла ол экю тартыжу — кырышты ончозынан' озо баштагылап туратандар. Олордын' сёстёрине ак чырайлу, кюлдю суула дьунуп салгадый тегерик башту Букин Иван деп, уул дьёпсинип туратан. Ару дьюстю Сомов Яков кёп куучын айтпас, араайынан', кыскарта, кату юниле айдатан, ол ло дьалбак ман'дайлу Мазин Федя блаашта качанда болзо, Павел ле хохол дьаар дьайылып туратандар.

Кезик аразында городтон', Наташанын' ордына Николай Иванович келетен, кёстёринде очкалу кичинек дьарыксу ён'дю сагалду, кандый да ыраак губернияда чыгып ёскён кижи болгон, — онын' куучыны кандый да башка ан'ыланатан, — сёстёриндё, — буква тын' угулатан. Ол тегинде кандый да ыраак кижи болгон. Ол тегин ле оок-теек керектер керегинде куучындайтан, — эмеген ёбёгённин' дьуртаганы керегинде, балдар керегинде, саду керегинде, полиция керегинде, аштын', эттин' баазы керегинде, кыскарта айткажын бастыра албатынын' дьуртап дьаткан дьадынына не ле дьиип, ичип, кийип, дьадар неменин' керегинде куучындайтан. Бастыра оок-теек куучындарында дьастыра кылык, чубалышкан калдьу кылык, бир кезекте каткынчылу, албатыга сыран'ай дьедими дьок, дьек таап туратан. Ол кайдан' да ыраак дьердеги башка кааңду дьерден' келген деп, Власова бодойтон, анда ончо улустар дьен'илинче дьакшы дьадып турган болор деп сананды, мында дезе — ого бастыразы солун болуп, ол бу дьадынга сыран'ай юренип болбой турган, ого юренижип дьадарга сыран'ай дьарабай турган учун, онын' сагыжында бу дьадын-дьюрюмди бойынын' кююнинче ёскёртип дьюреери башкаландырып аларга турган кююндю деп, энези бодоп туратан.

Онын' дьюзи сарымзак ён'дю болгон, кёстёрин айландыра чичкечек, айры-тейри чырышкактар, юни чала араай тунгак, колы дезе качанда болзо дьылу дьюрер кижи болгон. Власова эзендешкенде, онын' колдорын бойынын' бекемел сабарларыла бастыра капшыра тудуп алатан, анайда кол тудужып эзендешкен сон'ында, энезинин' ал санаазы дьарып, дьюреги эрий беретен болгон.

Городтон' база да ёскё улустар келгилеп турган, кёплё сабазында — сыны бийик, ак куу дьюзинде, дьараш дьаан кёстю бала кижи келип туратан, онын' ады Сашенька болгон. Онын' кыймыктанып, базып дьюргенинен' кёрё кандый да эр кижинин' кебери билдиретен, ол бойынын' кою ёскён кара кабактарын чугулду дьемире кёрюп, качан эрмек айтканда — онын' тюс тумчугынын' чичкечек топчы юйттери тырлажып туратан.

Сашенька ончозынан' ла озо юнгюр юниле, чокумдап айтты:

— Бистер — социалисттер...

Энези бу сёсти укkан сон'ында унчукпай коркунып, базала дьиит кыс бала дьаар кёзин тазырайтып, кёстёп алды. Алдында ол — социалисттер кааннды ёлтюргендер — деп, угуп дьюретен. Бу керек онын' дьиит ёйи тужундагы кюндерде болгон. Ол тужунда, — крестьяндарды помещиктердин' колынан' божоткон учун, помещиктер ёштёжип, кааннды ёлтюрип салбаганча, бажындагы чачтарын кеспес болуп чертенген деп айдыжатанын, угуп дьюретен, онын' учун олорды социалисттер дежетен. Эмди ол сыран'ай алан' кайкап, онын' уулы ла онын' нёкёрлёри ненин' учун социалисттер болуп турганын, он'доп болбой турды.

Качан ончолоры тарагылай берерде, энези Павелден' сурады:

— Павлуша, сен социалист пе?

— Э-э! — деп, уулы алдындагыла аайынча онын' алдына кату тюс туруп, каруузын айдат. — Онон' не болды?

Энези дьаан юшкюрип, бажын тёмён бёкёйтип алала, араайынан' сурады:

— Андый эмеш пе, Павлуша? Олор, — каанла удурлажып тургандар ийне, — олор бир кааннды ёлтюргилеп салбай кайтты.

Павел туранын' ичиле ары-бери бир айланып телчий базып келди, колдорыла дьаагын сыймай тудуп, кюлюмзиренеле айтты:

— Андый неме биске керек дьок! — деди.

Ол энезине нени де узагынча, юнин араайладып, куучындап берип турды. Энези онын' дьюзи дьаар кёрюп алып, сананып турат:

— Ол дьаман неме этпес, андый керекти ол эдип болбос!

Онын' сон'ында дезе, коркушту сёстёр катап-катап айтырып, онын' курчый бергени дьоголып, ол сёстёр алдынан' угуп дьюрген сёстёрдий ок кулагына солун сёстёр болуп угулбай барды. Дье андый да болзо, Сашенька онын' кююнине дьарабай турган, качан ол дьедип келгенде, энезинин' кююни дьарамыгы дьок кюйбюреп, эби дьок болуп туратан...

Бир катап Власова, эриндерин дьаратпай турган кептю дьуурып алала, хохолго айтты:

— Ненин' де учун Сашенька сюрекей кату кижи болуптыр! Слерге, мыны да эдер керек, слерге оны да эдер керек деп, тудушла дьакылта берип турат...

Хохол дьаан юнденип каткырды.

— Ол айтканыгар чын! Слер, эдьек, сыран'ай кёскё мергедедигер, лын ба, Павел?

Ол ок тарый Власова дьаар кёрюп имдейле, кёзинде каткылу айтты:

— Дворянский кылык!

— Павел кёп эрмектенбей темдектеп айтты:

— Ол бойы дьакшы кижи эмей.

— Онызы чын! — деп, хохол чындалта айтты. — Ол дьан'ыс алымду болгонын он'добой турат, — бисте дезе керексинип те керегибисти учына дьетирерге аргабыс бар!

Олор экю ненин' де керегинде, кижи он'догодый эмес тартышкылай берди .

Сашенька, анчадала Павелле кату эрмектежип, кезик аразында оны кёстёп кыйгырып та турганын, энези темдектеп кёрюп алды. Павел дьан'ыс ла, кюлюмзиренип, унчукпай отуруп, алдында Наташа дьаар кёрюп тургандый, кыс бала дьаар дьымжада кёстёп кёрюп отурды. Анайтканы энезине база да дьарабай туратан.

Кезик аразында олор ончозы сюрекей сюгюнчилю болуп кенетийин ончолоры бир болуп каткырыжатан. Качан олор газеттен' гран ары дьанында ишмекчилердин' дьадын-дьюрюми керегинде кычырып турганда, андый болотон. Ол ёйдё, ончолорынын' кёстёри сюгюнчилю суркурап, ончолоры кандый да кайкамчылу болып дьаш балдардый ырысту сюгюмчилю, юнгюр каткырыжып, бойы бойлорынын' дьарындарына тажыжып ойногылап туратандар.

— Немец — нёкёрлёр молодецтер! — деп, кем де бойынын' сюгюнип турганына эзире бергендий, кыйгырып туратан.

— Италиянын' ишмекчилери эзендик болзын! — деп, бир туш та кыйгырыжатандар.

Бу кыйгыларын ачу — тюби билдирбес дьер дьаар ийгилеп, бойлорын дьарт билгилеп турганы дьок, база тилин он'добос нёкёрлёри, олордын' билип дьартап албаган улустары, олордын' сюгюнижип турганын дьарт билип, кёрюп турганындый бодогылап турадылар.

Эки кёстёри суркурап, хохол бойынын' сюгюнчилю тоолу куучынын айдып турган:

— Анар олорго бичик чийип, ийе берзе кандый болгой не, а? Россия дьеринде олордын' нёкёрлёри дьуртап, олордын' баштап иштегилеп турган ижине бюдюнип, дьан'ыс дьан' дьан'дап турганын олорло кара дьан'ыс шыкалу керек бюдюрип, олордын' дьен'юзине сюгюнип тургандарын, олор дьарт билип турзын!

Ончолорынын' дьюстери кюлюмзирене каткырынып, французтар, англичандар ла шведтер керегинде, бойлорынын' дьуук нёкёрлёри крезинде бодогылап дьюрек-буурына дьуук улустарга бодоп куучындашкылап, ончолоры олорды сююп, олордын' сюгюнчилю дьюрюмиле эркинденип, уур коомой дьадын-дьюрюмди сезингилеп тургандар.

Тапчы комнатанын' ичинде, бастыра дьер телекейдин' ишмекчилеринин' бир дьан'ыс санаа-шююлтелю карындаштый болоры тёзёлип, башталып турды. Андый буурзу санаа ончолорынын' сагыжына бир дьан'ыс эбелип, энези де ол тоого кирижип турды; бу буурзак эбелтю ого дьарт эмес те болзо, бойынын' эркин кючиле оны тюзедип, дьаан-дьаш сюгюнчизиле, толу иженерине дьемеп турган.

— Бу слер кандый аайлу! Ончолоры слерге нёкёрлёр — армян-

дар, еврейлер, база австрийцтер — ончозынын' учун кунуксып, сюгюнип турадылар! — деп, энези хохолго бир катап айтты.

— Э-э ончолорынын' учун, эдьек, ончолорынын'! — деп, хохол кыйгылу юнле айдып турды. Бистин' шююлтебисле кижи угы ла, кижи сёёги дьок, дьан'ыс ла нёкёрлёр бар, база ёштюлер бар. Бастыра ишмекчилер бистин' нёкёрлёрибис, бастыра байлар, дьаан башкаручылар — бистин' ёштюлерибис. Качан дьакшы кёстёрин'ле дьердин' юстюн кёрёр болзон', бистердин' ишмекчи улустардын' кёп тоозын кёрёр болзон' канча кирези кюч экелип дьадыбыс, бис дьюректи сюгюнчилю неме эркиндедип дьат, тёжибисте сюреен дьаан улу байрам билдирип дьат. База анайда ок французтар да немецтер де дьюрюм-дьадынды кёрюп итальянецтер де сюгюнгилеп турадылар. Менин' эдьегим. Бис ончобыс — дьан'ыс эненин' балдары, бастыра телекей юстинде ороондордын' ишмекчилеринен карындаштый нак, дьен'дирбес, кара дьан'ыс санаалу. Ол санаа — шююлте бисти дьылыдып, ол тен'ериде дьаркын кюндий болып дьат, ол тен'ери дезе — бастыра ишмекчилердин' дьюрегинде, бойы кандый да укту кижи болзо, бойын канайда да адаайын дезе социалист болзын, ол бистин' юргилдьиге, чактын' чакка дьан'ыс буур — санаалу карындажыбыс!

— Бу дьаш балдардын' бюдюмчизи ошкош бек бюдюм, олордын' дьюректерине тамла кёптёдё эбелип, тамла ёрё кёдюрип, бойынын' улу кючиле там тын'ыда ёзюп турган. Качан энези андый бюдюмчини кёрюп турганда, чындап ла тен'ериде кюн дьаркындалып тургандый улу билдирип, дьаан дьаркынду неме бюдюп тёзёлгёдий онын' санаазына эбелип турды.

Кёп сабазында кожон' кожон'догылап туратандар сёстёри дьарт, бастыра улус билер кожон'дорды тын' кожон'догылайтан, дье кезик аразында кандый да ан'ылу башка, эптю айдылган, дье сюгюмчизи дьок, сыран'ай башка кожон'дор кожон'доорын баштагылап тургандар. Ол кожон'дорды толо эмес юнле, чырайлары соодулу церквенин' кожон'ы чылап кожон'дойтон. Кожон'чылардын' дьюстери кугара тартылып, изип, база айдып турган сёстёрдён' кандый да дьаан кюч-чак эбеле билдирип турган.

Анчадала бир дьан'ы кожон', юй кижини кунуксыдып, сюрекей терен' сагыш алындырып турган. Ол кожон'до карыкчыл санангандий неме угулбады, ачана коронду дьадын-дьюрюмнин' ийдезинен' улам каран'уй болгон дьолло кара дьан'ыокан базып, дьаман кёрдюргенинин' кююлти ачулу санаа, дьок-дьоюнын' сагыжы, коркушла коркутканы бир де аайы ён'и дьок неме сыран'ай угулбайтан. Онойдо ок дьаркын дьайым дьадын керексип турган, дьаба баскан кёрюк чилеп уур юшкюрип турарынан' улу ийдезин эбелтер, база су-кадыкка эркин тудунар дьаан кюч билдиртип, качан да болзо, дьакшыны да, дьаманды да эдерине белен турган дьаан кюч-чакты эбелткедий болып угулбайтан. Олордын' кожон'дорында кюч-чагы дьетпес ёч аайлу сокор кююлт угулбайтан. Бу ок кожон'нон' озогы кул телекейдин' кожон'дорынан' бир де неме угулбай турган.

Онын' ёткюн сёстёри, база кабыккан кожулта кююлттери энезинин' сагыжына дьарабай турган, дье сёстёрдин' ле кожон'ын' кююю-

зинин' кийнинде кандый да дьаан керек билдирип турган, ол кожон'нын' кююлтин тунгактадып, бойынын' эркин чакту кючилю санаага кандый да серемдьилю сагышты ойгозып эбелтип турган. Бу бастыра эзедюни ол дьиитердин' дьюстеринен' ле кёстёринен' кёрё билип, олордын' кожон' кююлтери онын' кюр кёксине эбелип, айдылган сёстёрине ле кююзине бадышпай турган ийде кючти кожон'ды тын'дап, качанда болзо андый кожон'дорды ол сюрекей кичеенип угуп, ёскё кожон'дорго кёрё, ан'ылу сюрекей сананып тын'дайтан.

Бу кожон'ды, ёскёлёрине кёрё, араайынан' кожон'дойтон, дье онызы ёскё кожон'дордон' ёткюн угулып, март айдын' кюндеринин' кейи чилеп, дьараш дьаҫтын' баштапкы кюндеринин' кейи чилеп, ончолорын дьаба кучактай алып турган.

— Бу мыны эмди тышкары кожон'доор ёйи дьетти! — деп, Весовщиков кебин дьуурып айдып турды.

Качан онын' адазы базала такып нени де уурдап тюрмеге отура берерде, нёкёрлёрине Николай бир де кемзинбей айткан:

— Эмди менин' айылыма дьууларга кем дьок...

Иштен' божоп дьанганда, кюнюн' ле сайын Павелдин' айылында нёкёрлёринен' бир-бирюзи келип отуратан, олор бичиктер кычырып, онон' нени де кёчюрип бичип, ачу терин дьунарга да божобой, ал сагышка тюжюп отуратандар. Ажанып, чайлап отурганда, колдорына бичик тудунып алатандар, ёй ёткён сайын олордын' айдып турган сёстёри энезине дьарт эмес болуп турган.

— Бистерге газет керек! — деп, Павел тудуш айдып туратан.

Дьадын-дьюрюм бачым, тырлап тюргендеп ёдюп турган, ого дьуулып турган улус бир бичиктен' бирюзине, чечектен' чечекке кёчюре учуп дьюрген адару чылап, кёчкюлеп турдылар.

— Бис керегинде эрмек болуп туру! — деп, бир катап Весовщиков айтты. — Удабайла бис йылып тюжер учурлу...

— Ол шююнге кирбесте, бёндё неге дьюретен! — деп каруузын хохол айтты.

Ол энезине там дьарамыкту болуп турган. Качан ол оны «эдьек» деп адап турганда, ол сёс онын' дьаактарын баланын' колындый дьымжак колло сыймап тургандый билдирип турган. Воскресен кюндерде, Павелге бош дьок болгондо, ол одын дьарып туратан, бир катап дьардына досконы салып экелеле, кирнестенин' чирип барган доскозын селип, тюрген дьазап салган, экинчи катап база анайда ок дьерге кёмюле дьоголып калган чеденди дьазап салган. Иштеп турганда, ол сыгырып туратан, онын' сыгыртузы кунуксу дьараш болгон.

Бир катап энези уулына айтты:

— Хохолды айылыбыска азыранып дьадарына божодолык па? Ары-бери бойы-бойгырга дьюрюп дьюргенче, слерге ок артык болор.

— Слер бойыгарды незин кыстайзыгар? — деп, Павел дьарындарын кызынып сурады.

— База незин куучынданадын'! Карыыр дьажыма дьетире кысталып дьаткам, ненин' керегинде билбейтем — дьакшы кижи учун кем дьок!

— Дье бойыгардын' сагыжыгарла эдигер! — деп, уулы айтты. — Ол бистин' айылга кёчсё — мен дьан'ысла сюгюнерим.

Хохол олордын' айылына кёчюп алды.

VIII

Слободканын' куйюзында турган кичинек турачак, улустарга сезик адьарулу болуп кёрюнип турган; сезиктю он тоолу кёстёр, онын' стенелерин кезиктей шин'деп сыймап турган. Онын' юстюне чокурланган канаттарыла сезиктю сёстёр экпинделип турган, учар дьараттын' бажында турган туранын' стенелеринин' ичине дьан'ынып кирген дьажытузын дьартап билерге, улус оны юркюдерге киченип тургандар. Тюн сайын кёзнёктёрдён' карап кёргюлеп, бир кезекте кем де шилге токулдада соголо бачымдай, коркуп кедери дьюгюре беретен.

Бир катап трактир тудуп турган, карыган кудайзак ёбёгён, качанда болзо чалдык дьоон чырышкакту мойынына кара торко арчуул кийип дьюретен, тёжинде дезе, калын' кара килин' желет кийип алган' Бегунцов деп кижи, ором ортозына Власованы токтодып алды. Онын' дьалтыркай курч тумчугынын' юстюнде, черепаха деп ан'нын' сёёгинен' эткен шили кёс дьаткан, онын' керегинде оны «Сёёк кёс» — деп, адагылайтан.

Власованы токтодып алала, дьан'ысла тынышла чыгара тынып, каруузын айдарын сакыбай, кургак ёткюн сёстёриле тумалай айдып турды.

— Пелагея Ниловна, дьакшы дьюрюгер бе? Уулыгар кандый? Кижи алып берерге сананып туругар ба, а? Дьиит айылду болорго сран'айда тидим ёйи боло берди. Эртелеп уулга кижи алып берерге керек — эне-адазына энчю болор. Ал санаазы, амыр дьюрюмин билелю кижи артык чеберленип дьат, — билелю кижи уксустагы мешкедий аайлу болор! Слердин' ордыгарда болзом, мен ого кижи алып берер эдим. Эмдиги ёйдё кижини сюрекей кату адьаарарга керектю болуп дьат, улустар чала бойынын' сагыжыла дьадарга баштагылап дьат. Ал санаазы алгастанып туру, база эткен кереги каруузына бурулагадый болуп барат. Кудайдын' церквезинен' дьиттер кыйыжып турат, кёп улусту дьерден' дьеерип турадылар, база толуктар сайын дьажытту дьуулуп алала, — шымыранышкылап турат. Не керектю шымыраныжат, оны кижи билип алза кайдар? Улустан' ненин' учун качкылайт? Улустын' кёзинче айдып болбос немени, темдектезе, трактирде, ол не болгон андый? Дьажыт! Дьажыттын' дьери — бистин' кудайдын' агару апостолдордын' церквези. Онон' башка толуктар сайын эрмектежер дьажытту эрмек — ал сагыжы алгасталганынан' улам болуп дьат! Су-кадыгыгарга дьакшы болзын!

— Капшуун колыла бюктеп картус бёрюгин чечип, Власованы алан'зыдып, колын дьан'ый соголо, база берди.

Власовторго айылдаш болуп дьаткан, кюнюн' сайын фабриканын' варатазынын' дьанында дьиир аш-тусла, садыжып туратан, ёлгён кузнецтин' юйи Мария Корсунова, Власовага базарда тушташала база кекедип айтты:

— Уулын'ды адьарып кёр, Пелагея!

— Не болуп барды? — деп, энези сурады.

— Дьаман табыш угулат! — деп, Мария дьажытту айтты. — Сюрекей дьаман табыш, менин' энежим! Ол кандый да дьажыт ёмёлик тёзёлип турган аайлу. Оны куурмак дьажыт деп айдатан. Олор бойы-бойын куурмактажып соготон...

— Дье болор-болбос куучынды токтот, Марья!

Сёккён кижи тёгюнчик эмес, кёктёгён кижи тёгюнчи болор! — деп, садучы юй кижи каруузына чечеркеди.

Андый куучындарды энези уулына ончозын айдып берип турган, уулы дезе унчукпай дьарындарын кызынып туратан, хохол дезе бойынын' дьымжак, кою каткызыла каткырып туратан.

— Кыстар слерге база сюрекей комыдагылайт! деп, энези айдып туратан. Кандый да кыска слер эш болорына кюйюмчилю, ишке дьакшы уулдар, аракы ичпес, кыстар дьаар дезе, бир де кичинек кичеемел салбай туругар! Слерге городтон' дьаман кылыкту барышнялар келгилеп туру дежет...

— Дье, андый болбой кайсын! деп, дьюзин дьескингендий чырыштадала, Павел кату айтты.

— Дьыду састан' тудуш дьыт дьытанат! — деп, хохол араайынан' кимирене айтты. — Кижиге баратан аайын слер, эдьек, олорго тенектерге дьартап айдып берзе кайдат, кижиге барып дьуртаарына олор онын' сон'ында сёёгин сындырарга мен'дебес эди...

— Э-э калак — деп, энези юшкюрип айтты. — Олор ачу коронды кёрюп билип дьат, калак сени, олордын' онон' ёскё барар дьери бар эмес!

— Коомой он'доп дьат, онон' башка олор чыгар дьолды табар эди! — деп, Павел чокум дьектей айтты.

Энези онын' кату дьюзине кылчас эдип кёрюп салды.

Слер олорды юретсегер! Эмеш дьедим санаалуларын бойыгарга кычырып алзагар кайдат...

— Ол дьарабас! деп, уулы каруузын айдып унчукты.

— Ченеп кёрзё кайдар? — деп, хохол сурады.

Павел бир кезек унчукпай турала каруузын айтты:

— Эжерлежип баскылай берер, сон'ында кезиктери алыжып барар, алганыгар ол болор деди.

Энези санаркай берди. Павелдин' монах болуп кату санаазы энезин кайкадып турды. Онын' кату айдып турган сёзин, — хохолдый онон' дьажы дьаан да нёкёрлёри — угуп дьатканын энези темдектеп эзем турды, онойдо ок онон' ончолоры коркугылап, онын' андый кату болгонынын' керегинде оны сююбей турган аайлу кёрюнип турды.

Бир катап, качан энези уюктаарга дьада берерде, уулы ла хохол бичиктерин кычырып отурды, олордын' араайынан' куучындажып отурганын, энези учынан' ала кичеенип, тын'дап дьатты.

— Наташа мене дьакшы кёрюнип дьат, билерин' бе? — деп, хохол кенетийин араай айтты.

— Билерим! деп, Павел отурала каруун айтты.

Хохол отурган дьеринен' туруп, туранын' ичиле базып дьюргенин угулып турган. Онын' дьылан'аш тамандары полго дьыжылып

турган. База туранын' ичинде араайынан', кунуксу сыгырганы дьан'ылана берди. Онын' сон'ында онын' юни базала такып кююлей берди:

— Ол оны билип сезинип турат не, дьок не?

Павел унчукпай отурды.

— Сен канайда сананазын? — деп, хохол юнин дьабызадып сурады.

— Сезинип туру! — деп, Павел каруузын айтты. Онон' улам бисле келип иштенерине дьёпсинбеди...

Хохол буттарын туранын' ичиле уур кёдюрип базып, базала такып онын' сыгырганы туранын' ичине дьан'ыланып тура берди. — Онон' сурады:

— Мен ого айдынзам кандый болгой не?

— Немени?

— Мен сени... — деп, хохол араайын шымырана куучындаарын баштады.

— Не керек? — деп, Павел онын' эрмегин юзюктелтти.

Хохолдын' токтой бергенин энези угуп, онын' кюлюмзирене каткыра бергенин сезинип дьатты.

— Дье, менин' шююлтемле болзо, сагыжына дьарамыкту болуп, сююп турган кыска бойынын' сагыжын айдар ок керек, онон' башка бир де неме болбой, тегин калас болор!

Павел бичигин табышту дьаап ийди.

— Кандый он'ду немени сен сакып турун'? — деп, сураган сурагы угулды.

Экилези узак унчугышпадылар.

— Дье — деп, хохол сурады.

— Нени керексинип турганын'ды. Андрей, дьарт билип эзеп алар керек — деп, Павел эрмектене берди. — Ол база сени сююп турган деп бодойлык, дье андый болорын санабай турум, — дье ол андый деп бодойлы! Слер экю — алыжып алыгар. Солун алыш болор, — интеллигентка ла ишмекчи алыжар! Балдар чыгар, иштейтен кижи дьан'ыс сен болорын'... база — кёп иштенер керек болор. Слердин' бастыра дьюрюм-дьадыныгар дьан'ысла бир болчок калашка болуп, балдарга болуп, квартирага болуп, баштаган керекке слер дьок болорыгар. Экилегер дьок болорыгар!

Тым боло берди. Онын' сон'ында, Павел бир кезек дьымжак куучындана берди.

— Онын' ордына бу сагышты сен ташта, Андрей. Онын' да санаазын булгандырба...

Тым боло берди. Частын' маятниги кажыла секунданы тен' кезип тургандый, чокум чатылдап турды.

— Дьюректин' бир дьарымы сююп турат, бир дьарымы дьаратпай, дьууктурбай турат, андый дьюрек — дьюрек беди, а? — деп, хохол айтты.

Бичиктин' страницалары шалыража берди, Павел бичигин база такып кычыра берди ошкош. Энези кёстёрин дьумуп алала, кыймыктанарга да коркуп, ан'данбай дьатты. Кёстин' дьажы агып келгенче, хохол до ого ачу болды, дье уулына онон' тын' ачынып турды. Уулы керегинде онын' сагыжы мындый болды:

— Кару — менин' эркем...

Кенетийин хохол сурады:

— Айдарда — унчукпайын ба?

— Онызы артык болор — деп, Павел араайынан' айтты.

— Андый болзо — бу ла дьолло баргайыбыс! — деп, хохол айтты. Бир канча секунданын' бажында эрмегин онон' ары, араайынан' унчугынып, куучынданып турды:

— Качан сен бойын' мынайда болуп барзан' сеге кюч болор, Паша...

— Меге эмди де кюч...

Туранын' стенелерине салкын согулып турды. Ёдюп барааткан ёйди частын' маятниги тоолоп турды.

— Бу керекке — шоодып каткырып болбозын! — деп, хохол араайынан' эрмектенди.

Энези дьастыкка дьюзин кён'кёрё салала, табыш дьогынан' ыйлай берди.

Эртенгизинде Андрейдин' сыны алдындагызынан' дьабыс кичю кёрюнип, онон' до эрке кёрюнип билдирип турды. Уулы дезе, озогыла бойынча каткак, тюс сёёктю, унчукпас болды. Алдында энези хохолды Андрей Анисимович дёп адап туратан болгон, бюгюн дезе, оны адаганын бойы да билбей калды.

— Слерге, Андрюша, сапог ёдюгерди дьамап аларга керек болгон, анайда дьюре слер буттарыгарды соокко алдырып саларыгар!

— Дьал акчамды алзам, мен дьан'ыдан' садып аларым деп, каруузын айдып, кёлюмзиренеле, онын' дьардына кенетийин бойынын' колын салала, сурады:

— Айса болзо менин' тёрёл энем слер болорыгар? Дьан'ысла мен сюрекей дьаман бюдюштю болгонымнан', слер мени уулым деп айдарга улустан' кемзинип туругар ошкош, а?

Энези онын' колына унчукпай алаканыла таптап салды.

Ол бир канча тоолу эрке сёстёр айткадый болды, дье онын' дьюреги ачынышка базылган аайлу болды, айдайын деген сёстёри тилине келбей турды.

IX

Слободкада кёк чернилала бичиген листтер чачкылап таркадып турган социалисттер керегинде эрмек куучын угулып турган. Ол листтерде бичилгени фабриканын' кату ижи керегинде, Петербургтагы ла Россиянын' тюштюк талазында ишмекчилердин' стачка тюймени керегинде болгонын бастыра ишмекчилер биригип, бойынын' дьайым дьадары учун тартыжарына кычырып тургандар.

Фабрикада дьакшы иштеп кёп дьал алып турган карыган улустар, арбанып тургандар.

— Шилемир! Андый ижинин' учун дьюстери орто туй согор керек!

Колына кирген листти контора дьаар апарып тургандар. Андый дьарлу бичиктерди дьинт ёскюрим кичееп кычырып тургандар:

— Чын — дежетен. -

Кёп сабазы уур ишке эркин кючи чыкканынан' улам не де болзо, ончозына дьалкуурып, тюн'ей ёлю санаалу болдылар:

— Бир де неме болбос, — оны эдерге дьараар ба? дежетен.

— Дье андый да болзо, таркадылып турган листтер — улустын' санаазын тюймедип турган. Качан ол бичиктер бир неделе кирези дьок болгондо, айдыжатан:

— Кепке базарын таштагылады ошкош... — дешти.

Понедельник кюнде дезе, листтер база такып кёрюнип келетен, ишмекчилер базала такып эрмектешкилеп, табыштана беретен.

Трактирде ле фабрикада дьан'ы, солун бир де кижи билбес улус кёрюнип турдылар. Олор не ле болгонын сурап, дьартап. кезиктери сезиктю чебер болуп, кезиктери — ёйинен' ёткюре кырмакчыл болгондор, олор ол ок тарыйын кёскё билдире беретен.

Бу табыш онын' уулынын' иштеген ийдезинен' улам болгонын, энези билип турган. Павелди кюрелей, айландыра улус канайда тартылып биригип турганын, ол кёрюп билип турган, база Павелдин' энчю дьадарына кекедю болуп турган коркушту сагыш, онын' ийделю эркин ижине маккатыган эки башка сагыш биригип турган.

Бир катап эн'ирде, Корсунова Марья деп юй кижи, кёзнёктин' тыштынан' токулдадала, качан энези кёзнегин ачып ийерде, юнгюр шымыранып айтты:

— Чеберлен. Пелагея, кулугурлардын' учы ол! Бу кюн тюнде слердин', Мазиндардын' Весовщиковтордын' айылдарын тинтиир деп, дьёп бюткен...

Марьянын' калын' эриндери бойы-бойына мен'деп мачылдап турды, калын' эттю тумчугы мыжылдап, кёстёри дезе ары-бери кылчан'дап, кемди де истеп тургандый дьумунып кёрюп турды.

Мен дезе бир де неме билбезим, сеге бир де неме айтпадым, база бюгюн сени сыран'ай кёрбёгём дё болзын, — уктын' ба?

Юй кижи дьоголо берди.

Энези кёзнектёрин дьабала, араайыан' отургыжынын' юстине отура берди. Дье онын' уулына коркуш тюбек кекедилген керегинде, эзеген санаазы, оны капшагай бут бажына тургусты, ол сюрекей тюрген кийинип алды, ненин' де учун бажын калын' шалга туй ороп алала, эжиктен' чыгып, Мазин Федор дьаар дьюгюрди. Ол дезе, оору болгон учун иштебей турган. Качан Власова ого келерде, ол кёзнёктин' алдына отуруп алып, эргегин тарбайтып алып, сол колына он' колын дьайкап бичик кычырып отурган. Солун табышты уккан бойынча, ол отурган дьеринен' тюрген тура дьюгюрип, чырайы кугара берди.

— Аттазына ал... деп, кимиренди.

— Эмди нени эдетен? — деп, Власова калтыражып, тырлажып турган колыла дьюзинен' терин арчып, сурап турды.

— Акырыгар, слер коркубагар! — деп, кадык колыла быдыраш чачтарын сыймай тудуп, Федя каруузын айтты.

Слер бойыгар да коркуп турагар ийне! — деп, кыйгылу юнле ол айтты.

— Мен бе? — деп, эки дьаагы кызарып кемзинген кептю кюлюмзиренип, айдып турат: — Э-э, шилемир... Павелге айдар керек.

Мен эмдиле ого кижи ийерим! Байла сокылабас ийне? Кем дьок! — Слер барыгар.

Энези айылына дьанып келеле бастыра бичиктерди дьууп алып, олорды тюжине тудунып туранын' ичиле дьер сайын базып, печкенин' ичи дьаар, алды дьаар карап кёрюп, суулу кадканын' ичи дьаар да кёрюп турды. Онын' сагыжыла Павел эмдиле ижин таштайла дьанып келер деп бодоп турган, ол дезе келбей турган, учында ла арыган-чылаган бойы кухнядагы тактанын' юстине бичиктерин тёжёнип алып, отура берди. Отурган дьеринен' турарга коркуп, фабрикадан' Павел ле хохол келгенче, онойдо отуруп калды.

— Билдигер бе? — деп, отурган дьеринен' ёрё турбай, энези сурады.

— Билерибис! — Коркуп турун' ба? — деп, Павел кюлюмзиренe айтты.

— Коркуп турганымды, коркуп турганымды не деер...

— Коркубас керек? Онон' бир де болуш болоры дьок — деп, хохол айтты.

— Чай да азып салбаганар ба? — деп, Павел темдектеп айтты.

Энези ёрё турала, сабарларыла бичиктер дьаар кёргюзип, буруланып айтты:

— Э-э, мен бу буларла берижип...

Уулы ла хохол каткыргылады, ол каткы энезинин' санаазын дьарытты. Павел бичиктерден' бир кат чаазын талдап алала, сугуп саларга тышкары апарды, хохол дезе, самоварды азып, эрмектенди:

— Коркугадый неме сыран'ай дьок, эдьек, дьан'ысла болорболбос иш эдип турган улустын' керегинде уят болуп дьат. Дьалмажында юлдюлю, сапог ёдюктеринде шпора темирлю улустар келеле, каскыланып дьат. Орыннын' алды дьаар, печкенин' алды дьаар карап кёргюлер, погреб-оро бар болзо — анар да кёргюлер туранын' юстинде чердакка чыгып кёрёр. Анда олордын' тумчугына льёргёмёштин' уязы илинет. олор ого чючкюрышкилеп турат. Олорго эрикчил де, уят та, эдер немези дьок онын' учун олор бойлорынын' кеберин казыр аайлу эдип, онголорына чугулданып тургандый кубулгылап турадылар. Олордын' ижи де быдьар болгонын' олор он'догылап турулар. Бир катап менин' айылымда бастыра немелерди каскылайла, неме тапаганына уялып тегин база бердилер, экинчи катап дезе, мени бойлорыла кожо апардылар. Тюрмеге отургысты, анда мен бир тёрт ай кирези отурдым. Отурып дьадын', отурып дьадын', онон' олор бойлоры дьаар алдырып, ором ичиле солдаттарга айдадып ёткюреле, нени-нени сурагылап турат. Олор сагышту улус эмес, айдып эрмектежип тургандары кереги дьок неме, бир эмеш куучындажала — солдаттарына тюрме дьаар базала апарып салзын деп дьакып салат. Онойдо ло ары-бери айдап дьюргюлейт, — олорго бойынын' дьал акчазын актаарга керек ийне! Онын' кийининде дьайымга божодып ийет, — божогоны ол!

— Бу слер дьаантайын канайда куучындап туругар Андрюша — деп, энези кайкап айтты.

Самовардын' дьанына тизеленип отурып алала, кичеенип труба дьаар юрюп турды, дье ол ло туштa бажын ёрё кёдюрип, кей тартынып, тын'зынганынан' кызарып калган дьюзи бурулала, эрин сагалдарын эки колдоп дьазап сурады:

— Канайда куучынданадым мен?

— Слерди качан да бир де кижи дьамандап ачындырбаган ошкош...

Ол ёрё туруп, бажыла силкинип, кюлюмзиренип куучындана берди:

— Дьердин' юстюнде, кижиге дьаман кёрдюрбеген кижи бар эмеш пе? Мени канча кирези ачындырып турган болбогой, эмди мен ачынбай да бардым. Улус ёскёлёп болбой турганда канайдарын'? Ачыныш керек бюдюрерге арчамык, олордын' дьанына токтоп турары, — тегин ле калас ёй ёдёр. Мен алдында, улуска чугулданып туратам, онон' сананып алала — кёрзём, анайта эдери дьарабас. Кандый да кижи, коштой турган кижи сокпозын деп коркуп дьалтанып турат, дье бойы озолоп кулак тёзине согорго кичеенет. Дьюрюм-дьадын андый, менин' эдьегим!

Онын' куучыны араай дьайылып, тинтю сакырынан' кайдар да туура ийдип тургандый болды, онын' тосток кёстёри сюгюнчилю кюлюмзиренип турды, бастыра бойы, кебер бюдюжи эпчил эмес те болзо, чыйрак эркин бюдюмдю болды.

Энези юшкюреле дьылу буурзынып айтты:

— Кудай слерге ырыс беретен болзо, Андрюша!

Хохол самовар дьаар дьалбак алтайла, база такып онын' алдына тазалай базып отурала арайынан' айтты:

— Ырысты бергилезе — керек дьок деп айтпазым, ырыс сурап — дьалынбазым!

Павел тышкартынан' кирип келеле, бюдюнип айтты:

— Таап болбос! — дейле, дьюзин дьуна берди.

Онын' кийининде колын кичеенип бек арлайла, куучындана берди:

— Слер эне, коркуп барганыгарды олорго сестирип билдирзегер, олор сананар: — Ол анайда тыркыража бергенде, бу турада, байла бир неме бар болор. Бистин' керексип турган немебисте дьаман дьогын — слер он'доп билип туругар ийне, бистин' дьан'ыбыста чын, — ого бис бастыра дьюрюм-дьажыбысты берерибис — бистин' бурубыста ол ончозы! Неден' коркотон?

— Мен, Паша, чыданып турарым, — деп, энези ижендирип айтты. Айткан сёзине ээчий онын' кёксинен' кунуксу сёстёр юзюктю тынылды: — Олор капшагай келгилейтен болзо!

Олор дезе, бу тюнде келгилебеди, айдарда эртен тура — энези ажындыра ёйгё коркунып турганына, уулдар шоотпозын деп, кекедю эдип, — кокурлаарын бойы озолоп баштады. —

— Коркуштан' озолоп коркудым!

X

Олор шакпыртту тюннин' кийининде, бир ай кирези ёдёлё келдилер. Павелдин' айылында Весовщиков Николай отурган, Андрей

кожо, олор ючю бойынын' газеди керегинде куучындажып тургандар. Орто тюнге дьуук, ёй орой болгон. Энези уюктаарга качан ок дьадып, карамтыга уюктап браадала, уйку аразында олордын' шакпырашкан эрмектерин угуп дьаткан. Андрей чеберленип араай базып, кухняны ажыра араай ёдёлё, бойын ээчий эжигин дьаап ийди. Сенекте темир кёнёктёр калырай берди. Кенетийин, эжик кайра ачыла-берди — хохол кухнянын' ичи дьаар ичкери базала, юнгюр шымыранды:

— Шпоралары шын'ырайт!

Энези кийимин тырлажып турган колыла дьазап, тёжёгинен' тура дьюгюрди, дье ол ёйдё комнатадан' Павел чыгып келеле, шакпырт дьогынан' араай айтты.

— Слер дьадыгарла, — оору кижи слер!

Сенекте чеберленип турган шалырт угулып турган. Павел эжикке дьууктай базып келеле, оны колыла ийде салып, сурады:

— Кем мында? — деди.

Эжиктен' кайкамчылу тюргениле, кандый да бийик, боро кийимдю кижи кирип келди, оны ээчий база бирюзи кирди, эки жандарм Павелди туура кыстап, онын' эки дьанына тура бердилер, ол ок тарый бийик кююлю каткылу юн кююледи:

— Сакып турган улустарыгар эмес, ёскё болтыр ба, а?

Бу эрмекти бийик сынду, чичке кеберлю, суюк кара эрин сагалду офицер айткан. Энезинин' тёжёгинин' дьанына, Слободской полицейский Федякин базып келгени кёрюнди, ол бир колын фуражкага дьаба тудуп, бир колыла Власованын' дьюзи дьаар суна тудуп, кёстёрин коркушту кылайтып айтты:

— Бу онын' энези, — онон' Павел дьаар колын дьан'ып ийеле, кожуп айтты: — Бу дезе — ол бойы!

— Павел Власов па? — деп, кёстёрин сыкыйта дьумунып, офицер сурады, сон'ында, качан Павел унчукпай бажын эн'илтип ийерде, ол эрин сагалдарын толгоп, кату угузып айтты:

— Мен сенин' айылын'да тинтю эдер учурлу. Карыган эмеген, тур! Анда — кем? — деп, комната дьаар карап кёрёрлё сурады, онон' бастыра бойы серпилип, эжик дьаар басты.

— Слердин' фамилиягар кем? — деп, юн дьан'ылады.

Сенектен' эки понятойлор кирип келди— литейщик болуп узак иштеп турган Тверяков, база онын' айылында дьаткан, дьаан сёёктю, кара эр кижи кочегар болуп турган Рыбин киргилеп келдилер. Тверяков кююлю юниле айтты.

— Эзен, Ниловна!

Энези чечкен кийимин кийип, коркунып турганын билдиртпеске, араай эрмектенди:

— Бу не болды! Каран'уй тюнде келгилеп, — улус уюктаарга дьатты, олор дезе — келип дьадылар!..

Туранын' ичинде сюрекей тапчы болды, база ненин' де учун вакса деп сюркюш тын' дьытанып турды. Эки жандарм ла слободской пристав-дьамылу Рыскин буттарыла табышту тэкулдаткылап, ёрё салган бичиктерди дьедип, офицердин' алдына, столдын' юстине салгылап турдылар. Онон' ёскё экюзи стенелерди дьудруктагылап, отургыштардын' алды дьаар карап кёргюлеп,

бирюзи араай кыймыктанып, печкенин' юсти дьаар чыгып турды. Хохол ло Весовщиков бойы-бойына дьуук дьаба туруп, толыкка сыгынгылап турдылар. Николайдын' чодыр дьюзи кызыл мен'дерле бектеле берди, онын' кичинек кёстёри офицерден' туура алынбай оны кёстёгилеп турган. Хохол эрин сагалдарын толгоп турган, качан энези комнатага кирип келерде, ол кюлюмзиренип буурзу эрке кебериле бажын эн'илтип ийди.

Бойынын' коркуп турганын дьаба базынарына кичеенип, озогы аайынча туура баспай, ол чала тюзелип, тёжин озолодо кедейтип базып турды, — онын' анайтканы кандый да каткынчылу болуп, теркеген аайлу билдирип турды. Ол буттарыла табышту токулдадып базып турды, кабактары дезе тырлажып турды...

Офицер апагаш колынын' чичкечек сабарларыла бичиктерди дьууп алып, олорды собурып, силкип ийеле, колынын' тамажыла эптю серпип, туура таштап турды. Бир кезекте бичик дьерге дьымжак мачылдап тюже беретен. Онолоры унчугышпай турдылар. Дьан'ысла терлеп барган жандармдардын' мыжылдаган уур тыныжы, сопокко — тан'ган шпоралардын' шын'ырты, бир кезекте юнгюр эмес суралтар дьан'ыланып турды:

— Мында кёрдин' бе? —

Энези Павелге коштой стененин' дьанына дьаба туруп алып, колдорын база уулы чылап тёжине салып алала, офицер дьаар кёрюп турды. Онын' тизезинин' алдында учуктары мукурыла тартылып, кёстёрин кургак туман бектеп турды.

Унчугыштын' ортозында кенетийин' Николайдын' кулак ёткёдий юни угулды:

— Бу бичиктерди дьерге чачатаны — не керек?

Энези чочый берди. Тверяковтын' бажы ичкери селес эдип, дьиткезине кийининен' кижи ийткен чилеп барды, Рыбин дезе, тын' адьарып, Николай дьаар кёрди.

Офицер дезе, кёстёрин сыкыйтып алала, бир кезекте кыймыктанбай турган, чодыр дьюзи орто, кадай кёрюп ийди. Онын' сабарлары книгалардын' страницаларын онон' тюрген собыра берди. Бир кезекте ол кёстёрин сюрекей дьаан ачып алала, сыран'ай чыданып болбой турган ачу немедий болды, база ачу коронго чыдабай, кючи дьетпей чугулыла кыйгырып та ийгендий белен болгоны билдирип турды.

— Солдат! Бичиктерди кёдюрзен'!.. — деп, Весовщиков база ла такып кыйыгырды.

Жандармдар онтозы оны кылас эдип кёргюледи, онын' сон'ында офицер дьаар кёрдилер. Офицер базала такып бажын ёрё кёдюреле, Николайдын' таларкак бюдюмин адьарып, тумчыгыла чёйё айтты:

— Дье-дье... кёдюрзегер...

Бир жандарм тёмён бёкёйип, Весовщиков дьаар кылчырынан' кёрюп, полго чачылып калган бичиктерди дьууй берди...

Николайга унчукпас керек болгон! — деп, энези Павелге аарай шымыранды.

Ол дьарындарыла кызынып турды. Хохол бажын салактадып турган болды.

— Библияны кем кычырып дьат?
— Мен! — деп, Павел айтты.
— Бу бастыра бичиктер кемнин'?
— Менин' — деп, каруузын Павел айтты.
— Андый! — деп, офицер отургуштын' юстинде кайра дьадьып, айтты. Онон' чичкечек колдорынын' сабарларын быдьырадып, буттарын столдын' алдына суй салып, эрин сагалын толгой тудала, Николайдан' сурады:
— Андрей Находко деп кижи — сен бе?
— Мен! — деп, ичкери дьыла базып, каруузын Николай айтты. Хохол колын суна чёйюп, онын' дьардынан' тудала кайра ийдип ийди.
— Ол дьастыра айтты; Андрей дегени — мен!...
Офицер колын ёрё кёдюрип, кичинек сабарларыла Весовщиковты кекедип тура, айтты:
— Мен сени, сакып ал!
Онон' ол бойынын' чаазындарын кёрё берди.
Тышкартан', кёзнёккё тыны дьок кёстёриле, дьарык айдын' тюн кёрюп турды. Кем де кёзнёктин' алдыла араай базып дьюрди, кар чыкыраганы угулды.
— Сен, Находка, политический дьанынан' керек эткен учун алдында бурулаткан бедин? — деп, офицер сурады.
Ростов деп дьерде бурулаткам, база Саратовто... Дьан'ыс андагы жандармдар мени — «слер» — деп, адагылап тургандар.
Офицер он' кёзиле имдеп ийди, онон' онызын дьыжа тартып. огожок тиштерин ырсайтып куучындана берди.
— Фабрикада дьан'га дьарабас дьаман бичик — воззваниелерди кандый кулугур таркадып турганын слер, Находка, дьан'ысла слер, билип туругар эмеш пе, а?
Хохол бут бажына тура дьайканды, онон' дьаан кюлюмзиренип, нени де айларга турарда, ол ёйдё базала такып Николайдын' ёткюн юни дьан'ылана берди:
— Кулугурларды бис баштапкы ла катап кёрюп турубыс...
Тал-табыш дьок боло берди, онолоры бир секундага токтогылай берди.
Энезинин' дьюзиндеги сорбузы кажая берди, база он' кабагы ёрё кёдюриле берди. Рыбиннын' кара сагалы кайкамчылу тырлажа берди; кёстёрин тёмён кёрюп, ол сагалын сабарларыла тарай берди.
— Бу малды чыгара дьединигер! — деп, офицер айтты.
Эки жандарм Николайдын' колдорынан' тын' кату тудуп алала, кухня дьаар апарды. Анда ол, буттарыла полго бектене тын' теен алып, кыйгырды:
— Акырыгар... мен кийинип алайын!
Тышкартан' пристав кирип келеле айтты:
— Онозын кёрдибис, бир де неме дьок!..
— Андый болбой кайсын! — деп, офицер кыйгырып айтты.
— Мында — таскаган кижи.
Онын' эрчими дьок, калтыраак сымак юнин угуп, онын' сарыдьюзине коркуна кёрюп, ачынбай улустарды бийиркеп кыя кёрёр

дьюректю кижини, энези эзеп билип туры. Андый улусты Власова ас кёрюп дьюрген, андый улус бар деп сыранай ундуп саларына дьуук болгон.

— Кёрзён кемди шакпыратты! — деп, сананды.

— Слерди, господин Андрей Анисимов Находка, дьан'нан' тескери чыккан кижини, мен арестовать эдип дьадым!

— Ненин' учун! — деп, энчю хохол сурады.

— Онызын мен слерге сон'ында айдарым! — деп, ачурканган эркезиле офицер каруузына айтты. Онон', Власова дьаар бурулып, сурады.

— Сен бичикчи бе?

— Дьок! — деп Павел каруузын айтты.

— Сенен' мен эрмек сурабадым! — деп, офицер калдьурып айдала, база такып сурады: — карганак, — каруузын айт!

Энези кююн-кююч дьогынан' бойынын' ёштёп сананганын ол кижиге дьетирип, соок сууга калып барган немедий, кенетийин калтырап, соокко тутургандый тюзеле берди, онын' сорбызы кюрен' ён'дю боло берди, кабактары тёмён дьабыс тюже берди.

— Слер тын' кыйгырбагар! — деп, колын офицер дьаар сунала, куучындана берди. — Слер эм тура дьиит кижи, ачу коронды слер билбезигер...

— Эмеш токтогор, энежим! — деп, Павел оны токтотты.

— Акыр, Павел! — деп энези стол дьаар блаажып, кыйгырып ийди. — Ненин' учун слер улустарды аймаштагылап туругар?

— Анда слердин' керегигер дьок — унчукпа! — деп, офицер ёрё туруп, кыйгырды. — Арестовать эткен Весовщиковты экелигер!

Онон' кандый да бичикти, бойынын' дьюзине дьууктада кёдюреле, кычыра берди.

Николайды экелдилер.

— Бёрюгин' суур! — деп, офицер кычырарын токтодып, кыйгырды.

Рыбин Власова дьаар дьууктай базып келеле, оны дьардыла ийдип ийеле, араай айтты:

— Тын' калдьуурып кюйбюребе, энек...

— Менин' колдорымнан' тудуп алганда, мен бёрюгимди канайда суурарым! — деп, Николай протокол кычырып турган юнди тундурып сурады.

Офицер колында чаазынын столдын' юстине чачып ийеле.

— Колын' сал!—деди.

Протоколго колдорын салып турганын энези кёрюп турды, онын' ачурканганы ёдё берди, дьюреги дьабызады, ачынып, чагы дьетпезинен' улам кёстёрине дьаш толо берди. Бу ок кёстин' дьажыла ол кижиге барганы дьирме дьылдын' туркунына ыйлап келген, дье калганчы дьылдарда онын' ачу-корон амтанын ол ундуп саларына дьуук болды; офицер оны кёрёлё, дьескинип чырайын чырчыйтала, темдектеп айтты:

— Слер ажындыра огурып туругар, дьаанак! Учы тюбинде кёзигердин' дьажы слерге дьедиштей барар!

Базала такып ачына береле, энези айтты:

— Эне кижинин' кёстёринин' дьажы ончозына дьедижер, ончозына! Слерде эне бар болзо, — ол оны ончозын билер, онызы чын!

Дьалтыркай замокту, дьап-дьан'ы портфелине офицер чаазындарын мен'деп сугуп турды.

— Марш! — деп, ол команда берди.

— Эзен болзын, Андрей, Эзен болзын Николай, — деп, Павел нёкёрлёринин' колдорын тын'ыда-тын'ыда тудуп, араай дьылу буурзанып айдып турды.

— Эзен болзын, — эмей, а! — деп, офицер каткырынып, айтканына такып ёткёнип турды.

Весовщиков уур мыжылдап турды. Онын' дьоон мойыны кызара канла урула берди, кёстёри ачынган кату калдьу кёрюп турдылар. Хохол, кюлюмзиренип ле дьалтырап турды, бажыла эн'илте умдап, энезине нени де куучындап айдып турды, энези дезе оны крестеп, база нени де айдып турды:

— Кудай актуларды кёрюп дьат...

Учында боро шинельдю бир канча улус сенекке чыгып, шпораларыла шын'ыражып турала, дьылыя берди. Эжиктен' калганчызы Рыбин чыккан, ол кара кёстёриле кичеенип Павел дьаар кайра кёрёлё, санааркап айтты:

— Дье-дье, эзен болзын!

Онон' сагалына дьёдюлдеп, мен'дебей сенек дьаар чыкты.

Колдорын белине кайра салала, Павел туранын' ичиле арыбери телчип, дьерде дьаткан бичиктерди ле кийимдерди ажыра алтап базып, кунуксу юниле эрмектенди.

— Бу кылыктар канайда эдилип турганын кёрзён'?

Казып-кюзюп салган комнатанын' ичин бюдюнбей адьаарынып, энези эрикчил шымыранды:

— Ненин' учун Николай олорло катулашты болбогой?...

— Байала коркуй берген болор — деп, Павел араай айтты.

— Келгиледи, туткылады, апаргылады — деп, энези колдорын дьайыштырып, кимирене эрмектенип турды.

Онын' уулы айылында артып калганынан', онын' дьореги энчю согуп турды, ал санаазы дезе, ёткён керектин' алдында сагыш кыймыгы дьок туруп, оны бастыра курчай сананып алып болбой турды.

— Бу бир сары неме шоодып коркудып туру...

— Дье кем дьок, эне! — деп, Павел кенетийин кыйыжы дьок кату айтты. — Бу немелерди ончозын дьуунадып салалы...

Алдындагы аайынча энезин ол «энек» база «сен» деп адап турды; анайда ол айдатаны качан дьууктай базып келгенде айдып туратан. Энези ого дьууктай базып келеле, онын' дьюзин карап кёрёлё араайн сурады:

— Сени ачындырып салды ба?

— Э-э! — деп, уулы каруузын айдат. — Андый неме кюч! Онын' ордына олорло кожо болзо...

Онын' кёстёринде дьаш мелтиреп турган аайлу энезине кёрюнди, айдарда, энези онын' кюч санаазынын' ачузын билдирбезинен'

сезинип кунуксузын дьарыдарына кююнзеп, дьаан юшкюрип ийеле айтты:

— Эмеш сакы, — сени де удабас алып парар!..

— Алар! — деп, каруузын айтты.

Бир кезек унчукпай турала, энези кунуксып темдектеди:

— Бу сенин' катуун'ды, Паша! Ого дьюк, бир качан сен мени сюгюндиретен болзон' кайдат! Онон' башка — мен бир коркушту неме айтсам, сен дезе, онон' до коркушту немени айдазын'.

Уулы энези дьаар кёрёлё, дьууктай базып, араай айтты:

— Сюгюндире айдатанын мен билбей турум, эне!

— Менин' андыйыма слер таскаар керек.

Энези дьаан юшкюрип, унчукпай салала, коркунар санаазын тудунарына кичеенип, эрмектене берди:

— Айса-болзо, олор улусты кыйнап турган болор бо? Эдиканын юзюп, сёёк-таягын сындыргылап дьат? Мен оны санангамдала, — эрке, Пашам, коркушту болуп дьат!...

— Олор кижинин' тынын сындыра толгогылайт... Качан олор кирлю колдорыла сындыргылаганда — онызы неден' де коронду...

XI

Эртенги кюнде, Букинди, Самойловты, Сомовты, база олордон' башка беш кижини арестовать эткен деп угулды. Эн'ирде Мазин Федя олордын' айылына кирип дьюрди — оны ол ок тюнде база тинтигенине дьакшызынып бойын кезер тудуп турды.

— Коркудын' ба, Федя? — деп, энези сурады.

Ол кугара берди, кеп чырайы курчуп, тумчугы тырлажа тартыла берди.

— Офицер согор болор деп, коркугам! Ол кара сагалду, бойы дьоон сабарлары тюкле туй ёзюп калган тумчугынын' юстюнде дезе, кёс дьок немедий, дьаан кара шил кёс салып алган. Буттарыла текпиленип, кыйгырып турган! Тюрмеге дьыдыдып саларым деп айдат! Мени дезе, бир де кижи, адам да, энем де качан да сокпогон, мен — дьан'ыс уулы болгом, мени сююп туратандар.

Бир эмеш ёйгё кёстёрин дьумуп, эриндерин кыпсый тудул, тиштерин тиштенип, ол колдорын тюрген ёрё тартала, бажындагы чачын дьалмай сыймайла, кызарып калган кёстёриле Павел дьаар кёрюп айтты:

— Мени качан-качан согор болзо, мен бычак чылап бастыра бойым кижиге кадала берерим, — тишле кемирип барарым, онын' ордына ого ло ёлтюргилеп салзындар!

— Сен бойын' арык сырсак! согужып неки эдип алатан'! — деп, энези айтты.

— Согужарым! — деп, араай каруузын Федя айтты.

Качан ол дьюре бererде, энези Павелге айтты:

— Бу ончозынан' озо дьыгылар!...

Павел унчукпады.

Бир канча минут ёткён сон'ында, кухня дьаар кирер эжик ачыла берди, айылга Рыбин кирип келди.

— Эзендер — деп, кёлюмзиренип кимиренип айтты. — Мен — базала келдим. Кече мени бого экелгендер, бюгюн дезе, бойым келдим! — Павелдин' колын тын' силке тудуп, энезинин' дьарын дарынан' — эки колдоп тудала, сурады:

— Чайладарыгар ба?

Онын' дьалбак кюрен' дьюзин, туюк кара сагалын, база кара барын'кый кёстёрин, Павел унчукпай адьыктап кёрди! Онын' энчю кёстёринде кандый да дьарыксу неме билдирип турды.

Энези кухня дьаар самовар азарга барды. Рыбин сагалын сыймай тудуп отурала, онон' колдорын столдын' юстюне чаганчактай салала, Павелди адьыктап кёрди.

— Дье, — меге сенле ачык дьарыгынан' куучындажарга керектю болды, — деп, юзюктелип барган алдындагы эрмегин онон' ары узадып тургандый, эрмектенип отурды. — Мен сени узак ёйгё адьарып дьюрдим. Бис экюдин' дьатканыбыс арай ла коштой эмес, кёрюп дьюрзем — сеге кёп улус келип дьюрет, — аракы, согуш — дьок. Онызы баштапкызы. Улус кырыш согужы дьок болгондо, ол ок тарый не болуп турганы билдире берет. Мен бойым да айылдардын' куюзында дьатканынан' улам улустын' кёзин ёйкёп турдым.

Онын' эрмеги уур тёгюлип турды, дье бойы дьайым-бош, энчюзиле туюк кара сагалын колдорыла сыймап, Павел дьаар кёстёп алган отурды.

— Сенин' керегин'де улус эрмектешкилей берди. Мен дьаткан айылдын' ээзи сени тамы деп адагылайт, — церквеге сен дьюрбей дьадын'. Мен база дьурбей дьадым. Онон' бу бичик чаазындар кёрюнип келди. Оны сен сананып таптын' ба?

— Мен! — деп, Павел каруузын берди.

— Дье болгой! — кухнядан' карап кёрюп энези энчю дьогынан' айдат. — Сен дьан'ыскан эмес.

Павел кюлюмзиренди. Рыбин база.

— Андый! — деп, айтты.

Энези тумчугыла кейди кайра табышту тартынып, онын' айткан эрмегин кичеенип укпаганына, бир кезек ачына берди.

— Бичик — листтерди дьаяры — онызы дьакшы шююлте — саная. Ол улустардын' кююнин кюйбюредет. Онтогус болгон бо?

— Э-э, онтогус? — деп, Павел айтты.

— Дье, айдарда мен олорды ончозын кычыргам! Анда кижи он'доп болбозы бар, артыгы бар, — дье, онызы кем дьок, качан кижи кёп эрмек айтканда, бир он кирези сёсти тегинеле — калас айдарга келижет...

Рыбин кюлюмзиренип отурды, онын' тиштери бек, апагаш болгон.

— Онын' кийининде тинтю, онызы меге неден' де артык дьарт болды. Сен де, хохол до, Николай да — ончогор дьарталып бардыгар.

Керектю сёстёрин таппай барала, ол унчукпай барды. Онон' кёзнёктён' чыгара кёрюп, сабарыла столды токулдатты.

— Слердин' дьёптёп тургускан решениягарды таап алды, сен, ваше благородие, бойын'нын' керегин' эт, бис дезе — бойыбыстын'.

Хохол бойы база дьакшы уул. Бир кезекте мен онын' фабрикада канайда куучындап турганын угуп санандым, — бу кижини былчара базып болбозын', оны дьан'ыс ла кара ёлюм дьыгар. Тамырлу кижи бойы! Сен мене, Павел бюдюп турун' ба?

— Бюдюп турум! — деп, Павел бажын эн'илтип айтты.

— Дье, кёр — мен тёртён дьашту болдым, мен сенен' эки катап дьаан, мен семен' дьирме катап кёпти кёргём. Солдатта юч дьыл ажыра баскындадым, эки катап кижи алдым, бирюзи ёлгён, экинчизин таштап салдым. Кавказта болдым, онын' духоборец деп кату улустарын кёрдим. Олор, карындаш, кюч дьадын-дьюрюмге чыданышпазы, сыран'ай дьок.

Онын' бек куучынын энези ачаптанып тын'дап турды: онын' уулына, дьажы дьаанай берген кижи келип, оны абыс килинчегин сурап тургандый, кекедип, дьакып турганын угарга да дьарамыкту болгон. Дье, Павел бойы, айылдап келген айылчыла кандый да ёйинен' ёткюре кургак — кату буурыла эрмектежип тургандый, — энезине кёрюнди. Онын' андый катуланган буур-санаазын эмеш дьымжадарга ол Рыбиннен' сурады:

— Курсак ичер кююнин' бар эмеш пе, Михайло Иванович? —

— Спасибо болзын, энек! Мен дьан'ы ла ажанып алгам. Дье, айдарда, Павел, сенин' шююлтен'ле болзо, дьадын-дьюрюм дьан' аайынча барып турган эмес?

Павел ёрё туруп, колдорын кайра салып алала, туранын' ичиле ары-бери база берди.

— Ол чын дьолыла барып дьат — деп, айдып турды. Ол слерди, мене ачык дьарык санаагарла экелди. Бастыра дьюрюм дьажына иштенип турган бистерди, ол бир эмештен' бириктирип дьат, — бир ёйдё — ончобысты да бириктирер! дьарамыгы дьок, бистерге сюрекей кюч болуп, тёзёлип бюткен ол, дье ол бойыла бистерге бойынын', ачу — коронын ачып, онын' дьылып ёдёрин, ол бойыла улуска канайда капшагайладарын кёргюзип турат.

— Чын — деп, Рыбин онын' куучынын юзюктелтти. — Кижини дьан'ыртып салар керек. Чибирткенип берер болзо, — оны мылчага апарып, арулап дьунуп, ару чек кийим кийдирип сал — ол дьазыла берер! Кандый ба? Кижинин' ёзёгин канайда арулап алатан.

Павел изидинип, чокумдап, башкаручылар керегинде, фабрика керегинде, гран ары дьанындагы ишмекчилер бойынын' дьайым дьадын-дьюрюми керегинде канайда туружып турганын куучындана берди. Бир кезекте Рыбин сабарларыла столго — ток! — этире салып, точка тургузып тургандый болды.

— Онызы андый! — деп, ол дьан'ыс катап айткан эмес болды Онон' бир катап каткырынала араай айтты:

— Эх, эм — тура сен дьиит! Улусты ас билерин'!

Ол орто Павел, онын' алдына тура тюжеле, катуланып айтты.

— Дьиит ле карыган керегинде эрмектешпейлик! Онын' ордына кемнин' шююлте санаазы чын болгонын кёрёлик.

— Айдарда сенийинче болзо, бисти кудайла да тёгюндеп салгандар ба? Андый. Мен санангамда, кудай дьан'ы биске — тёгюн дьан'.

Бу орто эрмекке энези кириштн. Качан уулы, кудай керегинде, онон' до ёскёзи керегинде, онын' дьан'ын дьан'дап турганынан' улусты ол колбоп турганы керегинде, онын' дьан'ы ёдёрине, дьолды ару дьаркынду эткени керегинде куучынданып турарда энези онын' кёстёрине дьолугарына кичеенип турды: онын' сагыжында уулы худай дьан'ына бютпей турганына айдып турган кату ёткюн сёстёриле, онын' ал дьюрегин ачыдып, буурын тырмабазын деп унчукпай сураар кюсндю болды. Дье онын' бютпей турганынын' кийинянде бюдюп турганы дьажынып калганын энези сезинип, онон' улам ого энчю болуп турды.

— Онын' шююлте-санаазын, мен кайдан' он'доп алайын? деп, сананып турды.

Дьажы дьаанай берген Рыбинге, Павелдин' айткан сёстёрин тын'дап отурарга дьаман ачынчылу да болуп тургандый билдирип турды. Дье качан Рыбин энчю кююнпле Павелдин' алдына бойынын' сурагын тургузарда, ол чыданып болбой салала, кыскарта да болзо, дье сюрекей кичееп катулап айтты:

— Кудай керегинде, — слер эмеш чеберленетен болзогор! слер — бойыгардын' сагыжыгарла болугар! деп, тыныжын алынып, бар дьок кючиле тын'ыда эрмегин узадып турды. — Слер менен' агару кудайды айрып алзагар, карый берген меге кунуксуда дьеменип таянгадый неме дьок боло берер!

Онын' кёстёри дьажыла толо берди. Аяк дьунуп турган сабарлары дезе тырлажып турган.

— Слер бисти он'дободыгар, энежим! — деп, Павел араай эркеленип айтты:

— Сен чугулданба, энек! — деп, араай юнле Рыбин кожуп айдала, Павел дьаар кюлюмзиренип кёрди.

— Сёёлдёрин' кезип саларына, слер эмди карый бергенигерди мен ундуп салдым...

— Слердин' бюдюп, база дьан'дап турган кудайдын' керегинде мен айдып турган эмезим — деп, Павел куучынын онон' ары узадып турды, — менин' айдып тугран кудай, бистерди абыстар агашла коркудып тургандый, коркудып турган, кудайдын' керегинде айдадым. Онын' адыла бастыра кара албатыны бир кезек сормо улустардын' кююнине дьан'дадып, бактырып, бажыртарга дьадылар...

— Ол андый да! — деп, Рыбин сабарларыла столго — ток! — этире соголо, кючтенип айтты. — Олор кудайды да биске удурлаштырып дьыда эдип келиштиргилеп алгандар, олор колында неле бар немелерди ончозын биске удура кадай туткулап турулар! Слер ундубагар, энек, кудай бисти дьаярда, бойына тюн'деп дьаяган, — айдарда, кижи ого дьюзюндеш болзо, ол кижиге дьюзюндеш ок болор учурлу! Бис дезе, кудайга дьюзюндеш эмес, — ан'га дьюзюндеш болуп дьадыбыс. Церкведен' биске коркудыш кёргюскилеп турулар... Кудайды ёскёртёргё керек! Бистин' санаабысты базарга, онын' кебер дьюзин ёскёртип, кара тюгин, калас дьаман кийим кийдиргилеп салгандар!...

Ол араай куучынданып отурды, дье онын' кажыла айткан сёзи энезинин' бажына уур, тунгак неме согуп тургандый тюжюп тур-

ды. База онын' туюк кара сагалыла туй алдырган, дьаан, кара барын'ду дьюзи, оны коркудып турды. Кёстёринин' чыдап болбос дьалтыраганы энезинин' ал дьюрегине сыр-сысту коркуш ойгозып турган.

— Дьок, — мен мынан' барзам, артык болор? — деп, керексибей турган аайлу бажын дьайкап айтты. — Бу эрмегигерди угарга — менин' кючим дьок!

Онон' кухня дьаар, Рыбиннин' сёстёрине юйдештирип, мен'деген аяс дьюре берди:

— Дье, Павел! Бажында эмес, башталгазы дьюрегинде, кижинин' тынында ол андый дьаан билдирлю неме, онын' ордына ёскё башка бир де неме ёспёй турат...

— Кижини дьайым дьадарына — дьан'ысла санаа — шююлтези божодор! — деп, Павел катулап айтты:

— Санаа шююлте — кюч-чак бербей дьат! — деп, Рыбин кыялта дьогынан', дьаан юнденип дьаратпай айдып турды — кюч чакты баш — берип турган эмес, — дьюрек берип дьат!

Энези чечинеле, кудайга бажырбай, тёжёгине дьада берди. Ого соок болуп, кандый да дьаман болуп турды. Ого озо баштап, Рыбин кандый да этен'ир, сагышту кижи болуп кёрюнген, эмди ого кандый да ёштю эзедю кюйбюреп билдирип турды.

— Кёрмёс! Санаа булгачы! — дейле, энези онын' юнин тын'дап дьадала сананат. — База келген ок, — кем онына керексинип дьат!

Ол дезе бюдюмчилю, энчю куучынданып отурды:

— Ару-чек кудайлу дьер, калас куру болбос учурлу. Кудай дьаткан дьерде — оорун'кайланган дьер болор. Ол кижинин' тынынан' тюже бергенде, — ордында шырка артып калар, — чын! Ёскё кудай дьан'ын сананып табар керек, Павел... улустарга ёскё надьы кудай бюдюрип берер керек!

— Дье, Христос болды ийне! — деп, Павел айтты.

— Христос бойынын' санаазыла кату эмес болгон. Мени тийбей кыйынды ёткюрип сал деп, айдат. Кесарьды немеге бодоп турган. Кудай болгожын, ол албатынын', улуска тургускан дьан'ын немеге бодобос учурлу, ол бойы — бастыра дьан'! Ол бойынын' тынын: мынызы кудайдыйы, мынызы кижинийи... деп, юлебес учурлу. Ол дезе садуды дьарадып, улустын' алыжын дьуртаарын дьарадып турган. База бала тапастарды дьастыра бурулаган, ол бойынын' кююниле бала тапас болгон бо? Кижинин' тыны база бойынын' дьаманын бойына ёскюрген эмес, — дьаманды ого мен бойым дьетирип салганым ба? Ол!

Кюйбюлю ойында, бойлорын кармай алып, кюрежип, эки юннин' кююлти комнатанын' ичинде дьан'ыланып турды. Павел арыбери базып дьюрерде, онын' таманынын' алдында пол чыкырап турды. Качан ол куучынданып турганда, бастыра кююлттер онын' куучынына чён'юп турды, качан Рыбиннин' эрмеги араай энчю урулып турганда дезе, — частын' калбан'дап турган маятнигинин' токулдаганы ла курч тырмактарыла туранын' стенелерин дьоктоп турган сооктын' чыдыраганы угулып турган.

— Сеге мен бойымдыйнча, кочегардыйынча айдайын: кудай

отко тюн'ей. Андый! Ол дьюректе дьюрюп дьат. Кудай деп айткаиы сёс, — сёс дезе — тын...

— Санаа-шююлте! деп, кыялта дюгынан' Павел айтты.

— Айдарда кудай дьюректе, база санаа-шююлтеде, церкведе эмес, церкве кудайдын' ёлёрдё салар орозы...

Энези уюктай берди, Рыбиннин' барганын сеспеди.

Дье онын' келери кёптёй берди, Павелдин' айылына онын' нёкёрлёринен' бир бирюзи келип отурганда, Рыбин толукка кызынып, унчукпай отуратан, бир кезекте ле айдып туратан:

— Э-е, Андый!

Бир катап дезе, толуктан' каран'уй кёрюжиле ончолоры дьаар кёрюп, ол кунуксу юниле айтты:

— Бар немейин' керегинде эрмектежер керек, болотон неме дезе биске дьарты дьок, — ол качан улус дьайым дьюрюмдю боло берзе, олор артыгынча дьадарын бойлоры кёрюп алар. Онын' бажына кёп немени тыктады — болор, алдында керексинбей де турган неме болор! Бойы эзине алынзын. Айса-болзо ол ончозын керек дьок деп айдар, бастыра юредюни, бастыра дьадын дьюрюмди туура эдип — церкведеги кудай чылап, ончозы ого удура шибеленип турар, слер олорго дьан'ысла бичиктеригерди ончозын берип салыгар, каруузын ол бойы айдар!

Павел дьан'ыскан болгондо, олор экю учы бажы билдирбес, энчю табыш дьок, тартыжа бередилер. Энези дезе, олордын' тартыжузын энчю дьогынан' тын'дап, олор нени куучындажып турганын он'доп аларына кичеенип, айткан сёстёрин угуп турар эди. Чыгар дьолын бедрегилеп, олор бир дьерден' бир дьерге сайылып, сыран'ай кюч чакту дье сокор колыла аймаштап тудуп, бир дьерден' бир дьерге дьылдыргылап, дьерге тюжюргилеп, дьерге тюшкенин буттарыла дьапшыра базып турат. Кажыла немеге тийип, оны дьоктогылап, бюдюмчизин, дьан'даган дьан'ын дьоголтпой калганчыларын туура таштагылап туратандар...

Олор бойлорынын' катулу, чике, коркушту айткан сёстёрин угуп отурарына юреткилеп алгандар, дье ол сёстёриле эмди баштапкы катап, айтканына кёрё, андый тын' ийделю эмес болгон, — энези эмди дьарабазын ырада бойынан' ийдерге юренип алган. Бир кезекте кудайды дьок эдер деп, айткан сёстёрди ол угуп отура, ого ок ойто кайра бюдюп отурары тын'ып турды. Ол тужунда ол араай ончозын актап тургандый кюлюмзиренип отуратан. Дье, Рыбин дьарабай да турган болзо, эмди андый тын' ёштю болуп кёрюнбей турган.

Неделеде бир катап, ол хохолго тюрме дьаар кийер ару кийим, база, книгалар апарып дьюретен, бир катап тюрмеде ого хохолло свидание берген. Онон' дьанып келеле, ол буурзанып, куучындап турды.

— Ол анда да сран'ай айылында ошкош. Ончолорыла буурзак, ончолоры оныла кокурлажат. Ого уур, кюч, онызы кёргюспеске дьат...

— Анайда эдер керек! — деп, Рыбин темдектеп айтты. Бис ончобыс ачуда, ончобыс — теренин' ичинде неме ошкош, ачу коронло тынып, ачу коронды кийинип турубус. Мында мактанар неме

дьок. Ончозынын' кёзин туй шыбабаган, кезиктери бойлоры олорды бектеп турулар, — чын! Сагыш алынбаган болзон' — чыданып дьюр!..

XII

Власовттордын' кичинек боро туразы, слободкада дьаткан улусты там ла там адьарыдып турды. Ол адьаруда кёп сезиктю чеберлениш база болбогон ёч болды, дье дьилбиркек бюдюмчилю билгири бюдюп турды. Бир кезикте кандый да кижи келип, адьыктанып кая кёрюп Павелге айдып турды:

— Дье карындаш, сен мында бичик кычырып дьадын', закондорды сен билерин'. Айдарда, сен дьартап айдып бер...

Павелге полициянын' ла фабриканын' дьаандарынын' калдьу — дьаман кылыктарын айдып берип турды. Керек дьаан тужунда, Павел ол кижиге бичик бичип берип, городто таныш адвокадына ийип туратан, билер керектин' аайын бойы дьартап айдып беретен.

Улустар табынча дьаш, кёгюс сагышту уулды кюндюлеер болды, ол кандыйла неменин' учурын кюйбюзи дьок, дьарамыкту — омок куучындап, неле немени ончозын лапту угуп, кандыйла акту учурлу керекти булгаганын, онын' дьан'ыс учы дьок учук болуп турганын таап, ол мун' бек тузакту бололо, оныла улусты тузактап буулап турганын дьаратпай, кыялта дьогынан' кодорып — казып киретен.

Анчадала Павел улустын' кёзине «сас копейканын'!» историязынын' кийининде ёрё кёдюрилген.

Фабриканын' кийининде оны курчап дьыду сас чёйюлип, кайын' ла чиби бюркеп ёзюп калган дьатты. Дьайгыда ол сас кою сары дьерден' соолгон туманга тынып туратан, слободко — дьаар дезе онон' булут чылап апсан учуп келип калтырууш оору элгеп турды. Ол сас фабриканын' дьери болгон. Фабриканын' дьан'ы директоры онон' туза алар деп, оны кургадып, дьолой онын' торф — дьён'ин алар деп санандыы. Сас кургадар иш, дьерди де дьарандырар, бастыра улустын' дьадынында он'додор деп, ишмекчилерге айдала, сас кургадарга олордын' дьалдарынан' салковой бажына бир акчадан' тудуп алзын деп дьакылта берди.

Ишмекчилер чакпындала берди. Анчадала, служащий улус дьан'ы калан тёлёёр улустын' тоозына киргилебегени, ишмекчилерди ёёркётти.

Суббот кюнде ол акчаны дьуур деп, директордын' дьары болордо, Павел иштебей — ооруп дьаткан, ол керегинде ол нени де билбеген. Эртенгизинде обеднянын' кийининде Павелге дьайым бюдюштю карган литейщик Сизов ло узун сынду, калдьу слесарь Махотин келгилейле, директордын' тургузузын куучындагылап берди.

— Бис дьаан улус дьуулуп алып, куучындажып дьёптёшкён кийининде, нёкёрлёрибис бисти сен дьаар ийди — сенен' билер кижиден' сурап угарга. Бистин' акчала директор томоноктorло дьуулажат, андый дьан' бар ба, дьок по? деп, Сизов табына айдып отурды:

— Сагышка алынзан'! Тёрт дьылдын' кийининде олор шокчылдар мылчага деп, юч мун' сегис дьюс салковой акча дьууп алган болгон. Ол акча кайда барган? Мылчазы — база дьок! — деп, чылчык кёстёриле суркурап Махотин айтты.

Павел ол калан керегинде дьарабазын, база ол акчаны фабрикага ла туза эдерге дьууганын олорго айдып берерде, олор экилези онон', дьаман чырайлу чыклады... Олорды юйдежип ийеле, энези каткырынып айтты:

— Дье бу, Паша карган да улус сеге сагышка келгилеп дьат.

Нени де айтпай, кичеемчилю — сананып калган Павел столдын' кийинине отурып — нени де бичиди. Бир канча минут ёткён кийининде ол энезине айтты:

— Мен сени сурап турум: эмдиле городко аттан, бу бичикти берип ий...

— Ол коркушту неме бе? — деп, энези сурады.

— Э-э. Анда биске газет базып чыгарып дьат. Бу акча керегинин' историязы, кандыйда болзо газеттин' номерине кирзин...

— Дье-дье! Мен эмдиле... — деп, энези унчукты.

Ол ого берген дьакылта, уулынын' баштапкыла дьакылтазы болгон. Уулы энезине керектин' аайын ачык дьарык айдып берерде, энези ого коркушту сюгюнди.

— Мыны мен аайлап дьадым, Паша! — деп, кийинип туруп эрмегин узадып турды. — Олор тоноп дьат! Ол кижинин' ады кем эди — Егор Иванович беди?

Ойто ол орой эн'ирде келди, бойы арып калган, дье сюгюнчилю.

— Сашеньканы кёрдим, сеге эзен айдып турган. Ол Егор Иванович бойы теркек дьок, дьакшы, кокурчы! Каткынчылу куучынду кижи.

— Олор сеге дьарап турганына мен сюгюнип турум! — деп, Павел араай айтты.

— Теркек дьок дьакшы улустар, Паша, кижи андый кылыкту болгондо дьакшы! Сени ончозы кюндюлеп турар...

Понедельникте Павел база катап ишке чыкпаган, онын' бажы ооруган. Дье тал тюште Федя Мазин, кюйбюзинде ырысту, арыганынан' тынарсып дьюгюрип келеле айтты:

— Баралык! Бастыра фабрика туруп чыкты. Сен дьаар ийгиледи. Сизов ло Махотин бу болуп дьаткан керектин' учурын сен дьакшы — дьарт айдып берерин' тежет!

Павел унчукпай кийинип турды.

— Эмегендер дьюгюргилеп келип — чын'ырып турдылар.

— Мен база барарым! — олор анда кандый неме, баштагылап ийди? Мен барарым деп, энези угусты.

— Бар! деди Павел.

Ором ортозыла унчугушпай, капшагай баскылады. Энези кюйбюрегенинен' тынарсып, база кандый да табылу неме ийдилип келип дьатканын сезип турды. Фабриканын' воротазында юй улус чого туруп айткылажып турды. Качан олор ючю фабриканын' эжигинин' юйдюзине, билдирбезинен' ёдё береле, кою кара тюймеендю кююлеп турган чого улустын' ортозына кирди. Улус бастыра дьа-

н'ыс дьерге баштанганын, энези кёрюп турды, — кузнечный бёлюктин' стенезинде ле чого салып койгон эски темирлердин' юстюнде, туранын' стенезинин' сары кирпичтерине иле кёрюнип, колдорыла ары-бери дьайып Сизов, Махотин, Вялов база бир беш кирелю дьаанай берген — сагышту улус турган.

— Власов келип дьат! — деп, кем де кыйыгырды.

— Власов па? бер оны бери...

— Араай, араай! — деп, канча-канча дьерде кыйыгырыжып турды.

Кайда да, дьуугында Рыбиннин' тюс юни угулып турды:

— Бир акчанын' учун турушпай чындыктын' учун туружар керек! Бистин' дьолыбыс бистин' бир акчабыс эмес, — ол ёскёзинен' тегерик эмес, дье ол ёзёгинен' уур, — анда кижинин' каны директордын' салковойындагызынан' кёп! Копейка акчала бааланып турган эмес, канла, чынла бааланып дьадыбыс!

Ол онын' сёстёри чого улус ортозына тюжюп, улусты кайкадып турды:

— Чын, Рыбин, чын!

— Кочегар, чып-чын!

— Власов келген!

Машиналардын' уур кыймыгын, буунын' уур тыныжын, база эмиктердин' шылыртын улустын' юндери тундура базып, кёп юндер дьан'ыс юн бололо, табышту куюндалып турды. Кажыла дьанынан' бачымду улус колдорын дьайып, бойы-бойын изю кату сёстёрлё ан'дыштырып, дьюгюргилеп келип турды. Ачу корон дезе, арып калган кёгюске дьажытту карамтыгып калганынан' уйгунып чыгар эбин кыялта дьок сурап, тынышта дезе кёкюп учуп, бойынын' каран'уй канаттарын дьайып, улусты алдындагызынан' бек алып, бойынын' кийининен' ээчидип апарып — ойто дьаркынду калдьуга кёчюп турды. Чого турган улустын' юстинде сары дьыду ыш ла тоозын элбедип турды, улустардын' терле бёктёлип калган дьюстери изип, дьаактарынын' терези дезе кара дьашла ыйлап турды. Кара дьюстеринде кёстёри суркурап, тиштери кажайып — дьалтырап турды.

Сизов ла Махотин турган дьерде Павел кёрюнип келди, онын' кыйгызы юнделди:

— Нёкёрлёр!

Уулынын' дьюзи кугара бергенин, эриндери тыркыража бергенин энези кёрди; онын' учун бойы да билбей, улусты ийде салып туруп, озо барып турарына, турган дьеринен' ичкерилеп турды.

— Кайдар чыгып отурун' деп, ачынчылу кату сёслё ого айдып, ийде салгылап турды. Дье андый чугул энезин токтодып болбоды; ийндериле, чаганактарыла улусты ийде салып, эмештен' уулынын' дьаны дьаар дьууктап, онула коштой туруп алар сагыжы бар болды.

Павел дезе дьаантайын шююлтелю айдарына юренип калган сёзин кёксинен' чыгарып ийеле, тамагын суунын' ырысту кюйбизи кыпсыганын сести, ол тужунда чындык санаала кюйюп турган дьюрегин, улуска чачып бергедий болды.

— Нёкёрлёр! Бис церкве, фабрика тудуп, кындьы, акча уза-

нып эдип турган улус; бис бастыразын кабайдан' ала ёлёрине дьетире азырап, соододып турган тюрю кюч... — деген, сёстёрдён' сюгюнчилю кюч сузуп алып, айдып турды.

— Андый эмей! — деп, Рыбин кыйыгырды.

— Бис дьаантайын, кайда да болзо, озо турар улус, дьадыныбыс дезе, онтозынан' коомой, сыран'ай учында биске кем кичееп дьат? Кем биске дьакшы эдерге дьат? Бисти кижиге кем бодоп дьат? Кем де эмес!

— Кем де эмес! — деп, кемнин' де дьан'ыланган ошкош кыйгызы угулды.

Павел бойын кюйбиретпей тын'ыда тудуп алала, онтозына дьарг табылу айдып турарда, чого улус там ла ого дьууктап мун' башту дьаныс сын болуп бириккендий болды. Ол дьюс лаптулу кёстёрлё онын' дьюзине кёрюп, онын' сёстёрин соруп тургандый кёрюнди.

— Бис дьан'ыс нёкёрлёр, надьылар, дьан'ыс карыннын' улустары дьаныс сагышту болуп, бойыбыс дьан' учун турушпайынча, дьакшы дьадынды качанда сурап алып болбозыбыс!

— Керектин' аайынча айт! — деп, кайда да энезинин' дьанында катуланып кыйыгырдылар.

— Чаптык этпе! — деп эки башка дьерде эки кижинин' араай юндери угулды.

Саргарып калган дьюстери бюдюмчизи дьок канча-канча он улустын' кёстёри Павелдин' дьюзи дьаар кунукчыл лапту терен' сананып кёргюлеп турды.

— Социалист те болзо, тенек эмес! — деп, кем де темдектеп айтты.

— Ух! кезер куучындап дьат деп, энезин ийни дьаар ийдип, сыны узун кылыр кёстю ишмекчи айтты.

— Керектин' аайын билерге ёйибис дьетти, нёкёрлёр, бойыбыстан' ёскё, биске кем де болушпас! Бир кижи бастыразынын' учун, бастыразы бир кижинин' учун туружар учурлу — бу бистин' законыбыс, ёштюни дьок эдерге турган болзобыс!

— Керектю неме айдып дьат, уулдар! — деп, Махотин кыйыгырала, колын элбек талайып, кейде дьудругыла кезедип турды.

— Директорды бери алдырар керек! — деп Павел эрмегин уздып турды.

Чого турган улустын' юстин куюн табаргандый болуп барды. Ол кыймыктай берди, онын' ортозынан' кёп юндер бир болуп, кыйыгырды.

— Директорды тургузала алдырар!

— Ого бу турган улустан' кижи ийер керек.

— Энези улустын' алды дьаар озо кирип алала, уулы дьаар алдынан' ёрё дьарамыкту кёрюп турды: — Павел дьаанай берген, ишмекчилердин' ортозында турды, олор онтозы оны кюндюлеп, онын' сёзин дьарамыкту угуп, оныла дьёпсингилеп турды. Ёскёлёри чилеп айткыланбай турганы, ачынбай турганы, энезине дьарап турды.

Мёндюр темирге тийгендий юзюктю кыйгы сёстёр, айткылашту кальду сёстёр тёгюле берди.

Депутаттарды ийер!

— Сизовты!
— Власовты!
— Рыбинди! Онын' тижи коркушту.
— Бойы келип дьат! — деп, улус ортозында кенетийин араай кыйгы юндер угулды.
— Директор!
Тыга турган улус сыны узун суйман сагалду, дьюзи узун кижиге дьол берип, дьайлагылап турдылар.
— Акырыгар — деп, колыла ары-бери чапкылап, дье улуска тийдирбей бойынын' дьолын дьайладып турды. Кёзин кичинектеде кёрюп алып, улусты бактырарына юренип калган кёрюжиле, ишмекчилердин' дьюзин шин'жилю чымчып турды. Онын' алдына бёрюктерин суурып, бажын мёргюгилеп турдылар, — ол мёргюшке каруу бербей, улус ортозын тамла тымыдып, кемзинген, уятка кирген кюлюмзиренип араай эрмектенгилеп, дьаш бала баштактанала дьалынгандый неме угулып турды.
Ол энезинин' дьанына ёдюп, онын' дьюзи дьаар кызыкту кёрёлё, чого дьаткан темирлердин' дьанына тура берди. Темирдин' юстюнде турган улустын' та кемизи де оны чыгара тартып аларга колын берерде, — ол бойы кату кыймыктанып чыгала, Павел ле Сизовтын' алдына туруп алып сурады:
— Бу не дьуун, ижигерди ненин' учун таштадыгар?
Бир канча секунд шык ла эдип калган болды. Улустын' баштары аштын' мажагы чылап кыймыктангылап турды. Сизов бёрюгиле кейде сарбан'дап, ийиндериле кызынып, бажын тёмён этти.
Мен сурап турум! — деп, директор кыйыгырды.
Павел оныла коштой туруп алала, Сизов ло Рыбин дьаар кёргюзип, юнгюр айтты:
— Бис ючю бу нёкёрлёрлё тудулган уполномоченныйлар болуп дьадыбыс. Слерди дьалдан' копейка акчаны тудуп алзын деп бертен дьакылтагарды ёткюрбезин деп, сурап турубыс...
— Ненин' учун? — деп, директор Павел дьаар кёрбёй суарды.
— Биске андый калан саларга дьан' дьок деп бодоп турубыс, — юнгюр юниле Павел айтты.
— Слер не, сас кургадып аларга турган шююлтемде ишмекчилердин' дьадынын он'додорго турган эмес, олорды эксплоатировать эдерге турган — деп бодоп туругар ба?
— Э-э! — деп, Павел айтты.
— Слер база ба? — деп, директор Рыбинди сурады.
— Ончобыс тюн'ей — деп, Рыбин айтты.
— А слер кюндюлю? — деп, Сизовтон' директор сурады.
Мен де сурап турум. Слер бистин' копейка акчабысты бойыбыска артызып беригер!
Сизов база катап бажын бёкёйтёлё, бурулу каткырды.
Директор табына кёзиле чого турган улустын' бастыразын лаптап кемдьийле, ийиндериле кызынды. Онын' кийининде Павелди шин'жилю адьарыйла, темдектеп айтты:
— Слер сран'ай интеллигентный кижиге тюн'ей кижи, — сас кургадарынын' тузалузын база билбей дьадыгар ба?

Павел юнгюр айтты:

— Фабрика бойынын' акчазына кургатса, ол туштa — ончозы билип алар.

— Фабрика филантропия ижин этпей дьат! Слерди ончогорды эмдиле, ишке чыксын деп, приказ берип турум! — деп, директор темдектеди.

Буттарыла темирди араай дьоктоп, кемге де кёрбёй, турган дьеринен' тёмён тюшти.

Чого турган улус оны дьаратпай кююлей берди.

— Не! — деп, директор кенетийин токтой тюжеле, сурады.

Ончозы шык эдип унчукпады, дьан'ысла ыраактан' дьан'ыс кижинин' юни угулды:

— Бойын' иштен!

— Он беш минуттын' бажында ишти баштабазагар — мен слерге штраф бичизин деп приказ берерим деп, дьарт, кургак юниле, директор карузын берди.

Ол база катап, чого турган улустын' ортозыла ёдюп турарда, дье эмди онын' кийининде тунукту табыш турды, онын' сыны тамла терен'жип ыраап турарда кыйгы-табыш тын'ып турды.

— Онына куучындаш!

— Дье, бу дьан' база дьан' ок! — Э-э калак, дьадыныбысты не деер...

Улус Павел дьаар кёрюп, ого кыйыгырып турды:

Эй, закон билечи, эмди канайдар?

— Сен куучындаган', куучындаган' ол дезе — келеле, ончозын арчып ийди.

— Дье, Власов, эмди канайдар?

Качан кыйгылары катулана берерде, Павел дьарлады:

— Ол акчаны тутпас деп айтпаганча, ишке чыкпас деп дьёптёнип турум, нёкёрлёр...

Кюйбюлю сёстёр секирижип берди.

— Тенектерди таап алдын' ба?

— Стачка?

— Дьан'ыс акчанын' учун ба?

— А не? стачка да болзо, кайдар?

— Мынын' учун — ончобыска дьиткебиске берер...

— Онын' кийининде кем иштейтен?

— Иштеер улус табылар.

— Иудалар ба?

XIII

Павел тёмён тюжеле, энезиле коштой туруп алды.

Бастыра турган улус кююлей берди, бойы-бойыла тартышкылап, кюйбюрегилеп, кыйгырып турдылар.

Стачканы буулап болбозын'! Улус ачап та болзо, бойлоры коркунчак. Бир юч дьюсле кире кижи сенин' дьанын'да туружар, онон' кёптёбёс. Андый дьаан чогум ётёкти дьан'ыс айруушла

кёдюрип болбозын'... — деп, Рыбин, Павелдин' дьанына базып келип, айтты.

Павел унчукпай турды. Онын' алдында чого турган улустын' дьаан кара дьюзи элбен'деп туруп, онын' кёзи дьаар сурактy кёрюп турды. Дьюрек кюйбюлю тюкюлдеп турды. Власовко бойынын' сёстёри изи дьок, баа бир каа-дьаа дьааштын' тамчызы кюйгек дьерге тюжеле, дьоголып калгандый, соолып калган кёрюнди.

Ол айылы дьаар кунуксу, арып калган дьанды. Онын' кийин дьанында Сизов ло энези келип дьатты, коштой Рыбин базып, кулагына кююлеп турды:

— Сен дьакшы куучындап дьадырын', — дье — дьюрекке эмес, — бу, дьюрекке терен' чейдирген таштаар керек. Улусты санаа юредюле алып болбосын', ол ёдюк ого келишпес: чичке де, тапчы да!

Сизов энезине айдып турды:

— Биске карган улустарга дьерге дьадар ёйибис дьетти, Ниловна! Дьан'ы улус башталып дьат. Бистин' дьажына дьюргенибисти дьюрюм деер бе? Тизеленип дьылып дьюргенибис, анда да дьерге тёмён кёрюп бажырдыбыс. Эмдиги улустар дезе та сагыш алынган, та анан' артык дьастыргылап турган. Дье, улустар биске ле тюн'ей эмес. Бу, оок ёскюрюм директорло бойына тюн'ей кижиле ошкош куучындажат... Андый-андый! Дье, кёрюшкенче болзын, Павел Михайлов, сен улустын' учун дьакшы туружып дьадын'! Кудай сеге болушсын, — кире базып, чыгар дьолын'ды таап алар болорын' ба — кудай сеге болушсын!

Ол сала берди.

— Онызы андый, ёлгилегер ле! Слер эмди де улус эмес, — шыбанчылар, слерле дьан'ыс дьыртыктар шыбаар. Сени депутат этсин деп, кыйыгырган кижини сен кёргён' бё, Павел? Ол сени социалист, сана булгачы кижи деп, айдып турган улус кышкырган.

— Ол! — олор! оны сюрюп ийзе, онын' дьолы анары дешкен — деп, Рыбин кимиренды.

— Олор, бойындыйынча болзо, акту — деп, Павел айтты.

— Нёкёри челдеп турган бёрюлер де акту...

Рыбиннин' дюзи кунуксу болды, юни дезе, алдындагызынан' башка — тыркыражып турды.

— Улус куру сёстёргё качан да бютпес, — шыралаар керек, сёсти канла дьунар керек...

Кере тюжине Павел дьюдеп тургандый, арып чылап калган базып дьюрди, онын' кёстёри дьалтырап кюйюп, нени де бедреп тургандый кёрюп турды, санаа-шююлтези энчю дьок болгон. Энези онын' андыйын сезинип билеле, чеберленип сурады:

— Бу сен кайттын', Павел, а?

— Бажым ооруп — дьат деп, санааркаган кептю айтты.

— Дьадатан болзон' — мен доктор кычырып экелер эдим...

Ол энези дьаар мен'деп кёрёлё, мен'деп айтты:

— Дьок, керек дьок!

Онон' кенетийин куучындана берди:

— Мен дьиит, кюч-чагым сыран'ай ас, — айдарымда, меге

бютпедилер, менин' чын дьолымла ээчий барбадылар, — анайтканда — чын сёсти дьартап айдарын, мен эм тура — билбей дьадым!.. Меге эби дьок — бойым бойыма ачынадым!

Энези онын' барын'кыйлана берген дьюзине кёрёлё, оны энчю эдип аларына кичеенип, араай айтты:

— Сен — эмеш сакып ал? Бюгюн он'доп албаган немени эртен он'доор...

— Он'доор учурлу! — деп, уулы юнгюр айтты.

— Дье, бу мен де, сенин' баштаган чын дьолын'ды, кёрюп турадым ийне...

Павел ого дьууктай базып келди.

— Сен, эне — дьакшы кижи...

Онон' бажын туура буруп кёрбёй барды. Энези силкине тартынала, араай айткан сёстёргё ёртёлё бергендий, колдорын тёжине салала, уулынын' эркелеген эркезин чеберлеген аайлу, кожо алып дьюре берди.

Тюнде, качан энези уюктаарга дьадарда, Павел тёжёгине дьадып, бичик кычырып турарда, жандармдар келгилеп, тышкары туранын' юстюнде, туштаган ла дьерлерди тинтигилеп, ончозын каскылай бердилер. Сары чырайлу офицер кылыгын алдындагы чылап ёткюрип кылынып турды, ачынчылу, шоотту кылынып, кижини дьамандаарына кююнзеп, улустын' ал-дьюрегин ачыда тийерге кичеенип турды. Энези толыкка кызынып алган, унчукпай уулынан' кёстёрин албай кёстёп алган отурды. Павел бойынын' кюйбюреп, энчю отурып болбой турганын билдиртпеске кичеенип, дье качан офицер каткырып турганда, онын' сабарлары адьарулу кыймыктажып турган. Ого жандармнын' сурагына карузын айдарга кюч болгонын, онын' шоотту каткызын угарга — кюч болуп турганын, энези сезинип отурды. Эмди, баштапкы тинтю ёдёрдёгизине кёрё, энезине дьен'ил болуп, коркунары келбей турган; каран'уй тюнде кармадагылап айылдап дьюрген боро кийимдю, темир шпорлу сапогту айылчыларды ёштю дьаман кёрюп турды, онойдо ёштю дьаман кёргёни, онын' санаазынын' шакпыртын дьаба базып турды.

Павел ого ажындыра шымыранып айтты:

— Мени апарар...

Энези бажын эн'илтип айтты:

— Он'доп турум...

Бюгюн ол ишмекчилерге бойынын' чын шююлтелю эрмегин айткан учун, оны тюрмеге отургузатанын, энези он'доп отурды. Дье онын' айткан бастыра эрмек куучынына ончолоры дьёпсингилеп тургандар, ончолоры онын' учун бирге туружар, андый болгондо,— оны узак ёйгё тюрмеге тутпастар...

Энезинин' сагыжында уулын кучактай алып, ыйлагадый болгон, дье онызла коштой офицер кёстёрин сыкыйтып алып, оны кёстёп турды. Онын' эриндери тырлажып, эрин сагалдары кыймыктажып турган, — онон' ол кижи — Власованын' ыйлаарын сакып, комыдалын сакып тургандый, энезине билдирди. Бастыра кючин алынып, эрмегин айтса да, ас айдарына кичеенип, энези уулынын' колын тын'ыда ныкып тудуп, тыныжына кёни чыгарын бербей тудуп, араай дьюргери айтты:

— Эзен болзын, Паша! керектю немелерди, ончозын алдын' ба? Ончозын алдым. Кунуксып эрикпе...

— Христос сениле болзын...

Качан оны дьединип апарарда, энези тактанын' юстюне отурып, кёстёрин дьумуп алып, араай улуп ыйлай берди. Онын' ёбёгёни анайып туратан чылап, ол бажыла стенеге дьёлёнё дьадып алып, бойынын' кюч чагы дьетпезине ачынганыла, база эриккенине, буучашту кюлюнип калган отура, бажын бюркей дьаап алып, узак кара дьан'ыс кююлтеле ёксёп ыйлап отурды, ол кююлтиле бойынын' ал дьюрегинин' ачу коронын урултып отурды. Онын' алдында дезе, кыймыгы дьок кара мен' болуп шайрак эрин сагалду, сары дьюстю кижи, кёстёрин сыкыйтып алып, макатыган кептю кёрюп турганы билдирди. Дьюрюм-дьадыннын' чынын бедреген учун, энелеринен' уулдарын айрып апарып турган улуста, калдьуурганынан', энезинин' ачу-коронду дьюрегинде, кара туман толголып, кююн кайралы дьок ёштюзи тюрюлюп турган.

Тын' соок болгон, кёзнектин' шилдерин дьааш калырадып турган, кара тюнди ёткюре, айылды эбиреде, дьалбак кызыл дьюстю, узун дьаан колду, кёс дьок немедий бороргон улустын' кебери, каруулдап, баскылап дьюргени билдирип турды. Базып дьюрюп олор шпораларыла араай шын'ырап — турганы угулат.

— Мени де кожо апарган болзо кайдат — деп, энези сананып отурды.

Улусты ишке керексип, заводтын' сыгырткыжы кыйгырып улуды. Бу кюн ол тунгаксу, дьабыс, бюдюмчизи дьок улуды. Эжик ачылды, Рыбин кирип келди. Ол энезинин' алдына тура тюжеле, дьааштын' тамчыларын байбак сагалынан' колыла арчып, сурады:

— Алып барды ба?

— Алып барды, эрликтер! — деп, юшкюреле, энези каруузын айтты.

— Керек мындый! — деп, Рыбин кюлюмзиренип айдат. — Мени де — тинтигилеп, кюскюлеп бардылар ийне. Дьаман айткылады... Дье андый да болзо, дьаман ачындырып болбодылар. Айдарда, Павелди апарган туру! Директор кёзиле умдап ийди — жандарм бажыла эн'илтип ийди качан ок бир кижи дьок боло берди. Олор нак дьуртап дьадылар. Бирюлери улусты саап турат, экинчилери дезе, мююзинен' тудат...

— Слер Павелдин' учун туружатан болзогор! — деп, энези ёрё туруп айтты. — Ол бастыра улустын' учун туружып турган ийне.

— Кем туружатан? — деп, Рыбин сурады.

— Ончогор!

— Кёрзён' — оны! Дьок, андый неме болоры дьок.

Онон' кюлюмзиренип бойынын' — бюдюмчи — ижемчизи дьок сёстёриле Власованын' ачу коронду сагыжын юзери терен'жилип, бойынын' уур базыдыла чыгып, дьюре берди.

— Кенетийин — согуп эрегилей берзе?...

Онын' сагыжында, уулынын' эди — соктырганынан' юзюлип, кызыл каны агып турган аайлу болуп билдирди, сюрекей коркуп турганы, онын' кюр кёксин дьаба базып, бойын тыкыра согуп былчып турган аайлу болды. Эки кёстёрине ачу болды.

Ол печкеге от салбады, бойына курсак аспады, чай да ичпеди, дьан'ысла орой эн'ирде бир болчок калаш дьиип алды. Онон' качан уюктаарга дьада берерде, — качаннын'-качанга онын' дьадын дьюрюми, андый куру, ёскюзюрю болбогонынын' керегинде кара дьан'ыскан сананып дьаткан. Калганчы ёйинде ол нени де, кандый да дьан'ы дьакшы дьюрюм-дьадын сакып турарына, юрениже берген болгон. Оны эбиреде табышту, эркиндю дьиит ёскюрюмдер айланыжып турган, уулынын' катулана кёргён шакпыртту, дье дьакшы дьадын-дьюрюм баштаган кату дьюзи турган. Эмди ол дьок болгонынан' — бир де неме дьок болуп барды.

XIV

Тюш табынча ётти, уйку дьок тюн, дье онон' табына экинчи кюн ётти. Энези кемди де сакып турды, дье кем де келбей турды. Эн'ир кире берди. Онон' тюн. Соок дьааш туранын' стенезине тибиреп, онтоп тийип турды. Печкенин' тюндюгинде салкын кююлеп турды. Полдын' алдында неме де кюрежип турды. Туранын' юстюнен' тамчы тамчылап, онын' кунуксу табыжы частын' шыкылдап турган табыжыла биригип, башка угулып турды. Бастыра тура дьайканып тургандый айландыра турган немелер кереги дьок кунугыштан' ёлюп калгандый кёрюнди.

Кёзнёккё араай токулдатты — бир, — эки... Ол, андый токулдадышка юренип калган, онын' учун ол оны коркутпай турган, дье дьюреги сюгюнчилю кадалганынан' чочыды. Баягы билдиртпес ижемчизи оны будына тургусты. Кёксине шал дьабынып алып, эжикти ачып — ийди...

Самойлов кирип келди, онын' кийининен' та кандый да кижи, дьюзин тонынын' дьаказыла бёктёп алган, бёрюгин дезе, тёмён кабагына дьетире тартып алган.

— Бис слерди уйгузып ийдибис! — деп, Самойлов эзендешпей айтты, чырайы дезе алдындагызынан' башка соок кичееништю болды.

— Мен уюктабагам! — деп, каруузын айдала — унчукпай сакылталу кёслё олордын' экилези дьаар лаптап кёрюп турды.

Самойловтын' юйдечизи, уур кыркырада юшкюрип, бёрюгин суруп ийеле, кыска сабарлу дьалбак колдорын энези дьаар сунуп, озодон' ол таныш кижи чилеп, эптю айтты:

— Эзендер, энежим! — Слер мени таныбадыгар ба?

— Бу слер бе Егор Иванович? — деп, Власова кенетийин негеде сюгюнип айтты.

Аз-есмь[1] — деп каруузын берди, псаломщиктин' ошкош узун чачту дьаан бажыла эн'илтип ийди. Онын' семис дьюзи дьакшылыкту кюлюмзиренип отурды, кичинек боро кёстёриле энезинин' дьюзи даар эркелю, дьарт кёрди. Ол самоварга тюней — андый ок болчок, бойы кыска, дьоон мойынду, кыска колду болды. Дьюзи кырлайып дьылтырап турды, кёксинде не де табыштанып кыркырап турды, тыныжы дезе табышту болды...

— Комната дьаар киригер, мен эмдиле кийинип алайын! — деп, энези дьёптёди.

— Бисте слерге айдатан керек бар! — деп, кабактарынын' алдынан' кёрюп Самойлов айтты.

[1] мин-дялин (у-сл.)

Егор Иванович комната дьаар киреле, онон' куучындап отурды.

— Бюгюн эртен тура, кюндюлю наанам, тюрмеден' слерге таныш Николай Иванович чыкты...

— Ол анда беди? — деп, энези сурады.

— Эки ай, он бир конок отурган. — Анда хохолды кёргён, ол слерге эзен айттырган, Павел анда — база эзен айттырып, слерди санааркабазын деп дьакыган, кижинин' кандый ла дьюрюм-дьолындагы — тыштанатан дьери тюрме — онын' учун бистин' кичеемкей дьаандарыбыстын' тургузузы ол деп, слерге айдып берзин деген. Эмди мен слерге керегим айдайын. Кече мында канча улус тутканын, слер билеригер бе?

— Дьок укпадым! Пашадан' ёскё бё? деп, энези кыйыгырды.

— Паша тёртён тогузынчызы! Эмди де бир он кире кижини тудар болор деп, сакыырга керек! Бу отурган господинди база... деп, Егор Иванович энезинин' куучынын, юзюктелтип айтты.

— Э-э мени база! — деп, чырайы соок Самойлов айтты.

Власовага тынарга дьен'ил боло бергенин, бойы да билип алды.

— Анда, ол дьан'ыскан эмес — деп, сананды. Энези кийинип алала, комнатага киреле, айылчызына сергек кюлюмзиренди.

Андый кёп улусты дьууп алала, байла узак туткулабас болбой.

— Чын! Бис олордын' мёргюлин юреерге сюме таап алзабыс, олор сыран'ай тенектер болуп артып калар. Мындый неме болуп дьат. Эмди бис фабрикага бистин' бичиктерибисти апарарын токтодып койзобыс, жандармишкалар ол кунугушту — неменен' тудунала тюрмеге сугуп салган Павел ла онын' нёкёрлёрин истеер... — деди Егор Иванович.

— Эм оны канайдатан? — деп, чочыган бойынча, энези кыйыгырды:

— А сыран'ай белен неме — деп, Егор Иванович дьымжак эрмегин узатты, кезикте жандармдар да чын шююшкилеп дьат. Слер бойыгар да бодозор: Павел мында тужунда — бичиктер де, чазындар да бар болгон, Павел дьок болуп барарда, — бичиктер де дьок, чазындар да дьок. А-а? Ол бичик чазындарды ол элгеген туру не? — дешкилеп ле андагы отургандарды ончозын дьип тура берер, — жандармдар анайып улус челдеерге сююйтен, учы-учында ол кижиден' куру неме артып дьат.

Мен билип дьадым, билип дьадым! — деп, энези кунуксып айтты. О, кудай. Эмди канайдатан.

Кухнядан' Самойловтын' юни угулды:

— Ончозын дьууп туткулап алды — кёрмёс олорды алзын!... Эмди биске башталган керекти анан' ары узадар керек, дьан'ысла керекке эмес, — нёкёрлёрибисти де корулап аларга керек — деди.

Иштеер кижи дьок! — деп, Егор кожоло онон' каткырынып эрмектенип узадып турды. — Бичиктер деп неме бисте бар учурыда дьакшы, — бойым кылынгам, дьан'ыс оны фабрикага.... Канайып апарары — онызы билдиртпейт!

— Воротада ончолорын тинтигилеп дьат деп Самойлов айтты.

Энезинен' нени де, ол экю сакыгылап турганын ол билеле, онын' учун бачымду сурап турды:

— Дье, эмди не? канайдатан? —

Самойлов эжиктин' дьанына турала, айтты:

— Слер Пелагея Ниловна, садучы Корсунова — деп юй кижиле таныш болуп дьадыгар...

— Таныш ла, дье не болды?

— Слер оныла куучындашсагар, ол ёткюрип берер бе?

Энези дьаратпай колдорыла чапкыланып айтты:

— Калак, дьок! Ол эмегеннин' тили узун эмей, — токтозын! Мен ажыра болуп турганын, — база бу турадан' чыгып турганын билгилеп алза, — дьок-дьок!

Анан' энези кенетийин сананган сагыжын араай куучындады:

— Слер мене беригер, беригер — мене! Мен бойым оны дьакшы кылынып саларым, дьолын бойым табарым! Ол Марья деп, юй кижини сураарым, — мени бойынын' болушчызы эдип алзын! Мене калаш дьинр керек. Иштеерге база керек! Онын' учун мен анаар курсак апарып турарым! Мен бектенип аларым!

Колдорын тёжине дьаба дудуп алып, бойы бачымдап нёкёрлёрин ижендирип турды, эткен немезин билдиртпей дьакшы бюдюрип саларым деп, учында кёкюдюлю дьыргалду айтты:

— Олор кёрюп ийер, Павел бойы дьок, колы дезе тюрмеден' де бого дьедип дьат, — олор кёрюп койор!

Ючюлези сергек боло берди. Егор колдорын чыдалду ужап бойы кюлюмзиреп туруп айтты.

Ол кайкалду неме, эне! Слер онын' дьаркындузын билген болзогор. Сыран'ай дьарамыкту.

Мене тюрмеге отурарга келишсе, креслага отурган чылап отурарым! Самойлов колын ужап туруп айтты.

— Слер дьараш кижи! — деп, тунгак юниле Егор кыйыгырып турды.

Энези кёлюмзиренди. Ого дьарт болды: эмди фабрикада лист—чаазындар кёрюнзе, оны онын' уулы таркадып турган эмезин бийлер аайлаар учурлу. Ол турган задачазын бюдюрип болорына, кючи дьедерин билип, сюгюнгенинен' бастыра бойы калтыражып турды.

Павелле дьолугарга барзагар айдып барыгар, онын' энези коркушту дьакшы кижи — деп, Егор айтты.

— Мен оны онон' озо кёрёрим! — деп, каткырынып Самойлов сёзин берди.

— Слер ого анайда ла айдып барыгар — мен не ле керек немени, ончозын эдип койорым! Ол ончозын билзин...

— Оны отургуспаза не болор? — деп, Самойлов дьаар кёргюзип Егор сурады.

— Дье — айса нени эдетен!

Олор экилези дьаан каткырды. Энези бойынын' дьастыра айткынын болгоноло, араай кемзинип, эмеш алмыстанып каткырды.

— Бойындыйынын' кийининен' — ёскёлёрдийи дьаман кёрюнип дьат! — деп, энези кёзин тёмён кёрюп айтты.

— Ол — бюдюмдю неме! — деп, Егор онон' ары эрмегин узатты, — Павел керегинде слер кунукпагар. Тюрмеден' ол анан' артык болуп келер. Анда тыштанып та алар, юренип те алар, бистин' улус бош дьюрерде юренерге де тыштанарга да чёлё дьок. Мен тюрме-

ге юч такып отургам, кажы ла отургамда, кююн-кюч дьок отуратам, дье андый да болзо, ого отурза санаа — дьюрекке туза болотон.

— Слер уур тынып дьадыгар эмтир! — деп, онын' эрю дьюзи дьаар эрже кёрюп, айтты.

— Ол база кандыйла керектен' улам болгон! деп, сабарын ёрё кёдюрип, онон' эрмегин узатты. — Айдарда, дьёптёп салдыбыс па, энежим? Эртен бис слерге материал экелип беребибис, — ол тушта юйе чактын' каран'уйын бузатан кирее ойто катап айланар. Дьайым сёс айдары эзендик болзын! Эненин' дьюреги эзендик болзын! Эмди дезе, — кёрюшкенче болзын!

— Кёрюшкенче эзен болзын! — деп, Самюйлов онын' колын бек тудуп, онон' эрмегин узадып айтты.—Бу мен бойымнын' энеме андый-мындый, неме айдарга сыран'ай тийдинип болбой дьадым — чын!

— Ончозы аайлап алар! — деп Власова, онын' сагыжын дьарыдарга айтты.

Качан олор сала берерде, энези эжикти дьабала, бойы туранын' тал ортозына тизеленип турала, дьааштын' табыжына кудайга мюргюй берди. Ол бир де мюргю сёс айтпай мюргюп турды, дьаныс ла Павелдин' онын' дьадынына кийдирген улуска дьаан сааналу турды. Ол улус, турган кудайдын' сюринин' ле энезинин' ортозыла олор бойы-бойына, дьук, эрю чырайлу, дьан'ызак ёдюп турган болуп, кёрюнип турды.

Эртен тура эрте, ол Корсунова Марья деп, юй кижиге барды.

Садучы эмеген дьаантайын юстенип калган, табышту, энезин кюндюлю уткуп алды.

Кунугун турун' ба? деп, сурады. Семис колыла онын' ийнине араай тажыйла, энезинен' сурады. Дье ташта, апарганынан' не болуп барды! Мында бир де дьаман неме дьок. Озодо андый болгон, — урданган учун тюрмеге отургускылайтан, эмди дезе, чындыктын учун отургыскылап дьат. Павел байла башка сёс айтпаган не, дье ол ончозынын' учун турушкан, ончозы оны дьарт аайлап дьат, санаркаба! Ончозы айдышпай дьат, кем дьакшы оны ончозы билер, мен бу ла сенин' айлын'а кирип барайын деп шыйдынарым, дье, божобой дьадым. Калашты эдип быжырып садып турадым, дье тиленчи болуп ёлётён дьадым. Ойноштор мени арадап дьат, кёрмёстёр каравай — калашты тараканлар челдеген чилеп челдегилейт. Бу ла он салковой акчаны дьууп алар болзон', кандый-кандый кудай дьан'дачы келёле дьалап койор. Эмеген кижи болорго — дьаман неме эмтир! Дьердин' юстюнде быдьар иш болодын'! Дьан'ыскан дьадарга уур, экюлеп дьадарга — кунукыр!

— Мен сеге болушчы болорго суранарга келдим! деп, Власова онын' калырак куучынын юзюп айтты.

— Онызын канайта? — деп, Марья сурады, онон' надьызынын' айтканын угуп алала дьёптёнип, бажын эн'илтеле айтты:

Кем дьок, дьараар! Сен мени ёбёгёнимнен' дьажырганын'ды сагыжын'а кирет пе? Дье эмди мен сени дьоболдон' дьажырайын... Сеге ончозы болужар учурлу, ненин' учун дезе, сенин' уулын' бастыра улустын' кереги учун отурып дьат. Дьакшы уул, ол сенин' уулын', озочыл уул, дьан'ыс тын чылап анайып айдышкылап, он-

чозы ого ачынып дьат. Мен сеге айдайын, ол тюрмеге отургузыштан', бийлерге бир де туза тюшпес. Фабрикада не болуп дьатканын кёрзён' сен? Дьаман куучындашкылап дьат, экем! Ол андагы начальниктер санангылап дьат — бир кижини чон'чойынан' тиштеп ийгенде, кайда да барбас, онызы андый эмес; он кирези улусты согуп ийген — дьюс кижи ачына берди!

Куучын мынайда божоды, эртенгизинде тал тюште Власова балкаштан' эткен эки карчага аякта Марьянын' эткен калаштарын салып алып, фабрикага келди, Марья бойы базарга садыжарга бгрды.

XV

Ишмекчилер дьан'ы садучыны тургуза ла адьаргылады. Кезиктери онын' дьанына базып келип, дьарамзыкту айдышкылап турды:

— Керектен' тудундын' ба, Ниловна? —

Бир кезиктери Павел удабас тюрмеден' чыгар деп, кёкюткилеп турды, кезиктери энезине ачынып, кожо кунугужып, онын' кунугушту дьюрегин кюйбюледип турды. Ючинчилери директорды ла жандармдарды калдьулу айткылап турды, энезинин' кёксинде онын' дьан'ыланганын таап алып, ого калдьурып та турган улус бар болгон, бир Исай Горбов деп табельщик тижин тиштенип айтты:

— Мен губернатор болгон болзом чы, сенин' уулын'ды — бууп койор эдим — улустын' сагыжын булгабазын!

Ол калдьулу кекедюден' энези дьаар ёлюмдю соок сокты. Энези Исайга каруузына нени де айтты. Дьан'ысла онын' кичинек сары-чоодыр дьюзине кёрёлё, юшкюрюнеле кёзин дьер тёмён божотты.

Фабрикада амыр дьок болуп турды, ишмекчилер чого дьуулуп бойы-бойыла, нени де араай куучындажып турды, ус улустар, дезе кичееништю ары-бери ёткюлеп, кезикте — ан'дышту, ёчёшкён каткы угулып турды.

Энезинин' дьанына полицейскийлер Самойловты апаргылады; ол бир колын карманына сугуп алала, бюрюзиле чала дьеерен чачтарын сыймап барып дьатты.

Оны бир дьюс кире ишмекчилер юйдегилеп, полицейскийлерди ан'дышла ёчёшкён каткыла кийининен' сюргилеп турды.

— Дьыргаарга барып дьадын' ба, Гриша! — деп, кем де кыйгырды.

— Бистин' улуска кюндюлеш болуп дьат! Онын' учун карулчыкту базып дьадыбыс... — деп, ишмекчилердин' бирюзи айдала, лаптулу дьамандап адылды.

— Уурчыларды тударга туза дьок боло берген де кайсын! Эмди акту улусты тажыгылаар болды... деп, узун сынду, кылыр кёстю ишмекчи калдьурынып айтты:

— Эмезе тюнде апаргылайтан болзо кайдат, кёлчиндер! — онон' ёскё тюште уялбай апаргылап дьадылар.

Полицейскийлер кунугушту кандый да кыйгыны укпачы болуп, капшагайлап нени де кёрбёскё кичеенип баскылап отурды. Олор

удура, юч дьаан чейим темир экелип дьаткан юч ишмекчиге дьолугала:

— Чеберленигер балыкчылар! деп, кыйгыргылады.

Власованын' дьанынча Самойлов ёдюп отурала каткырып, бажын эн'илтеле, айтты:

— Сююртегилеп отуру! — деди.

Энези унчукпай бажын дьабыс эн'илтти, ол дьаш, акту сергек уулдар тюрмеге кюлюмзирештю барып дьадарда, онын' дьюрегине ачу тюжюп ол уулдарды энеркегениле — сююп ачынып турды.

Фабрикадан' келеле, ол кере тюжюне Марьянын' айылында болды. Марьянын' ижин эдерге болужып, онын' калырак эрмегин угуп, эн'ирде орой айылына дьанып келди, айылынын' ичи соок, ээн немедий бор-ботко болгон. Ол бойына дьер тапай узак бир толыктан' бир толыкка базып, эдер немезин таппай турды: Эм удабас тюн кирип калар, Егор Иванович дезе экелер болгон бичиктерин эмдигенче экелбей туру деп, токтодынбай санаркап турды.

Кёзнёктин' кийининде, кюскю кардын' боро уур чарагы табыш дьок элбен'деп тюжюп турды. Дьымжак кар кёзнектин' шилине тийип, табыжы дьок тёмён дьылбырап кайылала, бойынын' кийининен' суулу ис артырып турды. Ол уулы керегинде сананып турды...

Эжикти араай токулдадып ийди, энези мен'деп барала, эжиктин' кюрюгин алып ийерде, — Сашенька кирип келди. Энези оны кёрбёгёни удай берген, эмди баштап ла кёзине тийген неме, онын' ёйинен' ёткюре дьооногоны болды.

— Эзендер! — деди, кижи келгенине сюгюнип, эмди тюннин' кезигин дьан'ыскан ёткюрбезим деп, энези онон' ары эрмегин узатты... — Слер кёрюнбей барганынан' бери удай берген, слер кайдаркайдар барып дьюргенигер бе?

— Дьок, мен тюрмеде отургам Николай Ивановичла кожо, ол сагыжыгарга кирет пе? — деп, кыс кюлюмзиренип каруузын берди.

— Канайып кирбес, ол сагышка кирип дьат! — дейле анан'ары айтты — кече мене Егор Иванович айткан, оны чыгарып ийген деп, дье слер керегинде мен бир де неме билбедим... Слер анда деп, кем де айтпаган...

— Онын' незин айдатан?... акыр — Егор Иванович келгелекте, меге ёскё кийим кийип алар керек деп, кая кёрюп айтты.

— Слер бастыра сууга ёдюп калтырыгар...

— Мен лист чаазындарла бичиктер экелгем...

— Беригер, беригер! — деп, энези бачымдады.

Ол кыс тонынын' топчызын бачымду чечип ийеле, силкинип ийерде, онон' сыран'ай агаштан' бюр тёгюлген чилеп полдын' юстюне пачкалап-пачкалап чазын тёгюле берди. Энези оны полдон' теерип, каткырынып куучындады:

— Слердин' дьоон болуп барганыгарды кёрзём, байла кижиге барган, бала сакып турган болор деп, бододым. Ой-ой, мыны айла ончозын дьою экелгенигер бе?

Э-э! деп, Сашенька айтты. Ол эмди озогызындый ок чичке, дьагаш сынду боло берди. Онын' дьаактары копшыяла, кёстёри дьаан болуп он'койоло, кёстёринин' алдында кара дьолдор болуп калганын энези кёрди.

— Слерди дьан'ыла чыгарган, — слерге эм тыштанып алар керек, слер дезе! — энези юшкюреле бажын дьайкап айтты.

— Тыштанарга керек! — деп, калтырап туруп каруузын берёле сурады. — Павел Михайлович кандый, айдып беригер, — кем дьок по? Тын' кюйбюлене берди бе?

Сашенька сурагын сурап, энези дьаар кёрбёй турды; бажын тёмён бёкёйтип алала, чачтарын дьазап, сабарлары тыркыражып турды.

— Кем дьок! Ол кандый да болзо, бойын билдиртпес не.

— Ол бойы сыран'ай кадык дьок по? — деп, кыс араай куучындады.

— Качан да оорубаган эди! — деп, энези айтты. — Слер бастыра бойыгар калтыражып отурыгар! Акыр, мен слерди малиновый вареньялу чайладайын.

— Онызы дьакшы! Дьан'ыс слерге шакпыранарга дьарабас ошкош? Эмди орой болуп барган. Дье беригер, мен бойым кайнадайын...

— Арып калган да болзо бо? — деп, шооткон айдала, энези самовардын' дьанына шалырап турды. Саша база кухня дьаар келеле, тактага отурып, колдорын бажынын' кийини дьаар салала куучындады:

— Андый да болзо, — тюрме кижини юреп дьат! Каргышту иш дьогы анан' ла артык шыра дьок. Кёп иштенер керегин билип, — ан' чылап темир керегенин' кийининде отурып дьадын'...

— Слерди онын' ончозынын' учун кем кюндюлейтен? — деп, энези сурады.

Онон' дьаан тынала бойы-бойына коруузын берди:

— Кудайдан' ёскё кем де эмес! Слер байла кудайга бютпей дьадыгар — деди.

— Дьок! — деп, кыс бажын дьайкап айтты.

— Мен дезе, слерге бютпей турум! — деп, кенетийин кюйбиленип энези айтты. Кёмюрге уймалып калган колын мен'деп фартугыла арулап, терен' бюдюмдю куучынын анан' ары узатты:

— Слер бистин' дьан'даган дьан'ды аайлабай дьадыгар? Мындый дьадынла кудай дьан'ын дьан'дабай канайып дьодатан.

Сенекте та кем де табышту будыла тибиредип арбанды, энези чочый берди, ол бала дьеринен' тюрген тура дьюгюреле, мен'деп шымыранды:

— Эжикти ачпагар! Ол жандармдар болзо, мени билбезим деп, айдыгар!... Мен — слердин' айылга тураны таныбай азала, учураган ла турага киргем, онон' тала — береримде, слер менин' тоным чечип ийеле, бичиктер таап алгам деп, айдарыгар билдигер бе?

— О, эркемди слерди,—ненин' учун? — деп, энези эркелю сурады.

— Акырыгар! Бу Егор ошкош ийне... — деп, тын'дап туруп Сашенька айтты.

Ол келген кижи Егор болды, сууга ёдюп калган, арыганынан' тыныжы буулуп турды.

— А-а! Белен самовар бар? дьюрюм-дьадында дьакшызынан', дьакшы неме — ол энежим! Слер бого дьедип келдигер бе, Сашенька?

Кичинек кухнянын' ичин кызырту табышла толтурып, уур тонын мен'дебей сууруп, кучынын юопей айдып турды:

— Дье, энежим, бу начальниктерге дьарабас, бала болды! тюрмеде отурала, тюрменин' кёрючилерине дьамандадала, айтты: ол меге келип, ойто сёзин албаза, мен бойымды торолодып койорым деп, онон' сегис конок курсак дьибеген, онын' учун араай-араай дан' ла будын чёйё тартып койор эди. Дьаман эмес ийне? Менин' ичим кандый?

Дьамандыра чейюлип калган ичин кыска колдорыла дьайкап, ол комната дьаар киреле, эжигин кийининен' дьаап ийеле, анда база нени де куучындап турды.

Слер сегис конок курсак дьибегенигер чын эмеш пе? — деп, энези кайкамчылу сурады.

Оны менин' алдыма тургузып, сёзин алдырар керек болгон до! — деп, ийиндериле калтырада кыймыктадып айтты. Онон' тымык кебери ле кату, кыялта дьок туружы, энезинин' кёксине, шоодыш аайлу немеге тюн'ей болуп эн'илди.

— Андый беди! — деп сананала, база катап сурады:

— Ёлюп калган болзогор, не болор эди?

— Канайдатан эди! — деп, бала араай онон' ары айтты: — Андый да болзо, ол келип, сёзин ойто алган.

— Кижи ёёркёшти таштабайтан.

— Андый-андый...., — деп, энези табылу карузын береле, куучынын узатты. — Бу бистин' сыйыныбысты дьажына ёёркёткилейт...

— Мен дьюктенип алган кожымды тюжюрип койдым! — деп, эжикти ачып Егор дьарлады, Самоварчик белен бе? деп, сурады Акырыгар, мен оны экелейин деди...

Ол самоварды кёдюреле, апарып дьада айтты:

— Менин' бойымнын' тёрёл — адам, бир кюнде дьирме стаканнан' ас чай ичпейтен, онын' учун, бу дьердин' юстюне оору дьок, амыр-энчю дьетен юч дьыл дьюрген! Онын' сын-ууры сегис пуд болгон, Воскресенский деп, деревнеде дьаткан болгон.

— Слер, отец Иваннын' уулы ба? — деп, энези сурады.

— Андый-андый! Бу мыны слер кайдан' билип алдыгар?

— Мен Воскресенский деревнеден' келген кижи эмейим!... Дьан'ыс дьердин' кижизи эмтир? Ады дьолыгар кем?

— Слердин' айылдажыгар ийне! Мен Серегина болдым.

— Аксак Нил — деп, ёбёгённин' балазы ба? Ол меге таныш эмей, канча ла катап мени кулактап туратан...

Олор экю удура туруп алала, бойы-бойына сурак бергилеп, катыкырышкылап турды. Сашенька кюлюмзиренип олор дьаар кёрёлё, чайникка чай салып, суу уруп, ажын тюжюртип турды. Аяк-казаннын' табыжы энезинин' сагыжына кийдиртти.

— О калак, ижимди ундуп койтырым не, бир дьаманымды таштагар! Бойынын' дьеринин' кижизине дьолыкканда, дьакшы неме эмей.

— Бу мен мында сран'ай бийленип турган учун, менин' бир дьаманымды таштагар деп, сураар керек, дье он биринчи час болуптыр, меге бараргa ыраак...

— Кайда баратаныгар, город дьаар ба? — деп, кайкап энези сурады.

— Э-э.

— Слер канайып туругар, анда эмди каран'уй, соок, онын' юстюне слер арып калганыгар! Мында конуп калзагар! Егор Иванович кухняда дьадып алзан, бис экю мында.

— Дьок, мен барар учурлу! — деп, энчю айтты.

Онызы андый, айылдажым, ол кыс мынан' сала берер учурлу. Оны мында ончозы билер. Ол эртен тышкары кёрюне берзе, ол дьаман болор! — деп, Егор айтты.

— Эмди канайдатан? Дьан'ыскан баратан ба?

— Кем дьок барар! — деп, Егор каткырынып айтты.

Ол бала аягына чай уруп алала, бир болчок арыштын' калажын алып тузайла, дьип отуруп, энези дьаар санаркаганду кёрюп отурды.

— Бу слер карын канайып базып дьюредигер? Наташа ла слер? Мен чи барбас эдим — коркунчылу! — деп, Власова айтты:

— Ол до коркуп дьат! Слер коркуп туругар ба, Саша? — деп Егор айтты.

— Коркубай аа! — деп Саша айтты.

Энези ол балала Егор дьаар кёрёлё, онон' араай айтты:

— Слер кандый кату улус!

Чайды ичип алала, Сашенька унчукпай Егорло кол тудужып эзендежеле, кухня дьаар чыкты, энези оны юйдежерге кийининен' чыкты. Кухняга келеле, Сашенька айтты:

— Павел Михайловичти кёрзёгёр, — ого менен' эзен айдыгар!

Онон' эжиктин' тутказынан' тудала, кенетийин кая кёрёлё, араай сурады:

— Слерди окшоп ийерге кем дьок па?

Энези унчукпай оны койдоно тудала, изю окшоды.

— Дье, спасибо! — деп, араай айдала, бажын эн'илтеле, кыс дьюре берди.

Энези комнатага киреле бойы тюймендю, кёзнек дьаар кёрди. Каран'уйга кардын' уур суулу чарагы элбен'дежип, тюжюп турды.

— Прозоровтор сагыжыгарга кирет пе? — деп, Егор сурады.

Ол буттарын алчайта эдип отурьп, стаканында чайына табышту юрюп отурды. Онын' дьюзи терлю, кызыл дьайымду болды.

— Сагыжыма кирген, кирген! — деп энези санааркап калган айтты, бойы келтейленип столго дьууктап, онон' отуруп алала, Егор дьаар кунугушту кёзиле кёрюп, табына айтты:

— Бат-та-а, Сашенька, канайып дьеткей не?

— Арыыр — деп, Егор дьёптёнди, онон' узатты. — Тюрме оны коркушту юреди, ол бажында бек кадык кыс болгон. Анан' ёскё, ол кару болуп ёскён кижи болуп дьат... Ёкпёзин юреп алган ошкош...

— Ол бойы, не кижи болуп дьат? — энези билерге араай сурады.

— Бир помещиктин' балазы. Адазы — коркушту дьаман кижи деп айдат, олор алыжарга турганы слерге адьарулу ба, наанам?

— Кем?

— Ол бала ла Павел... Дье, сыран'ай келишпейт, Павел бош дьюрерде, ол бала тюрмеде отурат, ол бош дьюрерде Паша тюрмеде.

— Онызын билбегем! Паша бойы керегинде нени де айтпайтан... — деп, энези бир канча унчукпай турала, айтты.

Эмди ол, балага онон' до артык ачынып отурды, онон' айылчызы дьаар кююн-кюч дьок, дьаман кююндю кёрёлё, айтты:

— Слер оны юйдежип койор керек болгон!...

— Дьарабас! Менде мында бир чыгым керек бар, мен эртен турадан' ала базарым ла базарым. Менин' тыныжым буулар болзо, меге иш те эрке эмес.

— Дьакшы бала ол, — деп билдирюзи дьок энези айтты, Егордьын' айтканына сананып, ол керекти уулынан' укпай ёскё кижиден' укканына ачу болды, онын' учун ол эриндерин тын'ыда тудуп, кабактарын тююп отурды.

— Дьакшы бала! — деп, бажын эн'илтеле, Егор куучынын онон' ары айтты — мен кёрзём — слер ол балага ичигер ачып отуру. Онызы тегинеле неме! Слер бистердин' ончобыстын' учун кичееп санаркап, ичигер сыстаар болзо, слердин' дьюрегигер дьетпес. Биске ончобыска чынынча айтса, дьадарга дьен'ил эмес. Бу дьуукта ссылкадан' менин' нёкёрим келген. Ол Нижний—деп, городло ёдёрдё, онын' балалу юйи оны Смоленскийде сактаган, Смоленскийге келзе, — олор качан ок Москванын' тюрмезине отургызып койгон. Эмди Сибирь дьаар барар ёй, эмегенинин' ёйи дьетти. Менде база юй кижи болгон, сюреен дьакшы кижи болгон. База беш дьыл андый ок дьадын сёёктёр дьаар ийди...

Ол стаканында чайын дьаан-дьаан ууртап, ичип ийеле, куучынын анан' ары узадып турды. Ссылкада дьюргенинен' ле тюрмеде отурганынан' ай дьылдарын тоолоп анда кандыйла уур шыра болгонын, тюрмеде аайы дьок соккылап туратанын, Сибирдье ачана болгонын куучындады. Ол андый ачу коронло тоолу дьадынды ла улусты шоктоп кыйнаганын... араай кюйбюзи дьок айдып отурарда, энези ол дьаар кёрюп угуп кайкап отурды.

— Дье, эмди керек аайынча куучындажалык — деди.

Онон' онын' юни кубулала, дьюзи кату кеберлю боло берди. Онон' ол Власованын', фабрика дьаар бичикти канайда ёткюрерге турганын сурады, энези дезе, онын' ол кандый ла оок теек неме керегин дьакшы билерине, кайкап отурды.

Ол керегинде куучындап божойло бойлорынын' ёскён деревнези керегинде, озогызын эске алынып турды; ол кокурлап отурды, энези дезе, бойынын' озогыда дьюрген дьюрюмин санаркап, сагыжына эбелтип отурды, онын' ол ёткён дьадыны башка, дьыду саска тюн'ейлеш болуп кёрюнди; юсти бир тюн'ей тён'ёзёктёрлё дьабылып калган юстюнде чичке аспактар ёзюп калала, коркуганду дьайкангылап, база кыска чибилерге ак кайын'дар тён'ёзёктёрдин' ортозына оролып тургандый кёрюнди. Кайын'дары — дезе, табына ёзюп, ол дьыду саска бир беш дьыл кирези турала, дьыгылып дьыдыйтан. Бу картинаны кёрюп, онын' ичи неге коркушту сыстап турды. Онын' алдында кыс баланын' кату кеберлю сыны элбен'деп турды. Ол эмди суулу кар — чарактардын' ортозыла

дьан'ыскан барып дьатты. Уулы дезе, тюрмеде отурып дьат. Айса — болзо ол уюктабай сананып дьат... дье онын сагыжында ол энези эмес, а ол кыс болор, — ого онон' артык дьуук кижи бар. Онын' уур санаазы — тюрюлюп калган булуттын', уур санаа дьорголоп дьюрегин бек койдонып турды.

— Слер, энежим, арып калганыгар! торт дьадып уюктайылдар! — деп, кюлюмзиренип Егор айтты.

Энези Егорло амыр уюктаарына эзендежеле, келтегейлеп базып, дьюрегинде ачу ёдюштю санаазын кожо апарып кухня дьаар чыга берди.

Эртен тура чай ичип турала, Егор онон' сурады:

— Слерди кенетийин тудуп алала, бу кудайды дьамандап турган бичиктерди кайдан' алганыгар — деп сураза, нени айдатаныгар?

— Слердин' керегигер дьок деп айдарым! — деди.

— Олор онула сыран'ай дьёптёшпёс! Олор терен' дьартап чокумдап, — ол олордын' кереги деп бойлорына бюдюп дьат. Онын' учун лаптап туруп узак сураар!

— Мен олорго айтпазым!

— Слерди тюрмеге отургызар!

— Кайдар ол? Кудайга баш, ого до дьараганым дьакшы! Эмди мен кемге керек? Кемге де эмес. Анда кыйнаарын кыйнагылабас дежет... — деп, юшкюрип туруп энези айтты.

— Егор энези дьаар лаптап кёрюп, гм! — деди, онон' эрмегин узатты. — Кыйнабас — дийзигер бе? Дье, дьакшы кижи бойын чеберлеер керек...

— Онызына слерден' юренип болбос! — деп, энези каткырынып айтты.

Егор унчукпай ла комнатанын' ичине телчип базала, онон' энезине дьууктап келеле, айтты:

— Кюч болуп дьат, айылдажым! Мен билип турум — слерге коркушту кюч!

— Ончозына кюч! — деп энези колыла серпип туруп айтты, бойы дезе, онон' ары куучындады. — А, байла дьадынды аайлап тургандарга бойына дьен'ил ок болор... Дье, мен де дьакшы улус нени керектеп турганын эмеш аайлып турум ла.

— Оны слер аайлап турган болзогор, наанам, айдарда, слер бастыра бойыгар олорго керек — бастыра бойыгар! — деп, кату кеберлю Егор айтты.

Энези ол дьаар кёрёлё, унчукпай каткырынды. Талтюште ол, кюйбюзи дьоктон' кичееништю бичиктерин коркушту эптю тёжине салып аларда, Егор оны дьарадып, тилин тан'дайына такылдадып ийеле, айтты:

— Зер гут! — деп, бир сабат сыра ичкен кийининде дьакшы немец айдатан, слер наанам, бу сугуп алган бичиктер, кеберигерди сыран'ай кубултпады: слер кюндюлю бойы сюрлю узун сынду; дьаанай берген юй кижи болуп, артып калдыгар. Слердин' баштап турган ижигерди тоозы дьок кудайлар алказын.

Дьарым частын' бажында бойынын' кожына бёкёйип калган тымыкту, бюдюмчилю энези, фабриканын' воротазынын' дьанында

турды. Эки каруулчык ишмекчилердин' электю каткызына кыдырканып, ёткён улусты кату тудуп тинтигилеп, олорло ан'дышкылап турдылар. Келтегейинде полицейский турды, оныла кожо чичке бутту, кызыл дьюстю, дьылбын'дууш кёстю кижи турды. Энези кёнёктёрин илип алган карамызын ийиндерине солуштырып, кабагынын' алдынан' шин'жилеп, онын' шпион болгонын сезип, кёрюп турды. Узун сынду, быдыраш чачту, бёрюгин дьиткези дьаар тюжюрип алган уул, оны тинтип турган сторожторго кыйыгырды:

— Слер, кёрмёстёр, карманнан' бедребей баштан' бедрезегер!

Сторожтордын' бирюзи, каруузын берди:

— Сенин' бажын'да, бийттен' ёскё, не де дьок...

— Слерге бийттер ле тудар керек, белдер эмес! — деп, ишмекчи калдьуурды.

Шпион онын' бастыра бойын капшагай кёрюжиле кёрёлё, тюкюрип ийди.

— Мени ёткюрип ийетен болзогор! Бойыгар кёрюп туругар не, дьюктенгеним» уур, белим юзюлип туру! — деп, энези сурады.

— Ёт ары ёт! база куучындажып дьат! — деп, сторож чугулданды.

Энези бойынын' дьерине дьеделе, корчагаларды дьерге тургузала, терин арчып туруп кая кёрди.

Ого, удабайла эки карындаш слесарь Гусевтер базып келди, дьаан карындажы Василий кабагын тююнип юнгюр сурады:

— Пирог — калаш бар ба?

— Эртен экелерим» — деп, энези каруузын берди.

Анайта айдатаны озодон' сюмележип айдатан пароль сёс болгон. Карындаштардын' дьюзи дьаркындала берди. Иван сананганын ичине тудуп болбой айтты:

— Эх сени, акту энени...

Василий калашту карчагага карап, тазалай базып отура берди, оныла коштой онын' койынында бир пачка лист — чаазындар кирип калган болды.

Иван, айылга барбайлык, бу юй кижинин' ажынан' ажынып алалык, дьан'ы садучыны акчаладар керек! — деп, тын'ыда айдып, бойы дезе, капшуундап ёдюгинин' кончына бичиктерди тыктап турды.

— Акчаладар керек! — деп, Иван айдала, бойы дьаан каткырды.

Энези чеберлю кая кёрюп кыйгырып турды:

— Кёчё, изю лапшы бар!

Бойы билдирбезинен', бичиктерди пачка пачказыла чыгарып, карындаштардын' колдорына тыктап турды. Эмди бичик онын' колдорынан' дьылыйган сайын каран'уй турада серянке кюйдюрерде, оды саргарып кюйгендий, жандармский офицердин' сары дьюзи эн'илип турды, ол бойынын' сагыжында ого калдьу санаалу айтты:

— Ме, сеге адажым... База бир пачканы берип, бойы дьарамыкту сёзин кожуп турды.

— Ме, ал...

Ишмекчилер аякту дьууктагылап турды, олор дьууктап келерде, Гусев Иван дьаан каткырып турды.

Власова дезе кёчё лё лапшызын уруп туруп, бичик таркадарын кожоло божодып турды, эки карындаш Гусевтер оны кокурлап турды:

— Эптю иштенип дьат, Ниловна!

— Шыра, чычканды да тударга юренип алар! — деп, кандый да кочегар кунуксып айтты. Азырадып турганын айрып алганда. Шилтилер! Кайда, юч акчага лапшы беригер, кем дьок, энеш! Канайып-канайып шыраны ёткюрип ийерин'.

— Дьакшы сёстёрдин' учун спасибо болзын, слерге! деп, кюлюмзиренип энези айтты.

Ол ишмекчи туура базып арбанып турды:

Дьакшы сёс, меге баалу эмес болуп дьат... Власова дезе, кыйыгырып турды.

— Изю кёчё, лапшы, мюн бар, бойы дезе, уулына бойынын' баштапкы ижи керегинде канайда айдып берерин, сананып турды, кёзине дезе, офицердин' сары калдьуулу дьюзи эн'илип турды. Онын' кара сагалы коркунып кыймыктажып турды, юстюндеги тартылып калган эрдинин' алдынан', тын'ыда тиштенип койгон бек тиштеринин' ак сёёги дьалтырап турды. Онын' дьюрегинде кучыяк чылап сюгюнип кожон'доп турды. Кабагы кюлюмзиренип тыркыражып турды, ол бойынын' ижин эптю эдип, бойына катап-катап айдып турды: А, бу база, бу база.

XVI

Эн'ирде чай ичип отурарда, кёзнёктин' кийининде балкашка бачылдап турган аттын' туйгагынын' табыжы угулып, таныш юн угулды. Ол тура дьюгюрип кухняга чыгала, эжиктин' дьанына базып бararда, сенекте та кем де тюрген келип дьатты, онын' кёзи каран'уйлап барды, эжиктин' дьаагына дьёлёнип алала, эжикти тын'ыда будыла ийдип ийди.

— Эзендер, эдьежим! — дейле, ого таныш юн дьан'ыланала, онын' ийиндерине узун, кургак колдор салынды.

Онын' дьюрегинде кююни дьанганынын' ла Андрейди кёрёлё, сюгюнген сюгюнюштин' кунугужы чедиргенделди. Чедиргенделе ле, бир дьаан изю кююн — сагыш болуп булганды; ол оны изю чакпын ла кучактанып алып кёдюрип турды, ол дьюзиле Андрейдин' тёжине тюртюнип алала, турды. Ол энезин бек тудуп алды, бойынын' колдоры тыркыражып турды, энези унчукпай ла арай ыйлап турарда, ол онын' чачын сыймап, кожон'доп тургандый айтты:

— Э-э, калак, ыйлабагар, эдьежим, дьюрегигерди арытпагар! Слерге чын сёзим айдып турум — оны удабас божодып ийер! Оны дьамандаарга олордо бир де неме дьок, бастыра уулдар кайнап калган балык чылап унчугышпай дьат...

Андрей энезинин' ийиндерин кучактанып алала, оны комнатага экелди, энези дезе, ого кыпсынып, колыла тийин, чилеп кёстёри-

нин' дьажын тюрген арчып, бастыра кёксиле Андрейдин' айткан сёстёрин дьудуп турды.

— Павел слерге эзен айтырып дьат, бойы кадык, билгенинче ле дьыргалду, анда тапчы! Туткан улузы бир дьюстен' ажыра болор: бистин' де уулдар, городтон' до келгендери кожо, бир кичю кыпта юч-тёрт кижиден' отурып дьат. Тюрменин' начальниктери кем дьок, дьакшы, дье арып калган — олорго бу бир кёрмёстин' жандармдары он'ы дьок кёп иш берген. Ол тюрменин' начальниктери тын' кату башкарбай дьат, дьан'ыс ла айдып турат: — слер господалар араай, бисти керекке кийдирбезегер! дье, анайып ончозы дьакшы ёдюп дьат. Бойы бойыла куучындашкылап дьат, бойыбыска бичиктер ёткюрип дьадыбыс курсакла юлежип — дьадыбыс. Тюрме дьакшы! Ол эски де болзо, кирлю де болзо, дьымжак дьен'ил. Уголовный улус, база дьакшы улустар, биске кёп болушкылап дьат. Мени, Бакунинди, база онон' ёскё тёрт кижи чыгаргылады. Удабас Павелди база чыгаргылаар, онызы тен маат дьок! Ончозынан' узак Весовщиков отурар, ого коркушту ачынгылап дьат; ол олорды айткылап сыран'ай токтобойт! Жандармдар сыран'ай оны кёрёр кююни дьок. Оны эмезе судка берер, эмезе бир коркушту согор болор. Павел оны токтодып та турат — «токто Николай! Сен олорды айткылазан', олор он'ду болбос ийне!» — Ол дезе кышкырганча ла турат: «балуларды чылап, — мен олорды дьерден' кодорорым» деп дьат. Павел бойын дьакшы тудуп дьат, тен' кату. Оны удабас чыгарып ийер, слерге айдып турум...

— Удабас! Мен билерим, удабас! — деп, энези, сагыжы амырап, бойы эрке кюлюмзиреп, айтты.

— Дье билер болзогор, сыран'ай дьакшы! Дье эмди меге чай уруп беригер, бойыгар канайып дьаттыгар, куучындагар.

Ол энези дьаар кюлюмзиренип кёрюп турды, бойы дьуук дьакшы тегерик кёстёринде, сююштю эмеш кунугышту дьаркын кёрюнди.

— Мен слерди коркушту сююп дьадым Андрюша! — деп, энези терен' тынып айтты... Онын' арык дьюзин, каткынчылу тудамдап ёзюп калган кара сагалдарын адьарып кёрюп турды.

— Менен' кёп эмес те болзо, болор. Слер мени сююп тургаларды, мен билип турум, — слерге бистин' ончолорыбысты да сююрге кем дьок, слердин' дьюрегигер дьаан! — деп, хохол отургыжында дьайканып отуруп айтты.

— Дьок, слерди ле мен коркушту сююп дьадым. Энегер бар болгон болзо, ондо андый дьакшы уул барына... улус ого кюйюнер эди.

Хохол бажын силкийле, эки колыла оны дьыжып ийди.

— Кайда-кайда менде де эне бар... — деп, хохол араай айтты.

— Бюгюн менин' эткенимди билип туругар ба? — деп айдала, энези, бачымдап, кёкигенинен' карылып туруп, эмеш дьарандырып, фабрика дьаар канайып бичик ёткюргенин айдып берди.

Хохол эн' баштап кёзин дьаан кёрюп алала, кайкап турган, онон' дьаан каткырды, буттарын кыймыктадып, сабарларыла бажына согуп, сюгюнчилю кыйгырып турды.

— Ого! — Дье, — бу кокур эмес! Бу дьаан керек! Павел кор-

кушту сюгюнер, андый ба? Онызы дьакшы, эдьежим! Павелге де, ончозына да!

Ол сабарларыла сюгюнчюлю тарсылдадып, сыгырып, бастыра бойы дьайканып, сюгюнчиле дьалтырап, ого тын'зулу табыш уйгузып турды.

— Слер менин' эркелю, Андрюшам! — дейле, онын' дьюреги ачылып калган чылап сёстёри ойынду, тымыкту сюгюнчилю, чоркурай бергендий болды. — Бойымнын' дьадынымды сананып дьюрдим — эй, кудай, Исус христос! Ненин' учун дьаттым деер оны? Аайы дьок токпок... иш... ёбёгёнимнен' ёскё, коркудудан' ёскё бир де неме кёрбёдим! Паша канайып ёскёнин база кёрбёдим, ёбёгёним тирю болордо, мен баламды та сююгем, та дьок — база билбезим! Бастыра сагыжым, кичеенижим дьан'ыс ла немеде болгон, бойымнын' ан' ошкош ёбёгёнимди амтанду, тою эдип, ёйинде азырап, онын' кююнине дьарааарга, чырайы кубулып согорына коркутпазын деп, бир де катап болзо, эркелю ачынзын деп тургам. Бир качан килей ачынганы сагыжыма кирбейт, мени соккондо, эмегенин согуп турган эмес — бастыра ла ёчёжип турган улузын токпоктоп турган чылап соготон. Дьирме дьыл андый дьадынла дьаткам, кижиге баргалакта, не болгоны сагыжыма кирбейт. Сананып сагыжыма кийдирип турадым, дье сокор неме чилеп, нени де кёрбёй дьадым! Мында Егор Иванович болгон — бис оныла — дьан'ыс деревнеден', ол андый мындый болгон деп, айдат, дье менин' сагыжыма — дьан'ысла туралар, улустар кирет, ол улустар канайып дьатканын, нени куучындашканын, кемде кандый табыш болгонын — ундуп койгом! — Эки катап ёрт болгоны сагыжыма кирип дьат. Байла менин' сагыжымнан' ончозы чыгара согулып, тыным туй бёктёлёлё токпокко сокор болуп барды.

Онон' энези суудан' чыгарган балык чылап кейди ачап дьудала, дьаан тынала, бёкёйё отурып алала, юнин дьоондодып, куучынын узада берди:

— Ёбёгёним ёлёрдё, уулымнан' тудундым, ол дезе, бу керекке барды. Дье бу ла орто, меге дьаман болды, меге оны коркушту ачу болды... Ёлюп калза, мен канайып дьаткайым не? — деп, коркуганым сюреен болды. Мен онын' дьюрюмин санангамда ла дьюрегим дьарылып турды... Энези унчукпай барды, онон' араай бажын дьайкайла, керектю куучындады:

— Юй улустын' сююжи, ару эмес!... Бис керектю ле немени сююп дьюредибис. Бу, слерди кёрзём, — слер энегерге санаркап дьадыгар, — слер оны кайдатаныгар? Ёскё улустар бастыразы албатынын' учун кыйналып, тюрмеге, Сибирьге барып ёлгюлеп дьат... Дьаш кыстар тюнде дьан'ыскан карга, дьаашка ёдюп, балкашка тюжюп, дьети веристе городтон' биске келип дьат. Олорды онон' кем сюрюп дьат, кем ийдип дьат? Сююп дьат олор! Олор — ару сююп дьат! Бюдюп дьат, бюдюп дьат, Андрюша мен анайып эдерге — билбезим! — Мен бойымнын', бойыма дьуук немени сююп дьадым!

— Слерге анайда сююрге кем дьок! Ончолоры дьуук немени сююп дьат, дье дьаан дьюректе, ыраак та неме — дьуук! Слер кёп немеге чыдалду. Слердин' эне дьюрегигер улу дейле, хохол энези-

нен' дьюзин туура эдип алала, дьаантайын чылап, бажын, дьаактарын, кёстёрин дьюстерин тын'ыда уужады.

— Кудай берзин! Мен билип турум — мынайып дьадарга дьакшы! Бу, мен слерди сююп турадым, — айса болзо, мен слерди Пашадан' артык сююп турум. Ол — дьажытту кижи...

Ол Сашеньканы аларга дьат, — меге энезине дезе, ол керегинде бир де неме айтпады...

— Онызы чын эмес! Мен ол керегин билерим. Чын эмес ол. Паша, ол баланы сююп дьат, ол бала оны база — онызы чын. Алыжар дегени тёгюн, качан да андый неме болбос, дьок ло дьок! Ол баланын' барар кююни бар, дье Паша болбой дьат...

— Онызы андый ба? — деп энези санааркаганду араай айтты. Онын' кёстёри хохолдын' дьюзи дьаар кунукчыл кёрюп турды, ол анан' ары айдып турды. — Андый. Онызы андый немези бе! Улус бойын керектебей барды...

— Павелдий улус — ас! Темир кижи ол... — деп, хохол араай айтты.

— Эмди ол — тюрмеде отуруп дьат! — деп, энези сананып, эрмегин узадып турды. — Ол тюймендю, коркушту неме, андый да болзо — озогызындый эмес! Бастыра дьадын андый эмес, коркуш та ёскё ончозынын' учун тюймендю болуп дьат. Дьюрек те башка болуп дьат, — тын' сюгюнеле кёзин ачып кёрюп дьат. — Ого эрикчил де, сюгюнчилю де. Мен кёп неме билип албай дьадым, слер кудайга бютпей турганыгарга, мен коркушту ачу тартынып турадым! Дье, ол оны — канайып ийерин'! — Дье кёрюп дьюрюм, — слер чын, дьакшы улустар! Слер бойыгарды уур дьюрюм-дьадынга баштадыгар, албатынын' учун, чындык учун туружып дьадыгар, слердин' чындыгыгарды мен база дьартап билдим: бай улусты дьоголтпойынча, — улус нени де некеп алып болбос, чындыкты да сюгюнчини де, бир де немени! Бу слердин' ортогордо дьюрюп, мен кезикте тюнде дьадала, озогызын сананар болзом, менин' бутла тееп салган дьаш кючимди, токпокко алдырып койгон дьюрегимди — бойыма бойым ачынадым! Дье андый да болзо, эмдиги менин' дьадыным озогызынан' артык болды. Эмди там ла там бойымды бойым — кёрюп дьюредим... Хохол турала, будыла полго шааркатпай, чеберлю, туранын' ичине ары-бери телчип базып турды, бойы узун сынду, арык бюдюмдю, санаркап калгандый болды.

— Слер дьакшы айдып бердигер! — деп, араай айдып узатты. Дьакшы. Керчте дьаш еврей уул болгон, ол стихтер бичип туратан, бир катап мындый стих бичиген:

— Бурузы дьок ёлтюрткендерди — чыннын' кючи тирилтер!

— Онын' бойын полиция анда Керчте ёлтюрип салган, дье онызы — керек дьок! Ол чындыкты билген, ол чындыкты албаты ортозында кёп дьайган. Дье бу слер — акту болуп ёлтюрткен кижи.

— Эмди мен куучындап дьадым, куучындап туруп, бойым бойымды угуп, — бойыма бойым бютпей дьадым. Бастыра дьадындьюрюмимде бир ле неме сананып дьюретем — ёдюп турган кюнди канайып билдиртпезинен' ырааганан' ёткюрейин деп сананатам,

меге кем де кадылбайтан ла болзо кайдат — деп? Эмди дезе, бастыраларынын' дьюрюмин сананадым, — айса болзо слердин' керектеригерди ончозын, башка билип болорым — ончозы меге дьуук, ончозына кёрёргё ачынчылу ончозына ла — дьакшы болзын деп, кююнзеп турар кижи. Слерге ле Андрюша, — ончозынан' кёп анайып сананадым!...

Ол энезинин' дьаны дьаар базып келеле, айтты:

— Спасибо болзын!

Энезинин' колын бойындыйына алала тын'ыда тудуп силкийле, бойы тюрген кая кёрёлё, туура база берди. Энези ол кюйбюдегенине арып калала унчукпай бачымдай аяк дьуна берди, онын' кёксинде чыйрак санаа араай дьылынып, дьюрегин дьылыдып турды.

Хохол туранын' ичине телчип дьюрюп, ого айтты.

— Дье, эдьежим, слер бир катап Весовщиковты эркелеткен болзогор! Онын' адазы тюрмеде отурып дьат, — бойы дьаман кылыкту карган ёбёгён. Николай оны кёзнёктён' кёргёндё лё айткылап турат. Онызы дьаман! Николай бойы, дьакшы уул — ийттерди, чычкандарды база не ле бор-бодко немени сююп дьат, улусты дезе — сююбес! Кёрзёгёр, кижини юреп алары кандый болуп дьат.

— Энези сурузы дьок табылбай калган, адазы дезе уурчы, аракызак — деп, энези санаркап айтты.

— Качан Андрей, уюктаарга барып дьадарда, энези туйка кийининен' оны крестеп ийди, ол тёжёгине дьадып ийерде, дьарым час ёткён кийининде, араай сурады:

— Андрюша, слер уюктабай туругар ба?

— Дьок, — не болды?

— Амыр тюн болзын!

— Спасибо, энежим, спасибо! — деп, кюндюлю айтты.

XVII

Эртегизинде Ниловна кожын дьюктенип алала, фабриканын' воротазынын' дьанына дьедип келерде, сторожтор оны катулангылап тургузала, корчагаларын дьерге тургустырала, ончозын дьакшы шин'жилегилеп кёргюледи. Качан олор катуланып тинтип, платьязын туткулап турарда, энези араай юниле темдектеп айтты:

Слер менин' курсактарымды соодып саларзар!

— Унчукпа! — деп, сторож кунуксып айтты.

Бир колыла дезе, энезинин' ийинине дьен'ил ийдип ийеле, бюдюмчилю айтты: чеден ажыра чачкылап дьат деп, — айдып турум ийне!

Энезинин' дьанына ончозынан' озо карган Сизов базып келеле, кая кёрёлё, юнгюр эмес сурады:

— Уктын' ба, эне?

— Немени?

— Чазындарды чы! Базала табылып келди ийне! — сыран'ай — калаштын' юстюне тус сеен койгон неме ошкош. Бу сеге, улусты бёктёгилеп, тинтигилеп турган неменин' учуры! Мазинди, менин' дьеенимди тюрмеге апарды, онон' нени алды? Сенин' де, уулын'ды

база алып барды, дье эмди олор эмези кёрюнип туру ийне, ол бойынын' сагалын колына дьууй тудала, энези дьаар кёрёлё, туура базып, айтты:

— Менин' айылыма не кирбей дьадын'? Сеге дьан'ыскан отурарга эрикчилдю ийне...

Энези кычырганы учун, ого кюндюлю сёс айдала, курсактарынын' адын адап, кыйыгырып, бойы ишмекчилердин' фабрикада башка тюймеп турганын шин'жилеп кёрё берди. Ончозы кандый да сергек болуп, дьуулгылап, ойто таркагылап, фабриканын' бир бёлюгинен' бир бёлюгине ёдё дьюгюргилеп турды. Куюксузы толо кейде, кандый да омок дьалтаныш дьок неменин' дьайылганы эн'илип турды. Анда-мында улустын' дьарамзылу — кый эрмеги, эмезе электю кыйгызы угулып турды. Дьаанай берген ишмекчилер чеберленип, электю каткыргылап турды. Фабриканын' начальниктери кичеемелдю ары-бери телчигилеп турды, полицейскийлердин' дьюгюрюжип турганын ишмекчилер сезеле, табына дьуулган дьеринен' таркагылап, эмезе турган дьеринe артала, куучындарын токтоткылап, калдьуланып, ачынып калган кёргюлеп тургулады.

Ишмекчилер ончозы дьюстерин ару дьунуп алгандый кёрюнди. Дьаан Гусевтин' узун сыны элбен'деп кёрюнип турды; онын' карындажы суу-куш базыдыла базып, дьаан каткырып турды.

Энезинин' дьанынча бачымдабай столярный бёлюктин' мастери Вавилов ло табельщик Исаев ёткюледи. Кичинек сырсак табельщик бажын ёрё кан'кайтып алып, мойынын сол дьаны дьаар келтейтип алала, мастердин' кыймыгы дьок, булгак дьюзи дьаар кёрюп, сагалын байбан'дадып, тюрген куучындай берди.

— Олор, Иван Иванович, каткырышкылап дьат, — олор оны дьакшызынгылап дьат, господин директордын' айтканынча болзо, ол керек башкарунын' бускалан'ы болуп турганына кёрбёй дьат. Мында, Иван Иванович, оодорго эмес, салдала сюрер керек...

Вавилов колдорын белине салып алала, барып дьатты, онын' сабарлары бек тудулужып калган болды...

— Сен анда бойын', нени ле печеттейин дезен' печетте, тижи ийттин' балазы, меге дезе, — кадылба! — деп, кыйгылу юниле айтты...

Василий Гусев келеле, айдып турды:

— Мен базала сенен' ажанатам, курсагын' амтанду!

Юнин дьабызадала, кёзин дьумуп, араай кошты:

— Чике тийгистигер... Эх, эне, коркушту дьакшы! Энези бажыла ого эрке эн'илтти. Ол уул, слободкада ончозынан' баштак — тюймечи уул, оныла туйка куучындажып, слер деп адап турганы ла фабрикада ончозынын' омоксып турганы дьарап турды. Ол сагыжында сананып турды: фабрикада ончозынын' тюймешкилеп турганы ого дьарап турды. Ол сагыжында сананып турды:

— Мен эмес болзом... —

Онон' ыраак эмес, кара иш иштеп турган юч ишмекчи тура береле, онын' бирюзи эмеш ачынып айтты:

— Кайдан' да таппадым...

— Угарга керек болгон эди!... Мен бичикчи эмес те болзом,

олордын' кабыргаларынын' алдына дьеткенин кёрюп дьадым» деп, экинчизи темдектеди.

Ючинчизи кая кёрёлё, узадып айтты:

— Котел турган кып дьаар баралыктар...

— Иштегилеп ле дьат? — деп, Гусев кёзин дьумуп, шымыранып айтты.

Ниловна айылына сюгюнчилю дьанып келди.

— Андагы улус, бичик билбезине ачынып турулар! Мен дьаш тужумда кычырарга билетен болгом, эмди ундуп койдым...'— деп, энези Андрейге айтты.

— Юренигер! — деп, хохол дьёптёди.

— Бу менин' карыган дьажымда ба? улуска не электедер...

Андрей бичик алала, онын' кыбынын' тыштындагы буквалардыбычактын' учыла кёргюзип, сурады:

— Бу не буква?

— Рцы! — деп, каткырынып айтты.

— Мынызы кандый буква?

— Аз...

Энезине эби дьок, ачынчылу болды. Ого Андрейдин' кёстёрл дьажытту электеп каткырып турган чылап кёрюнди, онын' учун ол удура кёрбёй, онойып кёргёнинен' качып турды. Дье Андрейдин' юни дьымжак, тымыксу кююлеп, дьюзи кату кеберлю болды.

— Слер, Андрюша мени чындап ла юредерге сананып туругар ба? — деп, кююн-кюч дьок каткырынып, сурады.

— А не? слер кычырганыгар эмди эске алынарга дьен'ил ийне. Кайкал дьок болзо — дьаман да дьок болор, кайкал бар болзо, онызы дьаман эмес!

— База мынайда айтканы бар: кудай дьюзи дьаар кёрзён' — кудур агару болбозын'!

Э, калак — деп, хохол бажын эн'илтеле, куучынын узатты. — Кеп сёстёр кёп. Ас билзен' — бек уюктаарын' дегенинин' — нези тёгюн? Кёп сёстёрлё — карын сананып дьат, ол онон' тынын суулуктап алала, оозын тартарга дьакшы болзын деп, юйген ёрюп дьат. Мынызы кандый буква?

— Люди — деп, энези айтты.

— Андый! кёр, канайып юренгилеп калды. Дье, мынызы не буква?

Энези кёзинин' чогыла курчуда кёрюп, кабактарын уур кыймыктадып, ол ундуган букваларын, араайдан' кюдьюренип туруп, сагыжына кийдирип, билдиртпей кюдьюрлю кючинин' дьанына бойын берип ийеле, юнденип ийди.

Дье, онын' кёзи удабай чылай берди. Эн' баштап кёстёринен' чылаганынын' дьажы акты, онын' кийининде кунугуштын' дьажы улам тамчылай берди.

— Бичикке юренип дьадым! Тёртён дьашка дьеделе, дьан'ыла бичикке юренерге баштап дьадым... деп, ёксёп туруп айтты.

— Ыйлабас керек! — деп, хохол эркелю, араай айтты. Онон' эрмегин узада берди. — Слер башка дьадынла дьадарга, болбогоныгар, — дье андый да болзо, слер дьаман дьатканыгарды, аайлап туругар ийне! Мун' улустар слерден' артык дьадарга келиштю,

олор дезе, мал чылап дьадып дьат, дьакшы дьадырыбыс деп мактанышкылап дьат. Айла анда кижи дьакшызынар не бар — бюгюн иштейле дьиип алды, эртенги кюнде — иштейле, база дьиип алды, анайда дьадын дьажына — дьан'ыс ла иштеер, дьиир? Онын' ортозында бойына балдар чыгаргылап алала, эн' баштап олорды эркеленип дьат, онон' олор дьаандап келеле, кёп курсак дьигилеп турза, ол ачынып, олорды айткылап турар — капшагай, ёзюп дьаандагар дьимектер, иштенер керек! — Онон' балдарын айылдын' малы эдип ийгедий санаалу болды. Дье олор дьан'ыс ла бойынын' кардына болуп иштеерге баштап турды, — олордын' дьюрюми озогызына тюн'ей кунуксу, уурчы дьеекен тарткадый болуп турды.

— Улустын' сагыжын кындьылап койгон кындьызын юскен кижи — чындык кижи ол. Дье эмди, слер, слердин' кючигер дьеткенче ол керекке алындыгар.

— Дье мен, не керектю кижи? — деп, дьаан тынып ийди.

— Айса — не деп туругар? Мынызы сыран'ай ла дьааш ошкош ийне, онын' кажыла тамчызы, юренди сугарып дьат. Качан кычырарга баштазагар... — дейле, хохол каткырынып турала, туранын' ичине телчий берди...

— Дьок слер юренигер!... Павел келзе, слер дезе, эгэ?

А калак, Андрюша! дьаш улуска ончозы — дьен'ил. Дьадындьюрюмде дьадып кёрзён' — ачу, корон кёп болор, кюч дезе — ас болор, сагыш — сыран'ай дьок болор, — деди.

XVIII

Эн'ирде хохол сала берди, энези дезе лампанын' одын кюйдюреле, столдын' дьанына отурып, чулук тююди. Онон' тюрген турала, комнатанын' ичиле алан'зылу ары-бери базала, кухняга чыкты, онон' эжигин крючектеп алала, кабактарын тын'ыда тююп, комнатага ойто келди. Кёзинектин' кёжёгёлерин тюжюре дьаап ийеле, полкодон' бичик алып, столдын' дьанына катап отурып, кая кёрди, онон' бичикке кён'кёрё бёкёйип алды. Онын' эриндери кыймыктажа берди. Качан тышкарыдан' табыш угула берерде, ол чочый берип, бичигин алаканыла дьаап алала, сергек тын'дап турды. Онон' катап-катап кёзин дьумуп, ойто ачып ийип, шымыранып турды:

— Живете, иже-жи земля наш...

Эжикти кижи токулдатты, энези тура дьюгюреле, бичигин полкого чачып ийип, тюймеендю сурады:

— Бу кем?

— Мен...

Рыбин кирип келеле, сюлюленип сагалын сыйманала темдектеп айтты:

— Озо улусты сурабай кийдиретен. Сен дьан'ыскан ба?

— Андый. Мен хохол юйде болор деп, бододым. Бюгюн мен оны кёргём... Тюрме кижини юребей дьат — дейле, отурып алала, энезине катап айтты:

— Кайда, экю куучындажып кёрёлик...

— Ол дьажытту керекти кёрюп энезин туйуксындырып, кюйбюредип турды.

— Ончозы акчага туруп дьат! Тегин энен'нен' чыкпасын' да ёлбёсин' де. Бичиктер де, лист — чаазындар да — юзеле акчага туруп дьат.

— Бичиктерге акча кайдан' келип турганын, сен билерин' бе? — деп, Рыбин бойынын' уур юниле айтты.

— Дьок, билбезим — дейле, энези керектин' коркуштузын сезип турды.

— Андый, мен база билбей дьадым. Экинчизи — бичиктерди кем бичип дьат?

— Дьаан юредюлю улус...

— Господалар! деди Рыбин, онон' сагалду дьюзи тыныксып кызара берди. — Айдарда — бичиктерди господалар бичип дьат, олор ок таркаткылап дьат. Ол бичиктерде дезе, — ойтоло господалардын' бойын дьамандап бичип дьат. Эмди, — сен меге айдып бер, акчаны бичикке юрейле, албатыны бойынан' туура тургузарга, олорго не туза болуп дьат, — а?

Энези кёзин дьумала, коркунып кыйгырды:

— Сен нени сананып турун'?

— Эге! — деп айдала, Рыбин тактага отура аю чылап кыймыктана берди, онон' эрмегин узатты. Менин' сагыжым, андый санаа дьедерде, меге — соок боло берди.

— Нени-нени билип алдын' ба?

— Тёгюн! Мен сезип турум, ол — тёгюн. Бойым бир де неме билбезим, дье, ол — тёгюн. Господалар нени де эдип, кылынып дьат, меге дезе, чындык керек. Дье мен бойым — чындыкты аайлап, билдим. Господалардын' дьолыла барбазым. Олорго керек тужунда олор мени озо ийде салып ийер, — онон' менин' сёёктёриминнин' юстиле кюр кечкен чилеп анан' ары баскылай берер... — деп Рыбин каруузын берди.

Ол кунуксу сёстёриле энезинин' дьюрегин буулап тургандый болды.

— Э, кудай! Паша эмдиге аайлабады эмеш пе? Олор ончозы... Эрикчилдю — деп, энези айтты.

Онын' кёстёринин' алдында Николай Ивановичтин', Сашеньканын' Егордын' акту дьюстери элбен'деп турды, онын' дьюреги дьылтырай берди.

— Дьок, дьок! Бютпезим. Олор — акту уят учун — деп дьёптёнбёй, энези бажын дьайкап турды.

— Бу сен кемнин' керегинде куучындап турун'? — деп, Рыбин шюолтенип сурады.

— Ончозынын' керегинде айдадым... ончозынын', кемди кёслё кёргёнимди!

— Сен кайдар кёрюп дьадын', энеш анан' ары кёр! — дейле, Рыбин, бажын тёмён эдип, онон' узатты. — Ол, биске дьуук тургандары бойлоры да нени де билбес болор. Олор — бюдюп дьат — андый керек олордын' кийининен' ёскёлёри де — бойына ла дьакшы эдерге барып турган болор — кижи бойын-бойы тегин керекке сукпас...

Уур крестьянский бюдюмиле, ол эрмегине кошты:

— Господалардан' качан да дьакшы неме болбос.

— Сен база нени сананып таап турун'? — деп, база катап нени де сезип, энези сурады.

— Мен бе? — дейле, Рыбин энези дьаар кёрюп эмеш унчукпай отурала онон' куучындады. — Господалардан' ырада турар керек.

Онон' база катап эрикчилдю унчукпай отурала, айтты:

— Мен уулдарла кожо болорго коштонорго санагам. Мен ол керекке — дьараар эмейим, — улуска нени айдатанын билер эмейим. Эмди мен барадым. Бюдерге болбой дьадым, мен мынан' дьюре берер учурлу.

Бажын тёмён эдип, сананып отурала, айтты:

— Дьан'ыскан деревне сайын, дьурт сайын баратам. Албаты куйбуртатам. Албаты ол керектен' бойы тудунгылазын. Албаты оны аайлап билзе — ол бойынын' дьолын ачып алар. Олорды дьакшы аайладып — билдиртерине, мен коркушту кюдьюренерим — олорго бойынан' ёскё иженер неме дьок, бойыныйынан' ёскё шююлтелю сагыш дьок.

Ого ачынып, ол кижинин' учун, та ненин' учун бойы коркуп отурганын сести. Качан да болзо, кёзине кёрёр кююни дьок болуп турган Рыбин, эмди ого кенетийин дьуук кижи боло берди, онон' ол араай сурады:

— Сени туткулап алар...

Рыбин энези дьаар кёрёлё, энчилю каруузын берди:

— Туткулап алала — божодып ийер. Мен дезе — базала...

— Ёбёгёндёр бойыла кюлюгилеп койор. Ол туштa тюрмеде ле отургайын'...

— Отруп алала чыгарым, онон' базала катап барарым. А ол ёбёгёндёргё — дьаан болзо, бир-эки катап кюлюгилегей, анан' ары аайлап билгилеп алар — муны кюлююрге эмес, угарга керек деп айдар. Мен дезе, олорго мынайда айдарым: — слер меге бюдерин бютпезигер, дье дьан'ыс айтканымды ла уксагар угуп турза — бюткилей берер!

Ол кажыла сёсти айдар тужунда, шин'жилеп, дьазап алып турган чылап, табына куучындап турды.

— Мен бу калганчы ёйдё, кёп неме дьудуп алдым. Бир кезек немени аайлап — билип алдым...

— Сен ёлёрин', Михайло Иванович! бажын кунукчылду дьайкап, энези айтты.

Рыбин терен', кара кёстёриле энези дьаар кёрюп нени де сурап, каруузын сакып тургандый болды. Онын' бек сыны алды дьаар бёкёйип алып, колдоры отургуштын' отурарына таянып алган болды, кара дьюзи, кара сагалынын' ортозынан', куп-куу болуп кёрюнип турды.

— Христос юрен керегинде нени айтканын сен уктын', ёлбёзён' — дьан'ы мажактар катап тирилбес, менин' ёлёр ёйиме дьетире узак. Мен — алмыс — дьилмис кижи эмей!

Ол отургушка отура кыймыктана береле, мен'дебей турды.

— Трактирге баратам, анда улустын' кёзинче отурып кёрёйин —

Хохол та неге де келбей туру. — Кичеенип иштей берди бе?

— Э-э! — деп, энези кюлюмзиренип айтты.

— Анайда ла эдер керек. Сен ого мен керегинде куучындап берзен'...

Олор ийиндериле тен'дежип, — кухня дьаар чыгып отурып, тоолу сёслё куучындажып тургулады.

— Дье, эзен болзын!

— Эзен болзын, арткан дьалын'ды качан алып дьадын'?

— Алып койдым.

— Качан барып дьадын'?

— Эртен. Эртен тура барарым. Эзен болзын!

Рыбин бёкёйип алала, кююн-кюч дьок, бооду, сенек дьаар чыга берди. Энези бир минут кирези онын' уур базыдын тын'дап, база онын' кёксинде бютпегенинин' кюйбюзин тын'дап турала, араай бурулып комнатага ёдюп барды, онон' кёзнёктин' кёжёгёзин ачала, кёзнёктён' кёрё берди. Кёзнёктин' шилдеринин' кийининде, кыймыгы дьок, кара каран'уй турды.

— Тюнде дьадып дьадым! — деп, энези санандьы.

Ол дьалбак, кючтю табылу ёбёгёнди — ачынып турды.

Сергектю сюгюнчилю Андрей келди.

Качан энези Рыбин керегинде куучындап берерде, Андрей кыйгылу айтты:

— Дье, керек беди, деревне сайын барып, чындык керегинде кан'ырап, албатыны уйгускай ла. Ого бисле кожо бararга уур. Онын' бажында бойынын' мужицский санаа ёзюп калган, бистин' улуска — анда тапчы...

— Бу господалар керегинде куучындаган, — мында не-не бар болор! Тёгюндеп ийбезин — деп энези чеберленип айтты.

— Кыдьыгарга тийип туру ба? деп хохол каткырынып кыйгырды — ух, эдьежим акча, акча! Олор бисте болгон болзо! — Бис ёскё улустын' акчазына дьадып дьадырыбыс. — Бу Николай Иванович бир айда дьетен салковой алып дьат, беженин биске берип дьат. Анайып ок ёскёлёри эдип дьат. База кажы бирде аштап — турган студенттер бир акчадан' дьуугылап алала, бир эмештен' бергилеп ок дьат. — Дье господалар дезе башка-башка болгылап дьат. Бир кезектери тёгюндеп ийер, база бир кезектери — артып калар, бисле кожо дезе — олордын' сыран'айла дьакшылары барар...

Колдорын тын'ыда чабыштырып ийеле, эрмегин онон' ары узатты:

— Бистин' байрамга дьетире кангере де учуп дьедип болбос, дье андый да болзо, бис баштапкы майда, дьаан эмес те болзо, байрам эдерибис! — сюгюнчилю болор!

— Хохолдын' сергеги, баягы Рыбиннин' энезине сееп койгон тюймендю сагыжын ийде салып турды. Хохол туранын' ичиле базып, колыла бажын сыймап салып, бойы дьаар кёрюп, айдып турды:

— Билеригер бе, бир кезекте кижинин' дьюрегинде кандый да кайкамчылу неме дьадып дьат — кайдар ла келзен' — нёкёрлёрин' дьан'ыс отло кюйюп турган неме ошкош, ончозы сюгюнчилю, дьак-

шы, кюндюлю. Сёс дьоктон' ло, бойы бойын билижип турар... Ончозы дьан'ыс кожон'ло дьадып дьат, дье кажыла дьюрек бойынын' кожон'ын кожон'доп дьат. Бастыра кожон'дор кара суу чылап агып дьат, ол агып — дьан'ыс дьаан суу болуп биригеле, дьайым, дьалбак суу, дьарык, сюгюнчилю, дьан'ы, дьадынду талай дьаар агып дьат...

Онын' куучындап турган эрмегине шакпырт этпеске, онын' эрмегин юзюктелдирбеске, энези кыймыктанбай стурды. Ол Андрейдин' айтканын, ёскёлёриндийинен' дьаантайын дьарамыкту лаптап угатан, — ол ончозынан' дьарт куучындап, бойынын' сёстёриле энезинин' дьюрегин тын'ыда дьимиредетен. Павел алдында не болотонын качан да куучындабайтан. Андрейдин' дьюрегинин' дьартыгы, озо болор дьюрюмде дьадып тургандый — кёрюнетен, онын' эрмегинде, кандый да дьер юстюнде бастыра албатыга болотон байрамнын' чёрчёги угулып турды. Ол чёрчёк дьадын-дьюрюмнин' учурлузын ла онын' уулынын', онын' нёкёрлёринин' мынан' ары иштейтенин дьарадып, дьартап берип турды.

— Болгонып келеле, айландыра кёрзён' — соок, балкаш кирлю! Ончозы арып калган, калдьулу ачынып калган... — деп, бажын силкип хохол айдып турды.

Терен' кунугушту эрмегин узадып турды:

— Оны ончозын сананып келзен', ачынчылу неме, кижиге бютпес керек, онон' коркуп, оны — дьаман кёрёр керек! Кижи экю болуп кубулып дьат. Сен — дьан'ыс ла сююп тураргa сананарын', дье, оны канайда эдер? Сен дьаар ан' чылап келип, сени тирю кижиге бодобой, сенин' дьюзин'е тееп турган кижини канайып дьарамыктадарын', сен? Килинчегин таштабас керек! Бойым учун дьамандаарга болбос, — мен бойымнын' учун, кандый да ачу коронго чыдаарым — дье албанчыларды амтажыдар кююним дьок, белимди олорго соктурып, менин' белиме ёскё улусты согорына юренерге бербезим.

Эмди онын' кёстёринде соок от дьалбырагандый, суркурап турды, бажын албанду бёкёйтип алып, анан' кату куучындай берди.

Менин' бойыма дьаман — ёч этпей де турган болзо, кандый да дьаман — ёштю немеге, мен кюн — дьарык бербес учурлу. Дьер юстюнде — дан'ыс мен эмес! Бюгюнги кюнде мен бойымды шокодорго берерим, ол дьамандаш — шоодош мени сайып иier — эмес, онын' учун мен ого дьан'ыс ла каткырарым, — дье эртегизинде, ол шокчы меге кючи дьеткенин маказынып билип алала, ёскё кижинин' терезин сыйрыырга барар. Онын' учун улусты башка-башка кёрёргё, дьюректи кату тудуп, улусты ылгап турарына келижип дьат; бу улус — бистийи, булары дезе бистийи эмес. Анайдары чындык болуп дьат — дье андый да болзо, сюгюндирбейт!

Энезинин' сагыжына, та ненин' де учун офицер ле Сашенька кирди. Онон' дьаан юшкюрип айтты:

— Дье, элгебеген кулурдан' кандый калаш болотон эди!...

— Мында ок ачу — корон! — деп хохол кыйыгырды.

— Андый-андый! — деп, энези айтты. Онын' сагыжына уур, кунукчыл дьен'есле туй ёзюп калган дьаан таш ошкош, ёбёгёнинин'

сыны элбен'деди. Ол хохолды Наташанын' ёбёгёни эдип, уулы Сашеньканы алган эдип — сананып турды.

— Ол ненин' учун андый? — деп, кюйюнип хохол сурады — ол ончозы дьарт — дьакшы кёрюнип дьат, кезикте кижинин' каткызы келет. Ол ончо улус тюн'ей эмес дьадып турганынан' болуп дьат. Андый болзо, онын' ончолорын тюн'ейлештирип кёрёликтер! Сагыш — кёгюсле нени эдип койгонын, колло нени иштеп койгонын тюн'ейлештирип алалык! Бойыбысты кулдын' коркудузына, ач — кёзине тутпайлыктар тенексю ле ачап — олдього кирбейликтер!...

Олор мынайып, улам куучындажып турар болды.

Находканы фабрикага ойто катап алгылады, бастыра иштеп алган акчазын, ол Пашанын' энезине берип турды, энези ол акчаны аларда, база Пашанын' колынан' алып турган чылап, алып турды.

Кезикте Андрей кёзинде кюлюмзиренгендю, энезине айдып турды:

— Эдьежим, бичик кычырып кёрёли бе?

Энези кокурлаган аяс, кыялта дьогынан', бичик кычырарына болбой турды, ол онын' андый кюлюмзирежинен' кемзинип, эмеш ого тарынып, сананды:

— Сен электеп каткырып турган'да, — оны не кычырар? —

Онон' ол тамла тарыйланып ого таныш эмес, кандый ла бичиктеги сёстёринин' учурын онон' сурап турды. Бойы суракты сурап туруп, туура кёрюп турды, юни дезе аай-баш дьок кююлеер болды. Хохол онын' уялып турганын, онон' дьан'ыскан, туйка юренип турганын билеле, кёзинче кычырарга сураарын, токтодып салды. Онон' ол удабайла, Андрейге айтты.

— Кёзим чылап дьат, Андрюша. Шили кёс керексип дьадым.

— Керектю сёс! Бу воскресен кюнде, слерле кожо городко барарым, слерди докторго кёргюзерим, ол туштa шили кёс болор... деп Андрей айтты.

XIX

Энези Павелге дьолыгарга, юч такып сурап, барып дьюрди. Барган ла сайын бурайып калган кюрен' дьаакту, дьаан тумчукту, карган жандармский генерал, эркелю дьолуктырбай аткарып ийетен.

— Бир неделенин' бажында келигер, энечек, анан' эрте эмес! Бир неделенин' бажында — бис кёрёрибис, — эмди тургуза дьолугарга — болбос...

Ол генерал теп-тегерик, тою — семис болды, энези оны, дьетире быжала, бир эмеш дьерге дьадып, боортып калган слива — дьилекке тюн'ейлештирип турды. Ол бойынын' оок, ак тиштерин дьаантайын курч, сары агашла чукчуп отурды, кичинек, чала ногоон кёстёри эркелю кюлюмзиренип, юни дезе сююштю, эптю, кююлеп турды.

— Бойы дьалакай кижи! Дьаантайын кюлюмзиренип турар... — деп, энези шююлтелю хохолго айдып турды.

— Андый-андый! — дейле хохол эрмегин анан' ары узатты. —

Олор — кем дьок, дьалакай да, кюлюмзиренип те дьат. Олорго: — бу керсю акту кижи, дье биске дьеткерлю кижи, оны буул койор! — деп, олор кюлюмзиренеле, буул койор, оны эткен кийининде — базала кюлюмзиренгилеер.

— Ол биске тинтилю келип дьюргени бийиркек эмес, ийтке тюн'ейи билдирип дьат.

— Олор ончозы да — кижи эмес, тегин ле, улус тундуратан маскалар. Дьепселдер. Олорло бистин' улусты эптю эдерге дьандагылап дьат. Олор бойлоры дезе, бисле башкарып турган колына, эптю болуп бюдюп калган эмей, — олорды нени ле эт дезе, олор ончозын иштеп салар, дьан'ыс эдип турган немезине сананбас та, мыны ненин' учун эдип турум деп, сурабас та.

Учы-учында ла ого Пашала дьолугарын берди, ол воскресен кюнде тюрменин' канцеляриязынын' толыгында дьобожып калган отурды. Дьабыс потолокту, тапчы, ичи кирлю турада, оныла кожо база бир кезек улус, тюрмеде терегендерине дьолугарга сакыгылап отурды. Байяла олор бойы-бойлорын алдынан' ала билер болгон, бого канча ла катап келип дьолугыжып туруп; олордын' ортозында дьалкулу, табына, дьёргёмёштин' дьапшынчак уязындый, араай куучын ёрюлип турды.

— Уктыгар ба? Бюгюн собор — церквенин' тан' алдындагы мюргюзи тужунда, соборнын' регент кожон'чы уулчактын' кулагын кенеде чёйюп койгонын... — деп, бир сеп-семис, бюртюк дьюстю, тизезинде сакваяж салып алган, юй кижи куучындады.

Бойы дьаанай берген, отставной военный мундир — кийимдю кижи, юнгюр дьёдюлдеп, темдектеди:

— Кожон'чы — суртулдамалар! — деди.

Концеляриянын' ичиле бойы кыска, тас башту, кыска бутту, колдоры узун, дьаан сёёктёри алды тёмён узун дьала бюдюп калган кижи, ары-бери бачымду, токтонык пас дьогюрип турды. Бир де кичинек турбай, ол тюймендю, дьаргак юниле айдып турды:

— Дьадын дьюрюм баалу болуп дьат, онын' учун улус ачынчак. Тузаган эттин' экинчи сортты — фунтазы он тёрт акча, калаш дезе, база ла эки дьарым болуп калтыр...

Бир кезекте арестанттар киргилеп турды, бюдюштери тюн'ейтюн'ей боро, тереден' кёктёгён, ёдюктин' баштарын кийгилеп алган. Чала каран'уй турага киргилеп келип, олор кёстёриле дьумуп турды. Бирюзинин' бүттарындагы кындьызы шын'ырап турды.

Ол ончозы, кандый да башка тымыкту кижинин' сагыжын карачкыладар неме болды. Ончозы озодон' ло ала мындый дьадындарына юренип, таскап калгандый кёрюнди; кезиктери тым отургылап дьадар, ёскёлёри дьалкуурып каруулдап дьадар ючинчилери дезе — ёйинде келип арыганча тюрмеде отургандарга туштаарга келип дьат.

Ол андый дьаан, уур керекти, ончозы тегин немеге бодоп, ончозы тымыкту болуп турганын кёрюп, чыдажып болбой, энезинин' дьюреги чыдашпас дьимирюзиле дьимиреп ончозын айландыра кёрюп, кайкап отурды.

Власовала коштой кичинек карган юй кижи отурды, онын' дьюзи чырчыйып калган, дье кёстёри-дьаш кижинин' кёзи ошкош бол-

ды. Чичке мойынын ары-бери эдип, куучынды тын'дап отуруп, кёстёриле бастыразы дьаар башка омок кёрюп турдылар.

— Слердин' мында кем бар? — деп, Власова онон' араай сурады.

— Уулым. Студент — деп, карган эмеген юнгюр тюргендей каруузын айтты. — Слердин' кем бар? — деп, ойто сурады.

— База уулым. Ишмекчи.

— Фамилиязы кем онын'?

— Власов.

— Андый кижи укпадым. Отурганы удай берди бе?

— Дьетинчи неделеге барып дьат...

— Менин' уулым — онынчы ай отуруп дьат! — деп карган эмеген айтты. Власовага онын юнинде кандый да башка максыранып турган немедий неме угулды.

Андый, андый! — деп, тас башту карган ёбёгён тюрген куучындады чыдал дьоголып дьат...

Ончозы калдьуурып кышкырыжып турат, неле неменин' баазы, юзе кёдюрилип дьат. Улустын' баазы дезе, там ла дьен'илдеп дьат. Оны дьарадып турган юн угулбай дьат.

— Онызы сран'ай чын! Неге де дьарабас!

— Учы-учында унчукпа! — деп, кату юн угулар керек болуп дьат. Андый неме керек болуп дьат. Кату юн...

Ончолорынын' куучыны кюйбюдюлю болуп барды. Ол улустын' кажызы ла бойынын' дьадын-дьюрюм керегинде сананган сагыжын айдарга мен'деп турды, дье ончозы дьарым юнле куучындашкылап турды, онын' учун ол ончозы, энезине ыраак — ёскё, чала дьаман сагышту болгылаганы эзедилип турды.. Онын' айлында дезе, онон' башка куучындажатан дьарт та, тееркеги дьок юнгюр де.

Бойы дьоон, тёрт толыкту дьеерен сагалду тюрменин' каруулчыгы энезинин' фамилиязын адап кышкырып ийеле, онын' будынан' ала бажына дьетире адьыктап кёрёлё, аксан'дап барып дьадып, айтты:

— Менин' кийинимнен' бас... — деди.

Энези онын' кийининен' барып дьат, ол дьылдыра бассын деп, онын' сыртына ийде салып ийер кююни бар болды. Кичинек туранын' кыбында Павел колын энезине берип, кюлюмзиренип турды. Энези онын' колын тудуп алала, кёзин тарый-тарый дьумуп каткырынды, онон' айдар сёзин таппай, араай айтты:

— Эзен... эзен деди...

— Сен токтодынзан', эне! — деп, Павел онын' колын былча тудуп айтты.

— Кем дьок — деп, энези айтты.

— Энен' бе? — деп, дьаан тынып, каруулчык айтты, — Айла слер бойы-бойыгардан' — ыраак туругар... — дейле, юнгюр эстеп ийди. Павел энезинин' онын' кадыгын ла айылында кандыйын сурап турды... Энези онон' ёскё сурактар сакып турды, ол сурактарды уулынын' кёзинен' кёрюп бедреп те турза, ол кёрюнбей турды. Павел дезе, дьаантайын болуп тургандый тымыкту — дьобош болды, дьан'ыс ла дьюзи кугарала, кёзи алдындагызынан' дьаан болуп калгандый кёрюнди.

— Саша сеге эзен айтырып дьаткан — деп, энези айтты.

Павелдин' кёстёринин' чыкпыттары тыркыража берди. Дьюзи дьымжай береле, онон' кюлюмзиренди. Курч ачу — корон, энезинин' дьюрегин чымчып ийди.

— Бу былар, сени капшагайла божоткой не? Ненин' учун отургускылады? Дье, ол чаазындар база табылып келди ийне... — деп, энези дьаманданып, ачурканып турды.

Павелдин' кёстёри, сюгюнчилю суркуража берди.

— Базала, дейзин' бе? — деп, Павел мен'деп сурады.

— Андый керектерди куучындашпас эткен! Дьан'ысла айылдьурты керегинде куучындажар учурлу... — деп, каруулчык дьалкулу айтты.

— А мынызы айыл-дьурт керегинин' куучыны эмес пе? — деп, энези кыйышты.

— Дье, мен билбезим, дьан'ысла — андый тургузу бар — деп, каруулчык араай бойынын' айтканына туружып турды.

— Айыл-дьурт керегин куучындазан' — эне, нени эдип турадын', сен?... деп, Павел сурады...

Энези бойында кандый да дьаш — омок болгонын билип, айтты:

— Фабрикага, ол ончо немени апарып дьадым...

Онон' унчукпай турала, каткырынып узатты:

— Кёчё, — каша апарып дьадым, дье Марьянын' неле дьюзюн быжырп кайнатканын ла ёскё кандыйла курсактарды... апарып дьадым...

Павел сезип билип ийди. Ол каткызын бадынып албаганынан', онын' дьюзи тыркыража берди, онон' бажынын' чачын тыктай тудала, эркелю, энези качан да укпаган юнле айтты.

— Дье, сенде иш бары база дьакшы — кунукпай дьадын'?!

— Качан ол лист чаазындар табылып келерде, мени база тинтигилеген! — деп, мактанбай — айтты.

— Базала ол керегинде бе! дьарабас, деп, мен айдып турум не! — Кижини неле немени билбезин укпазын эдип, дьайым дьок эдип койгон, ол дезе — бойындыйынча ла эдип дьат! Дьараар дьарабазын, билер керек.

— Дье токтодып сал, эне! — Матвей Иванович дьакшы кижи эмей, оны ачындырбас керек. Бис онына экю, эптю дьадып — дьадыбыс... ол бюгюн бистин' дьолуканыска та кананайып учуражып калган болбой, — дьаантайын начальниктин' болушчызы келип каруулдап туратан эди.

— Дьолугар ёй ётти! — деп, частан' ёй кёрюп, каруулчык айтты.

— Дье, спасибо болзын, эне! Спасибо болзын, энечегим. Сен — санаркаба. Мени удабас божоткылап ийер...

Ол энезин тын'ыда кабыра тудала, окшоп ийди, андый неме онын' дьюрегине тийип, ол ырысту, ыйлай берди.

— Таркагылагар! — деп, каруулчык энезин юйдеп барып дьадып кимиренди:

— Ыйлаба, — божодып ийер! Ончолорын божодор... Тегин де тапчы болуп барды...

Айылына дьанып келеле, кабактарын тюрген дьылыштырып, бойы дьалбак кюлюмзиренип, хохолго айдып турды:

— Мен ого эптю айдып бергем, — билип алды!

Онон' кунукчылду дьаан тынды.

— Билип алды, онон' башка эркелетпес эди, — ол качан да анайып эркелетпейтен!

— Э, калак слерди! Кем нени бедреп дьат, эне дезе — качанда кюндю бедреп дьат... — деп, хохол каткырып туруп айтты.

— Дьок, Андрюша, — улусты айдып турбай, мен! — деп, кенетийин кайкаганду энези айтты,—канайып юренгилеп калган улус! Олордын' балдарын блаап, тюрмеге отургузып койордо, олор дезе, — кем дьок келеле, тым куучындажып, сакып отурат, — дье ол бичикчи улус анайып ого юренип калганда, — кара улуста не болзын.

— Онызы дьарт — деп, хохол каткырынып айдала, анан' узатты, — ол бичикчи улусла куучындажар закон кандый да болзо, бисле куучындажар законнон' дьымыжак не, — ол законло, олор бистен' кёп керектенип дьат. Айдарда, качан ол олорды ман'дайына тюрткилеерде, олор дьюзин дьуурыйтып турганда болзо, андый тын' эмес. Бойынын' агажы — анан' дьен'ил согуп дьат...

XX

Бир катап энези столдын' дьанында отуруп, чулуктын' бажын тююп турды, хохол дезе, рим дьеринде кул болгон улустардын' тартыжу тюймеени керегинде базылган бичик кычырып отурган, ол орто кем де эжикти сюрекей тын' токулдатты, онон' качан хохол эжикти ачып ийерде, айылга тююнчегин колтыктанып алган, бёрюгин дьиткези дьаар калтас кийип алган, тизезине дьетире чачылган кара балкаш бутту, Весовщиков кирип келди.

— Базып туруп кёрзём, слердин' айылда от кюйет. Эзендежерге кирдим. Тюрмеден' кёндюре келдим! — деп, кайкамчылу юниле дьарттап айтты, онон' Власованын' колын ала койуп, оны буурзап силке тудуп, айдат:

— Павел эзен айтырган...

Онын' сон'ында, отургышка кююн-кючи дьогынан' отура тюжеле, туранын' ичин барын'кыйлана сезинип турган аайлу, кёстёриле адьаарып кёрди.

Ол энезине дьарамыгы дьок болуп турган, онын' кырлу кайчылап салган бажында, кичинек дьыпшык кёстёринде кандый да неме энезин коркундырып турган болгон, дье эмди дезе, ол сюгюнип, буурзап, кюлюмзирене каткырып, эркиндю эрмектенип турды:

— Сен, арыктаган эмтирин'! Андрюша, оны чайладалы...

— Мен самоварды азып ок турум! — деп, хохол кухнядан' каруузына унчукты.

— Дье, Павел кандый дьюрю? База кемди чыгардылар, айла дьан'ыс сени бе?

Николай бажын тёмён салактадала айдат:

— Павел — чыдажып отуру! Дьан'ысла мени чыгарды! —

Онон' ол энезинин' дьюзи дьаар кёзин ёрё кёдюрип кёрёлё, араай тиштерин ёткюре, кимирене айтты:

— Мен олорго, мени дьайымга божодыгар — деп айттым!... Онон' башка, мен кемди-кемди ёлтюрип ийеле бойымды ёлтюрип саларым дедим. Чыгаргылап ийдилер.

— Н-м-да-а! дейле, онон' ыраада дьылып, онон' качан онын' кёзи Весовщиковтын' дьыпшыя берген курч кёстёриле дьолугарда, кююн-кючи дьогынан' кёзин умдаган кептю дьумунып ийди.

— Мазин Федя кандый дьюрю? — деп, кухнядан' хохол кыйыгырат. Стихтер бичип туру ба?

— Бичип дьат. Мен онызын он'добой турум! — деп, бажын ары-бери дьайкайла, Николай айтты, ол не дьаалбай ба? Клеткага отургузып саларда, — кожон'доп отуру! Менин' он'доп билип турганым дьан'ыс — айылга дьанып барар кююним дьок...

— Дье сенин' айылын'да не бар, анда? — деп, санаркак юниле энези айтты — ичи ээн, печкезине от салбаган, ончозы тон'уп калган...

Кёстёрин дьумуп алып, ол унчукпай отурды. Карманынан' бир коробко папирос тан'кы чыгарып, мен'дебей тан'кызын кюйдюрип, онын' дьюзинин' алдында бороро тюрюлген ыштын' кайылып турганын кёрюп отура, эриккен ийт чилеп, кюлюмзирене каткырып отурды.

— Э-э, соок болор. Полдо тон'уп калган таракандар дьаткан болор. Чычкандар да тон'уп калган болор. Пелагея Ниловна, сенин' айылын'а конорго мени божотсон', — кем дьок по? — деп, тунгаксу юниле, Власова дьаар кёрбёй сурады!

— А кайдар ол, адажым! — деп, энези тюрген айтты, ого онына кожо эби дьок кемзиндю болды.

— Эмди балдары ада-энезинен' уялып дьюрер ёй болуп дьат...

— Немени айдазын'? — деп, чочый барала энези сурады.

Николай энези дьаар кёрёлё, онон' кёзин дьума дьаап ийди, онын' сары чодур дьюзи, сокор боло берди.

— Эмди балдар ада-энзинен' де уялып дьат деп айдып дьадым! — деп, катап онон' табышту юшкюреле, узатты. — Павел сенен' качанда уялбас. — Мен дезе, адамнан' уялып дьюредим — онын' айылына... эмди мен кирбезим. Менде ада да дьок... айыл — тура да дьок! Мени полициянын' каруулына берип ийген, — онон' ёскё, эмди мен Сибирьде болор эдим... Эмди мен анда ссылканын' улузын дьайымга божодып, олорды анан' качырып турар эдим...

Бу кижиге дьадарга коркушту кюч болуп турганын, энези сезиктю дьюрегиле дьарт билип турды, дье онын' ачу-короны оны санаркатпай турды.

— Дье, ол андый неме болуп турганда, сала берзе торт болор! — деп, унчугышла оны ачындырбаска энези айтты. Кухнядан' Андрей кирип келеле, каткырынып туруп айтты:

— Нени ойгортып турун', а? —

Энези ёрё туруп дьадып, айтты:

— Дьиирге нени-нени белетеер керек...

Весовщиков узада хохол дьаар кёрёлё кенетийин айтты:

— Мек мынайып сананып турум, кезик улусты торт ло ёлтюрер керек.

— Угу! Ненин' учун ёлтюретен? — деп, хохол сурады.

— Олор дьер юстюнде дьок болзын...

Бойы каткак, узун сынду хохол комнатанын' талортозына туруп алала, дьайканып; эки колын карманына сугуп алала, юстюнен' тёмён Николай дьаар кёрюп турды, Николай дезе булуттый тан'кынын' ыжына тутурып койгон, тактада бек отурды, онын' боро дьюзинде кызыл мен'дер кёрюнип келди.

— Горбов Исайдын' бажын юзюп койорым — кёрёрин' де!

— Ненин учун — деп, хохол сурады.

— Кижини истеп, коп дьетирбезин. Онын' учун адам тюбекке тюшти эмди онон' улам ол сыщик истеечи болорго дьат, бойы Андрей дьаар кёрюп туруп, бюркюк ёштю айтты.

— Мындый неме! Сени онын' учун кем бурулайтан? Тенектер!... — деп, хохол айтты.

— Тенектери де, керсюлери де дьан'ыс майла сюртилген! деп, катуланып Николай айтты. Дье, бу сен керсю, Павел база керсю. А мен слердин' кёзигерде Федька Мазинла, Самойловло эмезе слер экю, бойы-бойыгарга тен'дештирзе, — тюн'ей эмес? Тёгюндебе, ошкош ол бютпезим... Слер ончогор мени бойыгардан' ёскё, ары башка дьерге ыраадып дьадыгар.

— Сенин' тынын' ооруп турган эмтир Николай! — деп, оныла коштой отуруп араай, эркелю хохол айтты:

— Ооруп дьат. Слердий де ооруп дьат... Дьан'ыс ла слердин' балугар слерге бойыгарга менийинен' — кюндюлю кёрюнип дьат. — Бис бойы-бойыбыска шлемирлер болуп дьадыбыс, менин' айтканым ол. Дье, сен меге нени айдарын'? — дье-дье? Ол курч кёстёриле Андрей дьаар чике кёрюп алала, тижин тиштенип, ырсайтып алып. сакып турды. Онын' сары-чодур дьюзи кыймык дьок болды, дьоон эрдин кандыйда изю немеле кюйдюрип тургандый, тыркыражып турды.

— Мен сеге бир де неме айтпазым! дейле, хохол, Весовщиков-тын' ёштюлю кёрюжин; кёк кёзинин' кунукчылду кюлюмзиренип Николайдын' нйнине араай колыла тибиреде согуп, эрметин узадып турды:

— Ол, карындаш, баягы — бир корь аайлу баланын' оорузы бо-

луп дьат. Бис ол оорула ончобыс ооруп дьадыбыс, бёкё улус — ас ооруп дьат, кюч дьогы — тын'ыда кёп тё ооруп дьат. Кижи бойын чын'дый, чеберлю тудуп турза, оору кижини дьыгып болбос, дьюрер дьерин ле дьадын-дьюрюмин оорудан' кёрбёй дьат... Сен сананып турадын', дьер юстюнде дьараш — дьакшы огурчын, дьан'ыс ла сен, онын' учун ончолоры сени дьнирге сананып дьат. Онон', бир канча ёй ёткён' кийининде кёрзён', сен бойын'нын' тынын'нын' дьакшы бёлюгин анайда ок ёскёлёринин' де кёгюзинде барын билип алзан'; ол туштa сенин' сынын' дьен'ил боло берер. Ол ок туштa эмеш уятту да болуп дьат — бу мен мындый байрамнын' шан'ын соккондо, дьан'ыланбас кичинек кюзюн'и — шан'ымла колоколняга не чыгып соктым не — деп сананарын'? Онон' кёрюп турзан', сенин' кюзюн'и шан'нын' табыжы, бастыра шан'дардын' табыжында кожо угулып дьат, ол табыштын' ортозынан' дьан'ысла онын' табыжын угайын дезен' — эски дьаан шан'дардын' табыжы, бойынын' кююлегениле онын' араай кююлежин, сардьуда чымыл чён'гёндий чён'дирип ийер. Сен, менин' айтканымды билип турун' ба, айса дьок по?

— Айса болзо билип турум! деп бажын эн'илтип Николай айтты. Дьан'ысла мен — бютпей турум!

Хохол каткырынала, бут бажына туруп табыштy ары-бери дьюгюрип, айтты.

— Бу мен, база бютпейтем. Э, калак, чанак ийне, сен!

— Ненин' учун чанак? — деп, Николай хохол дьаар кёрюп дьамандыра каткырынып, сурады.

— Тюн'деп — турган'да!

Весовщиков дезе, кенетийин оозын дьаан ачып алып, юнгюр каткырды.

— Кайтын', сен? — деп, ого тушташ туруп кайкап алала, хохол сурады.

— Мен, сени ёёркёдип ийген кижи — тенек болор деп бодогом, — бажын кыймыктадып, Николай айтты.

— Мени неле ёёркёдётен'? — дейле хохол, ийиндериле кызып айтты.

— Мен онызын билбей турум! Сени ёёркёткён кижи, онын' кийининде байла уядына чыдап болбой дьюрексиреер деп, тижич ырсайтып, дьакжызынып айтты.

— Ол кайдар сени кёчюрип таштады — деп, хохол каткырынып айтты.

— Андрюша! — деп кухнядан' энези кычырды —

Андрей дьюре берди.

Весовщиков дьан'ыскан артып калала, кая кёрёлё уур сапог кийип алган будын суй тартып кёрёлё, тёмён бёкёйип дьоон балтырларын тудуп кёрди. Онон' колын дьюзи дьаар ёрё кёдюрип алаканын лаптап кёрёлё, алаканын сырт дьанына тутты. Колы дьоон, сабарлары кыска бастыра сары тюкле дьабылып калган болды. Ол колына кейге серпийле ёрё турды.

Качан Андрей кухнядан' самовар экелерде, Весовщиков кюскюнин' алдында туруп, оны мындый сёстёрлё уткуды:

— Бойымнын' дьюзюмди кёрбёгёнинен' бери удай берди...

Онон' кюлюмзиренеле бажын дьайкап кошты:

— Дьюзим дьескинчилю болыптыр.

— Анда сенин' не керегин' бар? дейле, Андрей ол дьаар оспоктоп кёрюп сурады.

— Сашенька айдар болзо, кижинин' дьюзи тынынын' кюскюзи — деп, табына Николай айтты.

— Онызы тёгюн! — деп хохол кыйгырды. — Онын' тумчугы — кюрюк ошкош, дьаак — сёёктёри дезе — кайчыга тюн'ей, тыны дезе — сыран'ай дьылдыс ошкош.

Весовщиков ого кёрёлё, каткырынды.

Онон' чай ичерге отургылады.

Весовщиков дьаан картошко алала, калажын дезе, ачу эттире тузап алала, араай, табылап бука чылап чайнана берди.

— Дье, мындагы керектер кандый болуп дьат? — деп, тыга курсакту оозыла, сурады.

Качан Андрей, фабрикада пропаганда ёзюп турганын сюгюнчилю ого айдып берерде, ол бойы бюркек боло берип, тунгак темдектеди.

— Ол ончозы узак болуп дьат, узак! Тюрген эдер керек...

Энези ого кёрёлё, онын' кёзинде ол отурган кижиге 'араай ёштюлю сагыш кыймыктады.

— Дьадын-дьюрюм ат эмес, оны шыйдамла согуп болбозын'!— деп, Андрей айтты.

Весовщиков ёчёштю бажын силкиди.

— Указ! менин' чыдалым дьедишпей дьат. Нени эдейин мен?— Ол, колын аай-баш дьок дьайып, бойы хохолдын' дьюзи дьаар кёрюп унчукпай, 'айтканына, каруузын сакып отурды.

— Биске ончобыска юренер керек, ёскёлёрин де юредер керек, бистин' керегибис ол! деп, бажын тёмён бёкёйтип Андрей айтты.

Весовщиков сурады.

— Качан согужатаныбыс?

— Ол ёйгё дьетире, бисти дьан'ыс катап согор эмес, андый, мен билерим! — деп, каткырынып хохол каруузын берди, бистин' дьуулажатан ёй качан болотонын билбей турум! Кёрюп турун' ба, озолоп башты дьепселдеер керек, онын' кийининде колды деп, саныпып турум мен...

Николай ойто курсагын дьий берди. Энези туйка кабагынын' алдынан' Весовщиковтын' дьалбак тёрт толыкту дьюзин лаптап кёрюп турды, онын' квадратный кеберлю уур, дьюзинен' дьёптёндирип алгадый эптер неме бедиреп, кичеенип отурды.

Онон', энези онын' кичинек кёстёринин', курч кёрюжине табарыжып, кабактарыла дьобожыда кыймыктадып турды. Андрей дезе, токуназы дьок турды, — эмезе кенетийин куучындай берип, каткырып турды. Эмезе куучынын юзюктеделе, сыгырып турды.

Оныи' анайып токынабай турганынын' учуры, энезине билдирлю болуп дьат деп — кёрюнди. Николай дезе, унчукпай отурды, качан Андрей онон' нени-нени сураарда, ол кыскарта ла, сран'ай кююн-кюч дьок каруузын берип турды.

Ол кичинек турада дьаткан эки кижиге там ла там дьыду тапчы болуп турды. Олор элип-селип, айылчы дьаар кёргюлеп турды.

Учында Весовщиков ёрё туруп айтты.

— Бу мен уюктазам кайдар. — Онэн' ёскё отургам, отургам,— кенетийин чыгарып ийерде, баскам — эмди арып калгам.

Качан ол кухня дьаар барала, бир эмеш кюйбюреп турала, кенетийин ёлё бергендий уюктай берди, онын' тымый бергенин энези тын'дап угала, Андрейге шымыранды:

— Ол коркушту неме керегинде сананат...

— Уур уул! — деп, бажын дьайкайла, хохол дьёпсинди. — Дье ол ёдё берер! Андый неме менде болгон. Качан дьаркыны дьок болгондо, кижинин' дьюреги изий берет — анда кёё сюрекей кёп дьуулуп калган. Дье, слер, эдьек, дьадыгар, мен дезе бир эмеш отуруп кычырайын.

Онон' энези каран'уй толыкта турган, бёс дьуурканла дьаап салган орынына база берди, Андрей дезе, столдын' дьанына отуруп алып, онын' дьылымжу шымыранып айткан мюргююл сёстёрин ле юшкюргенин узагынча тын'дап отурды. Книгенин' страницаларын тюрген кычырып собырып, эркин кюйбююзи кёдюрюлгенинен' ман'дайын колдорыла дьыжып, эрин сагалдарын узун сабарларыла толгой тудуп, будтарыла полды дьыжа тартып отурды. Частын' маятниги чатылдап турды, кёзнёктин' тыштында салкын кююлеп турган.

Кенетийин энезинин' араай юнденген юни дьан'ылана берди:

— Э-э, кудай! Ак дьарыкта дьаткан улустын' кёбизи, кажызыла бойыныйынча онтоп турат. Сюгюнчилю дьаткан улус кайда не?

— Эмди де бар, бар андый улус! Удабас андый улус кёп болор, эх кёп! — деп хохол каруузына юнденди.

XXI

Дьадын-дьюрюм тюрген ёдюп турды, дьарыган кюндер чоокыр, база бойы-бойынан' башка кеберлю болгон. Кажыла келип барган кижи, кандый-кандый солун табыш экелип турган, дье ол табаштар эмди энезинин' санаазын кюйбюретпей, шакпыратпай турган. Эн'ир сайын солун улустар келип, дьарым юнле, Андрейле эрмектешкилеп, орой эн'ирде, дьакаларын ёрё тургуза тарткылап алып, бёрюктерин кёстёрине тюжюре бюркей тартып алала, чеберленип, табыш дьогынан' каран'уй тюнде дьюргюлей берет. Олордын' кажызында ла кюйби болды, ончозы ла кожон'доп, каткырарга тургандый болды, дье олорго бош дьок болуп тургандый кёрюнди. Олордын' кезигинин' чырайы каткылу, кату болды, экинчилердин' чырайы — сюгюнчилю, дьалтырап турар дьаш ийде-кючтю, ючинчилери дезе — санаркалу дьобош болды — олорды дьан'ыстан' алза, ончозы башка дьюс чырайлу да болзо, энезинин' кёзине — кыялта дьок, бюдюмчилю тюн'ей ийделери дьан'ыс болуп кёрюнип турды, — энезине ол дьюстер, дьан'ыс дьюс болуп кёрюнип турды: арык, дьобош, кыялта дьок бюдюмдю, дьарык, чырайы эрке, кату кара кёстин' кёк терен' кёрюжи сыран'ай Христос Эммаус дьаар дьуруктап барып дьадарда, кёзинин' кёрюжи ошкош болуп кёрюнди.

Энези сагыжында олорды Павелдин' дьанына чого дьууп, тоолоп

турды, — бу чого тургандардын' ортозында турарда, ол ёштюлердин' кёзине билдиртпес болды.

Бир катап городтон' быдьыраш чачту омок бала кижи келип, Андрейге ороп койгон неме экелип береле, ойто дьанарда, Власовага сюгюнчилю кёстёриле суркурап, айтты:

— Эзен болзын нёкёр!

Эзен болзын! — деп, кюлюмзиренип туруп, энези карҳузын берген.

Энези ол баланы ийеле, кёзнёктин' дьанына келип каткырынып кёзнёктён' бойынын' дьаскы, дьан'ы чечектий, дьен'или кёбёлёктий нёкёри кичинек буттарыла дьорголоп турганын керюп турды.

— Нёкёр! — деген айылчы бала кёрюнбей барарда, энези айтты. — Э-калак, эркеледи сени! Бастыра дьюрюмнин' учына дьетире кудай сеге дьакшы, ак сагышту нёкёр берзин! — деди.

Ол городтон' келип турган улустардан', энези баланын' кылыгындый кылыктар сезип, кююн-кюч дьок каткырынып турды, дье олордын' дьан'дап бюдюп турганы, оны кюйбюредип, сюгюнчилю кайкадып турды, олордын' ол дьан' бюдюзин, энези там дьап-дьарт билип сананып, олордын' чындыкка дьедерге турган сагыштары энезин эркеледип, дьылыдып турды, — олорды угуп туруп, онтоп юшкюрбейин де дезе, билдиртпес кунугушла юшкюрип онтоп турды. Анчадала энезин кюйбюдедип турган неме ол олордын' чынаркабазы ла дьараш буурсузы, бойлорын керектебей турганы дьарап турды.

Олордын' дьюрюм-дьадын керегинде эрмектешкилегендерин, энези эмди кёп дьарымын он'доп дьарт билип турган, бастыра улустын' кыйналып дьатканын эзедерге, олор сыран'ай чын дьол тапканын, эмди дьарт эзеп турды, олордын' шююлтелерине дьёпсинерге эмди юрене берди. Дье, терен' шююлтезинде дезе, олор бу дьадын-дьюрюмди бойлорынын' сагыжыла дьан'ырта ёскёртип, бойлорынын' дьалбыш одына бастыра ишмекчи — албатыны кюрелей, тартып алар деп, сыран'ай бютпей турган. Кажыла кижи бюгюнги кюнде тою дьюрерине кичеенет, бир де кижи бойынын' бу кюн дьийтен курагын, дьиип салгадый кючи бар болзо, эртенге дьетире дьибей артыргызарга дьёпсинбей дьип салат. Бу узун, база сюрекей кюч дьолло бараргa улус кёп эмес болор, онын' учындагы дьаркынду, карындаштый дьадарын чёрчёктю каандыгын анайда ок кёп кёстёр кёрюп алар эмес дьан'ысла мынын' керегинде, келип базып турган бастыра улус сагалду да болзо, бир кезекте арып калган дьюстери, балдар аайлу болуп кёрюнип турган.

— Менин' эркелерим! — деп, бажын дьайкап, сананып туратан. Дье, эмди олор ончолоры дьакшы, кату шююлте санаалу болуп дьаткылап турдылар, дьакшы — дьюрюм-дьадын керегинде эрмектешкилеп, керекти бюдюрерине бойлорынын' кючин ачынбай чыдамал турарына улусты юредип аларына кичеенгилеп турдылар. Андый дьюрюм-дьадынды, кекелю коркужы бар да болзо, оны сююп тургадый деп, энези дьарт он'доп билип турган. Бастыра кёксиле терен' юшкюрип чичке дьол болуп, дьалбагынан' чёйюлген онын' ёткён дьадын-дьюрюминин' кара дьолына кайра кёрюп турды. Ол келер дьадын дьюрюмге бойынын' керек болгонын, шююлте-

зине эзеген. Мынын' алдында ол бойын бир-бир немеге, керектю болуп турганын качан да эзебей дьюретен, эмди дезе, кёп улуска керек болгонын дьарт кёрюп, ол эзедюзи, бойына сыран'ай дьан'ы, дьаркын дьарамыкту болуп, база онын' ачу-корон ёдюп калган бажын ёрё кёдюрип турган...

Листовка — бичиктерди фабрика дьаар ол бир де дьажыды дьок ёйине дьетирип, ол ишти бойынын' эжилю ижи кирези эзен тура берди, бедречи-сыщиктер ого юренижип, олордын' кёзине ол таныш болуп барды. Канчала катап оны тинтигилеп тургандар, дье качан да болзо фабрикада такып, лист — чаазын бичиктер таркап кёрюнип келетенинин' эртенгизинде, анда бир де неме дьок болгондо, бедречи—сыщик улустардын' ла каруулчыктардын' саназын кюйбюреде сестирип саларын билип туратан, онон' оны тут-кылап алала, тинтигилеп туратандар, ол дезе удура тартыжып, ого коркушту ёёркёгён кижи болуп, олорло кырыжып уялтала, бойынын' эпчил болгонына маккатып дьюре беретен. Ол ойын ого дьакшы дьарап турган.

Весовщиковты фабрикага албаган, ол агаш садып турган садучыга ишмекчи болорго дьалданып киреле, слободканын' ортозыла тоормоштор одын, дьос тартып турды. Энези оны кюнюн' сайын кёрюп турды: онын' эки кара аттары уур неме кёдюрип алып, албаданып дьерге тын'ыда, кийдире басканынан' буттары тыркыражып барып дьатты, аттары экилези карган, арык баштары арып калган, эрикчилдю дьайкалып, боромтык кёстёри шыралу дьапылдап турды. Онын кийининен' тиркиреп, узун, сууланып чёйилип калган тоормош, эмезе дьаан кучак досколор учыла дьерге калырада тийип сюретеп отурды, абранын' келтегейинде дезе, вожозын салып ийип, бойы кирлю дьыртык кийимдю, уур сапогту, бёрюгин дьиткези дьаар кийип алган, бойы боду, сыранай ла дьерден' кодоро тарткан тазыл ошкош Николай базып отурды. Ол бойынын' буттарынын' алды дьаар кёрюп, база бажыла дьайкап турды. Онын' аттары удура дьолуккан абраларды ла улустарды табарып турды. Николайдын' дьанында сайгактар чылап калдьулу айткылаш — сёстёр куюндалып, кейди калдьулу кыйгылар юзе согуп турды. Ол бажын кёдюрбей айткылаштын' каруузына нени де айтпай ёткюн сыгырып, тунгак юнле аттарына кимиренип турды:

— Дье, кюдьюрензен'!

Кажыла туштa Андрейде нёкёрлёри гран ары дьанынан' келген газетти, эмезе брошюра бичикти кычырарга дьуулгылаарда, Николай база келип туратан, ол келеле, толыкка отуруп, бир де унчукпай бир эки час угуп отуратан. Ол газетти кычырып божогон кийнинде, дьаш ёскюрим узак тартышкылап турарда, Весовщиков дезе блаашка киришпей турды. Ол ончозынан' узак отуруп, Андрейле экю дьан'ыстан' дьан'ыска артып калала, ого бюркюк сурактар тургузып турды.

— Ончозынан' ла бурулузы кем? Менийидеп ончозынан' озо айткан, кижи бурулу болор деди. Ол кижи канча-канча мун' дьылдан' озо ёлгён, ого ачынаргада керек дьок! — деп, кокурлап хохол айтты, дье онын' кёстёри кюйбюлю кёрюп турды.

— А байлар чы? Олорго турушкылап тургандарын канайып ийер?

Хохол бажынан' тудунып, сагалын тарткылап, узак, дьарт сёстёрлё дьадын керегинде ле, улус керегинде куучындап турды. Дье онын' айтканы аайынча болзо, бастыра улус бурулу болуп, чыгып туратаны Николайды дьёпсиндирбей турды. Николай дьоон эриндерин ныкта дьаба тудуп, ого дьёптёнбёй, бажын дьайкап, ол андый эмес деп, бюдюми дьок айдала, эрикчилдю, кююни дьаман сала берип турды.

Бир катап ол айтты:

— Дьок, мында бурулу улус — олор болор керек! Мен сеге айдар болзом — биске бастыра дьадынды, дьаман отту дьалан'ды чылап ачынбай катап сюрюп салар керек!

— Шак ла мынайып, бир катап, табельщик Исай, слер керегинде айдып турган! — деп, энези эске алынып айтты.

— Исай ба? — деп, бир канча унчукпай турала, Весовщиков сурады.

— Э-э. Калдьу кижи! Ончозын шин'жилеп кёрюп, сурап турар,— бистин' оромго келип, кёзнёктёрибиске карап турар болды...

— Карап туру ба? — деп, Николай катап сурады.

Дье энези качан ок тёжёккё дьадып, онын' дьюзин кёрбёй турды, онон' артык неме айдып ийгенин билип ийди, ненин' учун дезе, хохол бачымдап, эптештирип тургандый айтты.

Дье ары базып дьюрюп, карагай ла! Ого анда бош чёлё бар— ол онын' учун базып дьюрюп дьат...

— Акыр токто! Шакла ол бурулу! — деп Николай туюк юниле айтты.

— Онын' бурузы неде? Ол тенек беди? — деп, хохол тюрген сурады.

Весовщиков каруузын бербей дьюре берди. Хохол комнатала арыган базытла чичке дьёргёмёш буттарыла арай шалырап басты. Сапогтын' токулдатканыла Власованы уйгуспаска, ол сопогторын дьаантайын чечип салатан. Дье, ол уюктабаган. Николай дьюре берерде, ол коркунып айтты:

— Мен онон' коркуп дьадым!

— Андый! — деп, хохол чёйюп айтты.

Чугулчы уулчак. Слер, эдьежим, Исай керегинде онын' кёзинче куучындабагар, — ол Исай айтпазада шпион.

Мында кайкамчылу не бар? Онын' кумы жандарм ийне! — деп, энези темдектеди.

Николай оны карын такпоктоп ийбезин! — деп, дьалтанып хохол эрмегин узадып турды. — Кёрюп туругар ба, бистин' дьадыч-дьюрюмибистин' господа командирлери, сок бийлерди кандый сагышту эдип юредип койгон? Качан, Николай ошкош улус, бойынын' базынчактадып турганын билип, сагыш алынала, ого чыдап болбогонынан' юзюлип чыкса, ол тушта не болотон? Тен'ери чачылган канла уймалар, дьер — самын чылап кёбюктеле берер...

— Коркушту, Андрюша! — деп, энези араай айтты.

— Чымылдарды ажырбаган болзо, куспас эди! — деп, Андрей,

унчукпай отурала айтты. — Кандыйда болзо, эдьежим, олордын' кажыла бир тамчы каны ажындыра албатынын' кёлдёр кирелю кёстин' дьажыла дьунулып калган.

Онон' ол, кенетийин каткырынала, айтты:

— Ол ончозы чын да болзо, дье кёкютпей дьат!

XXII

Бир катап байрамда, энези лавкадан' дьанып келеле, эжигин кайра ачып ийеле, бозогонын' юстюне туруп, кенетийин дьылу дьааш бажына урулгандый сюгюнюшле сюгюне берди, туранын' ичинде Павелдин' бекемел юни кююлеп турды.

Бу, келди! — деп, хохол кыйыгырды.

Павел канча кирези тюрген кая кёргёнин кёрюп, энезине нени де дьетирер болгонын эзенгенинен', кеп чырайы кенетийин кызара бергенин, энези кёрди.

— Дье, эм келгенин' бе... эмди айылын'да! — деп, сакылта дьогынан' сюгюнгенине айдар сёзин таппай, кимиренип айдала, энези отура берди. Уулы энези дьаар бёкёйди, дьюзи куу, кёстёринде дьаркынду суркураган кёстин' оок характардый дьажы кёрюнип, эриндери тырлажып турды. Бир секунда кирези ол унчукпады, энези уулын адьарып, база унчукпай отурды.

Хохол араай сыгырып, бажын тёмён эдип алып — олордын' дьанынча ёдё базала, тышкары чыга берди.

— Спасибо болзын, эне! — деп, терен' дьабыс кююлтю юниле Павел, энезинин' колдорын бойынын' тартылыжып турган сабарларыла мыкчый тудуп, куучындана берди. — Спасибо болзын, кару энем!

Уулынын' кеп чырайынын' кебериле, тунгак кююлю юниле, оны сюгюнчилю силкиткенине, энези онын' бажын сыймап, дьюрегинин' тебюзин токтодып, араай айдып турат:

— Христос сениле болзын? — Ненин' учун?...

— Бистин' улу керегибисти бюдюрерге болужып турган учун, спасибо, болзын! — деп уулы айдып турды. Качан кижи бойынын' энезин адап, оны — сагыжыла дьан'ыс кару энем — деп, айтканы ол ас болуп турган ырыс!

Энези унчукпай отуруп, онын' айткан сёстёрин ачык дьюректю угуп, онын' сёстёрин ачаптанып ажырып, — онын' дьанында турган уулы сюрекей дьаркынду, дьуук болуп билдирип турганына дьакшызынып турган.

— Мен кёрюп турбай, эне, кёп неме сенин' ал дьюрегин'е ачулу тийип, сеге сюрекей кюч болгон. Алдында сананатам, — сен бисле качан да дьёпсинбезин', бистин' шююлтю санабысты, бойын'дыйын чылап алынбазын', дьан'ысла унчукпай дьюрюп, чыданып, дьастыра дьюрюмдьадынын'а чыданып дьюргенин' чилеп, дьюрер болорын' деп бодогом. Онызы кюч болгон!...

— Андрюша меге — неменин' аайын билип аларга кёп айткан! деп, — энези кошты.

Ол сенин' керегин'де меге куучындаган эмей! — деп, каткырынып Павел айтты.

— Егор база. Бис оныла дьан'ыс дьердин' улузы эмей. Андрюша мени бичикке де юредерге сананган...

— А сен дезе, — кемзинеле, дьан'ыскан арайынан' юренген' бе?

— Дье, онызын ол, туйказынан' кёрюп кайкаган — деп, кемзинип энези айтты. Онон' онын' кёзин толтырып койгон сюгюнишле токтодынбай, Павелге дьёптёди.

— Оны кычырып алар керек! Шакпырт этпеске ол ёнётийин дьюре берген. Анда — эне дьок...

— Андрей!... — деп, сенектин' эжигин ачып, Павел кыйгырды — кайда сен?

— Мында. Одын дьарарга турум.

— Бери келзен'!

Ол, ол тарыйында келбеди, онон' кухняга кирип келеле, айылдьурт керегинде кичеемелдю айтты:

— Николайды одын экелип берзин деп айдар керек, — бисте одын ас болуптыр. Павелдин' кандый болгонын кёрюп турыгар ба, эдьежим? Начальниктер курун'дайларды бурулаардан' болгой, семирте азырагылап дьат...

Энези каткырынды. Онын' дьюреги дьымжада тымыгып турды, ол, ол сюгюнюшке калан'ы эзирик болды, дье кандый да керик, чеберлю неме уулын дьантайынгызындый тымык болорын кёрёр кююни бар болды. Онын' тынында сюреен дьакшы болды, онын' дьадынынын' баштапкыла — улу сюгюнижи, туштагылап ла качаннын'-качанга онын' дьюрегинде баштап келгенде, андый ок бёкё, кючтю дьадып калзын — деп, турган кююни бар болды. Ырызы астай бербезин — деп чеберленип, кучыяк тудаачы болуп, каа-дьаа дьоголотон кучияк тудуп алала, чеберлеп турган чылап оны капшагай бектеп аларына кичеенип турды.

— Дье ажаналыктар! Сен Паша, эмдигеле ажанбаган' ийне? — мен'деп туруп энези айтты.

— Дьок. Мен кече тюрменин' каруулчыгынан', мени божодор эткен деп угала, бюгюнги кюнде бир де неме — дьиилбей де, ичилбей де туры...

— Баштап ла мен, карган Сизовка дьолуккам — деп, Павел — куучындап турды. Ол мени кёрюп ийеле, дьолды кечире базып келип, эзендешти. Мен ого айттым — сен менле дьолутарынан' эмеш адьыктанып дьюр, эмди мен ыралу кижи эмейим полицияга каруулдадып дьюрюп дьадым. — Кем дьок, деди. Дьеени керегинде билерин' бе, канайып сураган ол? Дье, Федор бойын кем дьок, дьакшы тутты ба? Тюрмеде бойын дьакшы тудары, — незинде дезе? Дье, нёкёрлёринен' туура кандый-кандый артык сёс айдып ийген болор бо? Онон', качан мен, Федя ак сагышту, керсю кижи дееримде, ол сагалын сыймап ийеле, теркектю айтты: — Бистин' Сизовтордын' билезинде дьаман улус — дьок! — деди.

— Ол меелю ёбёгён! — деп Хохол бажын эн'илтип айтты. — Бис оныла улам сайын куучындажып дьадырыбыс, — дьакшы ёбёгён. Федяны удабас божодып ийер бе?

— Ончозын чыгарып ийер болбой деп, сананып турум! — олордо Исай айдып бергенинен' ёскё бир де неме дьок, ол нени айдып берзин?

Энези ары-бери базып уулы дьаар кёрюп турды, Андрей дезе колдорын белине салып алала, кёзнёктин' дьанына туруп, Павелдин' куучындаганын угуп турды. Павел туранын' ичине телчип турды. Онын' сагалы ёзюп калып, оок, чичке кара ён'дю чачтар дьаагында кою быдьырайып, кара-кюрен' дьюзин дьымжадып турды.

— Отургылагар! — деп, столдын' юстюне юзю курсак тургузып, энези айтты.

Ажангылап отурарда, Андрей Рыбин керегинде айдып берген. Качан ол куучынын айдып божоп койордо, Павел ачынчылу кыйгырды.

— Мен айылда болгон болзом — мен оны божотпос эдим! Ол бойыла кожо нени апарган дезен', бажында булгак санаа ла дьаан кайкал — сезю.

— Дье — деп, хохол каткырынып айтты, качан кижи тёргён дьашту бололо, онон' бойы, бойынын' тынында аюларла узак кюрешкенде, оны башкалап саларга кюч...

Баягы бир блааштан' энезине дьарт эмес сёстёрлё куучындай берген блааш башталды. Ажанып божоп то калган болзо, бойы-бойылорын дьызыртту мёндюрдий, чюмдю сёстёрлё кайралы дьок сеен турды. Кезикте, тегине ле куучындашкылап туратан.

Туура бир де алтам баспай, бис бойыбыстын' дьолыбысла барар учурлу! — деп, Павел кату айтты.

— Дьолой канча-канча миллион улуска табарышсабыс бисти ёштю чилеп уткуп алар.

Энези ол тартыжуны угуп, Павел крестьяндарды сююбей турганын, хохол дезе олорго болужып, крестьяндарды дьакшыга юредер керек деп дьартап турганын билип турды. Энези Андрейдин айтканын артык билип, онын' кёзинде ол чындык болуп кёринди, дье, улам сайын, качан хохол Павелге нени-нени айдып турганда, ол тыныжын токтодып ийеле, хохол оны ачындырып ийген болбозын деп, капшагай уулынын' карузын сакып турды. Дье олор бойы-бойына ачынышпайла кышкырыжып турды.

Кезикте энези уулынан' сурап турды:

— Ол андый эмеш пе, Паша?

Уулы кюлюмзиренип каруузын берип турды:

— Андый! —

— Слер господин, тойо курсактанган да болзогор, коомой чайнаганыгар, онын' учун слердин' тамагыгарда болчок курсак туруп дьат. Тамагыгарды дьайып алыгар! — деп, эркелю ченеп, хохол айтты.

— Тенексибе! — деп, Павел ого дьёптёди.

— Дье мен мергююлде неме чилеп айдып ийдим...

Энези бажын дьайкап, араай каткырынып турды...

XXIII

Дьас дьууктап клеетти, кар кайылып турган, бойынын' алдында дьаткан балкашты ла кара тоозынды, кайылган суузыла дьыра дьалан'аштадып турган. Кюнюн' ле сайын кара балкаш кёскё кёрю-

нип, бастыра слободка самтар кийим кийинип алган, дьунунбаган аайлу болгон. Тюште туралардын' дьабынчыларынан' тамчы тамчылап турган: арыгынып, терлю немедий турган туралардын' стенелери бороро, парла ышталып турды, тюн дьууктап келгенде, кажыла дьерде барын'кыйлана сююрейип, тон'гон тоштор кажайып турды. Кёк тен'еринин' тюбине кюннин' чыгары там ла кёптёп турды. Кардан' чыккан кара суулар шаркырап, тамла тын'ып, дьыду саска тюжюре агып турды.

Баштапкы майды байрамдаарга белетенгилеп тургандар.

Ол байрамынын' тёс билдирюзин дьарлап, фабрикада ла слободканын' ортозында лист — чаазындар учкулап байрамнын' учурын дьартап, пропагандага табарышпаган, киришпегенде дьиттер ол бичиктерди кычыргылап, айдыжып турдылар:

— Бу мыны эдер керек!

Весовщиков бюркек`каткырынып кыйгылу айтты:

Ёй дьетти! Дьажынып ойноорго болор!

Федя Мазин сюгюнип турды. Тын' арыктап калып, тымыгы дьок кыймыгыла, куучыныла, клеткада отурган таланкого тюн'ей болды. Оны дьаантайын юйдеп турган улус, дьажынан' кёрзё, дьаш, дье унчукпас, эмди городто иштеп турган. Сомов Яков ло тюрмеде отурала анан' тын' дьеерен болуп калган Самойлов болды. Гусев, Василий, Букин, Драгунов, база бир кезек улус эмдиле мылтык тудунып барар керек болуп турганын, лаптагылап айдып турды, дье Павел, хохол, Сомов, база анан' да ёскёлёри, оны дьаратпай тартышкылап турды. Егор дьаантайын артып калган, терлю, тынарсып келип, кокурлап турды:

— Бу дьан' тудунын' кубултатан иш улу дьаан иш болуп дьат, нёкёрлёр, дье ол иш дьылгыр ётсин деп, мен бойыма дьан'ы сапог садып алар учурлу! — деп, бойынын' дьыртык, сууга ёдюп калган ботинкалары дьаар уулай кёргюзип айдып турды. Галошторым, база эмдеп те болбос — болуп дьыртылды, онын' учун, буттарым кюнюн' сайын, сууга ёдюп дьат. Бис албатынын' кёзинче эски эл дьоннон' кактанып, силкинбейинче, анан' эрте дьер ёзёгине кёчёргё, менин' кююним дьок, онын' учун нёкёр Самойловтын' — дьепселдю демонстрация эдер деп айтканын туура эдип, мени бек сапогло дьепсезин деп турум, онызы социализмге бараргa, коркушту тузалу болорына терен' бюдюп, коркушту дьюс тырмаштан' — артык болор...

Андый ок кокырлу тилле, ёскё каандардын' дьериндеги албатызы канайып дьадынын дьакшы, дьен'ил эдерге сананганынын' историязын ишмекчилерге айдып берип турды. Энези онын' куучынын угарга сююп туратан, ол онын' айтканынан' кандый да, башка шююлте бюдюрип алды: сыран'ай албатынын' мекечи ёштюзи оны коркушту, кёп мекелеп, бойлюры кичинек, ичи дьаан кызыл дьюстю кижичектер, уяды дьок, ачап, дьылбын'дууш, калдьу немелер болгон, качан олорго кааннын' дьан'ынын' алдына дьадарга кюч болордо, олор кара албатынын' ол дьан'га тудалаттырып турды. Качан албаты туруп, ол дьан'ды кааннын' колынан' блаап аларда, ол кижичектер, мекеле дьан'ды колына тудуп алала, албатыны кажаганак сайын таркада сюргюлеп турган, качан албаты онына тар-

тыжа бергенде, — олорды дьюс-дьюзиле, мун'-мун'ыла соккылайтан.

Бир катап энези онын' куучынына бюткен дьадын-дьюрюмнин' дьуругын, тийдинип айдып берди, онон' кемзинип, каткырынып сурады:

Ол андый эмеш пе, Егор Иванович?

Онызы дезе кёзин дьаап алала, каткыга талып барып, тёжин колыла дьыжып турды.

— Чын андый, энежим! Слер историянын' буказынын' мююзинен' туттыгар. Бу кичинек сары фондо учукла кёктёп дьурап койгоны бар, дье ол — керектерди юребей дьат! — Килинчекти эдип турган неме, шакла ол дьоон кижичектер, албатыны тиштеп турган, сыран'ай ачу коронду курт — кон'ыстар — французтар олорды буржуа деп келиштире адап алды. Ундубагар, энежим — буржуа. Олор бисти чайнагылап дьат. Чайнайла, соргулап дьат...

— Айдарда, байлар ба? — деп, энези сурады.

— Олор эмей база. Олордын' ырыс дьогы бу. Слер баланын' курсагына эмештен' дьес кожуп турганын кёрюп турган болзогор, ол баланын' сёёгинин' ёзёрин токтодып дьат, юл сыны кичинек карлик болуп барар, качан кижини алтынла корондозо — онын' тын сагыжы кичинек, ёлюмтик база боро боло берип дьат, баазы бешле акчага турар резинке мечикке тюн'ей.

Бир катап Павел, Егор керегинде кучуындап турала айтты:

— Билерин' бе Андрей, ончозынан кёп кокурлап турган улустын' дьюреги сыстап дьат.

Хохол унчукпай отурала, кёзин дьума кёрюп айтты:

Сенин' чынын' болгон болзо, бастыра Россия каткыдан' ёлюп барар эди.

Наташа келди, ол база кандый да ёскё городто тюрмеде отурган, дье ол оны кубултпады. Хохол ол баланын' кёзинче сюгюнчилю боло берип турганын, энези качан ок сезип койгон, ол кёп кокурлап, бойынын' дьымжак шоодыжыла ончозына тийип ол баланы, каткыртып турды. Дье качан ол бала дьюре бererде, ол бойынын' учы бажы дьок кожон'ын, кунугушту сыгырып, буттарын эникчилдю сююртеп, туранын' ичине узак телчип базып дьюрди.

Саша тарый-тарый — келип барып турды, кебери дьаантайынла бюркек, боду, бачымдап дьюрер, там ла там кату болды.

Бир-катап, Павел оны юйдеп саларга сенекке чыгала, эжигин дьетире дьаппай каларда, энези олордын' тюрген куучындарын угуп алды.

Маанынын слер апарарыгар ба? деп, ол кыс араай сурады.

— Мен.

— Оны дьёптёп койгон бо?

— Ээ. Ол менин' дьан'ым!

— Базала тюрме бе?!

Павел унчукпай турды.

— Слер ёскё кижиге! — деп айдала ол бала токтоп калды.

— Не? — деп, Павел сурады.

— Ёскё кижиге берип ийзе...

— Дьок! деп, Павел юнгюр кыйыгырды.

— Слер бодозогор, — слер сыран'ай камаанду, слерди ончолоры сююглеп дьат!... слер ле Находка — мындагы дьуртта улустан' озочыл улус — дьайымга дьюрюп, канча кире иш эдип саларыгар, слер бодозогор, айла онын' учун слерди ссылкага ийе берер — ыраак та узакка да. Энезине, ол баланын' юнинде таныш кунугуш ла коркуш угулуп тургандый кёрюнди. Сашанын' сёстёри, тошту суунын' тамчылары чылап, онын' дьюрегине тюжюп турды.

— Док, мен дьёптёп салдым! Ол керектен' мен качан да дьана барбазым! — деп, Павел айтты.

— Слерди мен де суразам болбозыгар ба?...

Павел кенетийин эрмегин тюргендеделе, кандый да башка катуланып айда берди.

— Слер анайып айтпас учурлу, — слер не? Слер айдар учурыгар дьок!

— Мен кижи! — деп, Саша араайын айтты.

— Дьакшы кижи! — деп, Павел база араай айтты. Онон' кандый да башка тыныжы булуп турган чылап узатты. — Меге баалу кижи... Онын' учун... Онын' учун анайып айтпас керек...

— Кыс эзен болзын! — деди.

— Онын' ботинказынын' каблугынын' табыжынан' ол бала тюрген, дьюгюрип барганын, энези билип койды. Павел онын' кийининен' эжиктин' юйди дьаар чыкты. Уур, базырышту коркуш энезинин' кёзин ала-койды. Ол, олорды куучындашканын аайлабаган да болзо, онын' алдында кандый да дьаман ыралу неме болорын сезип турды.

— Ол нени эдрге туру не? — деп, сананды.

Павел ойто Андрейле кожо келди, хохол бажын дьайкап куучындап турды.

— Э-э!, калак Исай, Исай, — онына нени эдетен болбогой?..

— Ол бойынын' баштап турган керегин токтотсын деп, ого дьёп берер керек — деп, дьюзин сюркеп Павел айтты.

— Паша, сен нени эдерге турун'? — деп, бажын тёмён эн'илтип энези сурады.

— Качан, эмдиле бе?

— Баштапкы... Баштапкы майда?

— Эе! — деп, юнин дьоондодып Павел айтты. Мен бистин' маанысты тудунып апарарым, — оны тудунып алып, онгозынын' алдында барарым. Онын' учун, мени катап тюрмеге отургускылаар болор.

Энезинин' кёстёрине изю боло береле, оозынын' ичи дьамандана кургай берди. Ол энезинин' колын алала, сыймады.

— Анайда — керек болуп дьат, сен билзен' оны!

— Мен нени де айтпай турум! — деп, бажын табына ёрё кёдюрип, энези айтты. Качан онын' кёстёри уулынын' энчилю, дьалтырап турар кёрюжине дьолугарда, ол бажын ойто тёмён этти.

Ол онын' колын салып ийеле, юшкюрип, дьарбынышту айтты.

— Сеге кунукпай сюгюнерге керек.

— Балдарын ёлюмге де сюгюнип туруп ийер энелер качан болгой не?...

— Гоп, гоп секирген' бистин пан, кафтанын кыстанган!.. — деп, хохол кыйыгырды.

Мен сеге нени-нени айдып турум ба? Сеге кысканып, ачынып турганым, — ол эненин дьюреги болуп дьат!...

Уулы онон' туура база берерде, ол кату, курч сёстёр укты.

Ак дьарыкта сююш деп неме бар, ол кижинин' дьадынына чаптык эдип дьат...

Чочуп барала, ол дьюрегин ыраадып ийер, база нени-нени айдып ийбезин деп, коркуп, капшагай айтты:

— Керек-дьок, Паша! Мен билип турум, — сеге башка дьол дьок. Ол нёкёрлёрине керектю — деди.

— Дьок! Оны мен — бойыма эдип дьадым, — деп айтты.

Эжикте Андрей турды, — ол эжиктен' бийик болды, ол ого туруп рамада чылап керенип алып, бир ийиниле эжиктин' бажына тюртюп алып, ийининин' бирюзине мойынын, бажын бери озо эдип алып, тизезин башка бюктеп алала, турды.

Слер балырап турарын токтодып салган болзогор, господин, дьакшы болор эди — деп, хохол айтты. Бойынын' тосток кёстёрile Павел дьаар кунукчылду кёрюп алып хохол ол таштын' дьарыгында дьаткан келескенге тюн'ей болды.

Энезинин' ыйлаар кююни бар болды. Уулы онын' кёзинин' дьажын кёрбёзин деп кичеенип, кенетийин кимиренди.

— Аай адамды сени ал, — мен ундуп койтырым...

Онон' сенек дьаар чыкты. Анда толыкка бажыла туруп алала, бойынын' ачынганына ла кёзинин' дьажына дьайым берди, табыш дьок, унчукпайла ыйлап турды, ыйлаганынан' кёстин' чагы чыгып, онын' дьюрегинен' кожо кан агып тургандый болды. Дьетире дьабылбаган эжиктен', тартыжунын' тунгак кююзи, угулып турды.

— Дье не, — оны сагышка алдырып, маказырап турун' ба? — деп, хохол сурап турды.

— Сенин' анайып айдар дьан'ын' дьок! — деп, Павел кыйгырды.

— Сенин' тенек, эчкидий секирижин'ди кёрюп туруп, унчукпазам, мен сеге дьакшы нёкёр болор эдим. Сен оны неге айттын' билип турун' ба? — деп, хохол сурады.

Качан да болзо кату айдып дьюрер керек, Э-э де, — дьок то!

— Ол ого бо?

— Ончозына! Кижинин' будынан' селбектенип, тудут турган сююшти де надьылашты да керек дьок.

— Баатыр! Тумчугын' арчып сал! арчып алала, барып Сашенькага оны ончозын айдып бер. Оны ого айдып берери керек болуп дьат...

— Мен айткам...

— Анайып па? Тёгюндебе! Сен ого дьымжак, эркелю айткан', меч укпаган да болзом, — билерим! Энезинин' алдына дезе бойын'ды баатыр эдип ийдин'... сен аайлазан', эльдьиген, сенин' ол баатырланганын' бир де акчага турбас!

Власова кёстёринин' дьажын дьаактарынан' тюрген аруларга баштады. Хохол, Пашаны тарындырып ийбезин деп, корколо, ол

коркуганынан' ла ачу-корон болгонына тыркыражып, эжикти мен'деп ачала, кухняга кирип, юнгюр куучындай берди.

— У-у, — соок! айла — дьас...

Кухнядагы дьюзюн-базын немелерди, бир дьерден'—бир дьерге тегинеле салып, туранын' ичиндеги ан'дышту, дьооной берген юндерди тундуруп ийерине кичеенип, алдындагызынан' юнгюр куучынын узатты:

— Ончозы кубулып калтыр — улус алдындагызынан' изю болуп калды, кюн дезе, алдындагызынан' соой берди. Бу ёйдё тен'ери, аяс, кюн дьылу туратан эди...

Туранын' ичинде улус унчукпай барды. Ол нени де сакып, кухнянын' тал ортозына тура берди.

— Уктын' ба? Оны аайлап алар керек, — кёрмёс! Мында, онын' шююлтези — сенийинен' бай.

— Чай ичеригер бе! — деп, тыркыражып турган юниле сурады. Онон', каруузын сакыбай, ол тыркырашканын дьажырып ийерге айтты:

— Бу кайтты, мен сыран'ай калтырап дьадым!

Туранын' бир кыбынан', ого табыланып Павел чыгып келди. Ол энези дьаар кабактарынын' алдынан' кёрюп, эрдинде бурулу тыркыраган кюлюмзирештю болды.

— Менин' дьаманымды ташта эне! Мен эм тургуза кичинек тенек уулчак... — деп, ол араайын айтты.

— Сен мене кадалба! — деп бойынын' тёжине уулынын' бажын дьаба тудуп, энези эрикчилдю кыйыгырды. Мене нени де айтпа! Кудай сениле болзын — сенин' дьадынын' — сенин керегин' болуп, дьат! Дье дьюрегиме ле тийбе! Энези балазын кысканбайынча болотон бо? Сыран'айда болбос. Мене ончозын ачу болуп дьат! — Слер ончогор менин' балдарым, ончогор — дьарамыкту! Менен' ёскё слерди кем кысканатан?.. Сен барарын'да ла сенин' кийининен ёскёлёри ончозына туштап ийеле, баргылап дьадылар... Паша!

Онын' дьюрегинде дьаан, юзю сагыш согулып, кёкюдюлю билдирюле эрикчилдю, кунугушту сюгюнишле онын' дьюрегин канатадып турды, энези бойынын' унчугып болбой турганына шыралап, айдарга сёс таппай турды, ол колыла ары-бери сербейтип, уулынын' дьюзи дьаар дьарык, курч ачулу дьалтырап, — кюйюп турган кёстёриле, кёрюп турды...

— Дье, эне! дьаманымды ташта, — мен кёрюп турум! — деп, Павел кимиренип турды, бажын тёмён эдип кюлюмзиренип, капшагай энези дьаар кёрюп ийеле, онон' кая кёрёлё, кемзинип, дье андый да болзо сюгюнип кошты.

— Мындый болгонын, мен качан да ундубазым, — акту сёзим айдып турум! —

Энези оны бойынан' ыраадала, туранын' бир кыбы дьаар карап кёрюп, Андрейге алкалу — эрке айтты:

— Андрюша! Слер ого кизиребегер! Слер, кандый да болзо, онон' дьаан ийне.

Сыртыла энези дьаар туруп алала, дьеринен' кыймыктабай, хохол канайда да башка, каткынчылу кыйыгырды:

— У-у-у! мен ого кизиреерим! Анан' болбозо, согорым да!

Энези табынала онын' дьаны дьаар базып келип, колын ого сунуп айтты:

Слер менин' эрке кижим...

Хохол кая кёрёлё, бука чылап бажын тёмён эдип алып, колдорын белине дьюктенип кайыштыра тудуп алала, энезинин' дьанына кухня дьаар ёдё берди. Кухнядан' онын' кюркюрек каткылуюни угулды:

— Кеде бар, Павел, онон' башка мен сенин' бажын'ды юзе тиштеп — ийерим! мен кокурлап дьадым, эдьежим, ол кизирешке слер бютпегер! Дье мен эмдиле самовар азатам. Э-э! — Бистин' кёмюрибисти не деер... сулантып калган, бастыра кёрмёстёр оны алзын!

Онон' ол унчукпай барды. Качан энези кухняга чыгып келерде, ол полго отуруп самовар юрюп отурды. Энези дьаар кёрбёйлё, хохол база катап куучындады:

— Слер коркубагар, — мен ого тийбезим! Мен дьымжак кижи эмейим, сыран'айла ылбырадып койгон чалкан ошкош. База мен... Эй, сен, баатыр, укпа, — мен оны сююп дьадым! Дье, мен, — онын' жилет тоннын сююбезим! Кёрюп туругар ба, дан'ы жилеткаяны кийип алган онызы ого дьарап дьат, айдарда ол ичин чарбайтып алала, ончозын ийдип базып турганы ол ийне—менин' жилеткамды кёрзёгёр! Онын', тоны дьараш, — чын, дье, ненин' учун ийдижер. Онызы дьокто, тапчы болуп дьат.

Павел каткырынала сурады:

— Сен узак арабанарын' ба? Бир ле дьаскалышты берген болор эди!

Хохол полго отуруп алала, буттарын самовардын' эки дьаны дьаар тееп алып, ол дьаар кёрюп отурды. Энези эжиктин' дьанында туруп, кёстёрин эрке, кунукчыл, Андрейдин' тегерик дьиткези, узун бюктелип калган мойынына кёрюп алган турды. Ол бастыра кёксин кийини дьаар эдип алып, колдорыла дьерден' таянып алала, энезиле уулы дьаар эмеш кызарып калган кёстёриле дьумуп айтты.

— Слер дьакшы улустар! —

Павел тёмён бёкёйёлё, оны колынан' тут'ты.

— Тартпа! Анайда сен мени дьыга тартып ийерин' ийне?... — деп, хохол тунгак айтты.

— Не кемзингилеп туругар? Тын'ыда, чытла этире койдоныжала, окшожып ийзегер кайдар — деп, кунукчылу энези айтты.

— Окшожорын' ба? — деп, Павел сурады.

— Кем дьок! — деп, хохол ёрё туруп айтты.

Ол экю койдоныжып алала, бир секундка унчукылабай барды — эки эт — дьан'ыс тын, изю, надьы — эптеш — билдирюлю болды.

Энезинин' дьюзиле кёстёринин' дьен'ил дьажы агып турды. Дьажын арчып, ол кемзинип айтты:

— Эмеген ыйлаарга сююп дьат, — ачу корон болзо, ыйлап, турар, сюгюнюш болзо, ыйлап турар!...

— Хохол Павелди дьымжак ийде салала, кёстёрин сабарлыла арчып, куучындай берди.

— Болор. Кёкюдип алдыгар бозулар, эмди каарыларга бараргa ёй дьетти, дье бу кёрмёстин' косторы эмтир! — Юргем, юргем — кёстёрим тобрактап алдым....

Павел, бажын бёкёйтип ийеле кёзнёктин' дьанына отурала, онон' араай айтты:

— Мындый кёстин' дьажынан' уят дьок...

— Энези базып келеле, коштой отурып алды. Онын' дьюреги дьымжак, дьылу билдирюле кийинип алды. Ого кунукчылду болды, дье андый да болзо дьарамыкту тымык болды.

— Мен аяктарды дьуунадып ийерим, — слер отурыгар, эдье! Тыштаныгар! Слердин' кёксигер тегин де ооруп турган болор...— деп комнатага барып дьадып хохол айтты.

Онон', комнатада онын' кожон'доп тургандый юни угулды:

— Дьан'ыла сыран'ай кижинин' чын ла дьадынын бис дьакшы билип алдыбыс!...

— Э-э — деп, энези дьаар кёрёлё, Павел айтты.

— Ончозы кубулып калган! ачу-корон до ёскё, сюгюниш те ёскё... деп, энези айтты.

— Андый болорго керек! — деп, хохол айдып турды. — Ненин' учун дезе, дьан'ы дьюрек ёзюп дьат, менин' эрке эдьежим — дьадында дьан'ы дьюрек ёзюп дьат. Кижи барып, барып дьадып, дьадынды сагыштын' одыла дьарыдып, оны кыйыгырып, кычырып дьат. — Ой, былар! Бастыра дьердин' албатылары, дьан'ыс биле болуп бириклегер! — Онын' кыйгы — кычырузына, бастыра дьюректер, кадык болчокторыла бир дьаан дьюрек болуп бириклеп дьат, кючтю, юндю, сыран'айла мён'юн шан' ошкош.

Энези эриндерин тыркыратпаска тын' тудуп, кёстёрин ыйлатпаска, бек дьаап алган отурды.

Павел колын кёдюреле, нени де айдарга турарда, энези онын' бир колынан' тудала, тёмён тартып ийеле шымыранды:

— Онын' куучынына булгаба...

— Билеригер бе? — деп, бойы эжиктин' дьанында туруп — хохол айтты. — Албатынын' ачу короны, озо турган дьолында болуп дьат, олордон' кёп кан сыккылап алгылаар, дье ол ачу корон, ол кан, ончозы менийи — онын' баазы ненин' учун дьен'ил дезе менин' кёксимде, менин' меемде мындый неме бар... мен, дьылдыс дьаркынына бай ошкош, аргалу, — мен кандый ла немеге чыдаарым — ненин' учун дезе — менде качанда, кем де, неме де ёлтюрип болбос сюгюнюш бар! Бу, сюгюнюште — коркушту кюч бар!

Чай ичип, дьарамыкту куучындар куучындажып, дьадын-дьюрюм керегинде, улус керегинде, эмди келетен ёй кандый болотонын куучындашкылап, тюн ортозына дьетире отургылады.

Качан энезине куучындап берген неме дьарт боло берерде, ол дьаан юшкюреле, бойынын' ёткён дьадыныынан' кюч, кату тужун сагыжына ойгортып алып, ол бойынын' дьюрегинен' алган кату ташла сагыжын лаптап алып турды.

Дьылу эрмекке, онын' озогы коркужы кайыла берди, эмди ол бойын адазы ого катуланып айткан кюнде чилеп билинди.

— Дьюзин' тыртыйтпа! Сени аларга тенек табылган, айдарда—

бар! Бастыра кыстар кижиге барып дьат, бастыра юй улус бала чыгарып дьат, онно ада-энелерге балдар — ачу-корон болуп дьат! Сен не, кижи эмес пе?

Ол сёстёрдин' кийинине, ол бойынын' алдында туюктай ёзюп калган шыралайтан дьол кёрюп алды, ол дьол ээн, каран'уй дьерди айландыра чёйюлип калган дьатты. Ол тушта ол дьолло ёдётёнин билип кёкси сокор тымыкла толо берген. Эмди бюгюн, база андый болды. Дьан'ы ачу-корон келерин сезип, ол бойынын' сагыжында, та кемге де айдып турды.

— Бу, слерге, алып отурыгар!

Ол анайып айтканы, онын' дьюрегинин' тымык оорузын дьен'илдедип турды, ол тын'ыда тартып койгон кыл чылап тыркыражып, онын' кёксинде кожон'доп тургандый болды.

Онын' терен' сагыжында, кюйбюлю кунугушту сакылталу тын' эмес дье ёчпёс иженнш дьылына дьатты, онно ло немелерин алып барбас, юзюп албас! Байла не-не- артар болор.

XXIV

Тан' алдында эрте, Павел ле Андрей салгылай берерде ле Корсунова келип, кёзнёккё тюймеендю токылдадала, мен'деп кышкырды:

Исайды ёлтюргилеп койгон! Барып кёрёлик...

Энези чочый берди, онын' сагыжында ёлтюрген кижинин' ады элбен'деди.

— Кем ёлтюрген? — деп, ийинине шалын дьабынып туруп, кыскарта сурады.

Ол анда, Исайдын' дьанында отурбай дьат ийне, чокуп ийеле сала бреген! — деп Марья каруузын берди.

Тышкары дезе, айтты:

— Эмди ого бурулу кижини бедреп, базала тимзенгилеер. Карын сенин' уулдарын' тюнде айылында болгоны дьакшы, онзына ла мен кере болорым. Тюн ортозынын' кийинине, слердин' (айылдын' дьаныла ёдюп отурып, кёзнёктёргё карап ийзем, олор столдын' дьанында отургулаганыгар...

— Сен канайып турун', Мария? Олорго кижи сананат эмеш пе? — деп, коркудулу энези айтты.

Айса? Оны кем ёлтюрген, байла слердин уулдар! — деп, Корсунова бюдюмчилю айтты. Ол, олорды истеп туратанын ончозы билер.

Энези тура береле, бойы тыныжын алынбай, коллын тёжине тутты.

— Сен канайып турун? Коркуба! Уурчыга качанда кыйын болуп дьат. Капшай баралык, онон' башка оны апарар....

Весовщиков сананып турган уур сагыжы энезин дьайкадыл турды.

— Дье, дьедип алды! — деп, энези мокоо сананды.

Фабриканын' стенезинен' ыраак эмес, мында дьан'ыла кюйген туранын' ордында косты буттарыла тепсеп, онын' кубарын бур-

курадып, бойлоры бир уя сары адару чылап кююлеп чого улус турды. Анда кёп юй улус, балдар, анан' лавкалардын' ээлери, трактирдин' полын дьунуп тургандар, полицейскилер тургулаган, база бир бийик, карыган, барбак буурул сагалду, тёжинде медальду жандарм Петлин турган.

Исай дьерде когус дьатты, онын' бели кюрен' болуп калган тоормоштордын' юстюнде дьёлёй дьадып, дьарылып калган бажы он' ийни дьаар салактап калган дьатты. Он' колы брюказынын' карманында болды, сол колынын' сабарларыла дьымжак дьерден' тудунып алган дьатты.

Энези онын' дьюзи дьаар карап кёрёрдё, — Исайдын' бир кёзи онын' чылазынду эки башка айрылып калган буттарынын' ортозында дьаткан бёрюк дьаар, ёчёмик кёрюп турган, оозы кайкамчылу чала ачылып калган, дьеерен сагалы келтегейи дьаар калан'дап калган болды. Онын' сююрю башту, каткак, соок сары чодырлу, дьаман сыны, ёлюмге бастырып, онон' до кичинек кёрюнди. Энези дьаан юшкюреле бажырып ийди. Тюрю тужунда ол ого дьаман кёрюнетен, эмди, тымыкту, кысканып ачынып турды.

— Кан дьок! Байла дьудрукла тюртюрген болор... — деп, та кем де араай айтты.

Калдьулу юн юнгюр айтты:

— Копчынын' оозын тумалап койгон ийне...

Жандарм ого силкий тартынала, юй улустарды колдорыла дьайладып туруп, коркудып сурады:

— Кем, анайып шююп дьат, а?

Онын' ийде салганына улус таркап турды. Кезиктери онын' капшагай ла качып дьюгюргилеп турды. Та кем де калдьулу каткырды. Энези дезе, айылына дьанды.

Ого кем де ачынбай дьат! — деп, сананды.

Онын' алдында — Николайдын' телбек сыны кёлётки чилеп турды, онын' дьыпшык кёстёри, соок, калдьулу кёрюп, он' колы дезе, ол оны кенедип алгандый, калан'дап турды...

Качан уулы ла Андрей ажанарга келерде олордон' эн' ле баштап ол сурады:

— Дье, не! Исайдын' учун — кемди де арестовать этпеди бе?

— Угулбады! — деп, хохол айтты.

Ол экю энезин та неге де бастырып турганын, кёрюп турды.

Николайды не деп, не деп айдышкылайт па? — деп, энези араай сурады.

Уулынын' кату кёстёри онын' дьюзинде токтоды, уулы дьарт айтты:

— Айдышпайт. Сананарга да ундугылап койгон болор. Ол мында дьок. Ол кече талтюште суунын' дьарадына барган, эмдиге дьетире ойто келбеген. Мен ол керегинде сурагам...

— Дье, кудайга баш, кудайга баш! — деп, дьен'ил юшкюрип энези айтты.

Хохол ол дьаар кёрёлё, бажын тёмён этти.

— Дьадарда, онын' дьюзи сыран'ай кайкап дьаткандый болды. Кем де ого ачынбай дьат, кем де оны дьылу сёслё дьаап салба-

ды. Кичинек кёрюнбес кижи болды. Сыран'ай неменин' де оодугы, оодулып тюжеле дьаткандый болды.

Тюште ажанып отурала, Павел кенетийин калбагын чачып ийеле, айтты.

— Андый немени мен аайлабай дьадырым!

— Нени? — деп, хохол сурады.

— Малды дьан'ысла дьиирге ёлтюретени, — ол андыйы дьаман. — Баа, барынтачы ан'ды ёлтюргени... Онызы дьарт! Улуска ан' болуп, олорды дьудуп турган кижини, мен бойым да ёлтюрип ийер эдим. Дье андый ёрё чыкпас немени ёлтюрерге — кол канайып кёдюрилди не?...

Хохол ийиндерин кызына тудала, айтты:

— Ол ан'нан' калдьулу неме болгон. Томонок бистин' каныбысты кичинек ле соорордо, бис оны балбара согуп дьадыбыс! — деп, хохол кошты.

Дье, онызы андыйла! Мен ол керегинде эмес... Мен дьескинчилю дьаман деп, айдып дьадым.

— Канайып ийер оны? — деп, ийиндериле база катап кызынып хохол айтты.

Сен ёлтюрип ийер эдин' бе? — деп, узак унчукпай отурала, Павел сурады.

Хохол бойынын' тегерик кёстёрин ол дьаар кёрёлё, энези дьаар кылчас эдип кёрёлё кунугушту, дье лапту айтты.

— Нёкёрлёримнин' учун, керектю неменин' учун — мен нени ле эдерим! Ёлтюрип те ийерим. Уулымды да болзо....

— Ой, Андрюша! — деп, энези араай кыйыгырды.

Хохол ого кюлюмзиренеле айтты:

— Анайтпайынча болбос, андый дьадын болуп дьат!..

— Ээ-э! андый дьадын... — деп, Павел табына чёйди.

Андрей, кенетийин ле кюйбюдеп, кандый да ичинен' тюртюп чыккан кючке багып турала, колыла серпип айтты.

— Слер нени эдеригер? Улусты кёрюп дьан'ысла сюгюнип турар ёй капшагай келзин деп, улусты кёрёр кююни дьок ёй болуп дьат, дьылып, ёдюп турган дьадын-дьюрюмге калдьу, чаптык эдип, улусты акчага садып, ол акчазына бойлорына дьайым, кюндюлеш садып алып тургандардын' тынын кайралы дьок юзер керек. Акту улустын' дьолында Иуда туруп, олорды дьаан ырага берерге сакып турган болзо — мен ол дьолдо турган Иуданы ёлтюрбезем, бойым Иуда болорым! Меге нени де эдерге дьан' дьок па? Олордо, бистин' ээлерибисте — нени ле эдер дьан'ы бар; солдаттар ла кижи ёлтюретен палачтар тудар, тюрме ле юй улус бойынын' эдин саттырар тура тудар, каторга тудар, бастырала быдьар немени тудуп, оныла бойынын' дьайымын, эптю дьадынын корулап дьат. Кезикте олордын' шыйдам агажын тудунарга, менин' де колыма келижип дьат, — нени эдер база? — Мен оны аларына мойношпозым. Олор бисти оннон', дьюстен' ёлтюргилеп дьат, — ол андый неме, менин' колымды кёдюрип меге ончозынан' ла дьууктап келип, менин' дьюрюм-дьадынымнын' керектерине ончозынан' артык шок эдип турган ёштюнин' бир бирюзинин' бажына божодып дьат. Андый дьадын. Ол дьадыннан', мен дьана базып дьадым, ол андый дьадын

меге керек дьок, мен билерим, — олордын' каныла не де тёзёлбёй дьат, ол юрен дьок!... Дьерге дьааш чылап тёгюлип турган бистин' каныбыстан' дьакшы чындык ёзюп дьат, олордын' дьыдып калган каны дезе орды дьок дьоголып дьат, онызын мен билерим! Дье мен килинчегимди бойыма аларым, кёрзёмлё ёлтюрип ийерим, ол керектю. Мен дьан'ысла бойымды куучындайдым. Менин' килинчегим мениле кожо ёлёр, ол келетен ёйлёргё мен болуп дьада калбас, ол менен' ёскё кемди де уймабас, — кемди де!

Ол туранын' ичиле ары-бери телчип, колыла дьюзинин' алдына сериип, кейде та нени де юзе чаап, бойынан' ыраадып тургандый болды. Энези ол тёмён кунуксу, тюймендю кёрюп турды, онын' сагыжында та не де бюдюрилип, ого ачу болуп турганын сезип турды. Ол ёлтюриш керегинде туюк сагыш анайдала артып калды — оны Весовщиков ло ёлтюрбеген болзо, оны Павелдин' нёкёрлёринен' кем де ёлтюрбес — деп, энези сананды, Павел бажын тёмён тюжюрип ийеле, хохолдын' куучындаганын угуп турды, онызы дезе, кайрал дьок тын'ыда айдып турды:

— Мен билерим, — качан улус бойы-бойын кёрёлё дьакшызынып, сюгюнюшкилеп турар ёй дьедер туштa, улус бойы-бойына дьылдыс чылап кёрюнип турар! Дьердин' юстюле бош улу дьайымду улус баскылап дьюргюлеер, ончозы ачык дьюректю барар, кажыла кижинин' дьюректери макказыраганынан' ару, калдьузы дьок болорлор. Ол туштa дьадын-дьюрюм эмес — кижиге туза дьетирери болор, онын' кебери бийик турар дьайым улуска — кандый ла дьаан бийиктер дьедимдю болор! Ол туштa — дьайым да, чындык та, дьарашка болуп дьадарлар, ол туштa дьюрегиле ороонын койдонып алала, оны терен' сююп турган талдама, дьакшы улус болор, — сыран'ай дьакшызы — дьайымду улус болор — олордо дьараш ончозындыйынан' артык! Ол дьадыннын' улузы, улу улус болор...

Ол унчукпай барала, сынын тюзеделе, бастыра кёксиле кююледип айтты:

— Мен андый дьадын учун нени де эдерге дьёптёнёрим...

Онын' дьюзи тыркыража берди, кёстёринин' дьаан, уур дьаштары, улай-телей тоголоно берди.

Павел бажын ёрё кёдюреле, дьюзи кугара берген, кёстёрин дьаан ачып алып, Андрей дьаар кёрюп турды, энези отургуштан' турала, онын' юстюне кара тюймеен ёзюп ийдилип келип дьатканын эзенди.

— Сениле не болуп барды, Андрей? — деп, Павел араай сурады.

Хохол бажын силкип, сынын тюзедип ийеле, энези дьаар, кёрюп туруп айтты:

— Мен кёргём... Билерим...

Энези дьеринен' тура дьюгюреле, онын' дьанына тюрген базып келип, колдорынан' тудуп аларда, ол он' колын энезинин' колынан' уштуп аларга ченеди, дье ол оны бек тудуп алала, изю шымыраш-ла шымыранып турды:

— Менин' кююлежим, сен, арайзан'! Тёрёл балам...

— Акырыгар! — Ол канайда болгонын мен слерге айдып берейин...

— Керек дьок, керек дьок, Андрюша... — деп, дьашту кёстёриле ол дьаар кёрюп алып энези — шымыранып турды.

Павел дьашту кёстёриле нёкёри дьаар кёрюп алып, онын' дьаны дьаар табына базып келди. Бойынын' дьюзи кугарып калган болды, каткырынып, араай, табылу айтты:

— Энем коркуп дьат, сен кайттын'...

— Мен коркубай дьадым! Бютпей дьадым! Кёргён дё болзом — бютпес эдим!

— Акырыгар! ол мен эмес те болзом, — анайдарын, мен токтодор керек болгон... — деп, кёзиле олор дьаар кёрбёй, бажыла силкинип, колдорын энезинин' колынан' божодып аларына кичеенип хохол айтты.

— Ол куучынды артырып кой, Андрей! — деп, Павел айтты.

Бир колыла хохолдын' колын былча тудуп, бирюзин онын' ийинине салып алала, ол онын' дьаан сынынын' тыркыражып турганын токтодып ийерге тургандый болды. Хохол олор дьаар бажын бёкёйтип ийеле, араай юзюктелте айтты:

— Мен андый болзын деп сананбагам, сен бойын' да билерин', Паша. Ол керек мынайда болгон: качан, сен озо сала берерин'де мен дезе, толыкка Драгуновло куучындажып тура бергем — Исай толыктан' чыгып келеле, — тууразына туруп алды.

Бис дьаар кёрёлё, электю каткырып турды... Драгунов айтты — кёрюп турун' ба, оны? Ол бюгюн мени тюниле истеп, шин'жиледи. Мен онын' токпогын берерим. Онон' сала берди. — Мен оны — дьана берген болор деп санандым... Исай дезе, менин' дьаныма базып келди...

Хохол юшкюрюп ийди.

— Ол мени ийт чилеп ачындырган, мени кем де анайып дьаман ачындырбаган.

Энези унчукпайла Андрейдин' колынан' тудуп алып, араай, оны столдын' дьаны дьаар тартып турды, учы-учында ол Андрейди отургышка, араайдан' ла отургусты. Бойы дезе, онын' дьанына ийин — ийинге коштой отурып алды. Павел дезе, хохолдын' алдына туруп алала, сагалын чымчып турды.

Ол меге айдып турды: слерди ончозы биер, жандармдар да слердин' тоогорды билер. Майдын' алдында ончогорды туткулап алар деди. Мен онын' каруузына нени де айтпай каткырынып тургам, дьюрегим дезе кайнап турды. Ол меге айдып турды: сен керсю кижи, андый дьолло барбас керек, онын' ордына...

Ол тура береле, сол колыла дьюзин арчып ийди, кёстёри дезе, кургак суркурай берди.

— Мен он'доп турум! — деп, Павел айтты.

— Онын' ордына законный службазына кирер керек, а? — деп, хохол дьудругын тююнеле, кекенип турды.

— Законный, оны каргышту тыны — тижин тиштенип алала айтты. Онын' ордына ол мени дьаагыма согуп ийген болзо, торт болор эди... Меге дьен'ил болор эди, — ого до байла дьен'ил бо-

лор эди. Дье качан ол бойынын' дьыду тюкюрюгиле менин' дьюрегиме тюкюрип ийерде, мен ого чыдажып болбодым.

Андрей бойынын' колын Павелдин' колынан' тыркырашту чупчуп туруп, бойы тунгак дьескинип айдып турды:

— Мен оны дьаагына тажып ийеле сала бергем. Онон' угуп турзам — кийинимде араай Драгунов айдып турды: — колго кирдин' бе? — деди. Ол байла толыктын' кийининде турган болор...

Онон' хохол, эмеш унчукпай турала, айтты:

— Мен дьаман болорын билип туруп, кая кёрбёдим... Онон' угуп турзам, немеле согуп ийген табыш угулды... Будымла бака теп ийгендий тымыкту базып отурдым. Барала ижиме туруп иштене березм — Исайды ёлтюргилеп койгон деп кыйыгырышкылады. Бютпей турдым, дье колым сыстай берди, — оныла неме эдерге эби дьок боло берди, — ачу да эмес, кандый да кыскара бертен неме ошкош болуп барды...

Ол колы дьаар кылчас эдип кёрёлё, айтты:

— Эмди бастыра дьюрер дьюрюмиме ол быдьар мен'ди мен дьунуп чыгарып болбос болорым...

— Сенин' дьюрегин' акту, ару ла болзо, кем дьок — менин', кюлежим! — деп, араай энези айтты.

— Мен бойымды ол керегинде бурулабай дьадым, — дьок! — деп, кату хохол айтты, — дье, андый да болзо, оны сананарга мете коркушту дьескинчилю. Онызы меге артык неме болуп дьат.

Мен сени, дьетире аайлап болбой турум! — деп Павел айтты. Ийиндериле кызынып, — сен ёлтюрген эмезин', дье андый да болзын...

— Карындаш, сен билзен' ёлтюрип турганын билеле, оны токтотпогон до.

Павел кату айтты:

— Андый немени, мен сран'ай аайлабай турум...

Онон' сананып турала база кошты:

— Аайлаарын аайлаарым, дье билип — болбозым.

Фабрика кюлей берди. Хохол бажын туура эн'илтеле, багырышту табышты угуп алала, онон' силкинип ийеле, айтты:

— Иштеерге барбазым...

— Мен база — деп, Павел айтты.

— Мылчага барарым! — деп, бойы каткырынып, онон' унчукпайла, мен'деп тергенип алала, кунуксу сала берди.

Энези оны санаркаганду кёрюшле юйдеп ийеле, уулына айтты.

— Канайтсан' канайт, Паша! Мен билерим — кижини ёлтюрерге килинчек, — дье кемди де бурулабай турум. Исайды кёргёндё ачынчылу, бойы тен кичинек каду, оны кёрёлё, сени буул койорым деп кекенгени сагыжыма кирип келген, — онын' ёлгёнине сюгюниш те дьок, калдьуланган да дьок. Дьан'ысла ачу болгон. Эмди дезе — ачу да эмес...

Ол унчукпай отуруп сананала, онон' кайкамчыкту кюлюмзиренип темдектеди:

— Э, Исус Христос, мен нени айдып турганымды уктын' ба, Паша? —

Павел укпаган ошкош. Бажын тёмён эн'илтип алып, туранын'

ичиле, табына ары-бери телчип туруп, шюолтелю бюркек айтты:

— Дьадын бу! Улусты бойы-бойын канайып кёрюшпес эдип койгонын кёрюп турун' ба? Согор кююнин' дьок то болзо, — сок! Кемди дезен'? База бойын' ошкош андый ок дьайым дьок кижини. Ол карын сенен' де ары ырыс дьок, кенин' учун дезе — тенек. Полиция ла жандармдар, шпиондор — олор ончозыла бистин' ёштюлерибис, — олорды кёрёр болзо, олор ошкош бистий ок улус, — олордын' канын база сооруп дьат, бистийи чилеп, олорды кижиге де бодобой дьат. Ончозы — тюн'ей! Улусты бойы-бойын кёрюшпес эдип, олорды коркудула, тенексюле сокородып, кол-буттарын кюлюглейле, олорды базып, соргылап, бойы-бойына чагыштырып ёлтюргилеп дьат. Улусты мылтык, шыйдам, таш эткилеп алала: — бу государство!... — деп айдышкылап дьат.

Ол энези дьаар дьууктап келди.

— Ол — тюбек, эне! Канча миллион улусты ыраланып ёлтюрери, — тын ёлтюрери... Билип турун' ба, — тюрю тын ёлтюргилеп дьат. Олор ло бистин' сыран'ай башказын билип турун' ба? Бистин' улус — кижини согуп ийзе, ого уятту да, ачу да, дьескинчилю де. — Тёс учуры — дьескингенинде! Олор дезе — араай ачынбай, дьюректери кичинек те чочыбай, карын маказыранып, албатыны мун'-мун'ыла ёлтюргилеп дьат!

Дьан'ысла мён'юннин', алтыннын', базынчыкту чазындардын' учун, олорго улусты башкарып кулданарга дьан' берип турган учун, бор-ботконын' учун, оны ла корулап аларга, олор неле немени, ончозына дьаба базып, ёлтюргилеп дьат. Улус ёлтюрижип бойын коруланып турган эмес, улустын' тынын кенедип, олор оны бойлорына болуп эдип турган эмес, бойынын' дьёёжёзи учун турушкылап дьат, слер оны кёрзёгёр. Бойлорын ич дьанынан' чеберлебей тыш дьанынан' чеберлеп дьат.

Ол энезинин' колдорын алып, эн'илди, энезинин' колдорын силкип туруп айтты. — Сен бу калдьуны, бастыра уятту дьыдуны билип, сагыжын'а алынган болзон' ол туштa, бистин' чындыгыбысты аайлап алар — эдин', — онын' улу дьарыгын кёрёр эдин'!

Энези чакпынду кюйбюденип, ёрё туруп, бойынын' дьюрегин уулынын' дьюрегиле дьан'ыс от эдип бириктирерге дьаан кююндю болды.

— Сакы, Паша, — сакы! — Мен — билип турум, — сакы!...

XXV

Сенекте та кем де шылырай берди. Олор экилези чочый берип, бойы-бойы дьаар кёргюледи.

Эжик араай ачыла берди, онон' дьоон сынду Рыбин кирип келди.

— Бистин' Фоманын' неле немеге кююни тын' — калашка, аракыга, бажырыгар Фомага!...

Ол кыска тон кийип алган болды, дёгёткё уймалып калган лаптя — ёдюктю, курынын' кийининде кара мелейлери салбан'дап турды, бажында салмар бёрюктю болды.

— Слер амыр-эзен бе? — Сени Павел, божодып ийген бе? Андый, кандый дьадырын', Ниловна? — Ол ак тиштерин кёргюзип, элбеде кюлюмзиренип, онын' юни озогызынан' дьымжак угулып турды, дьюзи дезе кою сагалла алдындагызынан' бюркейе ёзюп калды.

Энези сюгюне берди, онын' дьанына базып келип, онын' дьаан кара колын былча тудуп, дёгёттин' — энчю дьыдын тартынып туруп айтты:

— А — калак, сени... дье, мен сюгюнип турум!...

Павел Рыбинди адьарып кёрюп туруп, кюлюмзиренип турды.

— Дьакшы ёбёгёнёк!

Рыбин табына чечинип туруп айтты:

— Андый, ойто ёбёгён болуп калдым, слер эмештен'ле, господалар болуп барып дьадыгар мен дезе — ойто эскизиндий болуп дьадым...

Чоокыр чамчазын дьазап-тартып алала, ол комнатага кирип, Ниловнаны лаптап адьыктайла, дьарлады:

Слердин' дьёёжёгёр кожулбаганы кёрюнип туру, дье книгаларла кёптёп калтыр, дье айдыгар, керектер кандый болуп туру?

Ол буттарын талтайта тургузала отура берди, алакандарыла тизезине таянып алып, кара кёстёриле Павелди суракту шин'жилеп кёрюп, кюндюлю кюлюмзиренип, каруузын сакып турды.

— Керектер тюрген ёдюп дьат! — деп, Павел айтты.

— Сюрюп дьадыбыс, салып дьадыбыс, мактанарга билбей дьадыбыс, онон' чыккан ашты — дьууп аларыбыс, анан' кёчё кайнадарыбыс, дьалбагынан' дьадарыбыс — андый ба? — деп, Рыбин кёп сёс айдып, кокурлап турды.

— Слер кандый дьадырыгар, Михайло Иванович? — деп, ого удура отуруп, Павел сурады.

— Кем дьок. Кирезинде дьадырым. Егильдеевте тюштим, укканыгар ба — Егильдеев? Дьакшы деревня. Бир дьылда эки катап ярмарка болуп дьат. Дьаткан улузы эки мун'нан' кёп калдьу улустар! Дьер дьедишпей дьат, уделден' арендага алгылап дьат, дьаман дьер. Бир дьимекчиге батрак болуп дьалданзам, анда мендий немелердин' тоозы, ёлгён кижиге дьуулган чымыл ошкош. Дёгёт эдип, кёмюр ёчюрип — дьадырыбыс. Алып турган дьалым, мындагызынан' — тёрт катап ас, белимди бёкёйип турганым, мындагызынан' — эки катап кёп. Ол дьимекчиде бис дьетю болгонубыс. Кем дьок — ончозы дьаш улус, менен' башка ончозы андагы улус, — ончозы бичикти. Бир Ефим — деп уул коркушту уул!

— Слер олорло куучындажып туругар ба? — деп, омоктонып Павел сурады.

— А база. Мен мынан' мындагы чыгарган кандыйла лист чазындарды, ончозын апаргам — менде одус тёрт лист бар. Дье, мен кёп сабазын библияла берижип дьадым, анан' алынар неме бар, калын' казнанын' бичигин синод чыгарган, бюдерге де кем дьок!

Ол Павелге кёзин дьумуп ийеле, каткырынып, эрмегин анан' ары узатты:

— Дьан'ыс ол ас болуп дьат. Мен сенен' бичиктер аларга кел-

гем. Бис мында экю эмей, ол бир Ефим деп уул, мениле кожо, — тёгёт тартып турала, бура согуп сеге келдибис! Ефим келгелекте, сен меге бичиктер берип салзан', — ого ёйинен' ажыра неме билерге дьарабас...

— Энези Рыбин дьаар кёрюп турды, онон' ого Рыбин тонула кожо, бойынан' база нени де чечип койгондый кёрюнди. Ол озогызынан' чичке болуп барды, кёзи алдындагызынан' кичинек те, шин'жилю де кёрюп турды.

— Эне, слер барып бичиктерди экелзегер. Анда кандыйын беретен бойлоры билгилеер. Деревнеге — ийерге деп айдып салыгар.

— Дьакшы! Бу самовар кайнай берзе, — мен барып келерим, — деди.

— Сен бу керекке барып дьадын' ба Ниловна? — деп каткырынып Рыбин сурады. — Андый. Бисте анда, бичикке дьилбилю улус кёп. Юредючи ол керегинде болужып дьат, абыс та дьуртынан' болзо, дьакшы уул дешкилеп турган. Бир дьети верста дьерде бисте юредючи де бар. Дье олор дьажытту бичикле беришпей дьат, казнанын' улузы, — база коркугылап дьат. Дье, меге дезе дьажытту, курч бичик керек болуп дьат, — мен олордын' алдына колым оугарым. Абыс эмезе становой дьажытту бичикти кёрюп ийзе, юредючилер таркадып дьат деп санангылаар! А мен дезе, ёйине дьетире тууразында артып каларым.

Бойынын' улу сюмезин дьарамыктанып, ол тиштерин сюгюнчилю ырсайтып алды.

— Кёрзён' оны! Аю чылап кёрюп дьадын', тюлкю чилеп дьадып дьадын' деп, энези сананды.

— Дьажытту бичиктерди юредючилер таркадып турган болор деп, сезип алза, юредючилерди тюрмеге отургузып салгай не? — Слер канайып сананып туругар?

— Отургузып салар, — а не болды? — деп, Рыбин сурады.

— Бичиктерди слер бергенигер, олор — эмес! Слер ок тюрмеге барар керек...

— Кокырчы! — деп, каткырынып, колыла тизезин чабынып, — Рыбин айтты. — Мен таркадып тургам деп, кем сананатан? Тегинле крестьян кижи бичик билбес, андый керекле берижер бе, андый неме качан да болбой дьат. Бичик деп неме господалардын' кереги ийне, олор ок онын' каруузына турар....

Павел, Рыбиннин' айтканын аайлабай турганын, энези билип турды. Ол кёзин дьумунып кёрюп турарда, ачынып турганы болды. Онон' ол адьыкту дьымжак айтты:

— Михаил Иванович мынайда эдерге сананып дьат: ол бойы керек эдер, онын' каруузына тураргa ёскё улус барар...

— Андый! ёйине ле дьетире болор — деп, сагалын сыймап туруп. Рыбин айтты.

— Эне! — деп, Павел кургак кыйгырды — канайып-канайып бистин' уулдардан', дье темдектезе Андрейди алалык, ол бир кандый-кандый керекти эдип салала, мени эткен деп айдып, онын' учун мени тюрмеге сугуп салза сен нени айдар эдин'?

Энези чочуп барала, уулы дьаар алан'зып кёрюп ийеле, бажын дьёптёнбёй дьайкап айтты:

— Нёкёрин дьамандап андый неме эдерге дьарар ба?

— Э-э! эмди мен сени аайладым, Павел! — деп, Рыбин чёйё тартты, онон' каткырынып энезине кёзин дьумала айтты.

— Мында, энеш, дьука керек болуп дьат.

Онон' база катап Павелге юредюлю айтты:

— Сен эмеш ногоон сананып дьадын' карындаш! Дьажытту керекте — кюндюлеш дьок. Бойын шююзен': эн'ле озо бичикти кемнен' тапса, ол ок уулды озо отургызар, юредючилерди эмес, — ол бир бе. Экинчизи, юредючилер дьажытту эмес те бичик берип турган болзо, олордын' учуры — ошкош ло, дьан'ыска келижип дьат, дьан'ыс ла анда ёскё сёстёрлё бичип койгон, чын керегинде анда ас айдылган, айдарда, олор менин' некегенимди ок некеп дьат, дьан'ыс олор туура дьолло баргылап дьат, мен дезе дьаан дьолло, — начальниктердин' алдынан' бистин' буруубыс дьан'ыс болор, чын ба? Ючинчизи, менин' олордо бир де керегим дьок, карындаш, — дьою кижи, атту, кижиге нёкёр эмес. Крестьян кижиден' дьана, бу керекти, мен байла, этпесим. Олор дезе — бирюзи — абыстын' уулы, бирюзи дезе — помещиктин' кызы, олорго улусты тюймедип алала, нени эдетенин мен билбей турум. Олордын' господский шююлтелери меге крестьян кижиге дьарт эмес. Мен бойым, нени эдип турганымды, — бойым билерим, олор нени эдерге турганын — меге билдирюлю эмес... Мун' дьылга улус чеп-чек господалар болды, крестьяндардын' терезин сойгылады, онон' кенетийин — уйгунып келеле, крестьян кижинин' кёстёрин арулап салып берди. Мен, карындаш, чёрчёккё дьилбиркек эмес, дье бу чёрчёккё тюн'ей неме болуп дьат. Менин' кандыйла господалар ыраак туруп дьат — кышкыда дьалан'ла барып дьадар болзон', алдында тюрю неме каран'дап кёрюнип турар, онызы неме болотон? Бёрю бе, тюлкю бе, айса тегин ле ийт пе, — адьарып болбой дьадым. Ыраак.

Энези уулы дьаар кёрди. Онын' дьюзи кунукчыл болды.

Рыбиннин' кёстёри кара дьалтырашла дьалтырап турды, ол Павел дьаар бойын дьарамыкту кёрюп, сагалын сабарларыла кюйбюдюлю тарап туруп айтты:

— Сертежип отурарга меге бош дьок. Дьадын деп неме кату кёрюп дьат; ийттин' уязында, койды уязында эмес, кандый ла ююр бойындыйынча юрюп дьат...

Господалардан' албатынын' учун бойын ёлтюрип, дьажынала албатынын' учун тюрмеде отуруп, шыралап та турганы бар... — деп, ого таныш улустын' чырайлары сагыжына кирип келерде, энези куучындай берди.

Олорго тоозы да башка, кюндюлежи де башка болуп дьат! — деп, Рыбин айтты. Крестьян кижи байып дьат, барин болорго кюдьюренип дьат, барин дьоксыраганда — крестьян кижиге келип дьат, эрик дьокто тын ару, кюч куру. Сагыжын'а кирет пе, Павел, сен меге мынайып дьарттап берип турганын' кем канайда дьадып дьат, ол анайда ок сананып дьат. Ишмекчи — ээ дезе, онын' ээзи — дьок — деп айдар учурлу; ишмекчи — дьок — дезе, онын' ээзи бойынын' бюдюми аайынча, ёнётийин ле — э-э! — деп, кыйыгырып турар. Онын' учун крестьян кижинин' ле бариннин'

ук — сёёктёри башка. Крестьян кижи тою кюнде, — барин тюниле уюктабас... Дье, онызы андыйла, кандый да атту немеде — бойында тижи ийттин' уулы бар, бастыра крестьяндарды коруулаарга мен дьёптёнбёзим... Ол каран'уй, бёкё бойы ёрё турды. Оныч' дьюзи бороро берди, ол табыш дьок болуп тижин тарсылдадып ийген, сагалы тырлажа берди, онон' ол дьабызап калган юниле анан' ары куучындай берди:

— Беш дьылга фабрикаларга тенип дьюрюп алдым, онын' учун эмди деревненин' дьадынына ойто эптежип болбой турум. Анар келдим, келеле кёрдим, кёрюп турзам, — ол анайып, сыран'ай дьадып болбос ошкожым! Билип турун' ба? Сыран'ай болбозым! Слермында дьуртап дьадып — андый базынчык кёрбёй дьадыгар. Анда — ачана кижинин' кийининен' кёлёткё чилеп дьылып дьюрюп дьат, аш болор деп бир де иженип дьок, дьок, дьок! Анча улустын' тынын дьудуп, олордын' чырайларын дьылыйтып койгон. Андагы улус аргалу дьадынла дьадып турган эмес, дьаантайын шыралу дьадын-дьюрюмге дьыдыгылап дьат... Айландыра бийлер, кускундар чылап, шин'жилеп — каруулдагылап дьат, сенде бир болчок артык калаш бар болор бо? — деп, онон' артыгын кёрюп койзо, сенен' ушта согуп блаап алала, юстюне сенин' дьюзин'е берер...

Рыбин кая кёрёлё, столго колыла таянып алып, Павел дьаар эн'илди.

— Ол андый дьадын-дьюрюмге мен катап кёрюп ийеримде, сыран'ай кускум келди. Кёрюп — кююним дьанып турды! Онон' бойымды колго тудуп алала, санандым: баштактанып дьадын', тыным! Мен бу деревнеде артып каларым. Мен слерге калаш экелип болбозым, каша кайнадып берерим, — мен, карындаш, кайнадарым оны! Мен базынчыктаганын бойымда апарып кёдюрип дьадым: улус учун, улустын' юстюне ол менин, дьюрегимде бычак чылап туруп, дьайканып дьат.

Онын' ман'дайы терлей берди, ол Павелдин' дьанын дьаар ичкери базып келип, онын' ийнине колын салып алды. — Колы тыркыражып турды.

— Меге болуш эт! Бичиктер бер, сюреен бичиктер бер, оны кычырган кижи онын' кийининде, бойына амыр таппай турзын. Баштын' сёёгинин' алдына кыйгак тюктю-ёж отургузып салар керек. Слерге неме бичип турган городтын' улузына айт, — деревнеге база бичип берип турзын. Дьакшы бичизин, деревнени вардын' дьыдыла дьайып салзын — улус онын' кийининде бойлоры ёлюмге чыксын.

Ол колын ёрё кёдюрип, кажыла сёсти тын' айдып, тунгак айтты:

— Ёлюмле ёлюмди дьен'ип аларда — улус тирилзин деп, бойы ёлёр керек. Мун' албаты ёлзин, онын' ордына бастыра дьердин' кара албатызы тирилип келзин! Ёлёргё дьен'ил. Улус тирилип, ёрё туруп чыгатан болзо!

Энези самовар экелеле, Рыбин дьаар кыя кёрюп турды. Онын' уур, ийделю сёстёри, энезин тёмён базып турды. Ол Рыбинде, онын' ёбёгёниле та неде тюн'ей болгоны, оны санандырып турган: онын' ёбёгёни база анайып ок тижин ырсайтып, дьен'ин шыманып алып

колдорыла серпип туратан, дьан'ыс ондо та кандый да энчиги дьок унчукпас калдьу бар болды. Бу дезе, куучындап турган учун, коркушту эмес болды.

— Андый неме керек! — деп бажын силкип, Павел айтты. Биске материал бичийле берзегер, бис слерге газетке базып бериобис...

Энези уулы дьаар кёрюп, бажын дьайкап ийеле, онон' араай кийинип алып, айылдан' чыга берди.

— Эт ле! Ончозын бererибис. Дьан'ыс дьарт эдип бичигер бозулар да аайлаглап турзын! — деп, Рыбин кыйыгырып турды.

Кухнянын' эжиги ачыла берди, та кем де кирип келди.

— Бу Ефим туру не! — деп, Рыбин, кухня дьаар карап кёрюп айтты. — Бери келзен', Ефим! Бу Ефим, — бу кижинин' ады дезе Павел, мен онын' керегинде сеге куучындагам.

Павелдин' алдында колдорына бёрюгин тудунып алып, кабактарынын' алдынан', сур кёстёриле ол дьаар кёрюп, сары чачту, дьалбак дьюстю, кыска тонду, сынынын' кебери дьараш, байла бёкё кючтю уул турды.

— Эзен, дьакшы! — деп, кын'зу айдала, Павелдин' колын тын'ыда тудала, онон' эки колыла, бойынын' тюс чачтарын сыймады. Туранын' ичин айландыра кёрёлё, онон' ён'ёлёп, табына, бичиктю полконын' дьанына келди.

— Кёрюп койды! — деп, кёзин дьумуп, Рыбин Павелге айтты. Ефим кая кёрёлё, куучындап туруп бичиктерди кёрё берди.

— Слерде кычырунын' кёбизин, байла, кычырарга бош дьок болор. Бу керекке, деревнеде карын чёлё кёп...

— Дьан'ыс кычырарга кююн ас па? — деп, Павел сурады.

— Ненин' учун? Кююн де кёп! — деп, уул ээгин арулап каруузын берди — улус меезиле кыймыктанарга баштала берген эмей. «Геология» — бу не мындый болгон?

Павел онын' учурын айдып берди.

— Бу биске тын' керектю неме эмес! — деп, уул бичикти ойто дьерине салды.

Рыбин табышту юшкюреле, айтты:

— Ёбёгёнгё дьер кайдан' алынып — бюткени — солун болбос, ол кол сайын канайып таркаган, албатынын' будынын' алдынан' оны господалар канайда ушта согуп алганы солун? Дьер айланып дьаткан ба, айса дьан'ыс дьерде турган ба, онызында керек дьок — сен оны та бууга илип кой, та тен'ериге дьаба кадула кадап кой, — дьан'ысла дьиир курсак берип, улусты азырап турган болзо болор!... Ефим — «Кулданыштын' историязы» — деп, бичиктин' тыш дьанынан' база катап кычырала, Павелден' сурады:

— Бис керегинде бе?

— Павел, ого ёскё бичик туда берип, «крепостной до дьан'нын' керегинде бар!» — деди. Ефим оны колына алып, айландырала, онон' мынар туура салып койып, тымыкту айтты:

— Онызы — ёдюп калган!

— Слердин' бойыгарда, юлешке келишкен дьер бар ба? — деп, Павел сурады.

ре ол, Павел! Бис олорго ончозынан' дьуук туруп дьадыбыс, — ор биске бюдер, бистин' кийинибистен' барар!

— Билерин' бе, Рыбин бистин' деревнеге газет чыгарып туруар дийт! Чыгарар керек!

— Павел каткырынала, айтты:

— Мен оныла танышпаганыма меге ёркёмёлдю!

— Хохол бажын коларткышла арчып, араай темдектеди.

— Озо кёрёрибис! сен бойын'нын' тунгагын'ды ойнозон', буды дьерге кийдире ёспёгёндёр, сенин' кожон'ын'а бийелегер! Рыбин чын айткан, бис будыбыстын' алдында дьерди сезип болбой дьатыбыс, биске оны сезип алары да керек дьок, онын' учун бис лып, дьайкап салар учурыбыс бар. Бир катап дьайкап ийзебис — турд: юзюле берер, экинчи катап силкизебис — база катап юзю-

Онези каткырынып айтты:

бачы— Сеге, Андрюша, ончозы ла белен неме!

тыз— Андый эмей, белен! Дьадын ошкош неме ийне! — Онон' айла канча минут ёткён кийининде айтты:

стул— Акыр мен мынар дьалан'га барып, базып дьюретем...

улу— Мылчага кирип алала ба? Салкындап туру не, сени ёткюре тулгуп ийер! — деп, энези токтотты,

гы Карын ёткюре соксын — деп, хохол каруузын — берди.

— Кёр, соокко алдырарын'! — кару сёзиле Павел айтты. Сен, онын' ордына дьат.

— Дьок, мен барарым!

Онон' кийинип алала, унчукпай дьюре берди...

— Ого кюч болуп дьат! — деп, бойы юшкюрюп энези темдектеди.

— ерин' бе, андый керек болгон кийининде оныла «сен» чдашканын' дьакшы — деп, Павел ого айтты.

д дьаар адьарып кёрёлё, каруузын берди.

жы , канайда боло бергенин мен бойым да адьарыбатурд, еге сыран'ай коркушту дьуук болуп калган, — мен туру кана йдатанын да билбезим.

ёткю— Сенин' дьюрегин' дьакшы, эне! — деп, араай Павел айтты. ПолиДьан'ысла сеге, — слерге ончогорго, — канайып-канайып та кёрюзо, болужар эдим мен! — Байла болуп ийер эдим!

люме— Коркуба — болуп ийерин'!... ол араай каткырынып айтты.

— Дье, коркубаска, мен билбей дьадым.

— Дье, эне! — унчукпайлык! — Сен дьан'ысла билип дьюр, мен ред ни бектин'-бекке кюндюлеп турум!

Дь Кёзинин' дьажыла оны кемзитпеске, энези кухня дьаар чыга — сюерди.

бы Хохол орой эн'ирде арып калган келеле, ол ок тарыйын уюктаарга дьатты. Дьадарда, мынайда айтты:

э — Бир он верста дьерге дьюгюрип — барып келдим деп, сананып турум мен...

— Болуш болды ба? — деп Павел сурады.

— Шакпырт этпе, уюктайдым.

Онон' ёлгён кижи чилеп унчукпай барды.

Бир канча ёй ёткён кийининде. Весовщиков келди, дьаантайа-тызындый ла, самтарыжып калган, кирлю, неге де дьарабас болд.

— Исайканы кем ёлтюрип койгонын укпадыгар ба? — дейл, бойы туранын' ичине ары-бери боду телчип, Павелден' сурады.

— Дьок! — деп, Павел кыскарта унчукты.

— Оны ёлтюрерге — дьескинбес кижи табылган туру! Мен оны бойым бууп койорго дьазангам. Менин' керегим ол, — мене сыран'айла дьараар керек!

— Сен, Николай, андый куучынын'ды ташта! — деп, Павел, надьылажып ого айтты.

— Чындап та бу не болгон эди мындый деп, энези эркелю айт ты. — Дьюреги дьымжак, бойы дезе ыркырап турар. Неге дь кёрюп ар ол?

Бу минутта Николайды кёрёргё ого дьарамыкту болды: о ы дезе сары чодыр дьюзи де алдындагызынан' дьараш кёрюнди.

— Мен андый керектен' ёскё кандый да керекке, кандый кабак-немеге дьарабазым! — деп, Николай ийиндерин кыпсый тудуп а ачту, ты. — Менин' дьерим кайда? — деп, сананып дьадым, сана байла дьадым менде дьер дьок! Улусла куучындажар керек — кууч ты-дажарга мен база билбезим! Мен онгозын кёрюп дьадым, басты ады. албатынын' базынчыктадып турганын, билип дьадым, — оны а ктю дып ийерге — болбой дьадым! Тынымда тил дьок.

Ол Павелдин' дьанына базып келип, сабарыла столды чукчуп, бойына тюн'ей эмес дьаш баладый, ачынчылу айтты:

— Слер мене кандый-кандый уур иш беригер, карындаштар! Теп-тегин дьадарга сыран'ай болбой дьадым! Слер онгогор иште, керекте. Мен кёрюп турзам, — ол ёзюп дьат, — мен дезе — туу разында! — тоормоштор, досколор тартып дьадым. Дьан'ысла ого болуп, дьердин' юстюне дьадарга дьараар ба, уур иштен' беригер!

Павел онын' колынан' тудуп алала, бойы дьаар тартты.

— Берерибис!...

Досколордын' кийининен' хохолдын' юни угулды.

— Мен сени, Николай буквалар дьуурга юредерим, онон' и ой-биске буква — дьуучы кижи болуп иштеерин', — дье бе?

Николай куучындап туруп, онын' дьаны дьаар барды:

— Мени юредип койзон', мен сеге бычак сыйлап берерим олбос, Бычагын'ла кедери шилемирге бар — деп, кенетийин кат дынан' рынып хохол кыйыгырды. ланып

Дьакшы бычак! — деп, Николай кюдьюренди. Павел база ок — кышкырды. й, —

Ол туштa Весовщиков туранын' талортозына турала, айтты: бо-

— Бу слер мене мынайып туругар ба? ыш

— А база дейле, хохол тёжёгинен' тюже секирип ийди. Мын дый неме — базып дьюрерге дьалан'га баралыктар. Тюн айдын', — дьакшы. Баралы? н'-

— Павел кем дьок, — дьакшы — деди. ка-

— Николай мен база барарым — деди. Качан сен каткырып турарын'да, мен сююп дьадым, хохол...

Мен дезе, сен сый берер болуп турарын'га каткырындым деп, хохол каруузын берди.

Ол кухняда кийинип турарда, энези арбышту айтты.

— Дьылуланып кийин... — деди.

Качан олор ючюлези дьюре берерде, энези кёзнёктён' олордыи' чырайын кёрёлё араай айтты:

— Э, кудай олорго болуш эт!

XXVI

Кюндер улай — телей капшагай ёдюп турды, онын' тюргенине энези баштапкы май керегинде сананарга чёлёлёнбёй турды. Дьан'ысла тюнде, тюштин' табышту, чакпынду шакпыртынан' арып калып, ол тёжёгине дьадып аларда, онын' дьюреги араай сыстап турды:

— Капшагай болотон болзо... —

Тан' алдында фабричный гудок кююлеп турды, уулы ла Андрей бачымду ажанып, чайын ичеле, онон' энезине он кире дьакылта артызып койып, бойлоры дьюре беретен. Тюжине ле ол, тийин'чилеп айланыжып турды: кёчё кайнадып, — прокламацияга кызыл аайлу студень кайнадып, база олорго дьелим кайнадып, онон' кандый да улустар келип Пашага нени де берзин деп бичиген записка лар туда берип, бойлорынын' кюйбюзине энезин кюйбюдеделе, дьылыйгылай беретен.

Баштапкы майды байрамдаарына ишмекчилерди кычырып турган лист чазындарды, кюнин'ле тюнде чедендерге дьапшыргылап тургандар, ол чазындарды полицейскийлердин' правлениезинин' эжигинде дьапшыргылап салганы кёрюнип турды, ол чазындарды кюнюн'ле сайын фабрикадан' тапкылап турдылар. Кюнюн'ле эртен тура полицейскийлер калдьуургылап, слободканын' оромдорыла базып дьюре, ол чазындарды дьырткылап, чедендерге дьапшырып салган кызыл чаазындарды дьырта тарткылап кыргылап баскылап дьюрдилер, тал тюш ёйинде дезе, ол чазындар ором ичинде, кажыла кижинин' будына оролыжып, базала такып кёрюнип келип турдылар. Городтон' сыщик улусты ийдилер, олор толыктар сайын туруп алып фабрикадан' айылына ажанарга, онон' ойто сюгюнчилю еткюлеп турган ишмекчилерди, кёстёриле дьоктогылап турдылар. Полициянын' онойдо кючи дьетпей турганы, ончолорго дьарталып кёрюнип турды, база дьажы дьаанай да берген ишмекчилер кюлюмзирене каткырынгылап, бойы-бойлорына айдыжып турдылар.

— Бу булардын' кылыгын, — а?...

Кайда ла кёрзё улустар чого дьуулып, ол санааларын кюйбюредип турган кычыру керегинде изидине эрмектешкилеп турдылар. Дьюрюм — дьадын кайнай берди, бу дьылгы дьас ол ончолорына сюрлю болуп билдирип турган, ончолорына кандый да солун табыш экелип турган, бир кезектерине кулугырларды калдьуура айткыланып, тамла кюйбюзин тын'ыдып турарына дьедимдю болды, экинчилерине дьарты дьок шакпырт санаа ла иженчи эзедю дьетирип турат, ючинчилерине дезе — олор ончолорынан' ас болгон, — сюрекей курч сюгюнишкилеп бастыра улустардын' ал-санаазын кюйбюредип турган, ийде-кюч болор болуп турганына эзедюлю дьилбю санаа дьетирип турды.

Павел ле Андрей тюн сайын сыран'ай ас уюткагылап турдылар, айылына фабриканын' сыгырткызынын' ла алдында дьангылап, арып-чылаган, ач тамагы тунгак, кугаргылап калган чырайлу келетендер. Олор агаш ортозында саста дьажытту дьуундар ёткюрип тургандарын, энези билип турган, слободканы эбиреде, тюн сайын тан' атту полициялар дьуулгылап, сыщиктер дьылгажактап дьюрди, дьан'ыскандыра дьюрген ишмекчилерди тинтигилеп, группалап дьуулгандарды тоскурып, база бир кезекте олордон' бирюзин, эмезе ёскёзин арестовать эдип тургандарын, энези дьарт билип туратан. Онын' уулын ла Андрейди кажыла тюнде база ок арестовать эдери маат дьок болгонын дьарт билип, олорды онойдо тудуп аларына кююнзеп турган аайлу болды, — онызы олорго артык болор деп, ого билдирип турган.

Табельщиктин' ёлтюрткен кереги, кайкамчылу токтоп калды. Ол дьуртта дьаткан полиция, ол керегинде, улусты эки конок шылады, бир он кирези кижини шылайла, онын' ол ёлтюрюш керегинде керектен', кююни дьана берди.

Марья Корсунова энезиле куучындажарда, бойынын' эрмегинде полициянын' шююлтезин кёргюзип, куучындап айдып берди, олорло ол кажыла улустар чылап эптю дьаткан.

— Эмди мында бурулу кижини табарын' ба? Ол конок эртен — тура Исайды байла дьюс кижи кёргён, эмезе тогузон кижи, карын анан' кёп болбозын, ого дьудрук бергилеген. — Дьети дьылдын' туркунына ол улуска кёп дьаман эткен.

Хохол темдектю кубула берди. Онын' дьюзи он'койо берип, кёстёринин' чыкпыды уур боло берди, ол тосток кёстёрине кирбиги тюже берип, оны дьетире дьаппай турды. Онын' дьюзине тумчыгынын' юйдинин' дьанынан' ала, эрдинин' толыгына дьетире чичке дьуурук дьада берди. Ол дьаантайын болуп турган керектер керегинде ас куучындап турды. Дье ылтам эзиргендий дьалбырап, бастыра сюгюнчилю кюйбюзине тюжюп, эмдиги келер — дьараш, дьарык байрам керегинде, дьайым сагыш керегинде айдып турды.

Качан Исайдын' ёлгён керегиндеги керек тымыгып каларда, ол дьескинчилю, кунукчыл — каткырынып айтты:

— Дьан'ысла албаты эмес, дье биске ийт чилеп ыркырадып турган улустар — олорго база баалу эмес. Олор бойлорынын' чындык Иудазына ачынып турган эмес, — мён'юнине ачынып дьат...

— Бу керегинде куучындаарга болор, Андрей! — деп, Павел кату айтты. Энези араай кошты:

— Чирикти ийде салып ийерде одыла берди!...

— Дье чындык та болзо — сюгюндирбей дьат! — деп, хохол бюркюп айтты.

Ол бу сёстёрди катап-катап айдып турды, олор онын' оозында кандый да башка, бастыра койдонышту, ачу, коронду шююлтелю болды...

...Узак сакылталу — Баштапкы Май келди. Кююлеш дьаантайын чылап, бойы дьан'ду албанду кююлей берди. Тюнде бир де минут уюктабаган энези тёжёгинен' тура дьюгюреле, эн'ирде белетеп койгон самоварга кос салды, онон' дьаантайын чылап уулы ла Андрей уюктап дьаткан юйдин' эжигине — токулдадып ийерге

турды, дье сананып алала, колыла эн'илтип ийеле кёзнёктин' дьанына отурып, колын дьюзине, тиштери ооруп турган неме чилеп, таянып алды. Куу — чан'кыр тен'ериле ак ла кыскылтым, дьен'ил булуттар, пардын' ёткюн юнинен' корколо учуп отурган дьаан куштар ошкош тюрген дьылып отурды. Энези булуттар дьаар кёрюп, бойына тын'далып турды. Онын' бажы уур болды, кёзи уйку дьок тюннен' тижип калган, кургак болды. Кёксинде кандый да башка энчю болды, дьюрек теп-тен' согулып, тегин керектер керегинде сагышка кирип турды...

— Мен самоварды эрте тургузып койтырым, — соолып калар! Олор бюгюн эмеш узак уюктагылап алзын. Экилези шыралап арып калган...

Кёзнёктён', сюгюнчилю ойноп, кюннин' дьаш дьаркыны карап кёрюп турды, ол ого колын тозуп берди, качан ол дьарык бойы онын' колынын' терезине дьада берерде, ол бир колыла кюлюмзиренип санаркаганду, эркелеп оны сыймады. Онон' турала самовардын' трубазын алып койды, бойы табыштанбаска кичеенип туруп, дьюзин дьунуп алды, онон' кичемелдю крестенип, юн дьокко эриндерин кыймыктадып кудайга бажырарга баштады. Онын' дьюзи ак дьайымду болуп отурды, он' кабагы дезе, табына ёрё кёдюрилип, эмезе кенетийин тёмён тюже берип турды...

Экинчи кююлеш алдындагызынан' араай, бойынын' кою, чалынду табыжыла бюдюмдю эмес кююледи. Энезине ол бюгюн дьаантайынгызынан' узак кююлеп тургандый кёрюнди.

Комнатада хохолдын' дьарт кююлттю юни угулды:

— Павел! угуп турун' ба?

Олордын' та кемизи де дьылан'аш будыла полго качылдадып ийди база та кемизи де тату эстеди...

— Самовар белен! — деп, энези кыйыгырды.

— Туруп дьадыбыс! — деп, Павел сюгюнчилю каруузын берди...

— Кюн чыгып дьат! Булуттар дьылыжып туру. Бюгюн ол — булут деп неме тегинле артык неме болуп дьат... — деп хохол кухняга шалбыр, уйкуга мелиреп калган, дье сюгюнчилю келди.

— Дьакшы, амыр ба, эдьежим! канайып кондыгар?

Энези онын' дьанына базып келип араай айтты:

— Сен, Андрюша, онула коштой бас деди.

— Андый болбой аа! — деп, хохол шымыранды. — Качан бис экю кожо дьюргенибисте — кайда да болзо коштой базарыбыс, — слер оны анайда билип дьюригер.

— Слер анда немени шымыранып туругар? — деп, Павел сурады.

— Бис нени де эмес Паша!

— Ол мени, дьюзин'ди ару дьун, кыстар кёргилеер деди — деп, сенекке дьунунарга барып дьадып, хохол каруузын берди.

— Тургулагар, кёдюрилигер ишмекчи албаты! — деп, Павел араай кожон'дой берди.

Кюн там ла там аязып турды, булуттар салкынга айдадып дьоголо берип турды. Энези чай ичетен аяктарды столго тургузып, бойы бажын дьайкап сананып турды: бу ончозы кандый башка неме эди: эртен тура олор экилези кокурлажып, кюлюмзиренип ту-

ру, талтюште дезе олорды не сакып турганын — кем билер? — ого бойына энчю де сюгюнчилю де болды.

Сакыырын кыскартарга чайды узак ичкиледи. Павел дьаантайынчылап стакандагы саларын табына кичемелдю булгап, дьиирге сюйтен калаштын' кырын чеберлю тузап турды. — Хохол столдын' алдында буттарыла кыймыктадып турды, — ол качанда бойынын' буттарын тургузып болбой турды, — потолокто чайынын' кёлёткёзи канайып кюннин' дьаркынына дьаркындалып турганын кёрюп, куучындап отурды:

— Качан мен он дьашту уулчак болорымда, стаканла кюн тудуп алар кююним бар болды. Стаканды алала, ён'ёлёп келеле — стенеге тарс этире тудуп ийдим! — колымды кыйып аларымда, онын' учун мени чыбыктагылаган. Качан мени чыбыктайла салып ийерде, мен тышкары чыгала анда балкашту сууда кюнди кёрюп ийеле, тепсеп салып бердим. Балкашла бастыра бойым уймалып аларымда — мени база катап чыбыктагылаган... Эмди нени эдейин? — деп санандым, онон' кюнге кышкырып бердим: «Меге дезе ачу эмес, дьеерен кёрмёс, ачу эмес!» — деп, сюреле ого тилим кёргюзип турдым. Ол меге — кёёрёш болды.

— Сеге ол ненин' учун дьеерен болуп кёрюнген? — деп, Павел оурады.

— Бистин' дьаныбыста темирдин' узы дьаткан болгон, дьюзи андый кызыл кижи, дьеерен сагалду. Бойы кокырчы, дьакшы ёбёгён. Мен оны кёргёмдё, кюн ого сыран'ай ла тюн'ей болгон...

Энези чыдажып болбой айтты:

— Слер мынан' канайып баратаныгарды, куучындажатан болзогор.

— Дьёптёп койгон неме керегинде куучындаза, дьан'ысла булгап саларын' деп, хохол дьымжак темдектеди. — Канайып-канайып бисти отургузып койзо, эдьежим, слерге Николай Иванович келер, онон' ары канайда болотонын ол слерге айдып берер.

— Дьакшы! — деп, юшкюреле энези айтты.

— Тышкары барган кижи! — деп, санаркап Павел куучындады.

— Дьок, онын' ордына, айылын'а отур! — деп, Андрей айдып турды. — Тегиннен' ле тегин полициянын' кёзин не торсодор? Сени олор тегин де дьакшы билер!

Дьаактарында дьарык кызыл темдектю, Федя Мазин дьюгюрип келди. Сюгюнчилю келип, ол сакылтанын' эрикчилин таркадып ийди.

— Башталды! — деп, куучындап турды. — Улус кыймыктанды. Ором дьаар чыгып дьат, онголорынын' дьюстери сыран'айла малталар ошкош. Фабриканын' каалгазынын' дьанында Весовщиков, Вася Гусев ле база Самойлов тургулап, сюреле куучын айдышкылап турды. Кёп улустарды ойто дьандырып ийген! Баралыктар, ёйи дьетти! Эмди, он час!..

— Мен баратам! — деп, Павел бюдюмчилдю айтты.

— Кёрёрдё, тал тюштин' кийининен' ары, бастыра фабрика туруп чыгар! — деп, Федя сёзин берип турды.

Онон' ол дьюгюре берди.

— Сыран'ай ла салкында кюйген воско свечи чилеп кюйет! —

деп, энези араай сёстёрлё оны юйдеп салып, ёрё турала, кухняга чыгып кийинди.

— Слер кайдар, эдьежим?

— Энези слерле кожо! — деди.

Андрей сагалын тын'ыда тартып, Павел дьаар кёрди. Павел тюргеи кыймыктанып, бажындагы чачтарын дьазайла, энези дьаар чыкты.

— Мен сеге нени де айтпазым, эне, сен меге база нени де айтпа! — Дьёп пё? —

— Дье, дье, — Христос болзын слерле! — деп, ол кимиренди.

XXVII

Качан ол тышкары чыгала, кейде тюймеендю сакылталу улустын' кююлеп турган юндерин угала база текши туралардын' кёзинде, вороталарда чогулып, дьилбилю — кёстёриле онын' уулына ла Андрейди юйдеп турган улусты кёрёрдё, — онын' кёстёрин туман бёктёгёндий карануйлап барды, ол каран'уй элбен'деп бойынын' ён'ин кубултып турды, бирде дьарык ногоон боло берип, бирде туман ошкош боро боло бери турды.

Олорло улус эзендешкилеп турды, дье ол эзендеште кандый да башка кюндюлеш болды. Онын' кулагы, юнгюр эмес, юзюктю темдек сёстёр угуп турды.

Бу ийне, дьуу башчылары.

— Кем дьуу башчылары биске дьарт эмес.

— Дье, мен дьаман неме айтпай турум ийне!...

Бир дьерде, эжиктин' юдинде кем де кыдьурканып кыйгырып турды:

— Полиция олорды туткылап алза, — олор ёлгюлеп калар!

— Тудуп турды!

Бир юй кижинин' дьуучылду юни коркуп, кёзнёктён' тышкары секирип турды.

— Сагыш алынзан'! Сен бойдон' бедин'?

Будын фабрикада машинага юстюрип, онын' учун айдын' сайын акчала болуш алып турган Зосимовтын' айылынын' дьаныла ёткюлеп отурарда, ол бажын кёзнёктён' чыгарып алып кыйыгырды:

— Пашка! сенин' керектерин' учун, бажын'ды юскюлеп койор, акыр, сакып аларзын'! —

Энези чочый береле, туура берди. Ол кыйгыны угала, ол курч калдьуланды. Ол кенеген кижинин' тижип калган, дьоон дьюзи дьаар кёрюп ийерде, ол бажын качан ок арбанып туруп, дьажындырып койды. Ол туштa ол, базыдын тюргендедип ийеле, уулына дьедижип алала, ол онон' артпаска кичеенип, онын' кийининен' барды.

Павел ле Андрей бир де неме адьарыбай тургандый басты, ол олорды юйдеп турган юндерди де укпай турган болды. Бойлоры бачымы дьок, амыр-энчюле баргылап дьатты. Дьолдо олорды, дьаанай берген дьобош, бойынын' акту сергек дьадын-дьюрюми учун, ончозына кюндюледип турган Миронов деп кижи токтодып нйди.

— Слер база иштебей туругар ба, Данило Федорович? — деп, Павел сурады.

— Менин' юйим — чинези дьок — дье, ого коштой кюн де андый, — амыр дьок! — деп, айдала, Миронов нёкёрлёрин лапту адьыктап, онон' юнгюр эмес сурады:

— Слер уулдар, директорго кериш эдип, онын' кёзнёгинин' шилин оодорго турган дежет.

— Бис эзирик пе? — деп, Павел кыйыгырды.

— Хохол, — бис тегин ле оромнын' ортозынла мааны тудунып алып базып, кожон'доорыбыс! — деди. — Бистин' кожон'ды угуп кёрюгер, бистин' бюдюп турган ийдебис — анда!

— Слердин' бюдюп турган ийде санаагарды мен билерим! — деп Миронов санаркаганду айтты. — Ол чаазындарды мен кычырган эмейим. Ба, Ниловна! — деп, энезине керсю кёстёриле кюлюмзиренип кыйгырды.—Сен база тюймеен эдерге барып дьадын' ба?

Ёлёр алдында да болзо, чындыкла коштой базып алар керек.

— Кёрзён' сени! — деп, Миронов айтты. Айдарда фабрикага дьажытту бичиктер тажыган деп, сен керегинде чын айдышклап турган туру ийне?

— Кем айдып туру оны? — деп, Павел сурады.

— Дье, айдышкылап ла дьат! — Дье, эзен болзын — бойыгарды тын'зу тудугар!...

Ол оны анайып айдышкылап турганын энези дьарадып, араай каткырынып турды. Павел ого каткырынып айтты:

— Сен тюрмеде отурарын', эне!

Кюн там ла бийиктеп кёдюрилип, — дьаскы тюштин' чыйрак эрюзи дьаар бойынын' дьылузын уруп турды. Булуттар табына дьылып, олордын' кёлёткизи там дьукарып, дьалтыркай болуп турган. Ол булуттар оромнын' ортозыла, туралардын' юстюле дьымжак дьылып, улусты туй тудуп, олордын' дьюзиндеги эрикчилин арчып, слободканы арутап, туралардын' стенелеринин' ле дьабынтыларынын' балкаш, тоозынды арчыгылап тургандый болды. Алдындагызынан' сюгюнчилю боло берип турган, юндер юнгюр угулып, ырааkта кыймыктажып турган машиналардын' табыжын тундуртып турды.

Базала катап, кажыла дьанынан', кёзнёктёрдён', эжиктен' энезинин' кулагына тюймендю база кальдулу керсю де, сюгюнчилю де сёстёр дьылып, учуп келип киргилеп турды.

Эмди бу кюннин', башка чоокыр дьадынына кирижип ол кезигиле дьёптёшпёскё, кезиктерине кюндюлю сёс айдарга, неменин' учурын лаптап дьарттап айдып берерге кююни бар болды.

Оромнын' толыгынын' ары дьанында, бир кичинек ёткюш переулокто бир дьюс кижи кирези улус дьуулып калтыр, олордын' ортозында дезе, Весовщиковтын' юни дьан'ыланып турды.

— Бистердин' каныбысты, кызылгаттын' дьилигин сыккандый, сыгып турулар! — деген чокум сёстёри турган улустын' баштарына тюжюп турды. —

— Чын! — деп, каруузына бир канча тоолу улустын' айтканы тунгак кююлей берди.

— Кулугурдын' кюдьюренип турганын! — деп, хохол айда-

ла, — акыр, ого барып болужып кёрёйин... — деди. Павел оны токтодып туткалактала, улустын' ортозы дьаар, коркойып алып, послуштоптын' бёгине эрезин кирген чилеп, бойынын' чыйрак кеберилле кире берди. Онон' кожон' аайлу юни дьан'ылана берди:

— Нёкёрлёр! Кара дьердин' юстюнде канчала дьюзюн укту улус дьаткылап туру дежет — еврейлер, французтар, англичандар, татарлар. Мен ого — бютпей турум! Дьан'ысла эки башка, бойы бойына ёштю, эки ук албаты бар — байлар ла дьоктулар! Ол улус бойы бойынан' кийимминде де башка, эрмек — куучынында да башка, французтардын', немецтердин', англичандардын' байлары, канайда ишмекчи улузын кыйнап турганын кёрёр болзогор, олор ончозы ишмекчилерге дьутпалар болуп дьат, кёлчиндердин' тамагына сёёк аркылзын!

Улустын' ортозында кем де каткырып ийди.

— Бир келтегейинен' кёрёликтер, — биске дьарт кёрюне берер: ишмекчи француз та тартар да, турок то, база анайып бис орус ишмекчилер чилеп, ийттин' дьадыныла дьадып дьат!

Оромнон' улус келип, тамла кёптёп турды, унчугушпайла, ээчийтеечий келип, будынын' бажына туруп, мойынын чёйюп, карап кёрюп переулокко тыгылып турды.

Андрей юнин ёрё кёдюрип ийди.

Граннын' ары дьанындагы ишмекчилер, бу тегин чындыкты качан ок билгилеп алды, бюгюнги кюн дьарык Баштапкы Майдын' кюнинде...

— Полиция — деп, кем де кыйыгырды.

Оромго улус турган дьерге сыран'ай улустын' юстюне камчыларын сарбан'дадып атту тёрт полицейский келгиледи.

— Таркагылагар!

Улус чырайын соодып, кююн-кюч дьок аттарга дьол дьайладып берип турды. Кезиктери чеденнин' юстюне чыгып турды.

— Чочколорды аттардын' юстюне отургузып койордо, олор коркудып дьат — бу, бис дьуу — башчылар! — деп, кемнин' де юнгюр, омок юни кыйыгырып турды.

Оромнын' тал ортозында хохол дьан'ыскан артып калды, онын' юстюне бажын серпип эки ат келип дьатты. Ол туура барып дьадарда оны энези колынан' алала, арбанып, бойынын' кийининен' тартып турды.

— Пашала кожо базар болуп сёзин берген, бойы дезе дьеткердин' юстюне дьан'ыскан чыгып дьат!

— Буруумды алынып турум! — деп, кюлюмзиренип хохол айтты.

Ниловнаны тюймендю, сысту арыгыны тутты, ол кижинин' эдисёгинин' ортозынан' келип, башты айландырып, дьюректеги сюгюнюшти — ле кунугушты солуштырып турды. Тал-тюштеги 'ажаныштын' кююлежи капшагай кююлейтен болзо кайдат деп, кююни бар болды.

Церквенин' дьанында площадька чыктылар. Церквени айландыра, онын' оградазынын' ичинде отургулап алган, бут бажына туруп алган улус кёп болды, мында бир беш дьюс кирези сюгюнчилю оок ёскюрюм ле кичинек балдар болды. Турган чогум албаты

элбен'деп, улустар кюйбюдюлю баштарын ёрё кёдюргилеп, айландыра, ыраакка кёргилеп, энчикпезинен' сакыгылап турды. Мында кандый да ёрё кёдюрилиштю ийде билдиртип турды, кезиктери алатып кёргюлеп турды, кезиктери дезе кёёрёлю омок тудулды. Юй улустын' базынчыкту, араай юндери кююлеп турды, эр улус кыдыкту, олордон' кая болуп, кезикте олордын' ортозынан' юнгюр эмес арбаныш чыгып турды. Ёштю дыыжыштын' тунгак табыжы, чого турган улусты койдонып турды.

— Митенька! Бойын'ды чеберлезен'!... — деп, юй кижинин' юни араай тыркырап турды.

— Кадалба! — деп, каруузы угулды.

Сизовтын' табылу юни энчилю, бюдюмдю айдып турды:

— Дьок, биске дьаш улусты таштабас керек! — олор бистен' керсю болуп калган, бистен' омок дьадып дьат! Састын' акчазын кем бербей туружып алган? Олор! Оны сананып дьюрер керек. Олорды онын' учун тюрмелер сайын сююртегилеген, — ол ёйдё бсйыбыска туза ойноп алдыбыс!...

Фабрика кююлей берди, ол бойынын' кара юниле улустын' куучынынын' табыжын ажырып ийди. Чого турган улус кыймыктай берди, отурган улус бут бажына тура берди, бир минутка ончозы ла шык эдип калды, ончозы тын'дагылап, кёп улустын' дьюстери кугара берди.

— Нёкёрлёр! деп, Павелдин' ёткюн, тын' юни угулды. Изю, кургак туман энезинин' кёзин ёртёп ийди, ол кенетйин чын'дыйлана берген сынынын' бир кыймыктанганыла уулынын' кийининен' туруп алды. Ончозы ла Павел дьаар кая кёргюледи, оны баягы бир болчок магнитти, оогош темирдин' оодыгы тудуп ийген чилеп, айландыра тургулап ийди.

Энези онын' дьюзи дьаар кёрюп, дьан'ыс ла онын' омок, коркуду дьок, курч кёстёриле кёрюп турды...

— Нёкёрлёр! Бис не улус болуп турганыбысты бис ачык — дьарык айдып берерге шююштибис, бис бюгюнги кюнде чындыктын', ийде — сагыштын', дьайымнын' маанызын ёрё кёдюрип дьадыбыс!

Узун маанынын' ак сабы кейге элес эделе, тёмён тюжюп, чого турган улусты соголо, онын' ортозына дьылыйып калды, онон' бир минуттын' бажында дьюстерин ёрё кёдюрип алган улустын' юстюнде, кызыл элбек бёс, ишмекчи албатынын' маанызы куштый дьалтырай баады.

Павел колын ёрё кёдюрди, — маанызынын' агажы кыймыктай берди ол орто бир он кирези улустын' колдоры дьандаган апагаш ён'дю, маанынын' сабын туда койдылар, олордын' ортозында Павелдин' энезинин' колы база бар болды.

— Ишмекчи албаты эзендик болзын! — деп, кыйыгырды.

Дьюс тоолу юндер онын' кыйгырганына каруу эдип, тунгак юндендилер.

— Бистин' социал-демократический ишмекчи партия, бистин' нёкёрлёрибис, бистин' тёрёл дьуртыбыс, эзендик болзын!

Дьуулган улус кайнап турды, онын' ортозыла ары-бери ийдижип, Кызыл мааны дьаар, онын' тёс билдирлю учурын билип ал-

ган улустар дьюткюгилеп турдылар, Павелге коштой Мазин, Самойлов, Гузевтер турдылар, бажын тёмён эн'илтип алып, Николай улусты ары-бери ийдип турды, анда база кандый да энезине солун, дьиит дьашту, дьаркындана кюйген кёстю улустар, оны туура ийткилеп турдылар...

— Бастыра ороондордын' ишмекчилери эзендик болзын! — деп, Павел кыйыгырды. Там ла ийде кюч база сюгюнгени дьаандап, кожулып турган мун' улустын' оозы, онын' кыйгызынын' каруузына, ал-дьюректи алгастада силкигедий, дьан'ыланган кююлт чыкты.

Энези Николайдын' ла база кемнин' де колын кабыра тудуп алып, кёстин' дьажы кёп тёгилип те турза, ыйлабай турды, онын' буттары тыркыражып турды, база калтырап тургандый эриндериле кимирене айдып турды.

— Тёрёл эркелерим...

Николайдын' чоокыр дьюзине бастыра кюлюмзиренгени дьайылып турды, ол мааны дьаар кёрюп алала, колын уулап алып, нени де бойына шымыранып турды, онон' кенетийин сунган колыла Власованын' мойынынан' кучактай алала, оны окшоп, каткырына берди.

— Нёкёрлёр! — деп, базып отурган ума дьок албатынын' кююлтин дьаба базып, хохол кожон' кептю айдып турды. — Эмди бис дьан'ы дьолло, дьан'ы дьарык чындык кудайдын', ак санаалу дьакшы кудайдын' адыла баштанып барып дьадыбыс! Бистин' тёс амадубыс бистен' ыраак, дьажыл агаштын' будак мечет — бёрюги — дьуук! Кем кижи чын шююлтенин' ийдезине бюдюнбей дьат, онын' учун ёлгёнчё тартыжарына дьюреги барынбай дьат, кем кижи бойына бютпей, шыралаарынан' коркуп турганда, — ол бистерден' эмди ле туура чыксын! — Бис бойыбысла, кожо дьан'ысла бистин' дьен'юбиске бюдюп турган улустарды кычырып турубыс; бистин' тёс амадубыс кёрюнбей тургандары, бисле кожо барбазындар, — олорды дьан'ысла ачу-корон сакып дьат. Дьергелей дьан'ыс болугар, нёкёрлёр! Дьайым дьюрген улустын' байрамы — эзендик болзын! Баштапкы май байрам — эзендик болзын!

Анда турган албаты онон' до тын' тыгыш болуп тура берди. Павел маанызыла дьан'ып ийди, онызы кейге дьалбырап, кюннин' дьаркынына алгастана кызарып, дьайылып, база каткырынып, улустардын' алдында барып дьатты.

— «Эски дьан'ды дьайладып салалы.. »

деп, Мазин Федянын' юни дьан'ылана берди, онон' уламдай бир канча тоолу юндер дьымжада, эркин кючтю, чакпын болуп кёдюрип чыкты:

— «Онын' сёёгин будыбыстан' кактайлы!..»

Энези изю кюлюмзиренип, Мазиннин' кийининен' базып отурды, онын' бажы ажыра уулы дьаар, база онын' маанызы дьаар адьарып кёрюп барып дьатты. Оны эбиреде сюгюнип турган улустын' дьюстери элбен'деп, дьюзюн-базын ён'дю кёстёри мызылдап турды, — ончолорынан' озо онын' уулы ла Андрей базып отурды. Ол олордын' юндерин угуп турган — Андрейдин' дьымжак чыкту

юни, онын' уулынын' кою дьоон кююлтю кюркюрек юниле, дьан'ыс кююлт болуп, нак биригип турган.

— Ишмекчи албаты кёдюрилип туругар.

Ачана-албаты дьууга туругар!

Кызыл маапыга удура улустар дьюгюргилеп турдылар, олор келип дьаткан улустарга бирге кожулала, ойто кайра оныла кожо базып отурдылар, ол улустардын' кыйгызы кожон'нын' кююлтине ёчёмиктелип турды, — ол кожон'ды алдында айылда, ёскё кожон'-дордон', араай кожон'догылап тургандар, — ором ичинде дезе, ол коолонып, сюрекей дьаан коркушту ийделю болуп, кёню агып тургандый болды. Ол кожон'до дьалтанбас темир ийде угулып турды, — ол болор дьаркынду дьюрюмге, албатыны узак тарты-жулу дьолго кычырып, бир де дьажыды дьогынан' дьолдын' дьа-ан кюч-катузын ол чек шююлтезиле айдып турды. Онын' дьаан энчилю ийде дьалбыжында, уур дьаткан дьолдын' кара когы кай-калап турды, онон' ёскё, дьаантайын юренип калган билдирюнин' уур болчогы, эмдиги каргышту коркуду кок болуп кюйе берип турды.

— Кемнин' де коркуп калган, база сюгюнчилю дьюзи энези-нин' дьанында коштой элбен'деп, тыркырак юни ыйлап каткырды.

— Митя! кайдар барып дьадын'?

Энези токтодынбай айдып турды:

— Баргайла, — слер коркубагар! Мен база коркушту коркуп туратам, — менийи ончозынан' озо. Мааны апарып дьатканы — ол менин' уулым.

— Тоночылар! Слер кайдар? Анда солдаттар!

Кенетийин ле кату, арык колду, бойы каткак, узун сынду юй кижи энезинин' колынан' тудала айтты: —

— Слер менин' эркем, — кандый дьакшы кожон'доп дьадылар. Митя база кожон'доп дьат...

Слер коркубагар! — деп, энези балырап турды. — Ол 'агару керек... Слер бодозогор — улус онын' учу ёлбёгён болзо, — Христос то дьок болор эди.

Бу шююлте кенетийин онын' бажына дьалт эдип келеле, ол бойынын' дьарт, чюми дьок чындыгына кайкады. Онон' ол онын' колынан' бек тудунып алган эмегеннин' дьюзи дьаар кёрёлё, бойы кайкамчылу кюлюмзиренип, база катап айтты:

— Улус онын' учун ёлбёгён болзо, Христос — кудай дьок болор эди.

Онын' дьаныла коштой Сизов базып келди. Ол бёрюгин суруп алала, оныла кожон'го эптештире серпип, айдып турды:

— Эмди дьажыт дьокко баргылап дьат па, эне, а? Кожон' таап алдылар — кандый дьакшы болтыр, а, эне? — «Каанга, черюге солдаттар керек, уулдарыгарды ого беригер...»

— Неден' де коркугылабай дьат! — деп Сизов айдып турды. — Менин' уулым дезе — сёёктёрдё...

Энезинин' дьюреги сюрекей тын'ыда согула берди, онон' ол улустан' артып тура берди. Оны тюрген туура ийткилеп, чеденге дьаба кыстагылайла, онын' дьаныла кою чакпындый улус ёдюп

турдылар — ол улустардын' тоозы ума дьок кёп болгон, айдарда ол сюгюнип турды.

— Ишмекчи албаты кёдюрилип туругар.

Кейде сюрекей дьаан куулы труба кожон'доп тургандый болды, бойынын' кожон'ыла улусты ойгозып, бир дьанынан', аян' тёшти ача тартып, бирге тартыжарына белен болорына кычырып, экинчизинде, — дьарты дьок сюгюндирип, кандый да солын дьан'ы неме эзедип, не болотонын дьартаарына кюйюндирип, анда — ижемчинин' барын кыйналган шакпыртын кюйбюредип, мында канча дьылдын' туркунына кабырылып дьуулган ачу-короннын' алды-дьолын ачып, чыгар дьерин кёргюзип турган. Ончолоры алды дьаар адьыктагылап турдылар, анда дьайканып, кейде дьалбырап, кызыл мааны барып дьаткан болды.

— Баралыктар! — деп, та кемнин' де сюгюнчилю юни кыйгырып — турды. Дьакшы, уулдар!

Ол керектин' дьаанын билип, онын' учурын тегин сёслё айдып болбозынан', кижи лапту адылышла арбанып турды. Ак дьарыкка тюймештирип, ойто, ого тюжюп турган кулдын' каран'уй, сокор калдьузы, калдьу сёстёргё тырлан'дап, дьылан чылап шыркырап турды.

— Кудайды дьан'дабастар! — деп, дьудругын кёргюзип, кёзнёктён' кыркырак юн угулып турды.

Кемнин' де ёткюн, калдьулу юни, энезинин' кулагына кирип турды:

— Каан — императордон', туура? Кюндюлю каанга туура? Тюймеендерге бе? — турган аайлу, улуска дьолды арулап берип тургандый, кожон'ын кожон'догылап, ичкерилеп турдылар. Алдындагы кызыл мааны дьаар кёрюп, энези уулын кёрбёй турды, дье онын' дьюзи ого элбен'деп турды. Онын' кюрен' ман'дайын, бюдюмчилю дьаркынла кюйюп турган кёстёрин кёрди.

Дье, эмди ол улустардын' кийини дьаар дьуук болды, мен'дебей базып отурган улустын' ортозында болды. Ол улустар дьарамыгы дьогынан' алды дьаар кёрюп, кей чырайларын соодып алган базып отурды, олорго бу шакпырттын' ач-тюбинде не болотоны озо ажындыра дьарт болгон. Ичкери баскылап отура, араайынан' бюдюмчилю эрмектешкилеп турдылар.

— Бир рота черю — школдын' дьанында туруп дьат, экинчизи дезе, фабриканын' дьанында...

— Губернатор келди...

— Чын ба?

— Бойым кёрдим, — мында келген! Кемизи де сюгюнчилю адылала айтты:

— Андый да болзо бистерден' коркугылай ок берген туру! Черюлери де, губернаторы да.

— Тёрёлдёрим! — деген санаа энезинин' кюр кёксине эбелип турды.

Дье оны эбиреде кююлеп турган сёстёр ёлюмзю соок болды. Ол улустан' капшагай ырап бараргa, базыдын тюргендетти. Олордын' дьалкулу араай базып отурганын озолоп аларына, энезине дьен'ил болды.

Кенетийин алдында базып отурган улус неге де сюртюле бергендий болоберди, онон' улам дьан'ыс бюдюп калган дьымжак эт аайлу улустын' кара эди-каны, базыдын токтоткылап болбой, ичкери серпилеле, ойто кайра тунгак табыштуу дьайыла дьайкана берди. Кожон' база торгыла берди, оныи': сон'ында базала такып, онон' тюрген, юнгюр кююлей берди. Онон' базала такып чакпындый кою кара албаты кайра дьылып, юндеринин' ан'ыланары дьабызай берди. Дьан'ыс хорло кожон'доорынан', юндер бирден' ээчий-теечий тюжюп турды, кезик юндер дьан'ыскандыра дьан'ыланып турган, ол юндер кожон'ды алдындагы кююлтине тен'дештире кёдюрип аларына кичеенип, ичкери ийде саларга тургандый болды:

— «Ишмекчи албаты, кёдюрилип туругар!

Ач албаты, ёштюге удура базыгар!»...

Дье бу кычыруда бирде дьан'ыс бириккен, дьан'ыс октый урулган ийде-кюч эмди дьок болды, онын' кююлтине дьаан шакпырт эзеделип турды.

Бир де неме кёрбёй, нени де билип албай, алдында не болуп барганын аайлабай, энези кою турган улусты ары-бери ийткилеп, тюрген ичкери базып отурды, ого удура дезе улус тескерилеп турдылар, кезиктери — баштарын тёмён божодып кабактарын тююнгилеп алып, ёскёлёри дезе шоотту кюлюмзиренип, — ючинчилери, электеп сыгыргылап тургандар. Олордын' кеп-чырайларын, энези кунуксу адьарып кёрюп турды, онын' кёстёри — унчукпай сурагылап, ичкерлеерине кычырып турды...

— Нёкёрлёр! — деп, Павелдин' юни дьан'ылана берди. — Солдаттар бистий ок улус. Олор бисти сокпос, ёлтюрбес. Ненин' учун ёлтюретен? Бастыра улуска керек болгон чын-шююлте апарып турган учун ба? Ол чындык олорго до керек. Эмди олор оны он'догылабай турулар, дье эмдиги келер дьуук ёйдё, олор до бисле коштой туруп чыгар, ол тужунда, олор ёлюмдю, кыйын — тонодулу моонынын' алдыла барбай, бистердин' дьайым дьадындьюрюмнин' маанызынын' алдыла баргылаар. Бистин' чын шююлтебисти олор капшагай он'доп алзын деп, бистер ичкери базар учурлу. Озо ичкерлейли, нёкёрлёр! Качанда болзо — ичкери!

Павелдин' юни бюдюмдю угулып, сёстёри кейде дьарт угулып турды, дье турган чого улус там ла дьемирилип турды, улустар ээчий-теечий он' дьаны дьаар, сол дьаны дьаар баргылап, кезиги чеденге дьёлёнгилеп турды. Эмди чого турган улус чёйилип аларда, онын' кебери кылышка тюн'ей болды, онын' сыран'ай курч бажы Павел болды, онын' бажынын' юстюнде — ишмекчи албатынын' кызыл маанызы дьалбырап турды. База бу турган чого албатынын' кебери канадын талбайтып алала, учарга турган кара кушка тюн'ей болды, Павел дезе онын' тумчугы боло берди.

XXVIII

Оромнын' учында — энези кёрюп турды — площадь дьаар барар дьолды бектеп, боромтык ён'дю дьюзи билдирбес стенеге тюн'ей улус турган. Олордын' дьардынын' юстю дьанында, сок чичке дьолдонгон, курч штыктар дьалтыражып турган.

Унчугыш табыш дьок, кыймыктанбас тымыгын, стенеден' ол ишмекчилер дьаар соок экпиндю эзин согуп турды, ол энезинин' тёжине келип тийеле, оныи' ал-дьюрегине ёдюп турган.

Энези чого турган улустын' ортозына кирип маанынын' дьанында тургулап турган таныш улус, таныш эмес улусла ороложоло, олорго дьёлёнгён аяс тургандый болды. Бир узун сынду, бажын тазада кырып койгон кижиге ныкта дьёлёнип алды, ол кижи сын'ар кёстю болды, энезин кёрёргё, ол бажын тын' кайра этти.

— Сен не? Сенин' ады-дьолын' кем? — деп сурады.

— Мен Власов Павелдин' энези — деп, энези каруузын берди. Онын' тизелери тыркыражып, алдындагы эрди бош боло бергенин бойы билип туруп.

Андый ба! — деп, кылыр кижи айтты.

— Нёкёрлёр! Бастыра дьадын-дьюрюмге озо базалыктар — биске анан' ёскё дьол дьок! — деп Павел айдып турды.

Тым сергек боло берди. Маапы ёрё кёдюрилеле, улустын' баштарынын' юстюне санаркалу дьалбырап, онон' боро стене ошкош солдаттардын' юстюне табылу кыймыктай берди. Энези чочый барды, кёзин дьумала, кыйгырып ийди: — Павел, Андрей, Самойлов база Мазин, дьан'ыс олор тёртю ле чого турган улустан' юзюлип барды.

Дье, кейде Федя Мазининин' дьарык юни тыркыража берди.

Берю болуп слер ёлюп калыгар-деп кожан'дай берди.

— «Калапту.... тартышта...» деп, уур кою, дьоон эки юн юшкюрюштю кожон'ды кёдюрди. Улус буттарыла дьерге тибиреде базып алтады. Бюдюмдю ле бюдюп чыккан дьан'ы кожон' дьайылды.

— «Онын' учун кючибис дьеткенче... ончозын бердибис» — деп, дьарык тилимле Федя Мазинин' юни ёткюнделип турды...

— «Дьайым учун»... — деп, нёкёрлёр эптю кожон'догылап турды.

— А-а-а — деп, кем де тууразынан' — калдьулу кыйыгырды, — Панихиданы кожон'догылап турулар, ийттин' балдары!...

— Сок оны! — деп, калдьулу юн угулды.

Энези колдорыла тёжинен' тудунала кая кёрзё, баягы оромнын' ортозын кою эдип толтырып турган чого улус, эмди бюдюми дьок, толголып, онон' маанылу улус канайып бёлюнип барып дьатканын кёрюп турды. Онын' кийининен' бир канча он улус баргылап, кажыла озо алтаган бир алтам сайын кем-кем туура чарчап артый турдылар, сыран'ай ла оромнын' ортозындагы дьол кызып калган улустын', таманын кюйдюрип турган немедий болды.

— «Шыра ан'тарылар...» — деп, Федянын' оозынан:.. кожон' кюркюреп турды.

— «Албаты кёдюрилер!» — деп кёп улустын' юни, бюдюмдю, коркушту такыгылап турды.

Дье, дьараштыра дьылып турган чогум улустын' ортозынан', араай юндер угулып турды:

— Командовать эдип дьат...

— Колго тудугар! — деп, алдында ёткюн кыйгы угулды.

Кейде койырь-тейри болуп дьыдалар элбен'деже берди, тёмён

тюжюп кызыл мааныга удура, дьылбын'ду кюлюмзиренип чёйюлгилей берди.

— Ма-арш! — деп, юн угулды.

— Баралык! — деп, кылыр кижи колдорын карманына сугала, туура элбек алтады.

Энези кёзин дьумбай кёрюп турды. Боро чапкын солдаттар кыймыктана берди, оромнын' элбегине чёйюлеле, тюп-тюс, соок, баскылап бойлорынын' алдында суюк, мён'юн чилеп дьалтырап турар болот тиштю тарак апаргылап турды. Энези база элбек алтайла, уулынын' дьанына дьуук туруп алды, онон' Андрей Павелден' озо алтайла, оны бойынын' узун сынына бёктёп алганын кёрди.

— Коштой бас, нёкёр! — деп, Павел кезеде кыйыгырды.

Андрей кожон'доп турды, онын' колдоры белинде кайчаштыра дьаткылады, бажын дезе, ёрё кёдюрип алды. Павел оны ийинисле ийдип ийеле, база катап кыйгырды:

— Коштой бас! Анайтар дьан'ын' дьок! Ончозынан' озо — мааны!

— Таркагыла-а! деп, ак кылыжыла серпип кичинек офицерик кыйыпырып турды. Ол буттарын бийик кёдюрип, тизелерин бюктебей буттарынын' тамандарыла дьерге тибиреде тееп турды. Энезинин' кёзине онын' дьалтырада арчып койгон сапогторы дьетти.

Онын' келтегейинде эмеш кийининен' артып, уур алтап дьаан сынду, бажын тазаца кырып койгон, дьоон боро сагалду, кызыл кыпту узун кара тонду, база элбек штанында сары лампасту кижи базып отурды. Ол база хохол чылап колдорын белине дьюктенип алала, боропып калган кою кабагын ёрё бийиик кёдюрип алып, Павел дьаар кёрюп турды.

Энези учы дьок кёп неме кёрюп турды, онын' кёксинде кажыла юшкюришле кожо дьайымга чыга бергедий, юнгюр кыйгы кыймыктанбай турды, ол онын' тыныжын буултып турды, дье ол оны тудуп тёжинен' колдорыла тудунып турды. Оны ийде салгылап турды, ол буттарына дьайканып, озо нени де семеленбей, сагыжы алыстай берген озо базып отурды. Онын' кийининде улус тамла астап братканын ол билип турды, соок чогум олорго удура келип, олорды буркурадып турды.

Кызыл мааны тудунган улус там ла дьууктада базып клеетkендер, боро кийимдю улустын' тапчы турган — кындьыда солдаттардын' дьюстери дьарт кёрюнип турар болуп барды, — ончозын бирге кёргёндё, орюмды бастыразын кечире чёйюлип мыйрылыжып, кирлю, сары чичкечек дьол аайлу болуп кёрюнет, — ол дьолго, ончозы бир тюн'ей эмес, неле дьюзюн ён'дю кёстёрди кийдирип салган аайлу болды, ол чёйюлип барган дьюстердин' алдында дезе, сюрекей кату ён'дю болуп, чичкечек курч штыктар дьалтыражып турдылар. Ол дьалтырашканыла базып отурган улустардын' тёштёрине уулангылап, олорго келип тийгелекте, чук базып отургандарды бирден' тоолой туура чыгарып, бирге дьан'ыс келип тургандарды чачып, албатынын' коюзын чачып — базып турды.

Энези кийин дьанында дьюргилеп турган улустын' буттарынын' тибиртин угуп турган. Даба бастырып, сюрдирип барган юндер кыйыгырыжып турды:

— Таркагылагар, уулдар...

— Власов, дьюгюр!...

— Кайра дьюгюр, Павлуха!

— Мааныны ташта, Павел! — деп, кеп-чырайы кубула берген Весовщиков айдат.

— Бери бер меге, оны сугуп салайын!

Ол колыла маанынын' агажын тударда, мааны кайра кен'елип, дьайкана берди.

— Тийбе! — деп, Павел кыйгырды.

Николай колын отко ёртёткёндий, кайра тартты. Кожон' ёчюп калды. Улустар Павелди айландыра тыгышталып, дьан'ыс дьерге тура бердилер, дье ол алды дьаар дьюгюрип чыкты. Унчугыш дьогынан' турар ёй келди, кенетийин, юстинен' тёмён кёрюнбезинен' дьерге тюжюп, бастыра улустарды ёткюре дьарык болуп кучактап алгадый болды.

Маанынын' алдында дьирме кирези кижи турган, онон' до кёптёбёс, дье олор кату турдылар, олордын' анайда турганы, энезине дьаан коркуш эзедип, кандый да барын'кыйлаган сюме шююлте айдар кююнин тартып турды...

— Онын' колындагы немени блаап алыгар, поручик! — деп, бийик сынду карган кижинин' юни кююлей берди.

Бойы дезе колын сунуп мааны дьаар кёргюсти.

Павел дьаар кичинек сынду офицер колын экелеле, колыла маанынын' сабынан' ала койып, чын'ырган кептю кыйгырды:

— Сал!

— Колын'ды кедери эт! — деп, Павел юнгюр айтты.

Мааны кызарып, кейде серпилип турган, ол он' дьаны дьаар эн'илип, онон' база ойто тюс тура берип турды — офицер туура калыйла, дьерге отура берди. Энезинин' дьаныла Николай дьудруктарын суна тудуп алып, сюрекей тюрген сюгюнип ётти.

Алар керек олорды! — деп, карган ёбёгён буттарыла дьерге тын'ыда тебеле, кыйгырып, ийди.

Бир кезек тоолу солдаттар ичкери алдына чыга конуп келдилер. Олордын' бирюзи мылтыктын' кындагыла талайды — кызыл мааны серпиле берди, тёмён эн'илеле, чого борорып турган солтаттардын' ортозында дьылыя берди.

— Э-э, калак! — деп, кийин дьанында кем де эрикчил кыйгырып ийди.

Энези база ан'зырап, дьаман юниле аайы-бажы дьок кыйгыра берди. Дье онын' кыйгызынын' каруузына, чого турган салдаттардын' ортозынан' Павелдин' юни дьан'ылана берди.

— Эзен болзын, энем! Эзен болзын, кару — энем!

— Тюрю,, тюрю! Санаазына кирген туру! — деп, энезинин' дьюрегине эки такып согулды...

— Эзен болзын, менин' эдьежим!

Буттарынын' сабарларына ёрё кёдюрилип, колдорыла дьан'ып, олорды энези кёрюп ийерге кичеенип, онон' солдаттардын' башта-

ры ажыра, Андрейдин' тегерик чырайын кёрди, — ол кюлюмзире-не каткырынып, ого мёргюп турган.

— Менин' эркелерим... Андрюша.... Паша... — деп, энези кыйгырып турды.

— Эзен болзын, нёкёрлёр! — деп, солдаттардын' ортозынан' кыйгыргылады.

Олордын' кыйгызынын' каруузына канча-канча такып дьан'ыланган табыш угулды. Ол табыш кайдан' да юстюнен' тёмён, туралардын' дьабынчыларынан' тюжюп турган.

XXIX

Оны тёжине ийткилеп ийдилер. Куу тумандалып калган кёстёриле энези бойынын' алдында турган офицерди кёрди, онын' дьюзи кызарып, тыктырылып калган болды, дьаан юнденип кыйгырып турат.

— Бар мынан', кадыт!

Энези оны юстюнен' тёмён кёрюп ийди. Онын' колына тудунып алганы, кабортозынан' сындырып салган, баягы маанынын' сабы болды, — ол эки агаштын' бюрюзинде — кызыл бёстин' юзюги калбан'дап турган. Дьерге тюшкен баягы агашты, энези ёрё алып алды. Офицер онын' колынан' агажын ушта согуп алып, туура чачып ийле, буттарыла текпиленип, кыйгырып турган.

— Бар мынан' деп айдадым!

Солдаттардын' ортозында дьалт этире алыжып, кожон' урула берди:

— «Ишмекчи албаты ён'дёйип — туругар!... Ончозы айланыжып, дьайканыжып, торгылып турган. Кейде дьаан шакпыртту, телеграфта тартқан сабактардын' тунгаксу кююлтий табыш турды. Калдьурып, чын'ырган кыйгызыла, офицер туура калып ийди:

— Кожон'ды токтотсын! Фельдфебель Крайнов...

Энези баягы офицерди туура таштап салган маанынын' сынытына дьуктай базып барып, оны база такып колына алды.

— Олордын' тамактарын тундура бёктёгёр...

Кожон' аайынан' чыга берди, тырлажып, дьарылала, ёчкёндий токтой берди. Кем де энезинин' дьарындарынан' тудуп алып, бура тартала, белине ийде салып ийди...

Бар ары, бар...

— Оромды арутагар! — деп, офицер кыйгырып турды.

Энези бойынын' ыраагында, бир он кулаш кирези дьерде катап кою чого турган улус кёрди. Олор чын'ыргылап, арбангылап, сыгыргылап, оромго терен' табына тескерлеп айылдарынын' эжиктери дьаар урулгылай барып турды.

— Бар, кёлчин! — деп, энезинин' кулагына, бойы дьаш, арып келген солдат кыйыгырды, онон' ого тен'дежип келип, оны тротуарга ийде салып ийди.

Ол маанынын' сабына таяктанып барып дьатты, онын' буттары дезе бюктелип турды. Ол дьыгылбаска чедендерден' ле стенелерден' бир колыла тудунып турды. Онын' алдында дезе — улустар

тескерилеп барып дьатты, онын' кийининде ле оныла коштой солдаттар кыйгырып баскылап турды:

— Бас, бас... — дешти.

Солдаттар онын' дьанынча озо сала берерде, ол турала, кая кёрди. Кёрзё, оромнын' учында каа-дьаа, кындьылап туруп, олор ок, площадька улус божотпой, солдаттар тургулады. Площадь ээн болды. Алдында дезе база улустын' юстюне табына ийдилип, боро улус элбен'дешкилеп турды...

Ол ойто тескери бараргa сананды, дье онон' сагыш алынбай, ойто озо басты, онон' переулоктын' оозына дьеделе, ого буруп ийди, ол ээн, тапчы болды.

База катап тура берди. Онон' уур юшкюреле, тын'далай берди. Кайда да алдында улустын' кююлеп турган табыжы угулып турды.

Маанынын' агажын таяктанып, ол анан' ары барды, кабактарын кыймыктадып, кенетийин терлей берип, оозын кыймыктадып, колын дьайып турды, онын' дьюрегинде дезе кандый да сёстёр дьаркындалып турды, дьаркындалып бадышпай, оны чыгара айдып, кышкыртып ийерге кандый да ёчёш, бойы билинер кююн кюйдюрип турды.

Ол барган переулогы сол дьанына кезе толгой бурулган болды, толыктын' ары дьанында, энези кою, тапчы тургулап алган бир дьаан чого улус кёрди, кемнин' де юнгюр, тын' юни айдып турды.

— Дьан'ысла баштактанарга дьыданын' юстюне баргылабай дьат, карындаштар!

— Канайып дьат олор, а? Олордын' юстюне келгилеп дьадарда, олор дезе — туруп дьат! — Туруп дьат, карындаштарым, коркубай тургулап дьат...

Бу сеге, Паша Власов...

— Хохол дезе?

— Колын дьюктенип алала, каткырып туру ийне, кёрмёс...

— Кююлечектерим! Улустар! — деп, чого улустын' ортозына кирип энези, кыйгырды. Ого, кюндюлеп дьол бергилеп турдылар. Кем де каткырып ийди.

— Кёрзёгёр — маанылу! Колында маанылу.

— Унчукпа! — деп, катуланып база бир юн айтты.

Энези колдорын элбеде дьая берди...

— Христостын' учун— уксагар! Слер ончогор — кёёркийлерим... Ончогор менин' дьюректюлерим... Коркубай кёрюгер, — бу не болуп туру? Телекей юстюнде балдар, бистин' каныбыс, чындыктын' кийининен' барып дьат... — Ончобыска керек чындыктын' кийинен'! Слерге ончогорго, балдарыгарга дьайым дьадын эдерге, бойлорын кыйынду кюч дьолго беринди... дьарык кюндер бедрегилеп дьат. Ёскё дьадын керектенгилеп дьат, чындыкту, дьарамыкту... Ончозына дьакшы эдерге турулар.

Онын' дьюреги тюкюлдеп, кёксинде тапчы болды, тамагында дезе кургак, изю болды. Онын' терен' кёксинде дьаан сююштю, неле немени ончозын койдонып турар сёстёр бюдюп, онын' тилин алдындагызынан' эбек, дьайым эдип кёдюрип турды.

Ол кёрюп турды — улус онын' айткан сёзин угуп, ончозы унчукпай турдылар; ол билип турды — оны тапчылада, айландыра

курчап алып, улус сананып турганын, онын' ийдези ёзюп турды — эмди ого дьарт болды, ол турган улусты уулынын' кийининен' Андрейдин', база анан' да ёскёлёринин' кемди солдаттардын' колына берип ийеле, дьан'ыскан артыргызып койгондорды кийининен' ийер кююни бар болды.

Айландыра турган бюркектю кичемелдю дьюстерди айландыра кёрюп, ол дьымжак кючле анан' айдып турды:

— Бистин' телекей юстюндеги балдарыбыс сюгюнчилю кюндерге барып дьат, — олор ончолордын' учун, Христостын' чындыгынын' учун туружып, база — бисти калдьууладып, буулап, бисти буугылап турган калдьуларыстан', мекечилеристен' ачап — дьутпаларыстан' туура барып дьат! Менин' дьюректюлерим, олор бастыра албатынын' учун туруп чыктылар, бистин' ол дьиит кандарыбыс, олор бастыра телекейдин' учун, бастыра ишмекчи улустын' учун туруп чыктылар... Олордон' ыраагылабагар! Дьана тюшпегер, балдарыгарды дьан'ыскандыра артыспагар, ол дьолло кожо барыгар. Бойыгарга ачыныгар... Уулдарыгардын' дьюректерине бюдюгер — олор чындык бюдюрди, онын' учун бойлоры ёлгюлеп дьат. Бюдюгер олорго!

Онын' юни туна берди, онын' кючи чыгып, ол бутбажына турбай барды, кем де оны колтыктап алды.

— Кудайдыйын айдып дьат! Кудайдын' улузы, дьакшы улузыбыс! угугар! — Кем де кюйбюдюлю тунгак кыйгырды.

Бирюзи ачынып айтты.

Ба-таа канайда кунугып дьат.

База бирюзи дьёптёнбёй, оны шоодып айтты:

— Ол бистин' учун араай ёлбёй турган эмес, бисти, тенектерди, согуп дьат — билзен', оны!

Чого турган улустын' юстюне чичке кюйбюдюлю юн угулды.

— Крестюлер! Менин' ак сагышту — Митям, — нени этти? Ол бойынын' сююп турган нёкёрлёринин' кийининен' барды... Ол чын айдып дьат, — ненин' учун бис балдарыбысты таштап дьадыбыс? Олор биске не дьаман эткен?

Энези ол сёстёрдён' тыркыража берди, каруузын араай ыйлап берди.

— Айылын'а дьан, Ниловна! Бар, энем! шыралап калган'! — деп, Сизов юнгюр айтты.

Ол куп-куу болды, онын' сагалы таакырап калып тарбан'дап турды. Ол кенетийин ле кабагын тююнип, ончозын соок кёслё кёрёлё, бастыра сынын тюзедип ийеле, дьарт айтты:

— Фабрикада менин' Матвей деп уулым базырылып калган, — слер билеригер. Дье ол тюрю болгон болзо не — мен оны олорло кожо, олордын' кийининен' бойым ийер эдим, — бойым айдар эдим, сен, Матвей, бар! Бар, ол — чындык, ол — акту неме!

Ол айдып турган сёзин юзюп ийеле, унчукпай барды, онча-лары бюркек унчукпай туурды, кандый да дьаан, дьаан'ы, дье олорды коркутпай турган немеле ийдегилеп турды.

Сизов колын кёдюреле, сарбан'дадала, онон' эрмегин узатты:

— Карган кижи куучындап дьат,—слер мени билеригер! Одус тогус дьыл мында иштеп дьадым, бежен юч дьыл дьердин' юстюн-

де дьюрюп дьадым. Менин' ак сагышту, керсю, уулчак дьеенимди бюгюн база апаргылады. База алдында базып отурган болгон. Власовко коштой, — сыран'ай маанынын' дьанында болгон...

Ол колын элбен'дедип ийеле, эн'чейип онон' энезинин' колынан' тудала айтты:

— Бу юй кижи чын айтты. Бистин' балдарыбыс акту, керсю дьадынла дьадарга дьат, бис дезе олорды таштап ийгенибис, — олордон' сала бергенибис, андый! Бар, Ниловна...

— Слер менин' балдарым! — деп ыйлашка тижип калган — кёстёриле ончозын адьарып, энези айтты.

— Балдарга — дьадын-дьюрюм, олорго ок дьедер!...

— Бар, Ниловна! Ме агажын'ды ал — деп, Сизов, ого маанынын' сабынын' сыныгын берип айтты.

Энези дьаар кунукчылду кюндюлештю кёргюлеп турды, онын' шыразына бюдюп, кожо ачыныжып турган табыштан' кююлегени оны юйдеп турды. Сизов унчукпай ла улусты дьолдон' дьайладып турды, олор унчукпайла ичкери туруп берип, бойлоры дьарты дьок энезинин' кийининен' тартып турган кючке багып, бачымдабай ла, онын' кийининен' баргылап дьатты, кыска сёстёрлё араай куучындашкылап турды.

Бойынын' туразынын' воротазынын' дьанына келеле, ол улустар дьаар кая кёрди, маанынын' агажынын' сыныгына таянып алала, бажын эн'илтеле, кюндюлю, араай айтты:

Спасибо болзын слерге...

Ол бойынын' дьадын-дьюрюмин сагыжына алынып, — ого бу дьан'ы сананышты онын' дьюреги тууган чылап кёрюнди, — ол куучындай берди:

Улус онын' магы учун ёлбёгён, болзо, бистин' Исус Христос кудайыбыс дьок болор эди...

Чого турган улус ого унчукпай ла кёргюлеп турды.

Ол база катап улуска бажын эн'илтеле, айылы дьаар кире берди Сизов дезе бажын бёкёйтип алып, онула кожо кирди.

Улус воротанын' дьанына туруп, та нени де куучындашкылап турды.

Онон' бачымдабай таркагылап турды.

ЭКИНЧИ БЕЛЮК

I

Кюннин' арткан дьарымызы, болгон керекти чоокыр туман чылап, ойто сагышка алындырып, сынын ла тынын тапчы койдонып алган чылашка ёдюп калды. Кёскё боро мен'дий офицер секирип турганы керюнип, Павелдин' кызыл-кюрен' дьюзи дьалтырап турды, база Андрейдин' кёстёри кюлюмзиренип турды.

Ол айылдын' ичине базып турды, кёзнёктин' дьанына отуруп, тышкары кёрюп, ойто базып турды, кабагын кёдюреле чочуп, кая кёрюп, сананбайла, нени де бедреп турды. Суузын кандырбай суу ичип турды, кёксиндеги кунугуштын' ла базынчыктын' изю чиригенин, ол суула ёчюрип болбой турды. Кюн тал ортозынан' кезилип калган болды, — онын' баштапкы дьарымызында дьаан учур болгон, эмди ол учурдан' онозы агып ёдюп калды, онын' алдында дезе кунугушту ээн турды кандый да билдирюзи дьок сурак элбен'деп турды.

— Эмди не болор?..

Корсунова келди. Ол колдорын сарбан'дадып, кыйыгырып, ыйлап, ойто кёкюп, буттарыла тепкилеп, нени де алдырып берер болуп, база кемге де кекенип турды. Ол онозы, энезинин' кююнине тийбей турды.

— Э-э! — деп, энези, Марьянын' кыйгылу юнин угуп турды. — Албатыга канайда кадалгылап ийген! Фабрика бастыра туруп чыкты, бастыра!

— Андый, андый! — деп, бажын дьайкап энези араай айдып турды. Дье кёстёри дезе ёдюп калганын дьылыш дьок. Пашала, Андрейле кожо сала берген немени кёрюп турды. Ыйлаарга ол болбой турды, — дьюреги дьуурыяла кургап калды, эриндери база кургап калды, оозында чык дьетпей турды. Колдоры тыркыражып, белиндеги терези оок тыркырашла тыркырап турды.

Эн'ирде жандармалар келди. Энези олорды кайкаш, коркуш дьок уткуп алды. Олор табышту кирип келди, олор сюгюнчилю. энчю болды. Сары чырайлу офицер тижин ырсайтып туруп айдып турды:

— Дье, кандый дьадыгар? Бис ючинчи катап дьолугыжып дьадырыбыс па, а?

Энези эриндерин кургак тилиле дьалап, унчукпай турды, офицер кёп куучындап, юредюлю неме айдып турды, ого онызы дьара-

мыкту болуп турганын энези билип турды. Дье онын' сёстёри ого дьетпей турды, ого шакпырт этпеди.

— Сен бойын' бурулу — энези уулын'ды кудай ла кааңды кюндюлеерге юредип болбогон'до, сен кандый эне — деп, офицер айдарда, ол эжиктин' дьанында туруп, ого кёрбёй, тунгак юниле айтты:

Андый балдар биске дьаргычылар. Бис олорды андый дьолго дьан'ыскандыра таштап ийген учун олор бисти чынла бурулап салар.

Неме дедин'? — деп, офицер кыйгырды.

— Тын'ыда айт!

— Мен айдып турбай: балдар бистин' дьаргылачылар! — деп, бойы юшкюрип, база катап айдып берди.

Ол туштa офицер, та ненин' керегинде тюрген, калдьуулу куучындай берди, дье онын' сёстёри айландыра куюндалып, энезине тийбей турды.

Понятой Марья Корсунова болды. Ол энезинин' дьанында туруп, ол дьаар кёрбёй турды, качан онон' офицер, кандый-кандый сурак сураарда ол бачымдан туруп офицерге дьабыс мёргюп айдып турды.

— Билбей дьадым ваше благородие! Мен юредю дьок кижи, бойым саду эдип тургам, бойымнын' тенегиме нени де билбезим...

Дье, унчукпа! — деп, сагалып кыймыктадып, офицер дьакып турды. Ол бажырынып, ого билдирбей чукурук кёргюзип, энезине шымыранып турды:

— Ме-ме, мыны тиштеп ий!

Ого Власованы тинтизин деп дьакылта бергиледи. Ол кёзтёриле дьумуп офицер дьаар кёстёрин тостойып алып, коркуп айтты:

— Ваше благородие мен оны эдерге билбейтем!

Офицер будыла тееп, кыйыгырып ийди. Марья кёстёрин тёмён эделе, энезине араай айтты:

— Канайдар база, — топчыларын'ды чеч, Пелагея Ниловна...

Оны тимзенип, онын' платьязын тудуп кёрюп, дьюзи кызарып, шымыранып турды:

— А калак, ийттерди а?

Сен анда нени куучындап турун'? — деп, катуланып офицер кыйгырды, бойы дезе оны тинтип турган толыгы дьаар кёрюп ийди.

— Юй улустын' керек керегинде куучындажып, дьадыбыс, ваше благородие! — деп, бойы коркуп Марья кимиренип айтты.

Качан офицер протоколго колын салзын деп энезине дьакылта берерде, ол билбес колыла, чазынга семис, дьалтырап турар дьаан буквaларла бичип салды: «Ёскюс артып калган ишмекчи кижинин' эмегени Пелагея Власова».

— Сен нени бичип койдын'? — Оны кайдатан? — деп, дьюзин дьескинчилю булгуйтып, онон' каткырынып офицер айтты:

— Ан'дар...

Олор дьюре берди. Энези кёзнёктин' дьанына туруп, тёжине колдорын салып ийеле, кёстёрин дьумбай нени дье кёрбёй, кабактарын бийик кёдюрип алала, узак озо кёстёп турды. Эриндерин

дьаба тудуп, дьаак сёёктёрин тын'ыда тиштенип аларда, тиштери ачыжа бергенин билинди. Лампадагы керосин божоды, оды тарсылдап ёчюп турды. Ол оны ёчюрип ийди, бойы каран'уйга артып калды Эрикчилдю сананбазынын' боро булуды, онын' дьюрегинин' согултазына кюч ёдюп, онын' кёксин толтырып ийди. Ол узак турды — кёстёри ле буттары чылады. Марья кёзнёктин' алдына келеле, калан'ы юнле кыйгырып турганын укты:

— Пелагея! Уюктап дьадын' ба? Ырыс дьок менин' шыралачымды сени, — уюкта!

Энези чечинбейле тёжёгине дьада берди, онон' удабай ла терен' кёёлмёккё тюже берген чилеп, уур уйкуга кире берди.

Ого тюш дьеринде город дьаар баратан дьолдо састын' кийининдеги сары корум керюнди. Оролор дьаар тюжюп турган дьардын' кырында, кумак алып турган дьерде, Павел туруп Андрейдин' юниле кожон'доп турды:

— «Туругар кёдюрилигер, ишмекчи албаты...» —

Ол бойы корумдардын' дьанында, дьолло базып отуруп, алаканын ман'дайына салала, уулы дьаар кёрюп турды. Кёк тен'еринин' дьаркынына уулынын' сыны дьарт, илее кёрюнип турды. Ол онын' дьанына бараргa уялып турды, — ненин' учун дезе, ол чинези дьок, онон' колында база бала тудунган болды. Анан' ары барды. Дьалан'да балдар мечик ойноп турды, олордын' тоозы кёп болды, мечиги дезе кызыл. Колындагы балазы, онын' колынан' ол балдар дьаар блаажып юнгюр ыйлап турды. Ол балазына эмчегин береле, ойто бурулды, корумда дезе дьыдаларын ого улагылап алган солдаттар турды. Ол тюргендеп дьалан'нын' тал ортозында турган апагаш, дьен'ил, сыран'ай ла булуттардан' тудуп койгон сюреен бийик церквенин' дьанына дьюгюрди Анда та кемнин' де сёёгин дьуup турды, онын' межиги дьаан, кара, эжигин туй какпактап койгон болды. Абыс ла дьякон церквенин' ичиле, ак риза кийип алып, кожон'доп баскылап турды:

— «Христос ёлгёнинен' тирилип турды...»

Дьякон кадилалап, ого бажын эн'илтип, кюлюмзиренип турды, онын' чачы дьарык дьеерен дьюзи сыран'айла Самойловтын' дьюзи ошкош сюгюнчилю болды. Церквенин' бийик куполынан' элбек, коларткыш ошкош кюннин' дьаркыны тюжюп турды. Эки клиростын' экилезинде уулдар кожон'доп тургулады:

— «Христос ёлгёнинен' тирилип турды...»

— Алыгар олорды! — деп, абыс кенетийин кыйгырды. Церквенин' тал ортозына тура берип, онын' кийип алган ризазы дьоголо берди, дьюзинен' дезе буурайып калган кату сагалдар чыгып келди. Ончозы качып дьюгюрди, дьякон база дьюгюрди, колындагы кадилазын туура таштап ийеле, хохол чылап бажынан' тудунып алды. Энези балазын улустын' будынын' алды дьаар ычкынып ийди. Олор дезе коркунганду, ол баланын' дьылан'аш эди тёмён кёргюлеп, оны ыраада эбирип баргылап турды, ол дезе тизеленип турала, олорго кышкырып турды:

— Баланы таштабагар! Оны алыгар деди.

—«Христос ёлгёнинен' тирилип турды...» —

Деп, хохол колын белине дьюктенип алып, бойы кюлюмзиренип кожон'доп турды.

Ол тёмён бёкёйёлё, балазын ёрё алып, тёсту абранын' юстюне отургузып койды. Ол абрала коштой Николай табына базып, каткырып айдып турды.

— Меге уур иш бергиледи...

Оромнын' ортозы балкашту болды, туралардын' кёзёктёринен' улус бажын чыгаргылап алып, сыгырып, кыйыгырып, колдорын сарбан'даткылап турды. Кюн аяс болды, тен'еридеги кюн дьарык тийип турды, дье кёлёткё дезе кайда да дьок болды.

— Кожон'догор эдьежим—деп, хохол айдып турды.—Андый дьадын-дьюрюм! — Бойы бастыра юндерди бойынын' юниле бюркеп кожон'доп турды. Энези онын' кийининен' барып дьатты; кенетийин тескериледи, онон' тюби дьок терен'ге тюже берди, терен' оро ого коркудулу уткуул кююлеп турды...

Ол бастыра бойы тыркыражып туруп уйгунып келди. Та кемнин' де аткакту, уур колы онын' дьюрегин тудуп алып, калдьулу ойноп, оны араай былчып тургандый болды. Фабриканын' кююлежи кыялта дьок турушту кююлеп, ишке кычырып турды, ол, бу экинчи кююлеш болор деп шююди. Туранын' ичинде дьер сайын чачылып калган бичиктер дьатты, ончо немелер дьеринде эмес, коскорылып калган, пол кирленип калган болды.

Ол уйкудан' турала, дьюзин дьунуп, кудайга бажырбай ла айылынын' ичин дьуунатты. Кухняда онын' кёзине кызыл бёстю агаш тушташтыы, ол оны кююн-кюч дьок колына алала, печкенин' алды дьаар сугуп ийерге сананды, онон' юшкюреле, маанынын' юзюгин анан' сууруп алала, кызыл бёсти дьазап бюктейле, карманына дьажырып койды, аларын дезе тизезине тудуп талортозынан' сындырала, шестоктын' алдына чачып ийди. Онон' кёзнёктёрди ле полды соок суула дьунала, самовар азып койды, онон' кийинип алды. Кухнянын' кёзнёгинин' алдына отуруп алды, онын' алдына дьан'ы сурак турды:

— Эмди нени эдер? — деп, сананды.

Кудайга бажырбаганы сагыжына киреле, кудайдын' сюрлеринин' алдына бир канча секунд турала, база катап отуруп алды — онын' дьюрегинде кан болды.

Кандый да башка тымык болды, кече улус тышкары он'ы дьок кышкырганынан', бюгюн айылдарында дьажынып калып, унчуклабай, кечеги ёткён кюннин' учурын санангылап тургандый болды.

Кенетийин ого бир катап дьаш тужунда кёргён дьурук сагыжына кирип келди: Заусайлов деп господалардын' эски садында кою чечектерле ёзюп калган дьаан буунты болгон, боро кюски кюнде ол буунтынын' дьанына ёдюп отуруп, онын' тал ортозында кеме кёрюп ийген. Буунты кап-кара, тымык турды, кою сары дьалбырактарла чюмденип калганы кара суунын' юстюне дьапшырып койгон немедий болды. Кёгюлтирим суунын', чалдыгып калган дьалбырактардын' ортозында кыймыктабай, дьан'ыскан, кеменин' эшчизи дьок, кайык агажы да дьок, кыймыгы дьок билинбес тюбек ле терен' ачу — корон эзинделип турды. Энези суунын' куюзында узак сананып турды — бу кемени суунын' дьаказынан' кем ийде

салып ийген, ненин' учун иӈде салган? — ол ло кюнде Заусайловтордын' приказчигинин' эмегени сууга калып ийген деп, угулган. Ол кичинек сынду, дьаантайын ла таакырап калган кара чачту, тюрген базытту эмеген болгон.

Энези колыла дьюзин сыймап тудуп ийди, онын' сагыжы кюйбюденип ойто кечеги ёткён кюннин' учурына кёчти. Оны сананып ол узак отурды, аякта сооп калган чайына кёрюп алала, сагыжында дезе кандый-кандый керсю, чюми дьок кижиге дьолугып, онон' кёп неме сурап угар кююни бар болды.

Онын' кююнине болуп келгендий учуражып, тал-тюштин' кийин инде Николай Иванович келди. Энези оны кёрюп ийеле, кюйбюдеп барды, онын' эзендешкенине каруузын бербей, ол араай куучындай берди:

— Э калак, слер тегин ле дьерге келдигер! Чебер дьок неме эмтир! Слерди кёрзё, туткулап алар ийне...

Энезинин' колынан' тын'ыда тудуп эзендежип, ол шили кёзин дьазап турды. Онон' бойынын' дьюзин онын' дьюзине дьуук тудуп алып, бачымду сёстёрлё ого айдып берди:

— Кёрзёгёр, мен Павелле, Андрейле сюмележип алгам: олорды арестовать эдип ле койзо — эртенгинде мен слерди городтко кёчюрип койор болдым! — ол дьымжак, кичемчилю куучындап турды.

— Слерде тинтю болды ба?

— Болгон. Тинтип коскорып ийгендер. Ол улуста уят та дьок, дьюс те дьок! деп, айтты.

— Олорго уят не керектю! деп, Николай ийиндерин кызынып айдала, онон' ары ол ненин' учун городко дьадатанын' айдып турды.

— Ол эптю кичемелдю сёстёрди угуп, Николай дьаар куу кюлюмзирене кёрюп, онын' дьартап турганын аайлабай, ол кижиге дьалакай бюдюп отурганына кайкап турды.

— Пашанын' андый кююни бар болгон болзо, мен слерге чаптык этпезем...

Николай онын' эрмегин юзюп ийди:

— Ол керегинде сананбагар. Мен дьан'ыскан дьадып дьадым, каадьаа ла сыйыным келип дьат.

— Тегин дьерге калаш дьибезим! — деп, энези санаган сагыжын тын'ыда айдып турды.

— Николай керек болзо — иш табылар! — деп айтты.

Онын' иш деп билгени, ол уулынын' ла Андрейдин' база олордын' нёкёрлёринин' ижи болды, ол сагыжыла ого кожула берди. Ол Николайдын' дьанына дьылала, онын' кёстёрине кёрёлё, сурады.

— Табылар ба?

— Менин' айыл-дьуртым кичинек, бойдон' кижинин' дьуртты эмей...

— Мен айыл-дьурт керегинде сурап турган эмес! — деп, энези араай айтты. Онын' сурагын аайлабай, оны унчуктырбай койгонын билип, ол кунукчыл юшкюрди. Ол каралга кёзиле кюлюмзиренип, санаркаганду айтты:

— Слер Павелге дьолугар тужунда, ол бир газет керегинде

сурагылап турган крестьяндардын' адрезин онон' алган болзогор, дьакшы болор эди...

— Мен олорды билерим! — деп, энези сюгюнчилю айтты. — Таап аларым, нени ле дьакызагар ончозын эдип койорым. Мен дьажытту неме апарып дьатканымды кем билетен? Кудайга баш, фабрикагада апарып туратан эдим!

Ого кенетийин, дьолло белинде дьюктенчиктю, колында агашту, деревнелердин' агаштын' дьаныла ёдюп кайдар да барар кююни бар болды.

— Слер, кёёркий ол керекке мени лаптап койзогор, мен слерди сурап турум! — деп, айдып турды. — Мени кайдар ла ийзергер барарым. Бастыра губерниялар дьаар баратан дьолдорды ончозын таап аларым! Кыжыла, дьайыла, тенибер болуп ёлгёнчё дьюрерим — анайып дьюрерге дьаман ба, меге? Ол менин' учурым.

Качан ол бойын, айыл-дьурт дьок тенибер болуп, деревне айылдардын' кёзнёгинин' алдына туруп алып, Христостын' учун курсак сурап турганын кёрёрдё, ого кунукчыл боло берди.

Николай онын' колынан' чеберлю алала, бойынын' дьылу колыла сыймады. Онон' часка кёрёлё айтты.

Ол керегинде бис сон'ында куучындажарыбыс!

— Кёёркий! — деди энези. — Балдар биске сыран'ай ла баалу дьюректин' болчогы, бойынын' дьадын-дьюрюмин, тынын кыскангылабай бергилеп дьат, — мен дезе не, мен эне?

Николайдын' дьюзи кугара берди. Ол энези дьаар эрке кёрюп, араай айтты:

— Билеригер бе, мен мындый сёстёрди баштап ла угуп турум...

— Нени айдып болорым мен? — деп, бажын кунукчылду дьайкап кюч дьок колын дьайып, энези айтты. — Мен бойымнын', эне дьюрек керегинде айдып берер сёс билген болзом...

Онын' кёксиндеги ёзюп турган кючке кёдюртип, ёрё туруп келди, онон' кюйбюдюлю сёстин' изюзине бажын калан'дадып турды

—Кёп дьарымызы ыйлагылар эди.. калдьу, уят дьок то улус...

Николай база турды, база катап часка кёрди.

— Айдарда дьёп бюдюп калды ба — слер мен дьаар, городко кёчёригер бе? Энези унчукпай бажын бёкёйтип ийди.

— Качан? Слер бачымдагар! — деп сурайла, дьымжак кошты: — слердин' учун меге тюймедюлю болор!

Энези ого кайкамчылу кёрди, — менде не кереги бар? деп, сананды. Бажын тёмён эдип алып, уятту кюлюмзиренип, ол энезинин' алдында тюн'зюк, каралга турды, тегин кара пиджак, тонду онын' кийими ого ончозы ёскё кижинин' болуп кёрюнип турды...

— Слерде акча бар ба? — деп, кёзин тёмён кёрюп алала, сурады.

— Дьок!

Ол карманынан' тюрген акчанын' кабын чыгарып алала, ого колын чёйюп берди.

— Мегер, мыны алыгар.

Энези кюлюмзирей берип, бажын дьайкап айтты:

Ончозы — дьан'ы аайынча болуп дьат! Акча да баазы дьок! Улус онын' учун тынын дьылыйтып дьат, биске дезе — тегин ле

неме! Слер сыран'ай улуска килеп берерге, оны бойыгар ла тудуп турган неме ошкош...

Николай араай каткырды:

Акча — ол коркушту эби дьок дьаман неме! Качанда болзо, оны аларга да эби дьок, берерге де эби дьок...

Ол энезинин' колын алып тын' тудала, оны база катап сурады:

Дье, слер капшагайлап ийигер!

Дьаантайын чылап, — тымыкту сала берди.

Оны юйдеп салала, ол сананды:

— Бойы андый дьакшы кижи — меге ачыныш бир де неме айтпады.

Ол бойы билбей турды — бу болгон неме ого та дьарабай турган, та оны кайкадып турган?

II

Энези, Николай келип барганынан' онын' айылына тёрт конгон кийининде тергенди. Качан абралу ат онын' эки кайырчагын тартып алып слободкадан' дьалан'га чыгарда, ол кийни дьаар кая кёрёлё, кенетийин билинди. Онын' шыралап ёткён дьюрюминин' кара дьолынын' дьерин ол бажыла таштап дьат. Ол ок дьерде дьан'ы дьеткерле сюгюнюшле толо, кюндерди тюрген дьудуп турган ёскё дьадын дьюрюм башталды. Дьерде, ышка карарып калган кызыл кюрен' дьёргёмёш чилеп фабрика чёйюлип дьатты, бойынын' трубазынан' бийик тен'ери дьаар кёдюрип алган. Ого ишмекчилердин' бир этажту туралары коштонып тургулады, састын' кырында, боро, дьыпшык кичинек каран'уй кёзёктёрине бойы-бойына кунугушту кёргюледи. Ол туралардан' бийиктелип фабриканын' ён'и ошкош кызыл-кюрен' ёёдю церкве турды, онын' шан'ы фабриканын' трубазынан' дьабыс болды.

Энези юшкюреле, мойынын ёйкёп турган кофтазынын' дьаказын дьазап алды.

— Бас, бас! — деп, адын вожозыла юркюдип извозчик шымыранды. Ол, дьажы билдирбес, койкык бутту кижи болды, бажы ла дьюзи он'уп калган немедий, суюк тюкле бюркелип калган, кёстёри дезе он' дьок. Ары-бери дьантын'дап, ол абранын' дьаныла базып отурды, ого кажы да дьанынча бараргa кем дьок болды — сол до дьанынча, он' до дьанынча онызы дьарт кёрюнип турды.

— Бас-бас! — деп, ён'и дьок юниле айдып турды. Балкаш дьаба кадып калган, уур сопокту будын каткынчылу ёрё кёдюрип турды. Энези айландыра адьарып кёрди. Дьалан', онын' тыны ошкош, ээн болды...

Ат, бажын эрикчилдю дьайкап, кюн дьылыдып койгон терен' кумакка базып турарда, ол араай шалырап турды. Дьаман тёгёттёп койгон сынык абра кыдьырап турды, ол кыдьырап тозынла кожо кийининде артып калып турды...

Николай Иванович городтын' тыштында дьатты, ээн улицада, эскиргенинен' булгайып калган, боро эки этаж турага коштой тудуп койгон, ногоон, кичинек флигелде. Флигелдин' алдында кою

сад турды, юч кып квартиранын' кёзнёктёри дьаар сиреньнин', акациянын' саптары, дьаш аспактын' мён'юн дьалбырактары кёрюп турды. Комнаталарда тымык, ару болды, полдо дьурукталып кёлёт-кёлёр табыш дьогынан' тыркыражып турды, стенелере полкалар чёйюлип калган турды юстюнде тапчы этире тургускылап койгон бичиктю, база кандый да соок чырайлу улустын' сюрлерин кадап койгон турды.

— Слерге мында эптю болор бо? — деп, Николай сурады. Ол энезин кичинек кыпка кийдирип койды. Онын' бир кёзнёги садка, бирюзи ёзюп калган кою ёлён'дю эжикке болды. Бу кыпта база бичиктю шкафтар, полкалар тургулады.

— Мен онын' ордына кухняда болзом! Кухняда ару, дьарык... деп энези айтты.

Энезине Николай та немеден' де корко бергендий кёрюнди. Качан ол энезин эпсинбей, кемзинип сюмелеп турарда, энези дьёптёнё берди, — ол дезе кенетийин сюгюне берди.

Туранын' бастыра юч комнаталардын' ичи кандый да тынарга дьакшы, дьен'ил башка тыныш — кейлю болды. Дье кижинин' юни алдынан' ла дьабызап, стенеден' кезе кёрюп, амыр сананып тургаыына шакпырт этпеске, тын' куучындар кююни дьок болды.

— Чечектерди сугарар керек! — деп, кёзнёктин' бозогозында турган чечектю кёёштин' тобырагын тудуп кёрёлё, энези айтты.

— Ээ-ээ! — деп, айылдын' ээзи бойын бурулагандый айтты.— Мен, билеригер бе, олорды сююп дьадым, дье олорго берижерге бош дьок...

Энези Николайдын' кийининен' шин'жилеп кёрюп туруп, ол ого айландыра турган неме, ёскё немедий эптю, айылынын' ичине, база чеберлю базып турганын кёрди. Бир-бир немеге кёрёрдё, дьюзин ого дьаба дьууктадып турды, онон' он' колынын' чичке сабарларыла шил кёзин дьазап, кёзин дьумуп, юн чыгарбазынан' ого солун болуп турган немеге суракту кёрюп турды. Кезикте бир-бир немени алып дьюзине дьуук тудуп кичемчилю кёзиле кёрюп турды, — ол бу комнатага энезиле кожо кирген немедий болды, ого ончозы ла таныш эмес, юренбеген немедий кёрюнди. Ол онын' андыйын кёрюп ийерде, энези кенетийин бойын айылында немедий бододы. Ол Николайдын' кийининен' базып дьюрюп, кандый неме кайда турганын темдектеп, бу дьадыннын' кебери кандыйын сурап турды, Николай бойын бурулап тургандый кижинин' юниле айдып турды, этсе де, кижинин' эдижиле этпей турганын билип, дье анан' артык эдип билбезимди канайып ийер деген чилеп турды.

Чечектерди сугарала, пианинанын' юстюнде чачылып калган ноталарды аайынча эптеп салала, самоварга кёрёлё, темдектеди:

— Арчып салар керек...

Ол бозорып калган самовардын' юстюле сабарын дьыжа тудуп, сабарын кёзине дьуук экелип, соок кёрди. Энези эркелю кюлюмзиренди.

Качан ол уюктаарга дьадып аларда, онын' сагыжына бойынын' ёткюрген кюни кирди, ол туштa, ол дьастыктан' бажын кёдюреле кая кёрди. Бойынын' дьажына, ёскё кижинин' айылында дьаткаиы бу болды, дье ого эби дьок болбоды. Ол Николай керегинде

кичееп, сананып турды, онын' кююнине канайып-канайып ла дьакшы эдейин, онын' дьадын-дьюрюмин дьылыдып турар кандый-кандый эрке неме эдейин деп турды. Ол Николайдын' эби дьогы, каткынчылу неме эптежип болбозы, кандый ла немеден' ыраап турары, онын' дьарык кёзинде кандый да дьаш баланын' кылыгы кёрюнип турганы, энезинин' дьюрегине тийип, ол ого ачынып турды. Онон', онын' сагыжы, ойто уулында токтоп тура берди, эмди онын' алдында, база катап баштапкы май дьайылып алган турды, бастыра бойы юниле кийинип, дьан'ы шююлте сагышла — канатанып алган. Ол кюннин' ачу короны, сыран'ай ла бойы ошкош башка болды, — ол баягы, бир кижинин' бажына тын', табыш дьок дьудрук тийгенде, бош дьер дьаар бёкёйё беретен чилеп, дьер дьаар бёкёйбеди, ол карын дьюректи кёп уколло юйтеп, оны араай чугулдандырып, онын' корчойып калган белин тюзедип турды.

— Телекейде балдар баргылап дьат — деп, энези сананып турды, бойы дезе городтын' ого таныш эмес тюндеги дьадыннын' табыжына тын'дап турды. Ол табыш садтардын' — дьалбырагын шалырадып, ачык кёзнёкке келип, дьылгылап кирип турды, олор ыраактан' кугарып, арып калган учкылап келип, туранын' ичине араай ёлгюлеп турды.

Эртен тура эрте, ол самоварды арчыйла, оны кайнадала, аяк-казанды табыш дьок тургузып койоло, кухняга отуруп, Николайдын' уйгунарын сакып отурды. Николайдын' дьедюли угулды, ол эжиктен' кирип келди, бир колында шили кёзин тудуп, бир колыла дезе тамагын бёктёй тудуп турды. Онын' эзендешкенинин' каруузын береле, энези самоварды кайнадарга апарды, Николай дезе дьерге сууды чачып, самынын, тижинин' щетказын дьерге тюжюрип, бойына арбанып дьунуна берди.

Чай ичип отурарда, ого Николай айдып берип турды:

— Мен земский управада кичинек кунугушту иш иштеп дьадым — бистин' крестьяндар канайып дьоксырап турганын кёрюп дьадым... онон' кюлюмзиренип, буруланып, база катап айтты:

— Ачанага арыктап калган улус, кюнге дьетпей ёлгюлеп дьат, кюч дьок балдар чыгып, кюскюдеги чымыл чылап, ёлгюлеп дьат,— бис оны ончозын билерибис, неден' улам болгонын база билерибис онын' керегин кёрюп, дьал алып дьадыбыс, анан' ары бир де неме дьок...

— Слер не кижи — студент пе? — деп, энези сурады.

— Дьок, мен юредючи. Менин' — адам — Вяткада, заводтын' башкаручызы, мен дезе юредючи болорго бардым. Деревнеде мен крестьян улуска бичиктер берип турган учун, мени тюрмеге отрургыскылады. Тюрменин' кийининде — бичиктер садып турган лавканын' садучызы болуп иштегем, дье — бойымды чебер док тудуп турала, база катап тюрмеге киргем, онын' кийининде—Архангельск дьаар ссылкага ийген. Анда мен губернаторло база дьарашпагам, мени ак талайдын' дьаказы дьаар деревнеге ийгилеген, мен анда беш дьыл дьаткам.

Онын' куучындаганы дьарык, кюн тийе берген комнатада энчилю, тюс угулып турды. Энези андый истояларды кёп угуп дьюрди, дьан'ыс качанда аайлабай дьюрди,—улус ол керектерин бойы-

ның' дьюрюминде качанда болзо, ошкош ло болотон немедий — амыр—энчю айдып, бергилеп дьатты.

Бу кюн менин' сыйыным келер! — деп, Николай айдып берди.

— Кижиге барып койгон бо?

— Ёбёгёни ёлюп калган. Онын' ёбёгёни Сибирге ссылкага ийилген кижи болгон, дье ол качкан, анан' границанын' ары дьанында дьадып чемет оорудан' ёлгёнинен' бери эки дьыл болуп барды.

— Ол слерден' кичинек пе?

Менен' алты дьаш дьаан. Мен ого кёп неме эдип берер учурлу. Ол келзе, онын' ойногонын уксагар, бу онын' пианиназы... Мында тегин де, онын' немелери кёп, бичиктер дезе — менийи...

— Ол кайда дьадып дьат?

— Дьер сайын! — деп, кюлюмзиренип Николай каруузын берди. — Ол, дьалтанбас кижиле керектенип турган дьерде болотон.

— База — бу керекте ок по? — деп энези сурады.

— А база! — деп Николай айтты.

Николай удабайла ижине сала берди, энези дезе ол керек — керегинде санана берди, ол кюннюн'-кюнге кайрал дьок улустын' иштеп турган немеге ол бойын, ол улустын' алдына, тюннин' чазында кырга табарышкандый бодоп турды.

Талтюшке дьеткелекте, кара платъялу, дьараш сынду юй кижи келди. Качан ого энези эжикти ачып берерде, ол полго кичинек сары чемоданын таштап ийип, Власованын' колынан' тюрген тудала сурады:

Слер Павел Михайловичтин' энези бе, андый ба?

— Ээ — деп, онын' бай кийинип алганын кёрёлё, энези кемзине берди.

— Мен слердин' кеберигерди мындый ла деп, сагыжыма эн'илтип турдым!

Слер онын' айылында дьадарыгар деп, меге карындажым бичиген — дейле юй кижи, кёрюнёштин' алдына туруп алала, шляпа — бёрюгин сууруп салды. — Бис Павел Михайловичле надьы болгонывстан' удай берди. Меге ол слер керегинде куучындаган.

Онын' юни тунгаксу, табына куучындап турды, дье кыймыктанарда тюрген, тын' болды. Дьаан сур кёстёри дьарык, дьажытту кюлюмзиренип турды, чыкпыттарында дезе чичке дьууруктар чийилгендий болды. Дьабыс дьиткезинде дезе, буурайган чачтар мн'юнделип турды.

— Аштап турум! Эмди бир аяк кофе ичип ийген кижи деп айтты.

— Эмди ле мен кайнадып берерим! — деп айдала, энези шкафтан' кофейникти алып туруп, араай сурады: — Паша мен керегинде база куучындап туратан ба?

— Кёп куучындап дьат...

Ол карманынан' кичинек — тере портсигар чыгарала, папиросказын кюйдюреле, айылдын' ичине ары-бери телчип туруп сурады:

— Слер онын' учун тын' коркуп дьадыгар ба?

Спирттин' лампазынын' дьалбыжы канайып кофейниктин' алдында кёгёрип, тыркыражып турганын кёрюп, энези кюлюмзиренип турды. Онын', баягы юй кижинин' алдына кемзинип турганы, эмди сюгюништин' терен'инде дьоголып калды.

— Айдарда ол, менин' керегимди айдып берип туратан туру не, дьараш эркемди сени! — деп, энези сананып турды, бойы дезе табына айдып турды: — Дье — дьен'ил эмес ле, — мынан' озо болгон болзо, онон' коомой болор эди, — эмдигизин мен билерим — ол дьан'ыскан эмес.

Онон' юй кижинин' дьюзине кёрюп туруп сурады:

— Слердин' адыгар кем?

— Софья! — деп, айдып берди.

Энези оны шин'жилю адьыктап турды. Бу юй кижиде кандый да тон' ёткюре омок, бачымду неме бар болды.

Кофени тюрген ууртап, ол бюдюмдю айдып турды.

— Керектю ле деген неме, олор тюрмеге узак отурбас болзо дьакшы, капшагай олорды судтагылайтан болзо кайдат! Ссылкалап ла салза — бис удабай ла Павел Михайловичти качыртарыбыс, — ол мында керектю.

Энези бюдюми дьок Софья дьаар кёрди, ол дезе кёзиле, папиросказынын' когын таштап ийер дьер бедиреп, онон' чечектю банканын' тобрагына сугуп ийди.

— Анан' чечектер юрелип дьат! — деп билбей калган энези айтты.

— Дьаманым таштагар! Николай база бу керекти меге дьаантайын темдектеп турат! — деп Софья айтты. Онон', кокты банкадан' алала, кёзнёктен' чыгара таштап ийди.

Энези ого кемзинип кёрёлё, бойын бурулагандый айтты:

— Слер менин' дьаманым таштап ийигер! Мен тегин сананбай ла айдып ийдим. Мен слерди юредерге болбозым?

— Ненин' учун юретпейтен, мен шалбыр кижи болуп тургамда! — деп ийинин кызынып ийип, Софья айтты. — Кофе белен бе? спасибо болзын! Ненин' учун дьан'ыс аяк? Слер ичпейтенигер бе?

Кенетийин ле энезин ийиндеринен' тудуп, бойы дьаар дьуукталып, кёстёрине карап кёрюп, ол кайкамчылу сурады:

— Чын ла слер уялып турган болзогор?

Энези кюлюмзиренип туруп каруузын берди:

— Мен слерге дьан'ысла тан'кынын' когы керегинде айттым, слер дезе мени уялып туругар ба деп, — сурап дьадыгар!

Онон', бойынын' кайкап турганын дьажырбай, ол сурап турган неме чилеп куучындай берди:

— Кечеле слердин' айылга келгем, бойымды дезе сыран'ай айылымда неме чилеп тудуп турум, — неден' де коркубай нени ле айдайын дезем айдып турум.

— Андый болор керек! — деп Софья айтты.

— Менин' бажым айланып дьат, мен, сыран'айла — бойыма-бойым ёскё кижи немедий — деп, энези эрмегин узадып турды. — Озодо бойынын' бир сананганын айдар тужунда, онын' дьанына тийдинип албай бир канча базып дьюретен', эмди дезе — сананганы дьаантайын ачык, озодо сананарга дьалтанатан немени, эмди кенетийин ле айдып турадын'...

Софья база катап папироска тартты, унчукпайла, эркелю, бойынын' сур кёстёриле энезинин' дьюзин дьарыдып турды...

— Слер — качыш эдер деп, айдып дьадыгар? Качкын болуп,

канайып дьадар ол? — деп, оны чакпындадып турган суракты энези тургусты.

— Онызында кем дьок!—деп, бойына база кофе уруп, Софья каруузын берди.—Ёскё качкындар чылап ла дьадар... Мен, дьан'ыла база андый бир кижиге дьолугала, оны юйдеп салдым,—база бойы керектю, баалу кижи, — беш дьылга ссылкалаткан болгон, ссылкада юч дьарым ла ай дьаткан...

Энези ого узада кёрёлё, онон' кюлюмзиренип, бажын дьайкап, араай айтты:

— Дьок, бу баштапкы Майдын' кюни, мени уужап койгон эмтир! Меге кандый да эби дьок, сыран'айла эки дьолло барып дьаткан немедий: кезикте ончозын дьарт аайлап турган немедий, кезикте, кенетийин туманнын' ортозына кире берген немедий. Дье, бу, эмди мен — слерди кёрюп турзам — слер, барыня — ол керекти иштеп турган эмтиригер... Пашаны да билип, — оны кижиге бодоп, кюндюлеп дьадыгар, онын' учун спасибо слерге...

— О, карын слерге спасибо! — деп, Софья каткырынды.

— Мен не? Оны ол керекке мен юреткен эмезим! — деп, энези дьаан тынып айтты.

Софья тан'кызынын' когын бойынын' табагына салып койды, бажын силкип ийерде, онын' кою, алтын чылап мызылдап турган чачтары белине дьайыла берди, онон' ол куучындаганча сала берди:

— Дье, меге бастыра дьаранчыкту кийимди суурар ёй дьетти деди...

III

Эн'иргери Николай келди. Ажангылады, ажанып отурарда, Софья каткырып туруп, ссылкадан' качып келген кижиге дьолугала, оны канайып дьажырганын, ол кижи бойын канайда каткынчылу тутканын, база бойын бастыра улустарды шпиондор деп кёрюп, канайда коркуганын айдып берип турды. Онын' юнинде, баягы — бир, ишмекчи уур иш бюдюрип ийеле, бойын мактап — оны дьарамыктанып тургандый немеге тюн'ейлеш неме бар болды.

Эмди ол элбек, ден'ил, боро ён'дю платья кийип алган болды. Бу платьяны кийип аларда, онын' сыны алдындагызынан' узун, кёзи дезе карара бергендий, кыймыктанары алдындагыззынан' амыр немедий болды.

— Сеге, Софья, база юстине иш кожуп алар керек болуп дьат. — деп, Николай ажаныштын' кийининде куучындай берди. — Билерин' бе не, бис деревнеге база газет чыгарар деп неме тапканыбыс, дье андагы ол улусты арестовать эткенинен' бери улусла табыжып — тил алыжатаныбыс юзюлди. Дьан'ысла бу, Пелагея Ниловна бойынын' мойынына алынып, газеттер таркадатан кижини канайып таап алатанын биске айдып берер. Сен онула анар барзан' — дьан'ыс — капшагай барар керек.

Софья, папиросказын тартып, кем дьок! — деди. Баралыктар ба, Пелагея Ниловна?

— Дье баралыктар...

— Ыраак па, мынан'?

— Бир сегизен версте бар...

— Макалу... Эмди мен ойнойын, слер кандый, Пелагея Ниловна, кожон'ды угарга эмеш чыдажатан бедигер?

— Слер мени сурабагар, — мени мында дьок немедий бодозогор! — деп, диваннын' толыгына отуруп тура энези айтты. Карындажы ла сыйыны оны бойынын' кижизи чилеп шин'жилеп кёрбёй турганын энези кёрди. Дье канайда да, анайда боло берип турган, ол сюреле олордын' куучынына кириже берип турар, олор оны билдиртпезинен' ле куучынына тартып турды.

— Дье ук, Николай! Бу — Григ.[1] Мен бюгюм экелгем... кёзинёктёрди дьаап ийзен'.

Ол ноталарды ачала, сол колыла клавиштарга тын' согуп ийди. Кылдар кою, дьараш сарнап кожон'догылай берди. Терен' юшкюрип, ого база бир, кою юндю нота урулды. Он' колынын' сабарларынын' алдынан', дьарык кан'ырап, башка мызылду кылдардын' табыжы тюймеендю ююрле уча берди, дьайкана берип, коркуган кучыяктар чылап, дьабыс юндю, кара ноталардын' ён'инин' юстюнє бёёлдёнгилей берди.

Эн' баштап ол юндер энезин кюйбюдетпей турган, онын' дьайылып турганында энези дьан'ысла кан'ырап турар табыш угуп турды. Кёп ноталардын' чюмдю сюреетип ойноп турган кожон'ын энезинин' кулагы аайлап болбой турды. Энези чала карамтыгып, диваннын' ары учында, будын алды дьаар эдип алып отурып, бойы Софьянын' соок чырайын кёрюп, база онын' кою мызылдап, дьайылып калган чачтарын кёрюп отурган Николай дьаар кёрюп отурды. Кюннин' дьаркыны эн' баштап Софьянын' бажын ла ийинин дьылыдып дьарыдып турды, онон' рояльдын' клавиштерине тийип, юй кижинин' сабарларын койдонып, онын' алдына сюретей берди. Кожон' там ла, там айылдын' ичине тапчыландыра толуп, энезине билдиртпезинен' ле, онын' дьюрегин уйгузып турды. Ненин' де учун онын' алдына, озогы каран'уй оронон' качан ок ундулып калган бир ёёркёш кёрюнип туруп турды, эмди ачу — короны дьарт кёрюнип, тирилип келди.

Бир катап, ёлюп калган ёбёгёни орой тюнде эзирик келип, оны колынан' тудуп тёжёктён' дьерге таштап ийген, онон' дьалмажына будыла тееп ийеле, айткан:

— Бар ары мынан' кёлчин, сен менин', кююниме тийдин'!

Ол бойын, сокконынан' корулаарга, тюрген, эки дьашту уулын колына алала, тизе бажына туруп, онула щит чилеп бойын бёктёп алды. Балазы корко берип, дьылан'аш, дьылу бала, онын' колында тырлан'дап турды.

— Бар! — деп, Михаил кыйгырып турды.

Ол бут — бажына тура дьюгюреле, кухняга дьюгюрди, дьардына кофтазын кийип алала, балазын шалга оройло, кыйгы — кышкы, дьарбыныш дьок, ёдюк дьок, дьан'ыс — кат чамчалу, юстюне кофтазынла дьабынып алган, оромнын' ортозыла барды. Май ай болды, тюн дьакшы чыкту болды, дьолдын' соок тобрагы сабарлардын' ортозына толуп, бутка дьапшынып турды. Бала тыр-

---

[1]) Грит — XIX чакта болгон норвежский композитор.

лан'дап ыйлап турды. Ол тёжин ачала, уулын эдине дьаба тудуп, бойы коркушка сюрдюрип, оромнын' ортозыла араай барып дьадып, балазын баайлап турды:

— О-о-о... о-о-о!..

Тан' адып турды, ого коркушту да уятту да болды; кем-кем тышкары чыгала, онын' дьылан'ажын кёрюп ийер. Ол тёмён, саска тюжеле тапчы ёзюп калган аспактардын' алдына, дьерге отуруп алды. Анайда ол узак отурды; тюнге курчадып, кыймык дьогынан', каран'уйга кёстёрин дьаан ачып алган кёрюп, онон' коркуп уюктап калган балазын ла бойынын' ёёркёткён дьюрегин баайлап, кожон'доп отурды:

— О-о-о... о-о-о!..

Ол анда ёткюрген бир минутта онын' бажыла ыраак уча берип, бир кара, тымык куш кёрюнген — ол оны уйгузып, бут бажына тургузып ийген. Соокко калтырап ол айылы дьаар юренип калган коркушту согушка ла дьан'ы ёёркёшкё удура дьанды.

Калганчы катап учуры дьок, сэок, тын' юндю аккорд ойнойло, — тымый берди.

Софья кая кёрёлё, карындажынан' араай сурады:

— Дьарады ба?

— Сюреен! — деп, Николай уйкудан' уйгунып келген неме чилеп чочый берип, айтты. — Сюреен дьарады.

Энезинин' кёксинде озогы ойгортконы кожон'доп, дьан'ыланып турды. Кайда да келтегейинде, тууразында мындый сагыш бюдюп турды:

Дье бу улус дьуртагылап дьат ийне! тым, амыр, аракы ичпей дьат, керишкилебей де дьат, бир болчок калаштын' учун кара дьадынду улустар чылап, ан'дышкылабай да дьат...

Софья папироска тан'кылап турды. Ол торт ло тыштаныш дьок кёп тан'кылап турды.

— Ёлюп калган Костянын' сююп турган немези болгон! — деп, Софья, ышты бойына тартынып, база катап тын' эмес, эрикчилдю аккорд ойноды. — Мен ого ойноп берерге сююп туратам. Кандыла немеге кандый кестен'кей, неле немени билер кару кижи болгон. —

— Байла ёбёгёнин санап айдып турган болор, бойы дезе кюлюмзиренип дьат — деп, энези калай темдектеди.

— Ол кижи меге кандый кёп ырыс берген... Дьадарга канайып билер болгон... — деп, араай айдып, Софья бойынын' сананганына дьараштыра, кылдардын' дьен'ил юниле ойноп турды.

— Андый, андый! Кожон'чы тын'!... деп, Николай сагалын тудуп турды.

Софья дьан'ы ла тартып дьюрген папиросказын кайдар да чачып ийеле, энези дьаар кая кёрёлё, сурады:

— Менин' табыжым слерге шакпырт эдип туру ба, дьок п?

Энези, бойына тудуп болбогон кыдыкту сёзин чыгара айдып ийди:

— Слер менен' андый неме сурабагар, мен бир де неме аайлабай турум. Отуруп, угуп, бойыма ла сананып дьадым...

— Дьок, слер аайлар учурлу — деп, Софья айтты. — Юй ки-

жи музыка көжон'ды аайлап ийер учурлу, анчадала кунукчыл тужунда...

Софья клавиштарга тын'ыда согуп ийди, кем де бойы керегинде коркушту керек укканды, юнгюр, табыжы дьаан юн упулды. Ол керек кыйгынын' дьюрегине тийип ол кан'ылдап турган юнди юзюп ийди. Дьаш юндер коркунчылу тыркыражала кей дьаарда алан'зыгылап, бачымдагылап таштагылап барды; — юнгюр, кюйбюдюлю юн, онхозын тундурып, базала катап кан'ырады. Байла — дьадынга кандый-кандый ачу корон тюшкен болор, дье ол дьадынга дьарбыныш болуп турган эмес, ого калдьу ёзюп турды. Онын кийининде эркелю, кючтю, та кем де келеле бойынын' кийининен' кычырып, мекелеп, дьараш, чюми дьок кожон' кожон'дэй берди.

Энезинин' дьюрегинде, ол улуска кандый да дьакшы неме дьаяр кююни бар болды. Ол кожон'го калан'ып ол карындажы ла сыйынына керектю неме болужып, эдип берер кючи барын билип кюлюмзиренип турды.

Кёзиле бедренеле — нени эдип беретен немези? — дейле, араай кухняга самовар азарга чыкты.

Энезинин' ол кююни дьылыйбай турды, чай уруп отуруп, ол каткырынып, кемзинип куучындап отурды, дьылу, эркелю сёстёрлё дьюрегин дьыжып, ол эркени талортодон', олорго ло бойына берип тургандый болды.

— Бис кара дьан'нын' улузы — бис оны онхобыс билип дьадырыбыс, биске айдарга кюч, биске уятту, оны бис билип те турзабыс, дье чыгара айдып болбой дьадыбыс. Кёп сабазында — уялып — бис бойыбыстын' санаабыска ачынып дьадыбыс. Дьадын кажыла дьанынан' согуп, кадап дьат, кижинин' тыштанар кююни бар, санаа дезе шакпырт эдип дьат.

Николай шили кёзин арчып, угуп отурды, Софья дезе, дьаан кёзин тостойто кёрюп алып, оды ёчюп турган папиросказын тартарга ундуп койып, кёрюп отурды. Ол Николай дьаар чала туурazынан' пианинанын' дьанында отурды, кезекте, он' колынан' чичке сабарларыла клавиштерге араай тийип турды. Онын' табыжы энезинин' эрмегиле урула берип турды, тюрген келип турган санаа — билдирю, чюми дьок, энчю сёстёр боло берип турды.

— Эмди мен канайып-канайып, бойымнын' керегимди, улустын' да керегин куучындап ийерим, ненин' учун дезе — эмди онхозын аайлап билип дьадым, онын' учун тюн'дештирип те ийерим. Озо дьадарымда, — тюн'дештирер неме дьок болгон. Бистердин' дьан'ыбыста — онхозы тюн'ей дьаткылап дьат. Эмди дезе, ёскё улус канайып дьадып дьатканын кёрюп дьадым, бойым канайда дьатканымды санангамда — ачу, кюч!

Ол юнин дьоондодып алала, эрмегин узадып турды:

— Мен айтпайтан немени айдып, нени-нени дьастыра айдып тургам болбойын, ненин' учун дезе, слер тегин де онхозын билеригер...

Онын' юни ыйламзыраганду боло берди, олорго кёрюп кёстёринде кюлюмзиреништю туруп, айтты:

— Слердин' алдыгарга, мен слерге дьакшымды дьетирерге тур-

ганымды, слер кёрзин деп сананганымды айдып берер кююним бар!

— Бис оны кёрюп дьадыбыс! — деп, Николай араай айтты.

Ол бойынын' кююнин толтурып болбой турды, онын' учун ого дьан'ы солын, коркушту керектю болуп кёрюнип турган немени, олорго айдып турды. Бойынын' шыралу базынчыктадып, араайдан' чыдажып ёскён дьадынын айдып берип турды, калдьуланбай ла, дьан'ыс киленип, оозында каткылу куучындап отурды, ёдюп калган кунукчылду кюндердин' боро тюрюгин дьазып, ёбёгёнинин' токпоктогонын тоолоп берип, ол согуштын' базынчыкту учурына бойы кайкап отурды, ол туштa оны токтодып билбейтенине эмди бойы кайкап турды...

Олор оны унчукпай ла угуп отурды, кижинин' чюми дьок, терен' учурлу историязын угуп, ого сагыштары кубулып, карачкылап, оны дьажына ла малга бодоордо, ол база анайда ок, бойын бодоп турды. Мун' кире дьадындар, дьан'ысла энезинин' оозыла бойынын' учурын айдып тургандый болды — онын' бу айдып турганы, онын' дьадып келгенинен', чюми дьок дьаантайын ла болуп турган немедий, дье — дьердин' юстюнде дьаантайын чылап чюми дьок, тоозы дьок, кёп албаты дьатты, онын' дьадынынын' учуры, онын' анан' ары дьюрюминин' дьолы болуп турды. Николай чаганагын столго тургузып, ого бажын дьёлёй салала, кыймыктанбай, шили кёзи ажыра кёзин дьумуп, энези дьаар курч кёрюп отурды. Софья дезе, тактага чалкойто дьёлёнип алып, кезикте чочый берип, бажын дьёпсинбей тургандый дьайкап турды. Онын' дьюзи, алдындагызынан' каткак, куу боло берди, ол тан'кылабай турды.

— Бир катап мege, мен бойым сыран'ай ла ырыс дьок кижи деп кёрюнгем, менин' дьадын-дьюрюмим — тыркырак оорудый болды — деп, Софья, бажын тёмён бёкёйтип алып, араай куучындап отурды. Ол ссылкада болгон. Кичинек уездный город болгон, эдер неме дьок, бойынан' ёскё, сананар да неме дьок болгон. Мен, бастыра ла бойымнын' ёткён ачу — коронымды дьууп, эриккенимде, оны ончозын кемдьип туратам: сююген адамла керишкем. Гимназиядан' базынчыктадып айткыладала, сюрдюргем, онон' тюрме мege дьуук болгон, нёкёрим предатель болуп барды, ёбёгёнимди арестовать эткени, базала тюрмеге отуруп, ссылкалатканым — ёбёгёнимнин' ёлгёни ончозы сагыжыма кирип турды. Ол туштa, сыран'айла ырызы дьок кижи ол — мен деп бодоп туратам. Дье бастыра бу менин' шыралаган шырам, слердин' бир ай дьадыныгарга он катап кёп турбас, Пелагея Ниловна... Ол канча дьылдын' туркунына кюнюн' сайын токпоктодып... Улус ол шыраны чыдажып ёткюрерге — кючти кайдан' алып дьат?

— Юренгилей берип дьат! — дьаан юшкюреле, Власова айтты.

— Дьадын-дьюрюмди мен дьакшы билерим деп бодоп туратам — деп, Николай санаркап калган айтты. — Дье качан ол дьадынын' учурын бичикле эмес, менин' чачылчак сананганым айдып берип турган эмес, ол кижи бойы айдып берип турганда — коркушту! оок-теек те болуп турган неме коркушту, базынчык та коркушту, ол канча-канча минуттар кожулып онон' дьылдар бюдюп турганы да коркушту...

Куучын ёзюп, дьылып турды, кажыла дьанынан' бастыра кара дьадыннын' учуры ончозы айдылып энези шыралу, кара, ёткён кюннин' учурын айдарына там ла темигип отурды, ол айдып берип турган, кюнюн' ле болгон базынчыктан', тили дьок кайкамду, уур дьурук бюдюрип турды, онын' дьаш дьылдары ол дьурукка чён'юп калган. Учында ла ол айтты:

— О, калак, слерди куучынга арыдып койдым, — слердин' тыштанар ёйигер дьетти! Ончозын, тюгезе айдып болбос ийне...

Карындажы ла сыйыны энезиле унчукпай эзендешкилейле бардылар. Николай бажын алдындагызынан' тёмён бёкёйткён чилеп, колын дьаантайын тутканына тын' туткандый болуп кёрюнди. Софья дезе, оны комнатанын' эжигине дьетире юйдеп салала, эжиктин' дьанына тура берип, араай айтты:

— Тыштаныгар, — амыр тюн болзын, слерге!

Онын' юнинен' дьылу эзинделип турды, сур кёстёри дезе, энезинин' дьюзин дьымжак эркеледип турды.

Энези Софьянын' колын алала, оны бойынын' колдорыла тын'ыда тудуп, айтты:

— Спасибо болзын, слерге!...

IV

Бир канча кюннин' бажында энези ле Софья дьокту кийимдю мещанка болуп кийингилеп, Николайдын' алдына келгиледи. Олор эскирип калган ситца платья, кофта кийип алган, белинде дьюктенчиктю, колында агашту болды. Софьяны, онын' кийинип алган кийими онын' сынын кичинектедип, онын' куу дьюзин соок эдип койды.

Николай сыйыныла эзендежерде, онын' колын тын' тутты, энези дезе база катап ол экюдин' бойы-бойына чюми дьок, энчю болорын темдектеди. Бу улуста окшоныш та бойы-бойына эркелеш те дьок болды, дье олор бойы-бойына санаа — энчилю, кичеништю болды. Ол онын' алдында дьаткан дьериндеги улус кёп окшоныжып турар, дьаантайын, кюндюлю куучындажып, онон' дьаантайын ла бойы-бойын ачап ийттер чилеп тиштеп турар.

Юй улус унчукпай ла городтын' оромынын' ортозыла ёдёлё, бойлорына тен'дештире туруп алып, эки дьанында карган кайын'дар ёзюп калган, дьалбак, дьаман дьолло баскылап барды.

— Слер арыбазыгар ба? — деп, Софьядан' энези сурады.

— Слер мени ас дьюрген деп бодоп туругар ба? Бу меге таныш неме эмей...

Бала болордо, баштактанганын макганып турган чылап, Софья, энезине бойынын' революционный ижи керегинде сюгюнчилю куучындап турды. Ол фальшивый документле, ёскё кижинин' адыла аданып дьюрген кийимин солуп, шпиондордон' дьажынып, канча-канча пуд дьажытту бичиктер кажыла город сайын апарып дьюретен, база ссылкалаткан нёкёрлёрин качырып, олорды границанын' ары дьанына кечирип туратан. Онын' дьаткан айылында, дьажытту типография эткен болгон. Качан жандармдар оны билип койоло,

онын' айылына тинтилю келерде, олордон' озо, бир минутка, ол горничная болуп кийинеле, колына керосин уратан банка тудунып алып, ол айылчыларына воротага дьолугала барган. Кыштын' корон соогында, дьукачак арчуул тартынып алып, тон дьок, платьялу ла городтын' бир учынан' ала бир учына дьетире барып келген. Бир катап ол ёскё городко келеле, таныш улузынын' айылына дьедип, олордын' айылынын' текпижиле чыгып ла турза, олордо тинтю эдип турганын, ол билип алган. Ойто бараргa орой болгон, айдарда ол, ол таныш улузынын' туразынын', алдындагы турада дьаткан сыран'ай таныш эмес улустын' эжигин кан'ырадып ийип, чемоданду киреле, бойынын' керегин дьажыт дьокко айдып берген.

— Мени айдып берер кююнигер бар болзо, айдып беригер, дье, слер андый неме этпезигер, мен бодоп турум — деп бюдюмчилю айткан.

Олор коркушту коркугылап, тюниле уюктагылабаган, жандармдар качан ла токулдадып киргилеп келгей не деп, сакып отургандар, дье Софьяны жандармдарга айдып берерге, тидинип болбоды, эртен тура дезе онула кожо жандармдарга каткырыжып турдылар. Бир катап Софья монашка болуп кийинип алала, оны истеп бедреп турган шпионло дьан'ыс вагондо, бир тактада кожо отуруп барып дьаткан, ол шпион бойынын' эбин таап билерин ого мактанып, канайда оны истеп турганын ончозын айдып берди. Ол шпион ол юй кижи бу ла поездле, экинчи класстын' вагонында барып дьаткан деп, бюдюнип турган, кажы ла поездтин' турганына чыгып, адьыктап кёрёлё, ого айдып турды:

— Кёрюнбейт, байла уюктаарга дьадып алган болор. Олор база ок арып чылап дьат ийне, — олордын' да дьадыны, бистйи ошкош кюч неме ийне!

Энези онын' куучынын угуп каткырып, ого эркелеткен кёстёриле кёрюп турды. Узун сынду, бойы каткак Софья, дьараш буттарыла кату базып, дьен'ил алтап дьолло дьюрюп отурды. Онын' базыдында тунгак та болзо, чыйрак юнинин' табыжында, база онын' бастыра тюс сынында, сюгюнчилю, дьалтаныш дьок, кёп кёгюстин' энчюзи бар болды. Онын' кёстёри ончо ло немеге дьаш кёрюп, оны дьаш сюгюнчиле сюгюндирип турар, кандый да немеге керюп турды.

— Кёрзёгёр кандый дьараш карагай — деп энезине агаш дьаар кёргюзип Софья кыйлап турды. Энези тура берип кёрюп турды, — карагай ёскёзинен' бийик те эмес, кою да эмес болды.

— Дьараш агаш! — деп, Софья каткырынып айдып турды. Онон' юй кижинин' бурайып калган, кулагынын' юстюндеги чачыла салкын канайып ойноп турганын кёрди.

— Талан' — келен'! — деди Софья, онын' сур кёстёри эркелю суркурай берди, эди-сыны дезе — сыран'ай ла — дьерден', аяс бийикте кёрюнбей ле ойноп турган музыкага удура кёдюрилип келип дьаткандый болды. Кезикте ол лгектю бёкёийп, дьердин' чечегин юзюп алала, чичке, селгек сабарларыла чеберлю тийип тырлажып турган чечектин' дьалбырактарын, сююп сыймап турды. Бойы дьараштыра, араай, та кандый да кожон' кожон'доп турды.

Ол ончозы, дьарык кёстю юй кижиге, дьюректи дьууктадып

турды, энези оныла дьан'ыс алтап бараргa кичеенип билдиртпезинен' дьууктап турды. Дье кезикте Софьянын' сёстёринде кенетийин курч неме бар болуп, ол энезине артык неме болуп кёрюнип, оны коркудып турар сагыш уйгузып турды.

— Михайлага ол дьарабас... —

Бир минуттын' бажында дезе, Софья ойто чюми дьок, энчю куучындай берерде, энези кюлюмзиренип туруп, онын' кёстёрине карап кёрюп турды.

— Слер эмди де сыран'ай дьащ кижи! — деп, юшкюреле, энези айтты.

— О, меге эмди одус эки дьаш эмей! — деп, Софья кыйгырып айтты. Власова кюлюмзиренди.

— Мен ол керегинде эмес, — дьюзигерден' кёрзё, слердин' дьажыгар карын онон' кёп кёрюнер. Качан слердин' кёзигерге кёрюп, айтканыгарды угар болзо, кижи торт кайкаар, — слер сыран'ай ла бала кижи ошкожыгар. Слердин' дьадыныгар амыры дьок, кюч, коркушту, слердин' дьюрегигер дезе — кюлюмзиренип турар.

— Меге дьадарга кюч деп, бойыма билдиртпейт, дье ол дьадын мынан' дьакшы болор, мынан' дьарамыкту болорын база билип болбой турум... Мен слерди — Ниловна деп адайын; Пелагея деп ат, слерге дьарабайт.

— Канайда ла адайын дезегер, адагар! — деп, энези саиаркап айтты. — Канайда адаар кююнигер бар, анайда ла адагар. Мен бу слер дьаар кёрюп, угуп сананып барып дьадым. Слер албатынын' дьюрегине ёдётён дьолдорды билип турганыгарды кёрюп, меге дьарамыкту болуп дьат. Кижиде не ле бары слердин' алдыгарга коркуду, дьалтаныш дьок, ачык-дьарыктана берип дьат, — кёгюс бойы ла слерге удура ачык-дьарыктана берип дьат. Эмди слер ончогор керегинде сананып турум — дьадын-дьюрюмдеги не ле калдьууны ончозын дьок эдер деп, кыялта дьок дьен'ип салар!

Бис, дьен'ип аларыбыс, ненин' учун дезе — бис ишмекчи албатыла кожо! — деп, бюдюмчилю, юнгюр юниле Софья айтты. — Нени ле бюдюрип баштайтан ийде олордо, олорло — нени де бюдюрер! Дьан'ысла олордын' бош ёзёргё бербей турган шююлте-саиаазын уйгузар керек...

Онын' куучынын энезинин' дьюрегинде, чюмдю билдирю уйгузып турды — ого та неге де Софьяны ёёркёш дьок, надьылу ачынчылу болды, ол онон' ёскё, чюми дьок сёстёр угар кююни бар болды.

— Слердин' салган кючигер учун, слерди кем кюндюлю сыйлаар? — деп кунукчылду араай энези сурады.

Софья каруузын теркектю бергендий энезине кёрюнди.

— Бисти кюндюлеп салган! Бис бойыбыска, биске дьарап турар дьадын таап алганыбыс, бис сагыжыбыстын' бастыра ийде-кючиле дьадып турубыс — онон' ёскё нени керексинетенибис?

Энези ого кёрюп ийеле, бажын тёмён кёрюп, база катап сананды:

— Ол Михайлага дьарабас... —

Тату кейди тёжине толу тынып, олор тюрген базытла эмес, кап-

шагай базытла дьюргилеп отурды, энезине, ол кудайга мёргююрге барып дьаткандый кёрюнди. Ол бойынын' дьаш тужундагызыла, сюгюнчилю дьакшы тужун ойгортып, сананып турды, деревнеден' ыраак монастырга барып, кайкалду кудайдын' сюрин кёрёргё барганын эске алынып турды.

Кезикте Софья тын' эмес, дьараштыра кандый да дьан'ы кожон'дор кожон'доп турды, тен'ери керегинде, сююш керегинде, эмезе кенетийин стихотвореииелер айдып турды, дьалан' керегинде, Волга керегинде, энези дезе кюлюмзиренип угуп турды, онон' онын' музыказына багып билдиртпезинен' стихтердин' ритмазына келиштире бажын дьайкап турды.

Энезинин' кёксиде дьылу, тымык, сыран'айла дьайгы тужунда эски кичинек садтын' ортозындагы немедий санаркаганду болды.

V

Ючинчи коногында деревнеге дьеткиледи. Энези дьерде иштеп дьаткан крестьяниннан' дёгёт эдип турган заводтын' турган дьерин сурады. Онон' олор удабайла агашту, каткак дьолго тюшти — агаштын' тазылдары ого сыран'айла текпиш чилеп дьатты. Ол дьаан эмес, такпайла, кёмюрле борлонып калган, дёгё тёгюлип калган тегерик дьалан' болды.

— Дье, дьедип келдибис! — деп, энези токтонукпай кая кёрюп айтты.

Жерделерле агаштын' бюринен' эдип койгон дьапаштын' эжигинде, структабаган юч досконы коштой дьерге кийдире кадай тургузып койгон козланын' юстюне салып алган столды айландыра ажанып, улус отургулады — бирюзи Рыбин, бастыра бойы кара, чамчазынын' тёжи ачык, Ефим, база анан' ёскё эки дьиит уул. Ончозынан' ла озо Рыбин олорды темдектеп, алаканын кёзине тудуп алып, унчукпай сакып отурды.

— Дьакшы ба карындаш Михайло! — деп, ыраактан' энези кыйыгырды. Ол турды, онон' бачымдабай, олорго удура барды, энезин танып ийеле сагалын кара колыла кюлюмзиренип сыймап тура берди.

— Кудайга бажырарга барып дьадыбыс! — деп, энези дьууктап келип турды. Карындажымга туштайын деп санайла, бого кирдим! Бу менин' надьым, ады Анна...

Бойынын' анайып сананып алганыла макказып, энези Софьянын' соок, кату чырайы дьаар кыязынан' кёрди.

— Рыбин' эзен — деди, бойы бюркек каткырып энезинин' колынан' тудала силкип ийди, Софьяга бажын эн'илтеле, эрмегин анан' ары узатты: — Тёгюндебе, мында город эмес, тёгюндеерге керек дьок. Ончозы — бойыбыстын' улустарыбыс...

Ефим столго отуруп алала, бичиктин' страницаларын лаптап ачып кёрюп, юндериле кююлежип турган нёкёрлёрине нени де айдып турды. Качан юй улустар столдын' дьанына баскылап келерде, ол турала унчукпай бажын олорго эн'илтти, онын' нёкёрлёри айылчыларды адьарыбай турган чылап, кыймыгы дьок отургулады.

— Бис мында, сыран'ай монахтар чылап дьадып дьадыбыс! — деп, Власованын' кийининен' араай тартып Рыбин айтты. — Биске кем де келбей дьат, эзибис деревнеде дьок, эзибистин' юйин больницага апаргылады, мен дезе управляющийге тюн'ей неме болуп дьадым. Столдын' дьанына отурыгар, чай, курсак дьиир кююнигер бар ба? Ефим, сют экелген болзон'!

Ефим бачымдабай дьапаш дьаар барды, тениберлер дезе тююнчектерин ийининен' суура берди, столдо отурган уулдардын' бирюзи, узун сынду, бойы каткак, дьаш уул олорго болужа берди, бир патпак сынду, семтек уул санаркап, .столго чаканагын салып дьаагын таянып алып, олорго кёрюп, бажын тырмап, араай кимирене кожон'доп отурды.

Дёгёттин' уур дьыды, ылбырап калган дьалбырактын' дьыду дьыдыла кожулып башты айландырып турды.

— Бу уулдын' ады Яков, — узун сынду уул дьаар кёргюзип, Рыбин айтты, — онызынын' ады — Игнат. Дье, сенин' уулын' кандый?

— Тюрмеде! — деп, юшкюреле энези айтты.

— База ла тюрмеде бе? — деп, Рыбин кыйгырды. — Ого анда дьараган ошкош.

Игнатий кожон'добой токтоп калды, Яков энезинин' колындагы агажын алала, айтты:

— Отур!...

— Слер не? Отурыгар! — деп, Рыбин Софьяны кычырды.

Ол унчукпайла дьадыктын' юстюне отурала, Рыбинды лаптап адьыктай берди.

— Качан отургызып койды? — деп, Рыбин энезине одоштой отуруп, бажын дьайкайла онон' сурады. — Сеге ырыс дьок болуп турат, Ниловна!

— Кем дьок! — деп, энези айтты.

— Чын эмеш пе? Юрене берген' бе?

— Юрене де берген эмезим, онызы дьок болорын кёрюп дьадым.

— Андый!... Дье куучында — деп Рыбин айтты. —

Ефим кёёштё сют экелеле, столдон' аякты алып, суула дьайып ийеле ого сют уруп береле, Софьянын' алдына тургузып берди, бойы дезе, энезинин' куучынын лаптап угуп отурды. Ол кыймыктанарда, табыш дьок, чебер кыймыктанып турды. Качан энези кыскарта куучындап берерде — ончозы бир минут кире унчукпай бойы-бойына кёргюлебей отурды. Игнат, столдын' кийининде отуруп алып, тырмагыла доского кандый да дьурук чийип отурды, Ефим, Рыбиннын' кийининде туруп, онын' ийинине чаганактанып алган болды, Яков, тытка дьёлёнип, колдорын тёжине салала, бажын бёкёйтип алган турды. Софья кабагынын' алдынан' эр улустар дьаар кёрюп отурды...

— Андый-андый! — деп, Рыбин табына бюркек айтты. — Ол кандый, — ачык!...

— Бисте андый дьуун эткен болзо, — ёбёгёндёр ёлтюре токпоктоор эди! — деп, Ефим бойы кююни дьок каткырды.

— Токпоктогылап ийер! — деп, Игнат бажын эн'илтип туруш-

ты. — Дьок, мен фабрикага сала бererим, анда мынан' артык...
— Павелди судтаар, дьедигер бе? — деп, Рыбин сурады. — Айдарда кандый буру болотонын, — укпадыгар ба?
— Каторга эмезе бажыла Сибирь дьаар ийер... — деп энези араай каруузын берди.
Юч уул ючюлези энези дьаар кёргюледи, Рыбин бажын бёкёйип табына сурады:
— Ол бу керекти баштаарда, ого дьаман болорын билген бе?
— Билген! — деп, Софья юнгюр айтты.
Дьан'ыс соок санаага тон'о берген неме чилеп, ончозы кыймыгы дьок унчукпай барды.
— Андый! деп, кату табылу Рыбин узадып турды. — Ол билген деп мен база сананып турум. Кемдьибей ол калыбас, бойы кату, неменин' аайын билер кижи. Дье, уулдар, кёрдигер бё? Оны дьыдала да сайып ийер деп, каторгага да ийип ийер деп, ол кижи билген, дье — барган. Энези де онын' дьолына дьадып алза, 'ажыра алтай берер эди. Сени ажыра алтаар эдин' бе, Ниловна?
— Барар эдим! — деп, энези чочый берип, онон' дьаан юшкюреле, кая кёрди. Софья унчукпай энезинин' колын сыймайла, кабагын дьуура тартып алып, Рыбин дьаар кезе кёрди.
— Ол кижи дезе кижи! — деп, Рыбин араай айтты. Онон' кара кёстёриле ончозын адьыктап ийди. База ла катап алты кижи унчукпай отургылады. Кюннин' дьаркындарынын' чичке, алтын тилимдери кейде илингилеп калган турды. Кайда-да бюдюмдю карга каркылдап турды. Энезине Баштапкы майдын' ёткён кюни сагыжына кирип, база уулы ла Андрейге кунугып сагыжы каракчылап кюйбюдеп, бойын адьыктап турды. Кичинек, тапчы дьалан'да дёгёт урган бочколор ло, дьерден' казып чыгарып койгон тазылдар, тарбайып дьаткылады. Тыттар ла кайын'дар кою, дьалан'ды айландыра тургулап, билдиртпезинен' оны айландыра коюдып турды, кыймыктабай, тымыкка бууладып койгон тургылап, олор дьер дьаар бойынын' каран'уй, дьылу кёлёткилерин чачкылап турды.
Кенетийин, Яков дьёлёнип алган тыдынан', селес эдип, туура база берди, онон' бажын силкип ийеле, юнгюр, кандый да кургак сурады.
— Бу Ефим ле мендий немелерге тургузар ба?
— А, сен кемге деп бодоп турун'? — деп бюркек суракла Рыбин каруузын берди. — Бисти ойто бойлорыбыстын' ла колдорыбысла тумалагылап дьат, — онын' бастыра сюмеези анда!
— Мен, кандый да болзо, солдатка баратам! — деп, Ефим юнгюр эмес, бюдюмдю айтты.
— Сени кем барба деп туру? — Барзан' — деп, Игнат кыйгырды, онон' Ефим дьаар кезе кёрюп, каткырынып айтты:
— Дьан'ысла, качан мени адар тужунда, чике бажым дьаар шыкала... шыралу шырка этпей, тюрген ёлтюр!
Мен оны уккам! — деп, Ефим кезе кыйгырды.
— Акырыгар, уулдар! — деп, Рыбин куучындай берди, олорды адьыктап кёрюп, онон' колын бачымы дьок кыймыктадып ёрё кёдюрди. — Бу юй кижи! — дейле, ол энези дьаар колыла уулап айтты: онын' уулы, эмди байла, божогон болор...

— Сен оны ненин' учун айдып турун'? — деп, араай, кунукчылду энези сурады.

— Керек! — деп, бюркек юниле Рыбин, каруузын берди. — Керек, сенин' бажын' тегинге буурайбазын. — Дье, не болды, — слер оны оныла ёлтюрдигер не? Ниловна, бичиктер экелдин' бе?

Энези ол дьаар кёрёлё, эмеш унчукпай отурала, каруузын берди: Экелгем...

— Андый! — деп, столго дьудруктап ийеле, Рыбин айтты. — Мен сен дьаар кёрюп ийеримде ле билгем, — ол керек эмес болзо, сен бого не деп келетен'? — Кёрдигер бе? Уулын рядтан' чыгара согуп ийген, — энези дезе, уулынын' ордына турып алган.

Калдьуулу, колыла кекенип, дьаман айдып айткыланды.

Энези онын' кыйгызынан' корко берди, ол Михаил дьаар кёрди, онын' дьюзи коркушту кубулып калганын кёрди — эди-каны агып, чырайы чыгып калган, сагалы тыркыражып турды, онын' алдында каткак дьаак — сёёк болды. Чала кёгилтирим кёзинин' агында, чичке тамырлар кёрюне берди, сыран'ай узак уюктабаган неме чилеп, тумчугында дьан'ыс ла кемирчек артып, койройып калды. Качанда кызыл болгон дёгёткё шин'ип калган чамчазынын' дьаказы ачык, тёш бажындагы кургак сёёгин ле тёжиндеги кара тюгин дьаппай турды, эмди онын' бастыра сыны алдындагызынан бюджек, кара болды. Ооруп калган кёстёринин' кургак дьалтыражы, кара дьюсти чугулдын' одыла дьарыдып турды. Софья унчукпай, кугарып калган кёзин ёбёгёндёрдён' салбай олорго кёрюп турды. Игнат кёзин дьунуп алала, бажын дьайкап турды. Яков ойто дьапаштын' дьанында турды, кара сабарларыла жерденин' чобыргазын калдьуулу сындырып ийди. Столдын' сынына, энезинин' кийининде Ефим базып отурды.

Бу кюндерде мени земский алдырды — деп, Рыбин узадып турды. Алдыртала, меге айдып дьат: сен шилемир абыска нени айткан'? Ненин' учун мен шилемир? Аш курсакты мен бойымнын' билемле иштеп алып дьадым, улустан' дьана барып, олорго дьаман этпедим дедим! Ол кыйгырып ийеле, менин' тижим дьаар тюртюрюп ийди!. Юч конок мен арестованный отурдым. Анайда улусла куучындажып дьадыгар, андый ба? Менен' кайрал сакыба кёлчин! Мен эмес болзом ёскё кижиге, сеге эмес болзо, сенин' балдарын'а менин' ёчим дьедер, — билип дьюр! Слер темир тырмакла аайы дьок улус тартып койдыгар, олорго калдьу чачып койдыгар — эмди быян сакыбагар, бистин' кёлчиндерибис! Ол слерге.

Ол бастыра бойы кайнап турган калдьуула толо болды, онын' юнинде энезин коркудып турар, тыркырап турар табыш бар болды.

— Мен абыска нени айткам? — деп, амыр узадып турды. — Деревнеде, сходка болгонынын' кийининде, ол ёбёгёндёргё тышкары отурып, мынайып айдып берип дьат, улус — мал ошкош, олорго дьаантайын кюзедючи керек. — Мен дезе отурала, кокырладым: арал ичине тюлкюни воевода эдип койзо, тюк — канаттар кёп болор, куштар дезе — дьок болор! — Ол мен дьаар кылайып кёрёлё, онон' ары куучынданды, — кудайга бажырып, неле шырага чыдажар керегинде, кудайдан' мюргюп чыдал сураар керек деди. Мен отурала айттым — улустын' бажырып турганы тоо — дьок,

кудайга олорды угарга бош дьок, онын' учун укпай турган болор! — Ол меге келип сёскё кадылды — мен кудайга бажырып мёргюп турганымды сурады. Мен айттым — база бастыра ла албаты чылап дьажына дьан'ыс мёргюл сёслё, дедим: э, кудай байларга кирпичтер тажырына юрет, ташла ажанарга, агашла тюкюрерге. Ол меге дьетире айдарга бербеди. Слер — барыня ба? — деп, кенетийинле айдып турган куучынын юзюп, Рыбин Софьядан' сурады.

— Ненин' учун мен барыня — деп, сакыбаганынан' чочып тюрген, сурады.

— Ненин' учун дезе бе! — дейле, Рыбин каткырынды. — Салымыгар андый, анайда ак дьарыкка чыкканыгар! Бу, Ситца арчуулла байдын' килинчегин улустан' дьажырып ийерин' деп бодоп туругар ба? Дьеекен кийип алган абысты, бис билип алар эмейибис. Слер столдогы тёгюлип калган сууга паганчагыгарды тургузып ийеле — чочып, дьюзигер бурсуйтып дьадыгар, — айдарда ишмекчи улуска слердин' белигер тортло ишмекчи кижиге дьарагадый эмес эмтир.

Ол Софьяны бойынын' уур юниле, элегиле, кату сёстёриле ёёркёдип ийбезин деп, энези тюргендю, кату куучындай берди.

— Ол менин' надьым, Михайло Иванович, ол — дьакшы кижи, — ол керектин' учун, ол буурул чачту болуп калды. Сен — анайып дьаан тын'ыба.

Рыбин дьаан юшкюрди.

Мен ёёркёгёдий неме айдып турум ба? — деди.

Софья, ого кёрёле, кургак сурады:

— Слер меге та нени де айдарга санаганыгар?

— Мен бе? Ээ! Бу мында дьан'ыла, бого дьан'ы кижи келген. Яковтын' дьуук тёрёгён карындажы, бойы чемет оорулу. Оны кычырып ийерге — кем дьок по?

— Кайдар ол, кычырып ийзеер! — деп, каруузын Софья берди.

Рыбин Софья дьаар кёрди, онон' кёзин дьыпшыйта кёрюп, юнин дьоондодып алала, айтты:

— Ефим, сен ого барып келетен болзон' — ол тюнге бого келзин деп, айтсан' —

Ефим картузын кийеле, унчукпай, кемге де кёрбёй... бачымы дьок агаштын' аразында дьылыя берди. Рыбин оны истей кёрюп, бажын эн'илтеле, тунгак айтты:

— Шыралап дьат! Ол солдатка баратан, — база бу Яков. Яков айдат: — барып болбозым, анызы база барып болбос, дье бараргa дьат... Солдаттарды тюймедерге — сананып дьат. Мен бодоор болзом, стенени ман'дайла дьемирип болбос... Бу былар — дьыдаларды колго тудунала, баргыладылар. Андый, — шыралап дьат! Игнатий онын' дьюрегин тегинеле дьерге кюйбюредип турат. —

— Сыран'ай да тегин дьерге эмес! — деп, Рыбин дьаар кёрбёй Игнат бюркек айтты. — Оны анда юреткилеп койзо, ёскёзинен' дьаман эмес адар.

— Та, кайтпагай! — деп, Рыбин санаркап айтты. — Дье, анан' карын, качарга дьакшы болор. — Россия дезе дьаан, кайдан' бедиреп табарын'. Паспортты ла таап алза, деревне сайын базып дьюрер ийне...

— Мен анайдала кылынарым! — деп, бойынын' будын такпайла согуп, Игнат айтты. — Бирле дьана болуп барганда, чике бар!

— Куучын юзюктеле берди. Адарулар ла сайгактар тымыкка кююлеп, оны кёлёткилеп, кичеемелдю айланышкылап турды. Кучыяктар шыркыражып турды, кайда да ырааката кожон' дьалан'га дьайылып юнделип турды. Рыбин унчукпай отурала, айтты:

— Дье, биске иштеер керек... Слер, байла, тыштанарыгар? Анда, дьапашта тёжёктёр бар...

Энези ле Софья тююнчектерин чече берди. Рыбин олор дьаар бёкёйип салып, энчю айдып турды:

— Экелгенигер ас эмес, — кёрзён' оны! Бу керекте узак иштеп турыгар ба, — слердин' адыгар кем эди? — деп, ол Софьядан' сурады.

— Анна Ивановна — деп, Софья каруузын берди. — Он эки дьыл... Не болды?

— Не де эмес. Тюрмеде байла болгон болорыгар?

— Болгом.

— Кёрюп турун' ба? Сен дезе, онын' кёзинче, чала катуланып туруп айдып турган' — деп, энези араай айтты.

Ол унчукпай турала, кёп бичиктерди колыла алала, тижин ырсайтып, айтты:

Слер, меге ёёркёбёгёр! Крестьян кижиге баринла кожо болорго, сан'ыс ла суу ошкош, — олорго кожо болорго кюч, — чарчагылап барып дьат!

— Мен барыня эмес, мен кижи! — деп, дьымжак каткырып, дьёпсинбей Софья айтты.

— Анайда да болор ло! — деп, Рыбин айтты. Бажында ийт бёрю болгон дежет. Акыр мыны барып, сугуп салайын.

Игнат ла Яков онын' дьаны дьаар колдорын чёйгилеп алган келгиледи.

— Биске берзен'! — деп, Игнат айтты.

— Ончозы тюн'ей бе? — деп, Рыбин Софьядан' сурады.

— Башка-башка. Мында газеттер де бар...

— О?

Олор ючю, дьапашка мен'дештю баргылады.

— Крестьян кижи кюйюп дьат! — деп араай, олорды санарка ганду кёстёриле юйдеп ийеле, энези айтты.

— Андый — деп, араай Софья дёптёнди. — Онын' дьюзиндий дьюс мен качанда кёрбёдим, кандый да улу агару! Кайда, бис база олорго барып кёрёлик, менин' олор дьаар кёрёр кююним бар.

— Слер ого, ол кату деп, ачынбагар... — деп, араай энези сурады.

— Софья каткырынды.

— Слер кандый дьакшы кижи, Ниловна... — деди.

Качан олор барала, дьапаштын' эжигине тура берерде, Игнат бажын кёдюреле, олор дьаар уч баш кёрёлё, колын быдьыраш чачтарынын' ортозына эдип ийеле, тизезинде дьаткан газетке бёкёйё берди; Рыбин турала, дьапаштын' юстюндеги дьыртыктан' ёдюп турган кюннин' дьаркынын тозуп алды, газетти ол дьаркынга тудуп, эрдин кыймыктадып кычырып турды; Яков тизеленип туруп

алала, тёжиле тёжёктин' кырына кён'кёрё дьадып алып, база кычырып турды.

Энези дьапаштын' тёри дьаар ёдёлё, анда отуруп алып, Софья онын' ийиндерин кучактанып алып, унчукпай ла кайып отурды.

— Михайло акам — бисти, крестьян улусты, адылгылап дьат! — деп, Яков кая кёрбёй араай айтты. Рыбин кая кёрёлё, ого кёрюп, база каткырынып айтты:

— Сююп адылгылап дьат! — деди.

Игнат тыныш алынала, бажын ёрё кёдюреле, кёзин дьаап айтты:

— Мында мынайып бичип койгон — «крестьянин кижи болорго турганы токтоды» — чын токтоп калды!

Онын' ачык-дьарык, энчю дьюзиле ёёркёгёнинин' кёлёткёзи ётти.

— Ме, менин' теремди кийип алала, оныла бёёлдёнип кёр — мен кёрёйин, сен — керсю кем болорын'.

— Мен дьадатам! — деп, энези — Софьяга араай айтты, арыдым, эмеш арып калтырым, бу дьыттан' бажым айланат. Слер не?

— Дьадар кююним келбейт.

Энези тёжёккё чёйё дьадала, карамтыга берди. Софья онын' бажында отуруп, бичик кычырып турган улусты кайып отурды, качан сайгак па кара адару ба энезинин' дьюзинин' юстюне учуп турарда, ол кичеемелдю олорды ыраадып турды. Энези оны чала дьумулган кёзиле кёрюп турды, Софьянын' кичеемелин кёрёргё, ого дьарамыкту болды.

Рыбин базып келип, кююлеп туруп шымыранып сурады:

— Уюктап дьат па?

— Э-э.

Ол унчукпай турала, энезинин' дьюзи дьаар лапту кёрди, онон юшкюрип ийеле, араай айтты:

— Бу, байла баштапкы ла кижи, уулынын' кийининен' онын' дьолыла барып дьаткан — баштапкызы ла!

— Ого шакпырт этпейлик, баралыктар — деп Софья айтты.

— Биске иштенер керек. Кувчындажар кююнибис бар болгон эди, дье эн'ирге дьетире артсын! Баралыктар, уулдар!

Олор ючюлези Софьяны дьапаштын' дьанына артызып койып дьюре бердилер. Энези дьадала сананды:

— Дье, кем дьок, кудайга баш! Надьылашты...

Онон' агаштын' ла дёгёттин' кычкыл дьыдыла тынып, амыр уюктай берди.

VI

Ишти божодып койгонына сюгюнгилеп, дёгёт эдетендери келди. Олордын' юнине уйгунып, эстеп, кюлюмзиренип, энези дьапаштан' чыгып келди.

— Слер иштенеригерде, мен барыня чылап, уюктадым! — деп, ончолорын эркелю кёслё адьарып, энези айтты.

— Сенин' дьаманын' башталып дьат — деп, Рыбин айтты. Ол алдындагызынан' тымык болды, арыганы токтонукпай, кюйбюдеп турганын ажырып ийди.

— Игнат, чай керегин анда кичееп, кёрзён'! — деп айтты. — Бис мында селижип дьурттын' ижин эдип дьадыбыс, бюгюнги кюнде, бисти Игнат азырап, ичиртип дьат!...

— Мен бойымнын' кююнимди кемге-кемге берип ийер эдим! — деп, Игнат темдектеди, онон, тын'дап туруп, от саларга такпай ла быдак дьууп барды.

— Онча-ы айылчыларга солун болуп дьат- — деп, Ефим Софьянын' дьанына отуруп айтты.

— Мен сеге болужып ийейин, Игнат! — деп, дьапаш дьаар барып дьадып, Яков араай айтты. Ол анан' дьаан теертпек калаш чыгарып экелеле, кезип, столго салып турды.

— Чу! дьёдюлдеп дьат... — деп, Ефим араай айтты.

Рыбин тын'дап алала, бажын эн'илтип айтты:

— Ээ, келип дьат...

— Онон' Софья дьаар баштанып ого айдып берди:

— Эмдиле керечи келер. — Мен оны город сайын апарып, площадь сайын тургузып, онын' айтканын улуска уктурар эдим. Дьаантайын дьан'ыс учурлу неме айдып дьат, дье оны ончозына угарга керек...

Тымык ла каран'уй тамла коюлып турды, улустын' юни тамла дьымжап турды. Софья ла энези эр улусты шин'жилеп кёрюп турдылар, олор ончозы табына, уур, кандый да башка чеберлю кыймыктангылап турды, база юй улустын' кийининен' шин'жилеп турды.

Аралдын' ортозынан' дьалан' дьаар узун сынду, тюн'зик кижи чыгып келди, ол таякка уур таянып, табына келип дьатты, онын' кыркырап турган тыныжы угулып турды.

— Бу мен келдим? — деди, онон' дьёдюлдей берди.

Ол узун, эдегине дьетире кыркылып калган тонду болды, тегерик, ужалып калган шляпазынын' алдынан', сарылтырым, тюс, суюк таакы чачтар, кюч дьок салбан'дажып турды. Дьарык ён'дю сагалы, сары сёёк дьюзинде ёзюп турды, оозы чала ачык болды, кёстёри дезе терен' ман'дайга он'койып калган, анан', каран'уй ойдыктан', тыркыражып суркурап турды.

Качан Рыбин оны Софьяла таныштырып койордо, онон' ол Софьядан' сурады:

— Мен слерди бичиктер экелген деп, укам.

— Экелгем.

— Албатынын' учун... спасибо!... Ол бойы, чындыктын' учурын арай билип албай дьат... Айдарда, бир билип алган кижи мен... албатынын' учун кюндюлеп дьадым.

Ол тынышты кыска ачап тынышла тюрген тынып турды. Онын' юни юзюктелип турды. Кюч дьок колдорынын' каткак сабарлары тонынын' топчыларын топчылап ийерге, тёжинде дьорголоп турды.

— Слерге мындый орой ёй, арканын' ортозына дьюрерге дьаман. Тыт агаш, чыкту да, дьыду да ийне — деп, Софья темдектеди.

— Меге ле дьараар неме дьок эмди! — деп, тыныжы буулып каруузын берди, — меге дьан'ыс ёлюм дьараар...

Онын' юнин угарга кюч болды, онын' бастыра сыны бойынын'

кюч дьогын билип, бюркек кыдьык кюйбюдедип, артык килеш эдип турды. Ол бочконын' юстюне отуруп алды, тизези сына бербезин деп коркуп тургандый, чеберлю бюктеп онон' терлю ман'дайын арчыды. Онын' чачтары кургак, ёлюмтик болды.

Салган от кюйе берди, бастыра айландыра немелер тыркыражып дьайкана берди, кюйюп калган кёлёткёлёр коркынчылу агаштын' ортозы дьаар киргилей берди. Оттын' дьанында, дьаактары тостойып калган Игнаттын' дьюзи кёрюнди. Ышла дьытана берди, база катап тымык — оору кижинин' кыркырак юнин, тын'дап угуп, дьалан'да каран'уй ныктала берди.

— Албатыга бурулунын' керечизи болуп эмди де тузамды дьетирерим... Мен дьаар кёрзёгёр... Меге дьирме сегис дьаш, дье мен ёлюп дьадым! Он дьыл кайра мен албан дьокко ло он эки пудты кёдюрип ийетем, — кем дьок! Андый чыдал — кючле мен дьетен дьылды дьажайла, ол туштa бюдюрюлерим — деп бодогом. Дье, он ла дьыл дьюрдим — онон' ары болбозым. Менин' ээлерим, менен' ууры эткен, тёртён дьаш дьажайтан дьылымды уурдагылап алды, — тёртён дьыл!

— Бу, онын' кожон'ы! — деп, Рыбин тунгак айтты.

От базала катап дьалбырай берди, дье алдындагызынан' тын' да, дьарык та, кёлёткёлёр базала катап агаштын' ортозы дьаар сербилип, онон' ойто оттын' дьанына чарчайла, табыш дьок, ёштю дьок отты айландыра тыркыража берди. Отто боро будактар, тарсылдап, сыстап дьаткылады. Дьылып калган тыныштын' чакпынына тюймедип, агаштын' дьалбырактары шымыранып, шалыражып турды. Дьалбыштардын' сюгюнчилю сары ла кызыл тюрю тилдери ойногылап, койдонышкылап турды, ёрё кёдюрилип, чедиргенин чачып, кюйлеп турган дьалбырак учуп турды, тен'еридеги дьылдыстар чедиргендерге кюлюмзиреп, бойына кычырып турды.

— Ол — менин' кожон'ым эмес — оны мун' албаты кожон'догылап дьат, дьан'ысла, бойынын' ырыс дьок дьадынынын' учурынын' албаты тузалузын билбей дьат. Канча кирези ишке кенеп калган улус унчукпайла ёлгюлеп дьат.. — Ол бёкёйип, тыркыражып, дьёдюлдей берди.

Яков столго квасту сабат тургузып, столдын' юстюне бир буу кек согоно чачып йеле, оору кижиге айтты:

— Кел, Савелий, мен сеге сют экелгем...

Савелий дьёптёнбёй бажыла дьайканып ийерде, Яков колтыгынан' тудуп кёдюреле, оны столдын' дьанына апарды.

— Уксагар, — слер оны бери неге кычырып экелдигер? — Ол кажыла минутада ёлё берер — деп, Софья Рыбинге бурулала, арай айтты.

— Болзо-боло берер! — деп, Рыбин дьёптёнди — эм тургуза — куучындагай ла. — Тегинле неменин' учун дьюрюмин юрегенде — улустын' учун эмеш чыдашсын, — ол кем дьок!

— Слер немеге де кёёрёп турган немедий! — деп, Софья кыйгы юниле айтты.

Рыбин ол дьар кёрюп ийеле, бюркек каруузын берди:

— Анайып — дьан'ысла господалар христосты креске дьаба кадап салала, онтоп турганын кёрюп, кёёрёп дьат, бис дезе кижи-

ден' тузалу немеге юренип дьадыбыс, слерди де, эмеш юренип алзын деп турубыс...

Энези коркынчылу кабагын кёдюреле, олорго айтты:

— Дье, сен токто.

Столдын' кийининде отурган оору кижи, база катап куучындай берди:

— Улусты ишле ёлтюрип дьат, — кёрзё, ненин' учун? Кижинин' дьюрюмин уурдагылап дьат — ненин' учун деп дьадым? Бистин' ээбис, — мен Нефедовтын' фабриказында дьюрюмим дьылыйттым, — бистин' ээбис, бир кожон'чы юй кижиге, ого дьунунып турарга алтын казан аяк сыйлап берген, — керек дезе тюнде чыгар алтын горшокты да сыйлап берген. Ол аякка менин' кючим, менин' дьюрюмим барган. Менин' ийде — кючим неге барганы, — кёрюнип дьат. — Мени ол ишле ёлтюрди, бойынын' ойножын менин' канымла дьарамыктадарга, — менин' канымла ойножына тюнде тышкары чыгар алтын горшок садып берди.

— Кижи чырайыла, кебериле кудайга тюн'ей болуп дьаялган, оны дезе кандый немеге божодып дьат... — деп, Ефим каткырынып айтты.

— Айдарда, унчукпай отурба, — алаканыла столго согуп — ийип, Рыбин айтты.

— Чыдажып отурба! — деп, араай Яков кошты.

Игнат каткырынды.

Ол юч уул, — ючюлези айтканын, тойбогон лапту, ачаптанып угуп турганын энези темдектеди. Олор, Рыбин канайда ла куучындай берерде, онын' дьюзи дьаар чеберленип кёрёр кёслё кёрюп турды. Савелийдин' куучыны олордын' дьюзинде кандый да башка, курч каткы кычыртып турды.

Софья дьаар эн'илеле, энези араай сурады:

— Ол чын айдып туру эмеш пе?

Софья тын' куучындап, каруузын берди:

Ээ ол чын! Ол андый сый керегинде газетке бичилген, — ол Москвада болгон...

— Ого кандый да, шыра болбоды — деп, Рыбин тунгак айтты. — Оны шыраладар керек болгон, — оны албатынын' алдына чыгарып буулайла, онын' быдьар эдин ооктой кертеле, ийттерге чачып берер керек болгон. Качан улус турза, улу шыра эдер. Бойынын' ачузын дьунарга, ол кёп кан тёгёр. Бу кан — онын'-каны, онын' тамырларынан' ичилген кан, онын' ээзи ол.

— Соок эмтир! — деп, оору кижи айтты.

Яков ого тураргa болужала, оны оттын' дьаны дьаар апарып салды.

От дьарык кюйюп турды, дьюс дьок кёлёткёлёр, отты айландыра тыркыражып, онын' сюгюнчилю ойынын дьараштыра шин'деп турды. Савелий тазылга отуруп алала, ёткюре кёрюнер кургак колын отко этти. Рыбин ол дьаар бажыла кёргюзеле, Софьяга айтты.

— Бу бичиктен' курч! — Качан машина ишмекчинин' колын юзюп, эмезе оны ёлтюрип ийзе, бойын' бурулу деп — айдылып дьат. Качан кижинин' канын сороло, оны сёёк чилеп чачып ийзе, — ол канайып та айдылбай дьат. Кандый ла ёлтюришти мен билип

ийерим. — Кокырга болуп — кыйналышты — мен билбей турум! Ненин' учун албатыны сойып, бисти ончобысты кыйнагылап дьат? Бойлорынын' кокырына болуп, дьыргалга болуп, дьадыннын' учун, дьердин' юстюнде сюгюнчилю болзын деп, — кожон'чыны, аттарды, мён'юн бычактарды, алтын казан-аякты ончо ло немени, балдарына баалу ойындарды канла садып алып дьат. Сен дезе, дьакшы иште ле, мен дезе сенин' кючин'ле бойыма акча иштеп алайын, онон' бойымнын' ойножыма алтын урылник сыйлап берейин. —

Энези угуп, кёрюп отурды, онын' алдында, каран'уйда, Павелдин' ле оныла кожо барган улустардын' дьарык дьолы дьаркындалала, дьада берди. Ажанып божойло, онтозы отты айландыра дьаткылап алды, олордын' алдында бачымду одынды дьиип, от кюйюп дьатты, кийининде дезе арал ла тен'ерини ороп, каран'уй турды. Оору кижи кёзин дьаан кёрюп алып, отко кёрюп турды, бастыра бойы тыркыражып, юзюк дьок дьёдюлдеп турды — арткан дьюрюм чыдашпай кёгюстен' чыга берерге блаажып, ол шырага эдиканы агып калган кижинин' сынын таштап ийерге кичеенип турган немедий кёрюнди... Дьалбыштардын' дьаркыны, онын' ёлю терезин тирилтпей, онын' дьюзинде тыркыражып тургылады. Дьан'ысла ол оору кижинин' кёзи ёчюп — барып дьаткан от чылап кюйюп турды.

— Сеге, Савелич, дьапашка барар керек? деп, Яков, ого бёкёйип алала, сурады.

— Ненин' учун? Мен отурарым, — улусла отурарга меге ас арттыы!... — деп, кюч айтты.

Онон', онтозын адьыктайла унчукпай отуруп, дьаман каткынала, куучынын анан' ары узатты:

— Меге слерле дьакшы. Эмди мен слер дьаар кёрюп сананып отурум — бу улус, ачабына болуп, тоноттырган, ёлтюрткен албатынын' учун, туружып ёчин дьетирере...

Ого каруузын бергилебеди, ол удабайла, бажын кючи дьок тёжине калан'дадып алала, карамтыга берди. Рыбин ого кёрёлё, араай куучындай берди:

— Бистерге келеле, отуруп, дьаантайын ла дьан'ыс неменин' учурын айдып турат; — ол улус кыйнаттырган керегинде. Онын' сагыжы — бастыра анда, ол керек онын' кёзин ойып, ол бир де неме кёрбёй тургандый болуп дьат.

— Дье, база не керек? — деп, энези санаркап айтты. — Улус кюнюн'-кюнге, бойынын' ээзинин' ойынына таштаарга акча иштеп, ол иште мун' кижиден' ёлюп турганда — база не керек?...

Оны угарга эрикчилдю! Оны дьан'ыс та катап уксан' ундубазын', ол дезе дьаантайынла дьан'ыс неменин' учурын куучындап дьат! — деп, Игнат араай айтты.

— Мында дьан'ыс немеде — онтозы тыгылып калган... бастыра дьадын, билзен' оны! — деп, Рыбин бюркек темдектеди. — Мен онын' дьадынын он катап укка, андый да болзо, кезикте бюдюнбей турарын'. Кезикте андый дьакшы частар болуп дьат, ол туштa кижинин' дьаманына бюдер кююнин' дьок, — база онын' тенегине... онтозына ачынчылу: дьоктуларындый, байды дьоктуны чачып... Бойы база дьолын таппай калган! Бирюзи ачанадан' сокор, бирюзи — алтыннан'! Э, калак, улустарды сени, карындаштарды

сени — деп сананарын'! Силкинип ийеле, акту сананып кёрзён', кёрзён', бойын'ды кысканбай ла сананып кёр!

Оору кижи кыймыктанала, кёзин ачып, дьерге дьадып алды. Яков табыш дьок турала, дьапашка барып, анан' тон экелди, онон', онула карындажын дьабала, катап Софьянын' дьанына отуруп алды.

Оттын' кызыл дьюзи омокту кюлюмзиренип, оны айландыра карарып турган улустын' сындарын дьарыдып турды. Улустын' юндери, дьалбыштын' араай тарсылдап, шылырап турганыла санаркаганду, урула берип турды.

Софья бастыра телекейде дьадын-дьюрюм учун албаты дьуулажып турганын айдып, озодо, германиянын' крестьяндарынын' дьуузынын' учурын айдып берип отурды, база ирланецтердин' шыразы керегинде, француз ишмекчилердин' бойынын' дьайымы учун дьаантайын туружып дьуулажып, олордын' улу дьалтаныш дьогы керегинде айдып турды.

Кара тюннин' килин'иле кийинип алган аркада, айландыра агаштарла чеденделип калган, каран'уй тен'ериле бюркелип калган кичинек дьалан'да, оттын' дьюзинин' алдында, ёштю, кайкап турган кёлёткёлёрдин' ортозында — чактар тирилип турды, торолоп тургандар ла ток дьюргендердин' ороонын силкиндирип, бойы-бойынын' кийининен', бастыра дьер — телекейдин' албатызы каны юзе агып, дьуу — согушка арып калып, ёткюлеп турды, дьайым-дьюрюм ле чындык учун турушкандардын' ады адалып турды.

Юй кижинин' тунгаксу юни юнделип турды. Ол куучын озогызына дьедип турган неме чилеп, ол эмдиги барар дьолына бюдюмдю бюдюрип турды, улус бойлорына тюн'ей карындаштарынын' дьюрюмин угуп турды. Олор, арык, куп-куу дьюстю юй кижинин' дьюзи дьаар кёргюлеп отурды, олордын' алдында, бастыра телекейдин' албатызынын' чындыгы там ла дьарыда — дьайым дьюрюмнин' учун, учы дьок тартыжузы айдылып турды. — Эмди келетен дьадын дьюрюмде, кижи анда бойынын' кююниле сагыжын кёрюп турды, озогы каран'уй, канду, кёжёгёлё кёжёгёлёп койгонынын' кийининде, качан да кёрбёгён, ёскё укту улустын' ортозында; онон' кёксиле, сагыжыла, дьюрегиле, — бастыра телекейдин' ийдезине кожулып турды, онын' ортозында некерлер керюп качанда дьан'ыс сагышту болуп, дьер юстюнде чындык — эдерге кичеенгилеп, онон' бойынын' тургускан шююгенин тоо-дьок шырала дьарыдып, дьан'ы, дьарык, сюгюнчилю дьадыннын' учун туружарга бойлорынын' канын суу чылап тёктилер. Ончолорыла дьан'ыс болорго, ийде — билдирю табылып, ёзюп турды, ончозын дьарттап — билип — алала, ончозын дьан'ыс ийде эдип бириктирип аларына, толо, изю кичеемелдю дьерде дьан'ы дьюрек туулып турды.

— Бир туштa андый кюн башталар: бастыра дьер — юстюнин' ишмекчилери туруп чыгып, бажын кёдюреле, кату айдышкылаар: «Болор! Бис мындый дьадынды керектебей турубыс, — деер! — Софьянын' юни бюдюмдю угулып турды. — Ол туштa, бойынын' ачабыла кючтюлердин' кючи дьемириле берер, дьер олордын' буттарынын' алдынан' сала — берер, ол туштa олордын' таянар немези дьок болор...

— Шак анайдала болор! — Бойын'ды ла кысканбазан' — ончозына чыдаарын' деп, бажын эн'илтип, Рыбин айтты.

Энези кабагын ёрё кёдюрип алган угуп отурды, дьюзинде сюгюнчилю — кайкал кюлюмзиреииш тон'уп калгандый кёрюнди. Озодо кату кеберлю, калдьулу, чала ажыра кату кылыкту болуп турган Софья, эмди энезине энчю кёрюнип турды, ол андый онын' изю, тюс куучынынын' агынына кёмюле берди. Энезине тюннин' тымыгы ла оттын' ойногоны, база Софьянын' чырайын, ончозынан' ла артык — эр улустар чырайын соодып алып угуп отурганы дьарап турды. Олор кыймыктангылабай отургылады, куучыннын' тымыкту дьылып отурганын юребеске кичеенгилеп, база олорды дьер — юстюле тудуштырып турган дьарык учун юзюлбезин деп коркуп, кезикте олордын' кемизи-кемизи, отко чеберлеп туруп, одын салып койып турды, онон', качан оттон' чедирген ле ыш бир ююр болуп кёдюрилип чыгарда, — колыла ары-бери сербип, юй улустардан', чедирген ле ышты ыраадып турды.

Бир катап Яков турала, араай айтты:

— Куучындаарга эмеш сакып алыгар...

Дьапашка барала анан' кийимдер экелди, онон' Игнат ла экю юй улустардын' буттарын ла кёксин орогылап берди. Софья анан' ары куучындай берди, дьен'юнин' кюнин дьуруктап берип, улусты бойынын' ийде — кючине бюдюндирип, бойынын' дьюрюмин кереги дьок ишке юреп, тоюларды тыгындырып, кёёрёдёргё иштеп тургандар ла кожо болорын айдып берип турды. Ол сёстёр энезин кюйбюдетпей турды. Дье Софьянын' куучынын угала, ончозын койдонып ийген дьаан ийде — билдирю, энезинин' кёксин, улус керегине сананар, молитвалу сагыш ла толтырып турды; бу улус, коркушту ыралу минута тужунда, иштин' кындьызына туттырып, бойыла кожо буулаарга акту ийденин' сыйыла чындыкты сююйтен сый экелип берип турган улуска удура баргылап дьат.

— Э, кудай, болуш эт! — деп, кёзин дьаап, сананып турды.

Тан' дьарып келерде, Софья арыганынан' унчукпай барды, онон' бойын айландыра отуруп, санаркап калган дьарый берген улустардын' дьюзин кюлюмзиренип, ончозын адьыктап кёрди.

— Биске барар ёй дьетти! — деп, энези айтты.

— Ёй дьеткен! — деп, чинези чыгып калган Софья айтты.

Уулдардан' та кемизи де табышту юшкюрди.

— Слердин' барып дьатканыгар биске ачу! — деп, Рыбин башка дьымжак юниле айтты. — Дьакшы куучындап дьадыгар! Ол улусты бойы-бойына тёрёгён эдип ийерине коркушту дьаан неме. Качан миллион улус, бис керектеп турган немени керектеп турганын билер болзон', дьюрекке дьакшы боло берет.

— Дьакшыда — дьаан кюч! —

— Сен оны дьакшыла, ол сени казыкла! — деп, Ефим каткырынып айтты. Онон' тюрген бут бажына туруп келди. — Олордын' барар ёйи дьетти, Михайла таайым, кем-кем кёргёлёктё, баргылазын. Бичиктерди юлеп ийеликтер — кайдан' келген деп бийлер бедреглезин. Кемнин'-кемнин' сагыжына кирип келер — тениберлер келип дьюрген деер.

Дье, энежим, сенин' кючин'нин' учун спасибо! — деп, Рыбин,

Ефимнин' куучынын юзюктедип айтты. — Мен сен дьаар кёрёримде, сюреле Павелди сананып турум, — сен дьакшы дьолло барып дьадын'!

Энчю болуп калган, ол элбек, дьакшы кюлюмзиренишле кюлюмзиренип турды.

Кей чыкту, дьакшы болды, ол тёжи ачык дьаан кёрюнип, чамчачан' турды, энези онын' дьаан сынын адьыктап кёрёлё, эркелю дьёп берди:

Сен нени-нени кийип алатан болзон' соок ийне!

— Ичимнен' дьылыдып дьат! — деп Рыбин айтты.

Юч уул оттын' дьанында туруп, араай куучынашкылап тургылады, олордын' алдында, тонло дьаап койгон, оору кижи дьатты. Тен'ери кугарып турды, кёлёткёлёр кайылып турды, ёлён'нин' дьал бырактары кюн сакыгылап, тыркырашкылап турды.

Дье, айдарда, эзен болзын! — деп Рыбин, Софьянын' колын тын'ыда тудуп айтты. Слерди городто канайып табар?

— Сен мени бедре! — деп, энези айтты.

Уулдар табына, ончозы группала тыга келип, эби дьок, дьеркелю унчуккылабай, Софьянын' колын тын'ыда туткылап турды. Олордын' кажызында ла дьажытту кююни дьакшы артып калганы дьарт кёрюнип турды, энчилю, надьылу болгон ийде — билдирю. бсйынын' дьан'ызыла олорды кемзидип турды. Олор тюниле уюктабаган, кургак кёстёриле кюлюмзиренип олор унчукпай, Софьянын' дьюзине кёргюлеп, буттарын солуштыргылап турды.

— Дьолго сют ичип аларыгар ба? — деп, Яков сурады.

Онызы бар ба? — деп, Ефим сурады.

Игнат кемзинип, бажын сыймайла айтты:

— Дьок, мен оны тёгюп ийгем...

Ючюлези каткырышкылады.

Энези билип турды, олор сют керегинде куучындашкылап та турган болзо, ёскё неме сананып турганын, сёс дьокко, Софьяга дьакшы, энчю дьюрзин деп — санангылап турды. Андыйы, Софьяны дьажыт — дьокко кюйбюдедип турды, онон' ол оны кемзидип ёскё артык неме айттырбай турды, ол дьан'ысла араай:

— Спасибо, нёкёрлёр! — деди.

Олорды, ол сёс дьымжада дьайкап ийген немедий болды, олор бойы-бойына кёргюледи.

Оору кижинин' тунгак дьёдюли угулды. Кюйюп турган оттын' кёмюрлери ёчюп калды.

— Эзен болзын! — деп, эр улус араай айдышкылап тургылады, онон', кунугушту сёс юй улусты узак юйдежип турды.

Олор бачымдабай, тан' алдынын' дьаркынында, аарканын' ёлён' дю дьолыла баргылап дьатты. Энези, Софьянын' кийининен' базып отуруп, айдып турды.

— Ол ончозы дьакшы, — сыран'айла тюш дьеринде немедий, дьакшы! Улус чындыкты билерге дьат, менин' эркем слер, билерге дьат! Бу болуп турган неме, баягы — бир дьаан байрам тужунда, эртен тура, шан'ды сокколок, абыс келгелек, церквенин' ичинде каран'уй, тымык, коркушту, улус дезе дьуулужып, кудайдын' сюрлеринин' алдына анда свечи кюйдюрип тургузып дьат, мында дьа-

рыдып салып — кудайдын' туразын дьарыдып, каран'уйды эмештен' сюрюп тургандый, болуп дьат.

— Чындап та! деп, Софья сюгюнчилю каруузын берди. — Дьан'ысла мындагы кудайдын' туразы — бастыра дьер!

— Бастыра дьер! — деп, бажын санаркалу дьайкап энези такыды. — Ончозы энчю дьакшы, сыран'ай бюдерге де кюч... Слер де дьакшы куучындадыгар, менин' эркем, — сюреен дьакшы! Мен слер олорго дьарабас болор — деп коркуп тургам...

Софья унчукпай турала, араай, сюгюнчилю айтты:

— Олорло кожо тееркеги дьок боло берерин'...

Олор баргылап дьадып Рыбин керегинде, оору кижи керегинде, база ол юч уул керегинде лаптап унчукпай эби дьок то болзо, бойлорынын' кюндюлежин чечен эдип, юй улустын' кийининен' дьюрюп, оок керектерин кичееништи кюндюлю эдип, онын' керегинде куучындашкылап турды. Дьалан'га чыктылар. Олорго удура кюн чыгып, кёдюрилип турды. Ол кёскё кёрюнбей, бойынын' мызылду, кызыл дьаркындарын, тен'ериге дьайып ийди, елен'деги чалыннын' тамчылары дьюзюн-дьююр ён'дю омюк дьаркынла дьаскы сюгюнишле мызылдай берди. Сары тан'ды, сюгюнчилю юниле тирилтип, кучыяктар уйгунып турды. Уур канаттарыла кичемелдю, элбен'дедип, дьоон каргалар учуп отурды, кайда да тюймендю, иволга сыгырып турды. Дьалан'дар ачылып, кюнге удура бойынын' ёзёктёринин' тюн кёлёткёлёрин сюрюп турды.

— Кезикте кижи куучындап айдар ла айдар, сен нени де аайлап болбой дьадын', анан' ол бир дьарт сёс айдып ийзе ле ончозы кенетийин дьарт боло берер! — деп сананып, энези айдып турды. — Ол оору кижи андый ок. Мен бойым да уккам, билерим, фабрикада да, ёскё дё дьерде, ишмекчилер канайып дьадып дьат. Ол дьадынга кижи дьаштан' ала юренип калып дьат, онын' учун ол дьюрекке тийбей дьат. Ол дезе, кенетийин ле базынчыкту, дьаман айдып берди. Э, кудай, улус дьажына бойынын' дьадын-дьюрюмин ээлери электеп каткырзын ишке берип турган эмеш пе? Онызында — актаныш то дьок!

Энезинин' сагыжы качанда ого калдьу болгон керекти сананды-рып тура берди, ол керек моко, тенек мызылыла, качанда, ол, оны билер болгон, дье эмди ундулып калган, бойы-бойына тюн'ей кылыктарды онын' алдына дьарыдып турды.

— Ол андый шырага ончозы тою болуп барды, эмди анан' кююндери булганып турган болор! Мен оны билетем — бир земскийдин' начальниги, крестьян улусты бойынын' адына оромнын' ортозыла апарып дьадар туштa бажырткан, бажырбаган улусты арестовать эдип турды. Дье ол оны, ненин' учун анайып кылынган деер? Оны билип болбозын'; — билип болбозын'!

Софья тан' алдында тюн'ей, омок кожон'ды араай кожон'дой берди.

VII

Ниловнанын' дьадын-дьюрюми сюрекей кайкамчык энчю болуп ёдюп турды. Андый энчю болгоны онын' бойын бир кезекте кай-

кадып туратан. Уулы тюрмеде отурган, онызын ол дьарт эзеп, база оны сюрекей кюч кыйын сакып турганын дьарт билип турган, дье кажыла тушта, ол бу шююлтени сананганда, онын' бойынын' кююнин ажыра, санаазынын' алдында Андрей, Федя база да бир канча улустар эбелип турды. Уулынын' кебер бюдюми, бастыра улусты бойынын' ачу — коронду ал сагышта турганыла бюркеп, энезинин' кунугып эригери, онын' кёзине там дьаанап, энезинин' саная-шююлтезин алгастандырып, кююн-кюч дьогынан' ла билдирбезинен' уулы — Павел керегинде санаркаарын там тын'ыдып, ёскё шююлте санааларды ары-бери дьайылта тоскурып турды. Ол ёскё башка саная — шююлтелер дьер башка чичкечек, бир аайы дьок дьаркындар болуп чачылып, качанда болзо, не немеге тийип, ончозын дьарыдып саларына кичеенип, бис дьан'ыс дьурукка бириктире дьууп аларына кёкюп, бир-бир немеге токтой тюжерине энезине арчамыкталып, уулы керегинде кунуксу санаазын ла онын' дьюрюми керегинде коркунып турган шююлтелери узакка ныктайла, дьюрегине дьадарына бербей, арчамыкталып турды.

Энези бу улустарга кёрё, ишмекчилердин' дьюрюм-дьадынын бойы артык билип турганын билип сананып турган, онойдо ок олордын' бойына алынган дьаан задачанын' учурын ол улустан' дьарт билип кёрюп дьадым деп, бойына анайып кёрюнди, онын' учун ол олорды эмеш килемдьилю кёрди, баяғы огош балдар эмеген ёбёгён болуп ойногылап, онын' тюп шююлтезин дьарт он'догылабай турды. Ол кююн-кюч дьогынан' олордын' эрмектешкен куучынын, уулынын' ла Андрейдин' куучындарына тен'дештирип туруп, озо баштап онын' башказын он'доп болбой турала, онон' ан'ылу башказын дьарт билип алды. Бир кезекте олор оромдо кыйгыргылаганынан' кёрё айылда тын' кыйгырыжып тургандар деп, энезине билдиретен, олордын' онойдо тын' табыштанып турганын ол бойына мынайда сананган:

Кёп билгилеп дьат — тын' куучындап дьат. Дье, кёп сабазында бу улустын' бойы-бойлорын ёнётийин изидинип кёргюзюге катуланып, олордын' кажызы ла нёкёрлёрине чын шююлтезин ончозынан' дьуук, баалу билип турганын, ончозынан' артык билип турганын кюдьюренип дьадылар, экинчилери дезе, ого ачынып тарынгылай берип, бойлоры база чын шююлтеге ончозынан' дьуук болуп турганына айдынып, сюрекей катуланып турдылар. Кажызы ла ончозынан' бийик ёрё калып чыккадый кююндю болуп, ого кёрюнип турган, онон' улам онын' шакпыртту кунукчыл санаазы эбилип турды. Ол кабактарын кыймыктадып, дьалынып турган аайлу кёстёриле ончолорын дьарт кёрюп, сананып турды:

— Пашаны нёкёрлёриле кожо ундугылап салдылар... Качанда болзо, бойы-бойыла тартышкылап тургандарды кичееп угуп, учыбажын дьарт он'доп билбей, энези айдылган сёстёрди ээчий терен' эзендю бедреп кёрётён, качан ишмекчилер слободкада дьакшы неме керегинде куучындажып турганда, оны бюткюл бойын алып туратан, мында дезе ончозын оок-тобыр болчокторго ооткылап шин'жилеп тургандар; анда канча ла керек терен'инче база чынынча эзегилеп тургандар, мында дезе — сюрекей курч, качан Николайга ишмекчилерден' кем-кем келип барганда, ээзи сюреен куу-

чынчы болуп, онын' дьюзинде кандый да сюгюнчилю неме кёрюнип турганын ол темдектеп турды. Куучындажарда, дьаантайынгызынан' ол башка куучындажып, та катуланып, та керексинбей...

— Оны дьакшы аайлагылазын деп кичеенип дьат! — деп, ол сананды.

Дье андый неме онын' сагыжын кёдюрбей турды, ишмекчи — айылчы ёзёгинен' бууладып койгон немедий, оныла, — чюми дьок юй кижиле дьен'ил дьайым куучындап болбой, кызынып турганын ол кёрди. Бир катап, Николай чыга берген кийининде, ол бир кандый да уулга — темдек этти:

— Немеден' кемзинип турун'? Экзамен тудуп турган уулчак эмес ийнен'... — Онызы дьаан каткырынды.

— Юренбегенинен' — рактар да кызырып дьат... Андый да болзо, — бойыбыстын' карындаш эмес...

Кезикте Сашенька келип турды, ол качанда узак отурбайтан, качанда болзо каткырынбай — керсю куучындап, кажыла барып дьадып, энезинен' сурайтан:

— Дье Павел Михайловичтин' су-кадыгы дьакшы ба?

— Кудайга баш! — деп турды энези. — Кем дьок, дьардак!

— Менен' ого эзен айдыгар! — дейле, кыс дьюре берди. Кезикте энези Павелди узак тудуп, оны судтабай турганын ого комудап турды. Сашенька кабагын тююнип — унчукпай турды, онын' сабарлары тюрген кыймыктащкылап турды.

Ниловнанын' ого мынайда айдар кююни келип турды:

— Сен, менин' эркем, оны сююп турганын'ды мен билерим ийне...

Дье тидинбей турды — кыстын' соок дьюзи, онын' бек тудунган эриндери, керектю кургак куучыны ажындыра эркени ийде салып тургандый болды. Дьаан тынып, энези унчукпай ого сунуп берген онын' колын тын' тудуп — сананып турды.

— Ырызы дьок, бараксанымды сени...

Бир катап Наташа дьедип келди. Энезин кёргён бойынча, коркушту сюгюнип — оны окшоды, онон', канайта да — кенетйин арай айтты:

— Менин' энем ёлюп калды, — ёлюп калды, кёёркий!...

Бажыла силкинип ийеле, колынын' тюрген кыймыгыла кёзинин' дьажын арчыйла, узатты:

— Меге оны ачу — ол бежен дьашка киргелек болгон. Эмди де узак дьюрер эди. Бир дьанынан' кёрюп турала, мынайып та сананарын' — ёлюм, байла бу дьадыштан' дьен'ил, — дьаантайын ла дьан'ыскан, кемге де кереги дьок ончозына дьаман кёрдирип, адазынын' кыйгызына коркуп калган — дьюрюмди дьюрюм деер бе оны? Дьюрюмди дьюргюлеп — кандыйда дьакшы неме сакыгылап дьат, ого дезе, базынчыктан' ёскё сакыыр неме дьок болгон...

— Слер чын айдып дьадыгар, Наташа! — деп энези сананала айтты. Дьакшыны сакып дьюрюмди ёткюргилеп дьат, — сакыыр неме дьок болзо, — кандый дьюрюм? — Онон' кыстын' колын эрке сыймап, ол сурады: — Эмди дьан'ыскан арттыгар ба?

— Дьан'ыскан! — деп, Наташа дьен'ил каруузын берди.

Энези унчукпай отурала, кенетйин кюлюмзиренип айтты:

— Кем дьок! Дьакшы кижи дьан'ыскан дьатпас, — ого качанда болзо — улус дьугар... Неле учураганын тен'-каборго кезип турган бёлюк шююлте болды. Онон' башка мында кёп сабазын эски дьан'ды, дьадын-дьюрюмди коскороры керегинде эрмектешкилеп тургандар, анда дезе дьан'ы дьадын — дьюрюм керегинде шююгилеп тургандар, онон' улам онын' уулынын' ла Андрейдин' куучыны дьуук болуп, энезине дьарт кирези билдирип турган...

VIII

Наташа уездтеги бёс соготон фабрикада школдын' юредючизи болуп ишке кирди, Ниловна дезе ого дьажытту бичиктер, прокламация чазындар, газеттер апарып берип турар болуп барды.

Ол керек онын' ижи болуп барды. Бир айда канча ла катап кийимин кубулта кийинип; монашка болуп, кружева ла колго сокон бёс садыжып турган кижи болуп, эмезе бай дьаткан мещанка болуп алып, эмезе ёскё дьерден' келген кудайзак кижи болуп, энези бастыра губерняла дьою, эмезе атту дьортып, базып дьюретен, дьардына таар дьюк тенип, эмезе колына чемодан тудунып алып дьюретен. Вагондордо, пароходтордо, гостиницаларда, дьорук дьюрген улус конуп дьюретен дьолдогы эжилю тураларда, токтогон ло дьеринде ол бойын дьакшы энчю эзенип, солун улустарла куучындажып, эрмектежерин бойы баштап турган. Бойынын' мак эрке куучынына, албаны дьогынан' улусты угарына кююнин бойына тартып, бюдюмчилю эптериле улуска дьууктап, кёпти кёргён кижи болуп, дьууктап келип турган. Улусла эрмектежип олордын' дьадын-дьюрюм керегинде комыдалын, кайкажып туруп эрмектежип турарын, энези сююп туратан. Качан ол дьадын-дьюрюмди сюрекей дьаратпай турган кижини угуп отурганда — кажыла тужунда онын' дьюрегин сюгюнчилю санаа дьаба алып, оролып туратан, ол дьаратпай турган шююлте, дьадын-дьюрюм чаксыраганына удурлажып, неле санаа шююлтеде турган суректарына каруузын таап аларына кюдьюренип турды. Онын' алдына там ла элбеде, база чокурланып, улустардын' дьюрюм-дьадыны дьурук чылап кёрюнди, тою дьадарына тартыжып турган тартыжузы, тудуш дьайылары, дьаандап турганы — дьарт кёрюнип турды. Кату тас-таракай, ёткюре дьаман ачык дьарыгыла кайда да болзо, кижини мекелеп, оны тоноп, онон' канчала керек кеминче, бойына тузаланарына, кючин сыгып, тюрю канын сооруп аларга тургандар — ого дьарт билдирюлю болгон. Неле неме дьер юстюнде ума дьок кёп болгонын ол кёрюп турган, албаты дезе дьоксырап байлыкты эбиреде — дьарымдай ачанада дьадып тургандар. Городтордо кудайга кереги дьок алтын мён'юн ле толтырып салган церквелер туруп дьат, онын' эжигинде дезе канчала ёткюре базып отурган тербезендер олордын' колына бир кичинек дьес акча салып берерин сакып тургулап дьадат. Церквелерди, абыстын' чюмдеген риза кийимин дьокту — дьою улустын' дьаман туразын олордын' самтырап калган уятту кийимин, ол алдында да кёрюп дьюретен, дье оны ончозын энези андый ла бюдюм кирези бодоп, анайып тын' адьарыбайтан, эмди дезе — бу

дьюрюм-дьадын дьокту-дьоюды дьаба базып, олорды дьабыс тургузып салатан. Бай улуска кёрё, церкве дьоктуларга дьуукта, керектю де болуп турганын — ол кёрюп туратан.

Христос кудайды дьурагылаган дьурукта кёргёндё, онын' дьюрюмин куучындагылап тургандардан' улам, Христос дьоктулардын' дьуук нёкёри болгонын билетен, церкведе дезе, онын' дьуругын алтынла, торколо кижендеп, дьескинчилю дьалтырадып мызылдаткылап салгандарын дьокту-дьою улустар кёрюп тургандар. Онын' улам кююн-кюч дьогынан' ого Рыбиннин' айткан сёстёри эзедилип турган: —

— Бистерди кудайла да мекелеп салдылар! — Бойына билдирбезинен', ол кудайга бажырып — мёргюйтени астап калды, дье андый да болзо Христос керегинде ле оны адабас улус керегинде кёп сананды. Ол улус арайынан' адын качанда адабай, оны билбес неме чилеп дьуртаган улусты, энезинин' сананары там ла кёптёп туратан болгон; онын' сагыжында улус, база Христостын' айдып тургандый ок, дьердин' юсти албатынын' каандыгы деп турган аайлу болуп, дьер — юстюнин' неле байлыгын — улус ортозына бастыразын тен' дай юлежип аларына кичеенгилеп тургандар. Бу шююлте керегинде ол сюрекей кёп сананып туратан, бу шююлтени онын' эзедююнде тамла ёзюп, терен'жип, база нени ле кёргёнин, нени ле укканын ончозын бирге капшыра будуп, ай каран'уйдагы албатынын' бойынын' текши тюн'ей кюйюп турган дьалбыжыла дьаба алып турган молитвалардын' аксу — дьаркын кебериле бастыра албатыны, олордын' бастыра дьадын-дьюрюминин' туркунына дьаба алып, дьапшыра базып турганын эзеп билип турары ёзюп турды. Энезинин' эзине кирип турган: алдында Христосты ол качанда болзо дьарты дьок эрен'истеле шююп дьарт аайы дьок сююп турган. Ол тужунда коркунар санаа шююлтези иженип турган дьарамык ёдюмдю, кунугышсуузы ла дьан'ыс бирле колболыжып турган болгон. Эмди дезе, Христос ого дьуук болуп, кебери де башкаланып эзедюзине билдирип турат, сыны да бийик, кебер бюдюмиде артык дьарт, сюгюнчилю де, кеп чырайы — дьарык та аайлу болуп турды. Онын' ады чабына болуп, албатынын' тёккён кызыл канына, Христос база да дьадарга сананган аайлу болуп, чындап та тирилген аайлу болуп билдирип турган, албаты дезе бойынын' кызыл канын ол ырызы дьок болгон улустын' дьуук нёкёринин' ады-дьолын дьарлабазына болуп тёккён аайлу болуп, эмди энезине билдирип турар болды. Бойынын' дьошкын — дьорыктап барып, ойто Николайга келгенде, дьолдо нени кёргёнине, укканына изю маккатып, бойынын' бюдюрип салган керегине эркин санаазы кёдюрилип, дьарамыкту шююлтелю дьанатан болды.

— Кажыла дьерге ары-бери дьорыктап дьюрюп кёп кёрёргё дьакшы ок! — деп, Николайга эн'ир сайын ол айдып туратан. — Дьадын-дьюрюминин' бюткен кебер учурын он'доп аладын'. Албатыны дьадын-дьюрюмнин' куюзына кыстагылап, шаагылап турулар, ол базылганга бастырып, ол ортодо албаты тимзенип дьюрет, дье андый да болзо керексинип те турган болуп, керексинбей де турган болзо, — ненин' учун кыйналып турганын — санангылап турадылар! — Мени ненин' учун качанда болзо, туура кедери сюр-

гюлеп турулар? Ненин' учун не ле неме ончозы кёп, мен дезе ачулу ачанада? Кайдада болзо сагышту улустын' кёбизи ума дьок, мен дезе ай каран'уй, ал — санаа дьок? Дьоктуларды байлардан' ылгабас дьюрегине ончозы баалу балдар болуп турган быянду кудай кайда. Акту албаты бойынын' дьюрюм-дьадынына бир эмештен' кайкашкылап турадылар, — бойынын' мынан' ары дьадар дьадыны керегинде — шююнип сананбаза, олорды меке тёгюн — былча базып саларын эзедингилеп турдылар!

Дьадын-дьюрюмнин' тёзёлгё аайы мекелю дьастыра болуп ёдюп турганы керегинде, улуска бойынын' тилиле куучындап берерине кичеенип — кююнзеп турганын, бойы там ла кёптёдё эзединип турды; бир кезекте — бу эзедю шююлтезин дьен'деп аларга ого бойына кюч болгон.

Энези дьуруктарды адьаарып — кёрюп турганын Николай кёрюп алала, кюлюмзирене каткырынып, кандый-кандый каткынчылу эрмек айдып туратан болгон. Улустардын' дьаан бускалан'ду кату задачаларына кайкап бюдюнбей, Николайдан' сурап туратан:

Оны бюдюрип алар аргазы бар эмеш пе? Ол тужунда Николай кату шююнип, кыялта дьок бюдюмчизиле, бойынын' шююлте саназынын' чон' болгонына туружа, шили кёс ёткюре дьарамыкты кёстёриле Власова дьаар кёрюп, ого келер дьадын-дьюрюм керегинде чёрчёк аайлу эрмегин куучынданып турды:

Кижинин' кююнине кемдью дьок, онын' кюч-чагы божоп чыгары дьок! Дье андый шююлте санаалу албаты, сюрекей араай байып дьат, ненин' учун дезе, эмди кажыла кижи бойынын' ёскё кижиге бастырарынан' айрыларынан' кичеенип, бойынын' юредю билижин ёскюрип кёптётпёй, арга дьогынан' акча дьуурына кичеенет. Качан улус бойынын' ачабын дьоголто ёлтюрип ийзе, албан ишке олдьолонгонынан' бойын дьайым бош эдип алган сон'ында... Энези онын' сёстёринин' тёс шююлтезин кезикте ле дьартын билип турган, дье кюйбюзи дьок эзедю ол сёстёрди тюрю эркиндедип, ого тамла дьарт аайы билдирери кёптёп турган.

— Дьердин' юстюнде дьайым-бош дьюрген улус сюрекей ас, онын' ырызы дьогы ол болуп дьат! — деп, Николай айдып турды.

— Бу айтканы ого дьарт болуп турган. Ачаптанганынан' ла калдьу ачурканарынан' божодынып дьайладынгандарды ол билип турган, андый улустардын' тоозы кёп болгон болзо — дьадын-дьюрюминин' ай каран'уй коркушту дьюзи уткуулду, анчадала, дьакшы да дьаркынду да болор эди.

Кажыла кижи албаны дьок то кату болотон деп, Николай кунуксып айтты. Энези онын' айтканын чындалтып, — бажын эн'илтип, хохолдын' куучынданып туратанын эзеп отурды.

IX

Бир катап Николай, качанда оройтыбас кижи, ижинен' сюрекей оройтып келди, онон' чечинип туруп, кюйбюзиндю кыймыктанганыла колдорын уужап мен'деп айтты:

— Билип туругар ба, Ниловна, бюгюн тюрмеден' бистин' нёкёр-

скийлер ончо улусты адьыктагылап дьюрюлер. Дье, менин' бу дьюзимле саадабай ла кудайдын' дьаргызына кире бердим!... — деп санандым. Кенетийин ле удура Ниловна дьюгюрип клеедири, — мен туура чыгып ёткюрип ийеле, оны ээчий бастым — дье, ол ончозы! Ол!

— Мен дезе сени адьарыбадым! — деп, энези буруланган кептю айдып турды. Бойы дезе Весовщиковты адьыктап, ол кандый да алдындагызынан' дьен'ил аайлу болуп калган кёрюнди.

— Дье, байла нёкёрлёрим санаркагылап отургандар болор... — деп, Николай бажын тырманып айтты.

— Башчыларына дезе сен ачынбай турун' ба? Олор база санаркагылап кюйбюрешкилеп турган ийне! — деп, Егор шоот кептю айтты. Онон' ол оозын ачып, кей чайнап турган чылап, эриндериле кыймыктада берди. — Кокурды токтодор керек ошкош! Дье, сени эмди дьажырар керек, ол керек кюч те болзо, дье сюгюнчилю. Мен ёрё туруп алатан аргам бар болзо... деп, айдып турала, тыныжы буулып, колдорын бойынын' тёжине таштал та салала кючи дьок тёжин дьыжып турды.

— Сенин' оорыганын' сюрекей тын' болуптыр, Егор Иванотёч! — деп, Николай айдала, бажын тёмён бёкёйип ийди. Энези зыпан юшкюрип, тапчы туранын' ичин эбиреде адьыктап кёрди.

— Дье, бу менин' алдынан' бойымнын' керегим эмей! — деп, оны уузына Егор айтты. — Слер, энежим, Павелдин' керегинде суКуксагар, мында незин дьон'донодыгар! — деди.

лып Весовщиков дьаан кюлюмзиренди.

— Павел кем дьок! Су-кадык. Ол анда бистердин' дьааныберд аайлу. Начальниктерле эрмектежип турат, дье кыскарта айтэм — ончозына команда берип турат. Оны кюндюлеп турадылар... до Весовщиковтын' куучынын угуп, Власова, дьёпсинген кептю, бажын эн'илтип, Егордын' кёгёрё тижий берген дьюзи дьаар, кыязынан' кёрюп отурды. Онын' дьюзи тон'уп баргандый — кыймыгы дьок болуп, бир де кебери дьоголо берген болды, ол кандый да кайкамчылу дьалбак болуп кёрюнип турган, дьан'ыс ла онын' кёстёри эркимдю база сюгюнчилю суркурап дьатты.

— Бу меге бир эмеш курсак беретен болзогор, — чын айдым, аштаганым коркушту! — деп, сакылта дьогынан' Николай айтты.

— Энежим, аяк салгышта калаш бар, онын' кийининде эжиктен' чыгып сол дьанында экинчи эжикке токулдадып салыгар. Бир юй кижи ачып берер, слер ого айдыгар, бери келзин, бойыла кожо анда не ле дьигедий неме бар болзо, ончозын алып келзин — деп Егор айтты.

— Ончозын кайдатан? — деп, Николай дьёпсинбей турды.

— Дье, таарынба, ол кёп эмес... — деп, Егор айтты. Энези эжиктен' чыгып, айдып берген эжигине токулдатты, онон' ол юй кижинин' табыжын тын'дап, Егор керегинде кунуксыгып сананды.

— Ёлюп браат... — деди.

— Кем бу? — деп эжик ёткюре сурагылады.

— Егор Ивановичтен' келдим — деп, энези юнгюр эмес юниле каруузына айтты. — Слерди бойы дьаар келзин деп сурайт...

— Эмдиле барарым! — деп, эжигин ачпайла, Власовага каруузын айтты. Энези бир эмеш сакып турала, базала эжикти катап токулдатты. Ол тушта, — эжик тюрген ачыла берди, онон' сенекке бийик сынду юй кижи чыгып келди. Кофтазынын' уужалган дьен'ин мен'деп тюзедип ийеле, кеп-чырайы катуланып, Власовадан' сурады:

— Слерге не керек? —

— Мен Егор Ивановичтан'...

А-а! Баралдар. Э-э калак, мен слерди билерим! — дейле ол юй кижи араай чёйё айтты. — Эзендер бе! мында... каран'уй... — деди.

Власова ол юй кижини адьарып кёрёлё, онын' бир кезекте Николайга келип барганын сагыжына алынды.

Ончозы бойынын' улузы эмтир! — деген санаа онын' бажына эбелди.

Власова — дьаар дьууктада базып келеле, ол юй кижи оны озо бастырып, бойы дезе ээчий базып, сурап турды:

— Коомой болуп туру ба ого?

— Ээ, дьадыры. Курсактанарга слерди бир неме экелзин деп сураган.

— Дье, онызы артык...

Качан олор Егордын' дьаткан кыбына кирерде, олорды, онын' тунгаксып тамагы кыркыраган табыжы уткуды.

— Ада-ёбёкёлёрим ле табыжарга дьаранып турум, надьым, Людмила Васильевна, бу отурган кижи тюрмеден', начальниктерден' сурабай качып дьюре бертир, кулугур! Озо ло баштап оны азырагар, онон' кайдар-кайдар дьажырып сугуп салыгар.

Ол юй кижи, дьёпсинип тургандый, бажыла умдайла оору Егордын' дьюзи дьаар кичеенип кёрёлё, катуланып айтты:

— Слер, Егор, бу улус келген ле тарый меге ийер керек болгон. Мен кёрюп турзам, эмди эки такып ичпегенигер, — чеберленбес, не болдыгар? Слер, нёкёр, менин' айылыма барыгар! Удабас бого, Егорды апарарга больницадан' улус келер.

— Андый да болзо — мени больницага ба? — деп, Егор сурады.

— Э, мен анда слерле кожо болорым.

— Анда да? Э-э кудай!

— Дье, дьююлбегер...

— Бойы куучынданып, Егордын' тёжинде дьабынган дьуурканын дьазап дьаап берди, онон' Николай дьаар адьарып кёрёлё, шилиде турган эмди кёзиле кемдьип кёрди. Онын' куучыны дьюргеери, юнгюр эмес болды, онон' бастыра кыймыктаганы эпчил нажыгай болгон, куу дьюстю, кара ён'дю кабактары тумчугынын' юстинде учтарыла араай табыштап турган. Онын' кеп-чырайы энезине дьарабай турган — онын' чырайы теерек аайлу кёрюнип турган, кёстёри дезе бир де кюлюмзиренбей дьалтырап кёрюп турган. База онын' эрмегинде команда берип турган аайлу болгон.

— Бис дьюре бererибис! — деп, ол юй кижи айдат. — Мен удабай ойто келерим! Слер Егорго бу эмнен' бир калбак кирези беригер. Кёп эрмектенерге бербегер.

Онон' бойы, Николайды кожо алып, дьюре берди.

— Кайкамчылу юй кижи! — деп, Егор, дьаан юшкюреле айтты. — Сюрекей дьакшы юй кижи... Слерди, энежим, оныла кожо дьатырар керек болгон эди, — ол сюрекей арып дьат...

— Дье, сен эрмектенбезен'! Онын' ордына бу мыны ичип кёрзён'!... — деп, энези дьымжада айдып турды.

Берген эмин тамагынан' ажырып ийеле, кёстёрин дьумуп алып, куучынын узадып дьатты:

— Унчукпай да дьадар болзом, тюн'ей ле мен ёлёрим...

Сын'ар кёзиле Власованын' дьюзи дьаар кёрюп онын' эриндери дезе кюлюмзирене каткырынарына араайынан' эки башка дьылып турды. Энези бажын тёмён бёкёйип, ого тын' ачынып турган эзедюзинен' улам онын' кёстёринен' дьаш келди.

— Кем дьок, ол салымду неме эмей. — Дьюрюм-дьадында дьюре, учкаары ээчий тюн'ей ле ёлюш келет...

Энези бойынын' колын онын' ман'дайына дьаба тудала, базала араай айтты:

— Унчукпай дьадатан болзон', а?

Ол кёстёрин дьумунып алып, оору тёжинин' кыркырап турганын тын'дап турган аайлу дьадып, албаданып куучынын узадып айтты:

— Унчукпай дьадары, тегин калас, энежим! Унчукпай дьадып, мен не туза аларым? Бир канча артык секунд шыралаарым, онын' ордына дьакшы кижиле эрмектежип аларын дьылыйтып саларым. Мен сананзам ол дьерде, бу дьердегизиндий дьакшы улус дьок болор...

Энези энчю дьогынан', онын' куучынын юзюктелтип салды

Эмди ол барыня келер болзо, сенин' куучынданып турганын'а калдьуурып, меге адылар...

— Ол барыня эмес, — революционерка, дьуук нёкёр, сюрекей дьакшы юй кижи. Слерге, энежим, онын' адылатаны дьартла. Качан да болзо ол, ончолорына адылат... — деди. Онон' араай кюдьюренип туруп, эриндериле кыймыктадып, Егор, айылдаш дьаткан юй кижинин' дьадын-дьюрюми керегинде, куучындана берди. Онын' кёстёри каткырынып турды, онын' ёнётийин ёткёнип турганын, энези кёрюп салды, онон', бойы онын' тартылып чыккан терлю, кёгёрё берген дьюзи дьаар кёрюп, кюйбюзи дьок сананып отурды:

— Ёлёр...

— Людмила кирип келди, бойын ээчиде эжикти кичеенип дьаап турала, Власова дьаар кёрё куучындана берди:

— Слердин' таныш болгон кижигерге ёскё, кийим кийип алар керек, онон' башка менин' айылымнан' капшагай барар керек, анайдарда слер, Пелагея Ниловна, эмдиле барып, ого кийер кийим экелигер. А-а — Софья дьок, улусты дьажырып турары — онын' специальность ижи болуп дьат.

— Ол эртен келер! — деп, Власова пладын дьардына орой салып, темдектю айтты. Кажыла тушта, качан ого кандый-кандый иш бюдюрерине дьакып бергенде, ол дьакылтаны капшагай да дьакшы да бюдюрип саларына, онын' эркин кююни кюйбюреп, дьакылтаны алган сон'ында, ол ёскё — башка керек сананбай, дьан'ыс ла ол дьакылтаны бюдюрерин кичеейтен. Эмди де, шююл-

те-санаазын терен' сананып, бажын тёмён бёкёйип сурап турды.

— Слер оны канайда кийиндирип саларга сананып турУгар!

— Кандый да болзо, тюней! Ол тюнде барар...

— Тюштегизине кёрё, тюнде дьаман, — ором ичинде улус ас, адьарып бедреп турган улус кёп болор, ол бойы дезе тын' да эпчил кижи эмес...

Егор кыркырак юниле каткырды.

Сеге — больницага келерге кем дьок па? — деп, энези сурап турды. Егор дьёдюлдеп, бажыла умдап, дьёпсинди. Людмила Власованын' дьюзи дьаар, бойынын' кара кёстёриле карап кёрёлё, куучындаарын узадып турды:

— Мениле элип-селижип, онын' дьаткан дьерине кожо отургага туругар ба? Андый ба? Дье дьакшы! Эмди дезе, капшагай барыгар... Эркелю, дье бакыра энезинин' колтыгынан' тудуп, оны эжиктен' чыгара дьединип апарала, ол юй кижи анда араай айтты. Слерди чыгара дьедингемиме слер чугулданбагар! — Ого эрмектежерге дьарабас дьаман... Мен дезе иженип турум...

Ол юй кижи колдорын былча тударда, сабарлары быдьыражып турды, кёзинин' чыкпыттары дезе кюч чагы чыкканынан' кёстёринин' юстюне дьетире тюже берди...

Онын' онойдо дьартап айтканы, энезин кемзитти, ол турала: — бу слер кайтыгар? — деп, кимиренди. Кёр, адьарынар, шпиондор бар болбозын — деп, юй кижи араай айтты. Колын ёрё кёдюрип, саамайларын дьажып турды, эриндери дезе тыркыражып, тартылып турган, бастыра дьюзи дьымжай берди.

— Билерим! — деп, энези бийиркеп каруузын айтты.

Воротадан' чыгала, бир минут кирезине ол токтой тюжюп тура берди, бажында пладын дьазап, билдирбезинен' де болзо, дье кёскюр болуп, эбиреде адьыктап кёрди. Эмди ол' ором ичинде дьюрген кёп улустын' ортозында дьюрген шпиондоры бир де дьазымы дьогынан' танып билип салатан болды. Олордын' ён'елёгён кептю базыттары, албан кючке сын — арказын тын'ыдынып туратаны арып-чылаганы, бурулу, амыры дьок дьаман курч кёстёри ого танылу болды.

Барып турала, ол бойына таныш дьюстю кижи адьарыбады, бир де кичинек мен'дебей ором ичиле базып, онон' извозчиктн дьалдап алала, оны базарга дьетирип салзын деп, дьакылта берди. Николайга кийим садыжып, садучылар ла сюрекей кату эрмектежип, тегинеле калас дьерден', бойынын' аракызак ёбёгёнине адылып, оны кажыла айда ёскё дьан'ы кийим алып кийдирерге келижип дьат деп, чугулданып турды. Онын' бу тёгюн сёзи садучыларга бир де эмеш эзедю болбой турган, дье ого бойына дезе сюрекей дьакшы эп сюме болуп турган, — ол дьолой озо ажындыра билип алган; полиция Николайга кыялта дьок ёскё кийим кийип аларга керек болгонын билип, бойлорынын' сыщиктерди базарга ийе берер. Андый ок эп-сюмеле ол Егордын' квартиразына ойто дьедип келди, онын' сон'ында ого Николайды городтын' учына дьетире юйдежип саларга келишкен. Олор Нико-

лайла экю оромнын' эки дьанына базып отургандар. Весовщиковтын' канайда уур алтап базып, бажын тёмён салактадып, кызыл дьеерен ён'дю узун чекпен тоннын' эдегине буттары оролыжып, тумчугына дьылбырап тюжюп келген шляпазын колыла ёрё кёдюрип базып отурганы, энезине каткынчылу да, дьарамыкту да болгон. Бир ээн оромдордо олорго удура Сашенька деп бала туштады, айдарда энези Весовщиковко эзендежип, айрылыжала, айылы дьаар дьанды. Паша дезе отуруп дьат... База — Андрюша да отуруп дьат — деп, энези кунуксыгып сананып турды.

X

Николай оны сранай тын' кыйгырып — уткуп алды.

— Слер билеригер бе — Егорго сыран'ай коомой, — сюреен комой! Оны больницага апарган, Людмила мында ок болгон, ол слерди ого келип барзын деп дьакыган.

— Больницага ба?

Николай чугулду шили кёзин тюзедип, ого кофтазын кийерге болужып, онын' колын бойнын' кургак колыла ныкый тудуп тыркыраган юниле эрмектенди: ой бу тююнчекти кожо алып ийер. Весовщиковты апарып салдыгар ба?

— Ончозы дьакшы...

— Мен база Егорго келдим...

— Энезинин' бажы чылаганынан' айланып турды, Николайдын' шакпыртту кебер кылыгы оны сыран'ай эрикчилдю эдип турды.

— Ёлюп дьат, — онын' бажындагы карануй тын'зу санаазы шююп турды.

Дье, качан ол больницанын' кичинек, ичи дьарык, ару комнатазына келеле, Егордын' ак дьастыкту орында отургуза дьадып ала-ла, каткырып дьатканын кёрёлё, сагыжы дьен'иле тюшти. Ол эжиктин' дьаагына дьёлёнё туруп алып, оору кижинин' докторло мынайда эрмектежип дьатканын угуп кюлюмзиренип турды:

— Эмдейтени — ол реформа...

— Баштактанба, Егор! — деп доктор кунуксу чичке юниле айтты.

— Мен — революционер, реформаны кёрёр кююним дьок...

Доктор Егордын' колдорын араай онын' тизезине салып койоло, отургуштан' туруп, сагалын эрикчилдю тартып, оору кижинин' дьюзиндеги тижикти сыймап кёрюп турды.

Энези докторды дьакшы билер болгон, ол Николайдын' дьуук нёкёрлёринин' бирюзи болгон, онын' ады Иван Данилович болгон. Энези Егор дьаар базып келерде, ол ого удура тилин уштуды. Доктор кая кёрди.

— А, Ниловна! Эзендер! Слердин' колыгарда не, не?

— Книгалар болбой кайсын.

— Ого кычырарга дьарабас! — деп кичинек доктор айдып салды.

— Ол мени идиот эдерге туру! — деп, Егор коптонды. Кыска,

уур, чыкту тыныштар Егордын' тёжинен' чыгып турды. Онын' дьюзин оок терлер дьаап салган, ол бойынын' чинези дьок колын ёрё кёдюрип ман'дайындагы терин алаканыла арчып турды. Онын' тижип калган кыймыктабай турган дьаактары, онын' дьалбак, дьакшы дьюзин кенедип, онын' дьюзинин' чырыштарын дьоголтып салган, дьан'ысла тижикке терен' оролонгон кёстёри суркурап, кююни-кючи дьок кюлюмзиренип турды. — Эй, наука! Мен чыладым, — дьадарга кем дьок па?... — деп, Егор сурады.

— Дьарабас! — деп, доктор кыскарта айтты.

— Дье сен дьюре берзен'... Мен дьадып ийерим.

— Слер, Ниловна, ого андый неме эттирбегер! Дьастыктарын тюзедип беригер. Пожалуйста, оныла эрмектешпегер ол ого дьаман...

Эне бажын кекип дьёпсинди. Доктор тюрген, оок алтамла дьюре берди. Егор бажын кайра салып, кёзин дьумуп, уюктай берди, онын' дьан'ыс ла сабарлары араайын кыймыктажып дьаткан кюстин' соок табаруларынын' бюдюрген сары темдектери дьалтырап турды.

— Ёлюм меге дьууктап келип дьат... — деп, кыймыктабай, кёзин де ачпай Егор кююни-кючи дьок эрмектенди. Эй! дьарт ла мен ого эмеш ачу болгон турум.

— Андый чыдамал уул болгон.

— Сен унчукпаган болзон', Егор Иванович — деп, эне онын' колын араайын сыймап турды.

— Акыр сакы, унчукпай барарым...

Тыныжы буулып, сёсти сюреен албаданып чыгара айдып, ол кючи дьогынан' эрмегин узун паузала юзюктелдирип айдып дьатты.

— Слер бисле болгоныгар сюреен дьакшы — слердин' дьюзигерди кёрёргё дьакшы: ол неле божодор? — деп, мен бойымнан' сурап дьадым. Качан, слерди ончогорды тюрме ле дьюзюн-базын свинство сакып турганын сананганда, кунукчыл. Слер тюрмеден' коркубай дьадыгар ба? — дьок, — деп, энези каруун айтты. — Дье онызы чын. Дье андый да болзо, тюрме дьаман, ол мени кенедип садганы бу. Чынын айтса, менин' ёлёр кююним дьок... — Айса болзо ёлбёзин'! — деп, энези айдарга сананала, онын' дьюзи дьаар кёрёлё унчукпады.

— Мен эм де ишке чыдаар эдим... дье иштеерге дьарабас болзо, дьадар арга дьок — дьадарга да тенексю болор.

— Дьарамыкту неме, дье токынатпай дьат! — деп, энези Андрейдин' сёстёрин угала, юшкюрип ийди. Ол кюнине отурганына арып калган, курсактанар кююни келди. Оору кижинин' дьан'ыс аай шымыранганы комнатага толуп, дьылтыркай стенелерге араай дьылып тургандый болды. Кёзнёктин' ары дьанындагы липалар дьабыс тюжюп булуттый карарып калган ла кайкамчык немедий болды. Эн'ирдин' кирип келгенине ончозы кайкамчылу чёйюлип дьат — ёлюмзеп, тюнди сакып отурдылар.

— Меге сыран'ай коомой! — деп, Егор айдала, кёзин дьумуп тым дьада берди.

— Уюкта! — деп энези дьёбин айтты. — Айса болзо дьакшы болор.

Онын' кийининде онын' тыныжын тын'дап, кая кёрюп, бир кезек кыймыктанбай отурала, уур сагышка алдырып, юргюлей берди.

Эжиктин' дьанындагы табыш оны уйгузып ийди; ол уйгунып келеле, Егордын' кёрюп дьатканын кёрди.

Уюктап калтырым — простить эт! — деп араай куучындады.

— Слер, база простить эдигер деп, Егор удура айтты.

Кёзнёктён' эн'ир тюни кёрюнип турды, боромтык соок кёсти бектеп турды, ончо ло неме, барын'кыйлана берди, оору кижинин' дьюзи кара болуп барды. Кенетийин Людмиланын' базыдыла юни угулды.

— Каран'уйда отуруп шымыранып отурулар. Бу мында книгазы кайда болотон?

— Комнатанын' ичи кенетийин эркелю эмес дьарык ла дьарый берди. Онын' ортозында бастыра бойы кара, бийик, тюс Людмила турды.

Егор бастыра бойы чочыганына силкинип, колын тёжи дьаар тартынды.

— Ба? — деп, кыйгырып Людмила Егор дьаар дьюгюрди.

Ол кёзин кыймыктатпай, энези дьаар кёрюп дьатты, онын' кёстёри — дьаан болуп ёткюн немедий болды.

Ол оозын дьаан ачып, бажын ёрё кёдюрип турды, колын дезе ичкери сунды. Энези онын' колын араай тудуп, тыныжын тудунып, Егордын' дьюзи дьаар кёрюп отурды. Ол кенетийин тын' чёйюлип, бажын кайра тудала, тын' айтты:

— Чыдап болбой турум, — божодым...

Онын' эди дьымжак силкинеле, кючи дьок, бажын дьардына салып ийди, дьаан ачып алган кёзинде, орыннын' дьанындагы турган лампанын' оды ёчёмик кёрюнип калды.

Кайран балам! — деп, энези шымыранды.

Людмила орыннан' араай туура базып барала, кёзнёктин' дьанына туруп алала, бойынан' ичкери кёрюп, Власовага таныш эмес сюреен тын' юниле айтты.

— Ёлди...

Ол эн'чейип, кёзнёкин' бозогозына чаганактанып, бажына сактыргандый, кенетийин чинези дьок тизелене дьыгылала, колыла дьюзин бёктёй тудуп, туюк онтой берди.

Энези Егордын' уур колдорын онын' тёжине салала уур бажын дьастыкка эптеп салала, кёзинин' дьажын арчынып. Людмила дьаар базып келеле, эн'чейип, онын' кою чачтарын сыймады. Юй кижи ол дьаар араай бурулып келеле, онын' кёзи дьаанап, бут бажына туруп, тартылышкан эрдиле шымыранып турды.

— Бис ссылкада экилебис болгонывыс, кожо барганывыс, тюрмеде отурганывыс... Кезикте кюч уур да болуп туратан, кёп улустын' тудунып болбойтон...

Онын' тамагын кёстин' дьажы дьок ый туй алды. Дье, ол

оны токтодынып, дьюзин эне дьаар дьууктадып, дьымжак кылыкту оны дьаш кеберледип турган дьюзиле, ачурканган сагыжыла тюрген шымыранып айдып турды: — Ол качан да дьана тюшпес ачык дьарык дьюрюп, кокурлап, каткырып, бойынын' кыйынын эрлю билдиртпей, сагыжы тын' эместерди тын'ыдып туратан. Дьакшы, сескир, кёёркий... Сибирьдеги иш дьок дьюрери улусты юреп дьат, дьаантайын тюрмеде кижини дьаман керекке тартып дьат. Дье, ол оныла дьен'ижерге сюреен болгоны кайкамчык!... Слер оны билген болзогор, ол кандый дьакшы нёкёр болгон! Онын' бойынын' дьюрюми сыран'ай уур болгон, дье онын' комыдаганын бир де кижи укпаган, — кем де, качан да! Мен онын' дьуук надьызы болгом, мен онын' дьюрегине кёп кюндю эдер учурлу, ол бойынын' керсю сагыжынан' меге берер аргазы барынча беришкен, дьан'ыскан дьюрюп турганына ла арыган чылаган — дьюргенине бойынын' эткен дьакшызы учун бир де неме некебейтен...

Людмила Егорго базып келеле, эн'чейип, онын' колын окшоп эрикчен'дю араай айдып турды:

Нёкёр, — баалу нёкёрим, кёёркийим, бастыра дьюрегимле дьакшы эткенин' учун кюндюм дьетирип дьадым — эзен болзын! Бастыра дьюрюм-дьадынымда сен чилеп арыбай, чылабай иштеерим! Эзен болзын!

Ё ксёп турганына, онын' бастыра эди силкинип, ол бажын Егордын' будынын' дьанына салып алды. Энези тымынан', кёзинин' дьажын тын' тёгюп ыйлап турды. Ол ненин' де учун тудунып турды, ол Людмиланы башка ан'ылу куучынла Егор керегинде дьакшы сююгендий куучын айдып эркеледерге сананган. Ол кёзинин' дьажы ёткюре кёзинин' юстюги чыкпыдын тюжюре кёрюп, Егордын' тижиги дьанып калган дьюзи, кёзиле кюлюмзиренип дьада. сооп калган кара ээги дьаар кёрюп турды. Тым, эрикчен'дю ле дьарык болды.

Дьаантайын мен'деп дьюрер оок тюрген базытла Иван Данилович кирип келеле, кенетийин комнатанын' ортозына тура тюжюп, колдорын карманына тюрген сугуп ийеле, чугулду, тын' кыйгырып сурады:

— Удаган ба!..

Ого каруу бербедилер. Ол араай дьайканган базыдыла, ман'дайын сыйманып, Егорго базып келип, колынан' тын' былча тудуп ийеле, туура база берди.

— Кайкамчык дьок, онын' дьюрегинин' кадынча болзо, канайтса да дьарым дьылдын' кийнинде ёлёр керектю болгон. Онын' бийик, сюрекей тын' юни кенетийин унчугып ийди. Стенеге дьёлёнё туруп, сабарларыла сагалын тюрген толгоп, кёзин тюрген чыркылдадып орыннын' дьанында группа дьаар кёрюп турды.

— База бирю — деп, араайын айтты.

Людмила туруп чыгала, кёзнёк дьаар базып келип ачып ийди. Бир минуттын' бажында олор ючю кёзинёктин' дьанында бойы-бойлорына дьуук дьёлёнё туруп, кюски тюннин' карануй дьюзи дьаар кёрюп турдылар. Агаштардын' кара баштары ажыра, дьылдыстар тен'ери там ыраап тургандый суркурап турды.

Людмила энени колтуктай алала, онын' дьардына дьаба дьадып

алды. Доктор бажын дьабыс эн'чейтип пенснэзин арчып турды. Кёзнёктин' ары дьанында, городтын' эн'ирги табыжы чылазынду тынып тургандый болды. Салкын дьюске тийдире согуп, баштарынын' чачын кыймыктадып турды. Людмила калтырап турды, онын' дьаагына кёзинин' дьажы тоголонып турды. Больницанын' корридорында уужалып калган, коркуп калган табыштары, буттардын' дьыжа басканы, онту, эрикчилдю шымыранганы угулып турды. Улустар кыймык дьогынан' кёзнёктин' дьанына туруп, каран'уй дьаар кёрюп тым туруп дьатты.

Энези бойын артык кижи деп бодонып, колын араай салып ийеле, Егор дьаар бажын эн'ип, эжик дьаар басты.

Слер дьюрюп отурыгар ба? — деп, доктор бурулбай араай айтты.

— Ээ...

Ол тышкары чыгала, Людмиланын' кёзинин' дьажын кёрёлё сананды:

— Ыйлап та билбей дьат...

Егордын' ёлёр алдында айткан сёстёри оны улу тындырды. Оромло араай базып барып дьадала, Егордын' тюрю кёзин, онын' кокурын, дьюрюм-дьадын керегинде куучындарын эске алынып браатты.

— Дьакшы кижиге дьадарга кюч, ёлёргё дезе дьен'ил... Мен канайда ёлгёйм не?

Онын' кийининде ак, дьарык туранын' кёзнегинин' дьанында турган Людмила ла докторды, база олордын' кийин дьанында Егордын' ёлгён кёзи сагыжына киреле, туюксынган бойынча ачурканып улу тынып ийеле тюргедеп басты — оны кандый да сагыш мен'дедип турды.

XI

Эртенги кюнди юзе энези Егордын' сёёгин дьуурына шакпырап, эн'ирде Николай ла Софья чай ичерде, дьаан табышту, тын'тан' Сашенька келди. Онын' дьаагындагы кан ойноп кюйюп турды кестер курч суркурап турды, ол бастыра бойы энезине сыран'ай сюгюнчилю, кандый да ижемчилю болуп турганы билдирди. Онын' андый болуп турганы, ёлгён кижини эске алып кунугып тургандарын туура согуп, каран'уйда отура сыран'ай оттый дьарыдып тургандый болды. Николай сагышка алдырып салган, сабарларыла столго торсылдадып отура айтты.

— Слер бойыгарга тюн'ей эмес, Саша...

— Чындап па? Болзо болор! деп Саша каруун айдала, сюгюнчилю каткыла каткырды.

Энези ол дьаар унчукпай кёрюп турды, Софья дезе элтерткен аайлу юниле темдектеди: — Бис Егор Иванович керегинде куучындашканыбыс...

— Кылыгы кандый дьакшы кижи болгон, чын эмес пе? — деп, Саша кыйгырып айтты. — Мен оны дьюзинде кюлюю дьок, кокуры дьокко качан да кёрбёгём — Онын' иштегени кандый! Ол

революциянын' художниги болгон, ол улу мастердий революционный шююлтелю болгон. Ол дьаан кючтю, тын' чюм дьок мекенин', албанынын' чындык эмести дьартап турган.

Ол кёзинде тын' шююлтелю кюлюмзиренип, араай айдып отурды, дье ол онын' кюлюмзиренип турганы онын' оттый кёрюнип турган бир де кижиге дьарт эмес кебери ёчёмиктетпей, ненин' учун андый болуп турганы, ненин' учун болгоны билдирип турды.

Сашаны, сюгюнчилю болорына тартып турганына олор бойынын' нёкёри керегинде кунугып турганын солыыр сагыжы дьок туруп, бир де шююлтези дьок бойынын' кунугып турган немеге дьарабас правозын тудунып, ол кызычакты бойлорынын' шююлтезине тартып аларга турдылар.

— Ол эмди ёлюп калды! — деп оны кезе кёрюп отура, Софья дьана тюшпес кеберлю айтты.

Саша ончозын айландыра, сурак берген кеберлю тюрген кёрди. Онон' чачын табылу сыймап, бажын салып ийеле, отура берди. — Дьада калды ба? — деп, тын' айдала, эмеш отурала база катап улусты айландыра адьыктап кёрди — Ненин' учун — дьада калган? Неме — дьада калган? Менин' Егорго кюндюлю кёргёним, менин' оны сююгеним, нёкёр деп сююгеним, онын' ижи керегин сананганы база ёлюп калган ба? Онын' ёткюрген кереги, онын' менин' дьюрегимде арткан изи, менин' онын' керегинде акту санаалу, эрлю кижи деп билип алганым база ёлгён бё? Бу ончозы ёлюп калган ба? Менин' билип турганымла болзо, бу мынын' ончозы качанда ёлюп калбас. Мен бодозом, бис кижи ёлюп калган деп, эрте айдып дьадыбыс. Ол бойы ёлюп те калган болзо, дье онын' айдып салган сёстёри юргюлдьиге тюрю болор.

Ол ачурканган база катап столдын' дьанына отуруп алала. чаганагыла таянып, тым шююлтелю тумандый берген кёстёриле кюлюмзиренип нёкёрлёрин кёрюп отурды.

— Айса болзо менин' айтканым тенексю — дье мен нёкёрлёр акту санаалу улустын' ёлбёйтёнине бюдюп дьадым — база меге менин' дьадын дьаткан ырысту дьакшы дьюрюм берген, менин' бойымнын' дьюрегимдий ок керектю мени кайкамчыкту тын'ыдып турган, дьюзин-дьююр дьюрюмде ийделю болорын берген, улустын' ёлёбёйтёнине бюдюп дьадым. Бис айса болзо бойыбыстын' дьюрегибисле билерин токтодынып, кёбизин шююлтеле дьадып дьаткан болорыбыс, бу мындый керек бисти бир канча юреп турган болор, бис дьюрегибисте шююбей бодоп дьадыбыс. — Слерге бир кандый-кандый дьакшы неме болгон болбой? — деп, Софья кюлюмзиренип сурады.

— Ээ — деп, Саша бажын кекип айтты. — Меге сюреен дьакшы билдирип дьат! Мен тюниле Весовщиковло эрмектештим. Мен алдында оны сююбейтем болгом, ол меге кату, каран'уй кёрюнген. Дье, ол чын ла андый болгоны дьарт. Онын' ичинде туюк, ончозына кара санаа бар болгон. Ол дьаантайын бойын тын'ыдынып, дьаантайын кату, чугулду, мен, мен, мен деп айдып туратан. Онызында мещанский кылык билдирип турган...

Ол кюлюмзиренип ийеле, базала ончозын дьарык кёзиле айландыра кёрюп ийди.

— Эмди ол — нёкёрлёр! — деп, айдып дьат. Дье, онын' куучындап турганын угарга керек. Сыран'ай сагыжы ёскёрип, сыран'-ай сююп, дьымжак айдып дьат, оны сёслё дьартап болбозын'! Сыран'ай кайкамчылу, чюми дьок, бир де дьажыды дьок, бастыра бойы иштеер кююндю. Ол бойына кирип калган, бойынын' кючин кёрюп, бойында алдында дьок болгон нёкёрлик сагышту болуп калганын билинип дьат.

Власова Сашанын' куучынын угуп, ого кызычактын' дьымжак сюгюнчилю болуп турганын кёрёргё дьарап турды. Дье ол ло ёйдё онын' сагыжында кайда до терен' шююлтезинде туюк бар болды. — А Паша канайдар?

— Ол, — деп айдала, Саша онон' ары — бастыра бойы нёкёрлёри керегинде шююлтелю болуп, мени бу керекке ижендирип дьат. Олордын' качып чыгары кыялтазы дьок — чын! Бу мыны эдерге чюми дьок то дьен'ил де деп айдып дьат...

Софья бажын кёдюрип, тын' ийделю айтты:

— Слер канайда сананып туругар, Саша? Бу — шююлте!

Энезинин' колындагы чайлу аягы тырлай берди, Саша кабагын дьууруп, бойынын' тюрю болуп турганын тудунып, унчукпай отурала, дьаан юнденип, сюгюнчилю кюлюмзиренип куучындады:

Онын' онойып айдып турганы чын болзо, бис ченеп кёрёр учурлу. Бу бистин' кыялтазы дьок бюдюрер керезибис...

Ол кызара тюжеле, отургушка отуруп унчукпай барды.

— Кёёркийим, сен менин' кёёркийим! — деп кюлюмзиренип сананды. Софья база кюлюмзиренип ийип калды, Николай Сашанын' дьюзи дьаар дьобош кёрюп, араай каткырынды. Анайда кыс бажын кёдюрип,ончозын кату кёрюп ийеле, дьюзи куугарып, кёстёриле суркурадып, чугулду юниле айтты:

— Слер каткырып туругар — мен билип дьадым... Слер мени бойы дьилбилю деп билип туругар ба?

— Ненин' учун, Саша? — деп, Софья куурмак сурап туруп, дьууктай базып келди. Бу сурак артык, керек дьок неме, кызычакка дьарабай оны чугулдандырып турган деп шююп, кабагын кёдюрип токтоткон аайлу Софья дьаар кезе кёрди.

— Дье мен мойноп дьадым! — деп, Саша кыйгырды. Слер онойдо кёрюп турган болзогор, мен бу керекти бюдюрерге кириш-пезим.

— Токто, Саша! — деп Николай дьюрексибей айтты.

Энези база ого дьууктап келеле, онын' бажын араай сыймады. Саша онын' колынан' кабынып, кызарган дьюзин ёрё кёдюрип, энезинин' дьюзи дьаар туюктанган кёрюп ийди. Онызы кюлюмзиренип ийеле. Сашага айдар немезин таппай калала, улу тынды. Софья дезе, Сашанын' дьанына отургушка отуруп алала, дьардынан' кучактанып, кайкаган кюлюзиле онын' кёзи дьаар кёрюп айтты:

— Слер кайкамчылу!...

— Э-э, мен эмеш дьастырдым ошкош...

— Оны слер неге онойдо сананып туругар... деп, Софья онон' ары айтты. Дье, Николай керектин' аайынча айдып, онын' куучынын юзюп ийди:

— Качыртар керегин эдер аргазы бар болзо, эки сагыш дьок

болор керек. Эн' озо отургузып салган нёкёрлёр ондый неме керек-сип турган ба дьок па билип аларга керек.

Саша бажын тёмён салып ийди.

Софья папиросты кюйдюрип алып турала, карындажы дьаар кёрюп ийеле, колын дьаан узада тудуп, серен'кезин толык дьаар мергедеп ийди.

Канайып керексибезин'! — деп, энези улу тынып — дьан'ыс мен оны бюдюрерине бютпей турум — деп куучындады.

Ончозы унчукпай отурдылар, ол дезе качар арганын' керегин угарга дьилбиркеп отурды.

— Мене Весовщиковко туштаар керек деп, Софья куучындады.

— Кайда, качан болотонын мен слерге эртен айдып берерим— деп, Саша араай эрмектенди.

— Ол нени эдер? — деп, Софья комнатанын' ичине базып сурады.

Оны дьан'ы типографияга наборщик эдер эдип дьёптёштибис. Ого дьетире лесничийде дьадар.

Сашанын' камагы дьуурулып, дьюзи алдындагы болгон аайынча кату кеберленип, юни дезе кургак табыштанып турды. Николай аяк дьунуп турган энези дьаар базып келеле, ого айтты:

— Слер, сон'зун туштаарга барарыгар, — айдарда Павелге записка табыштырып берер керек. Билип туругар ба — билер керек...

— Мен билип турум, билип турум! Мен табыштырып берерим!... деп, энези тюрген айтты. — Мен барып дьадым — деп айдала. Саша ончозынын' колдорын тын'ыда тудуп, эзендежеле, кату тын' кеберлю базып, тюп-тюс каткак бойы дьюре берди.

Софья энезинин' дьардына колдорын салала, оны отургыштын' юстюнде дьайканган аяс кюлюмзиренип сурады:

— Слер, Ниловна, андый кысты сююр эдигер бе?

— О, кудай! Олорды кожо бир ле кюн кёрюп алатан болзом! деп, ыйлап ийгендий, Власова тын' айдып ийди.

— Э-э, эмеш те ырыс болзо, кандый да кижиге керектю — деп, Николай араай айдып салды. Эмеш ырыс болзын деп сананар улус дьок. Качан кёп болзо, онын' баазы ас...

Софья пианинага отуруп алала, ачынчылу нени де ойной берди.

XII

Эртенгизинде эртен тура, бир канча улус ла юй улус нёкёринин' сёёгин качан чыгаргай не деп, больницанын' эжигинде турды. Олорды айландыра курч кулактарыла кажы бир куучындарын угуп, улустын' чырайларын лаптап кёрюп айткан, не ле эрмек сёстёрин эске бек алынып, шпиондор айланыжып турды. Оромнын' бир дьанынан' дезе, олор дьаар кёрюп, курларында колмылтыку полицейский группа турды. Шпиондордын' коомой кылыктары, полициянын' электю кюлюмзиренгени ле бойлорынын' кючин кюргюзерге белен болгоны, турган улусты чугулдандырып турды. Кезиктери бойынын' чугулданганын билдирбеске кокурлап, кезиги дьер

дьаар кунукчыл кёрюп, чугулдандырып тургандарын кёрёбскё албаданып, ючюнчилери чугулданганын тудунып албай, дьан'ыс ла тилле дьепсенип алган улустан' коркуп турган администрацияны электеп каткыргылап турдылар. Костин' куу кёк тен'ери, болчок таштарла салып койгон, сары дьалбырак себилип калган оромды дьарыдып, салкын дезе дьалбырактарды кюйдюрип, улустын' буттарынын' алдына экелип таштап турды.

Эне улустын' ортозында туруп, таныш дьюстер кёрюп, санаркап сананып турды:

— Слер ас, — ас! Ишмекчи албаты — дезе онон' до ас...

Ворота ачыла берерде, оромго венокту ла кызыл ленталарлу межиктин' какпагын алып чыктылар. Улус ончозы дьан'ыс ёйдё шляпаларын чечти олордын' баштарынын' юстюнде сыран'ай ююр кара куштар учуп чыккандый болды. Бийик сынду, кызыл, дьюзинде кою кара сагалду полицейский офицер тюрген улустын' ортозы дьаар базып дьатты, онын' кийининен', уур сопокторыла ташка тын' тарсылдадып, улусты эки дьара ийде салып, солдаттар алтап дьат. Офицер дьардак командующий юнле айтты:

— Ленталарды алып салзын деп, сурап дьадым!

Оны айландыра эр улус ла юй улус дьуук курчай алып, чугулданыжып, бойы бойлорын ийде салыжып, колдорыла дьайыштырып ого нени де айдып турдылар. Эненин' кёзинин' алдында тыркырашкан ээктериле куу, комудалду дьюстер кёрюнип, бир юй кижинин' дьюзинде кёстёринин' дьажы тоголонып дьат.

Албан долой! — деп, кемнин' де дьиит юни кыйгырып, блааш кыйгыда дьоголып калды.

Эне дьюрегинде база комудал билинип, коштой турган, коомой кийимдю дьиит кижиге эби дьоксынып айтты:

Кижинин' сёёгин де дьуурга бербей дьадылар, нёкёрлёри кандый албаданып дьат — бу не болуп барды!

Ёч ёзюп турды, улустардын' баштарынын' юстюнде межиктин' какпагы — дьайканып турды, салкын баштар ла дьюстерди ленталарла ороп ойноп турды, торконын' кургак, чугулду табыжы угулып турды.

Энени кандый бир тартыжу боло бербезин деген неме коркуты, ол мен'дештю, тын' юкдекбей он'ооры тескери куучындап турды.

— Дье андый болзо, кудай бойы билгей, — ленталарды алып салза кандый? Дьана тюжер керек бу не!...

Дьаан юнденген, ёдююн юн табышты дьен'е кыйгырып турды:

— Бис, слер кыйнап салган кижини узадып саларга чаптык этпезин деп, некеп турубыс...

Кем де тын' чичке юниле кожон'дой берди.

«Слер тартыжуда дьыгылдыгар...»

— Ленталарды алзын деп сурап турубыс! Яковлев кес!

Уштуган юлдюнин' кан'ырты угулды. Эне, кыйгы сакып, кёстёрин дьумуп ийди. Дье табыш тымып, улус арбанып, чугулдандырып ийген бёрюлер чилеп кырыжып турдылар. Онын' кийининде унчугушпай баштарын дьабыс бёкёйтип, оромды базыттын' табыжыла толтурып, ичкерилеп бастылар.

Алдында кейде тоноп салган межиктин' какпагы, ужалып калган венокту дьайканып барып дьатты, полицейскийлер бир дьанынан' бир дьанына дьайылыжып дьорттылар. Эне тротуарла басты, ого, бастыра оромды алып ийген кою кысталыжып барып дьаткан улус ёткюре, межик кёрюнбей турды. Кийин дьанында атту боро кеберлер база бийиктелип, тууразында колдорында юлдю тудунган дьою полиция базып, энеге таныш шпиондордын' курч кёстёри, улустын' дьюстерин кичемелдю истеп, кайдала дылбын'дап турдылар.

—«Эзен болзын, бистин' нёкёрлёрибис, эзен болзын» деп, эки дьараш юн кожон'доп ийди.

— Керек дьок! — деп, кыйгы угулды. — Унчукпасыбыс, господалар!

Ол кыйгыда коркушту ла ёдююн неме бар болды. Кунукчыл кожон' юзюлип, куучындар араайлап, дьан'ысла таштарга буттардын' баскан табыш оромды туюк, теп-тен' табышла толтурып турды: ол улустын' баштарынын' юстюне кёдюрилип, аяс тен'ери дьаар кёдюрилип, кейди ырааkта башталып турган кюзюрт ошкош, торгуландырып турды. Соок салкын там тын'ын, улуска ёчёшкёндий удура городтын' оромдорынын' тозынын ла чёбин экелип, платьялар ла чачтарды дьелбидип, кёстёрди тундура согуп, тёшкё удура келип тийип, буттарга, ороолып турды.

Ол абызы дьогынан', дьюрек кююредер кожон'ду сёёктин' дьууры тымынан' ёдюп турган кунугып калган дьюстер, кадай кёрюп турган кабактар, энени кунукчыл санандырып, сагыжы дезе араай айланыжып, бу мындый кунукчыл сёстёргё эбелтип турды.

— Чын учун туруп дьаткан слерлер кёп эмес...

Ол бажын тёмёндёдип базып дьадарда, онын' сагыжында Егордын' сёёгин дьууп дьаткан эмес, кандый да ёскё неме, юренип калган, ого дьуук керектю неме болуп билдирет. Ого кунукчыл ла эби дьок болгон. Дьюреги Егорды узадып дьаткандардын' дьёпсинбей турган шаараш чугулла толуп турды.

— Чын — деп ол сананып турды. — Егорушка кудайга бютпейтен, былар ончозы база...

Дье, бойынын' шююлтезинин' учына чыкпаска, улу тынып, дьюрегинде уур болуп турган немени чыгара ийдип ийерге кююнзеп турды.

О, кудай, кудай, Исус Христос! Мени база мынайда ок эмеш пе...

Сёёктёргё дьеделе, дьабызак ак крестерле сеер салган, ачык дьеричекке чыкканча сёёктёрдин' ортозында чичке дьолдорло айланыжып турдылар. Сёёктин' дьанына дьуулала, тымый бердилер. Сёёктёрдин' ортозында тюрю улустын' кату унчугыш дьогынан' тура бергени кандый да коркушту неме болорын билдиртип, онон' улам эненин' дьюреги коркуп, сакыганына ёлё бергендий болды. Салкын крестердин' ортозында сыгырып кююлеп, межиктин' какпагында уужалып калган чечектер кунукчыл дьелбиреп турдылар....

Полиция бойынын' начальнигине кёрё белетенип, чёйиле тура берди. Сёёктин' дьанында бёрюги дьок, узун чачту, кара сагалду, куу чырайлу, бийик сынду дьиит кижи туруп алды. Ол ла ёйдё полициянын' начальнигинин' чичке юни угулды.

— Господа...

— Нёкёрлёр! — деп, кара сагалду кижи дьаан юндене ёткюн баштады.

— Акырыгар! — деп, полицейский кыйгырып ийди. Куучын айтырбазым — деп, дьарлап турум...

— Мен тоолу ла сёс айдарым! — деп, дьиит кижи табылу айдып салды. — Нёкёрлёр! Бистин' юредючибис ле нёкёрибистин' сёёгине, онын' юредюзин качан да ундубазыбыс деп, бистин' кажыбыс ла бойынын' бастыра дьюрюминде, бистин' тёрёл дьуртыбыска тюбек эдип турган немеге, быдьар кючке, оны базынып турган — каан дьан'ына юзюги дьок сёёк казарыбыс деп, чертенелдер.

— Арестовать! — деп, полицейский кыйгырды, дье онын' юнин дьан'ыс юнле эмес чыккан кыйгылар туй алып барды:

— Каан дьан'ын долой!

— Улусты ийде салгылап, полицейскийлер оратор дьаар болдылар, онызы дезе айландыра курчадып алган колыла дьан'ып, кыйгырып турды:

— Свобода эзендик болзын!

Энени туура ийдип салдылар, ол анда коркуганыла креске дьёлёнё туруп, согорын сакып кёзин дьумуп ийди. Айы бажы дьок чыгып турган табыш онын' кулагын тундурып, бут алдында дьер силкинип, салкын ла коркуш тыныжын бууй алып турды. Кейде полицейскийлердин' сыгырузы тын' чыгып, командовать эдип турган кату юн чыгып, юй улус аайы дьок кыйгырып, ограданын' агаштары сынып, кургак дьерде буттардын' уур тибирти угулып турды. Ол узак болды, ого кёзин дьунунып алып турар аргазы чыгып коркушту боло берди...

Ол кёрюп ийеле, колдорын сунуп кыйгыла ичкери тап этти. Онон' ырак эмес дьерде, сёёктёрдин' ортозында, чичке дьолдо, полицейскийлер узун чачту кижини курчап алган, олорго кажы ла дьанынан' юсти орто барган улустан' айра согулып турдылар. Олор ёрё кейге тюрген кёдюрилип, ойто тюрген дьабызап, кейде ак ла соок юлдюлер дьалтыражып турдылар. Таяктар, ограададан' сынган агаштар элбен'деп, аайы дьок тудушта тудужып дьаткан улустын' кыйгылары угулып, дьиит кижинин' ак чырайы ончозынан' бийик кёрюнип, — онын' тын' юни, дьаан чугулданган улустын' тартыжузында кююлеп турды:

— Нёкёрлёр! Бойыгарды не кородып дьадыгар?

Ол дьен'ип турды. Улус агаштарын таштап ээчий-теечий туура калыгылап турдылар, эне дезе дьен'дирбес кирелю кючти кёрюп, там ичкерилеп турды, ол бёрюгин дьиткезине кийип алган Николай чугулдана берип тартыжып турган улусты туура ийдип турганын кёрюп, онын' дьаратпай турган юнин угуп турды:

— Слердин' сагыжыгар чыга берди бе! Токтозогор!...

Ого, онын' бир колы кызыл болуп, кёрюнди....

— Николай Иванович кеде барыгар — деп кыйыгырып, ого дьюгюрип барып турды.

— Слер кайдар? Слерди анда согуп ийерлер...

Онын' дьардынан' ала койып, ого коштой шляпазы дьок, чачы дьайылып калган, сыран'ай дьиит уулчакты тудуп, Софья турды.

Ол колыла оодылып, кандалып калган дьюзин арчынып, эрди тырлажып нени де айдып турды:

— Божодыгар, — кем дьок...

— Бу мыны алыгар, — бистин' айылга апарып салыгар! Бу плат, — дьюзин тан'ыгар!... — деп, Софья тюрген куучындап, уулчактын' колын эненин' колына тутурып береле, мынайда айдып туура дьюгюрди:

— Капшагай барыгар, арестовать эдип ийерлер!..

Улус сёёктёрдён', кажыла дьаны дьаар таркап турдылар, олордын' кийининен' сёёктёрдин' ортозыла, шинелдерине буттары оролып, арбангылап, юлдюлерин булгап, полицейскийлер уур баскылап дьадылар.

Уулчак олорды кая кёрюп узадып турды.

— Капшагай баралы! — деп, эне онын' дьюзин платла арчып, араайын кыйгырды.

Ол кан чыгара тюкюрип куучындап турды:

— Слер шакпырабагар — меге оорун'кай эмес. Ол мени юлдюнин' сабыла... Дье, мен де оны база, — агашла береримде. Ол сыран'ай улуп ийген!..

Кандалып калган дьудругыла кекенип, юзюктелген юнле айтты:

— Сакып алыгар, — мындый болбос. Бис слерди согуш дьогынан' былчып саларыбыс, — качан бис туруп чыксабыс, бастыра ишмекчи албаты!

— Капшагай! — Эне сёёктёрдин' оградазынын' кичинек эжиги дьаар тюрген базып мен'дедип турды. Ого билдирип турганы, анда ограданын' ары дьанында, дьалан'да полиция дьажынып, олорды сакып турган болор, олор чеденнен' чыгып ла келзе, олор юстюбис орто келип согор деп бодоп турды. Дье качан эжикти араай ачып, эне дьалан' дьаар кёрюп ийерде, кюски эн'ирге боро ён'дю болуп кёрюнип турган дьалан'да тым ла кижи дьок болгоны сагыжын токунатты.

— Кажы, мен слердин' дьюзигерди тан'ып берейин! — деп, ол айтты.

— Дьок, керек дьок, меге уятту эмес! Согуш ак сагышту — ол мени, мен оны...

Эне шырканы тюрген тан'ып ийди. Канды кёрюп турганы, онын' дьюрегин ачынып турганы толтурып, качан онын' колдоры дьылу канды тудуп турарда, оны коркушту калтыраш алып турды. Ол шыркалаткан кижини, бир де неме айтпай, оны колынан' дьединип алып, дьалан'ла тюрген дьедине берди. Ол оозын ачып алала, юнинде каткырынып айдып турды:

— Слер, нёкёр, мени кайдар сююртеп дьадыгар? Мен бойым базар аргалу!..

Дье ол, онын' дьайканып, буттары бек баспай турганын, колдоры тыркыражып турган деп билдирип турды. Ол араайлап турган юниле каруун сакыбай, онон' сурап турды:

Мен темир иштеп турган Иван, слер кем? Егор Ивановичтин' кружогында бис ючю болгонybыс, — ючю темир иштеп турганыбыс... бастырабыс он бир. Бис оны сюреен сююп туратанybыс, ого ол дьерде дьюрюм болзын! Мен кудайга, айла, бютпейтем...

Оромдордын' бирюзинде, эне извозчик дьалдап алала, Иванды экипажка отургызып алала, ого шымыранды:

— Эмди унчукпагар! — деп айдала, онын' оозын блатла чебер ороп ийди.

Ол колын дьюзи дьаар кёдюрип, — оозын ачып болбоды, колдоры кючи дьок тизезине тюжюп барды. Дье, андый да болзо, плат ёткюре куучындап турды:

— Бу согушты, мен слерге ундубазым, менин' кёёркийлерим... Онон' озо бисле студент Титович иштеген... политический экономияла... Онын' кийинине арестовать эдип ийгендер...

Эне, Иванды кучактанып, онын' бажын бойынын' тёжине салып ийерде, уул кенетийин уур болуп барала тымый берди. Эне коркуганыла тымып, ол кабактын' алдынан' тууралары кёрюп турды, ого кайдан' да толыктан' полицейскийлер чыгып келип, Иваннын' тан'ып салган бажын кёрюп алала, оны тудуп алала, ёлтюрип салар дер, билдирип турды.

— Ичип ийген бе? — деп извозчик отурган дьерине бурулып келип дьакшы сагышту кюлюмзиренип сурады.

— Изю немеден' кёстин' дьажы чыкканча ичип алды! — деп улу тынып, эне каруун берди.

— Уулын' ба?

— Ээ сапожник. Мен дезе кухарка болуп дьадырым...

— Кыйналып турун' ба. Андый...

Извозчик адын камчылап ийеле, база бурулып келеле, араай куучындады:

— Бу дьан'ы сёёктёрдё база согуш бэлгон!... Баяла бир политический кижинин' сёёгин дьууган болор, — бийлерден' туура тартыжып турган улустар... Олордын' анда бийлерле блаашту керек. Онын' сёёгин база мындый нёкёрлёри дьууган болбой кайсын. Анда кыйгырышкандар — бийлерди долой, ол албатыны тоноп, дьат деп... Полиция олорды соккон! Кезиктерин ёлтюре кескилеп салган дежет. Дье полицияга база дьедишкен... — Ол унчукпай барала, бажыла кайкаган аясту дьайкап, дьаман юнле айтты:

— Ёлгён улуска амыр бербей дьадылар, покойниктерди уйгузып дьадылар!

Абра таштарга табышту дьайканып, Иваннын' бажы эненин' тёжине дьымжак согулып, извозчик дьарымдай бурулып отурул алган санаркап куучындап турды:

— Албаты булгалып дьат, тюймеен дьерден' кёдюрилип дьат— чын! Кече тюнде бистин' айылдажыбыска жандармадар келип, нени де тан' атканча кетеди. Эртен тура дезе бойлорыла кожо бир кузнецти апаргандар. Оны тюнде сууга апарып туйка сууга салып ийер дежет. Кузнец дезе кем дьок кижи болгон...

— Онын' ады кем болгон?—деп, эне сурады.

— Кузнецтин' бе? Савелий, а фамилиязы Евченко. Дьаш кижи, дье кёп немени билген. Билерге дьарт ла токтодылу туру. Кезикте келеле айдар: слердин' дьадыныгар кандый, извозчиктер? Чын, дьадын ийттин' дьадынынан' коомой деп айдадыбыс.

— Тур! — деп, эне айтты.

Силкилгенинен' Иван он'донып келеле, араайын онтой берди.

Уулды эзирткен! — деп, извозчик темдектеди. — Эх, сени, аракы-аракычак...

Иван буттарын дьюк арайдан' салып базып, бастыра бойы дьайканып, чеденле базып, эрмектежип турды:

— Кем дьок, — мен базар аргалу...

XIII

Софья айылында болгон, ол энезин оозында папиросту, арыбери дьюгюрип, коркуп калган уткуп алды.

Шыркалу кижини диванга салып, ол онын' бажынын' тан'узын эптю чечип, кёстёрин папиростын' ыжынан' дьумунып, керекти, башкарып турды.

Иван Данилович, экелдилер! Слер, Ниловна, чылаган болорыгар? Коркудыгар ба? Дье, амыраныгар. Николай, Ниловнага бир рюмка портфейн!

Кёргён немеден' сагыжы чыгып калган, улу тынып, тёжинде ооркай кадалыжып турганын билип, эне куучындады:

Слер менин' керегимде тюймебегер...

Бастыра бойынын' чыдалыла бойы дьаар токтодор сёстёр сакып турды.

Коштой комнатадан' колын тан'ып салган Николай ла бастыра бойы сыран'ай ёжтый юрпейип калган доктор Иван Данилович чыгып келдилер. Ол тюрген Иванга базып келип, онын' юстюне эн'илип куучындап дьат:

— Суудан', суудан' кёптёдё, ару ак бёстёр, вата!..

Эне кухня дьаар басты, дье Николай сол колыла оны колтуктай алала, оны столовый дьаар дьединип, килеген аясту айтты:

— Оны слерге айдын турган эмес, Софьяга. Слер кёёркий кижи, коркуп, кыйналып алдыгар а?

Эне онын' табылу, кичемелдю кёрюп турганын уткуй кёрюп, токтодынып болбой бойы ыйлу тын' айтты:

— Ол не болгон, менин' кёёркийим- Улусты кескендер, кескендер!

— Мен кёргём! — деп, ого аракы берип дьада, бажын кекип, Николай айтты. — Эки дьаны эмеш чугулдажа берген. Дье слер кунукпагар, — олор юлдюнин' моко дьаныла соккондор, тын' шыркалаткан кижи дьан'ыс ла болгодый эди. Оны менин' кёзимче согуп ийгендер, мен оны улустын' ортозынан' чыгарып салгам...

Николайдын' дьюзи ле юни, дьылу ла комнатанын' дьарыгы Власованын' сагыжын тын'ыдып турды. Ол дьараткан аайлу ол дьаар кёрёлё, онон' сурады:

— Слерди база согуп ийдилер бе?

— Мен бойым адьарынбай колымла бир немеге табарала, терезин сойо тартып алган ошкожым. Чай ичигер, соок, слер дьен'ил кийинип алганыгар.

Ол аяк дьаар колын сунала, сабарларына кан дьапшынып калганын кёрюп, кююни-кючи дьок колдорын тизезине салып ийди,— юбказы чык болды. Кёстёрин дьаан кёрюп, камагын кёдюрип, ол

бойынын' сабарларын кыязынан' кёрюп, онын' бажы айланып дьюреги согулып турды.

— Анайда ок Пашаны да согорлор!

Иван Данилович жилеттю, чамчазынын' дьен'ин тюрюп салган кирип келип, Николайдын' унчукпай сураган сурагына бойынын' чичке юниле айтты:

Дьюзинде дьаан эмес шырка, бажын дьара согуп салган, дье база дьаан эмес — уулчак кадык!—Кёп кан таппай калган болор. Больницага ийерибис пе?

— Ненин' учун? Мында артып калзын! — деп, Николай кыйгылу айдып салды.

Дье бюгюн дьаткай, дье эртен де болзо, онын' кийининде онын' больницага дьатканы меге эптю болор. Меге визиттер эдерге ёй дьок! Сен сёёктёрдё болгон тартыжу керегинде листок бичиирин' бе?

— Бичиирим! — деп, Николай каруузын берди.

Эне араай туруп алала, кухня дьаар барды.

— Слер кайдар, Ниловна? — деп, ол кичеемелдю оны токтотты — Софья дьан'ыскан бюдюрип салар!

Эне Николай дьаар кёрёлё, калтыражып, эби дьок кюлюмзиренип, каруун берди:

Мен канга уймалдым...

Бойынын' комнатазында кийимин солуп кийип тура, база катап бу улустын' энчюзи ле коркушту ёйди тюрген ёткюрип билерин база катап сананды. Онызы онын' дьюрегинен' коркуганын чыгарып эрю сагышту эдип турды. Качан шыркалу кижи дьаткан комнатазына кирип келерде, Софья, онын' юстюне эн'чейип, ого айдып турды:

— Андый эрмек дьарабас, нёкёр!

— Мен слерге шакпырт болорым! — деп, ол араай юнле дьёпсинбей турды.

— Слер унчукпагар, ол слерге тузалу болор.

Эне Софьянын' кийинине туруп алып, колдорын онын' дьардына салып алала, шыркалаткан кижинин' куу дьюзи дьаар кюлюмзиренип кёрюп тура, каткырынып, онын' извозчикле келип дьада сагыжы энделип оны дьарабас сёстёрлё коркутканын куучындады. Иван угуп, онын' кёстёри тын' кюйюп турды, ол эрдиле чотулдадып, араайын, кайкаган кыйгырып турды:

— Ох... кандый тенек!

— Дье бис слерди артырып койолы! — деп, Софья онын' дьуурканын тюзедип тура айтты. — Амыраныгар..

Олор столовойго барып, анда тюште болгон керекти куучындажып узак отурдылар. Болгон драманы ырааkта болгон немедий кёрюп, эртенги кюнде иштеер эпти куучындаштылар. Чырайлары чылап калган, дье сагыштары тын', бойлорынын' керегин улус куучындажып, бойлорынын' дьаратпай турган керектерин дьажыргылабай турдылар. Отургышка энчигип отургылабай кыймыктанып, доктор бойынын' чичке юнин араайладып, ёткюн юнле куучындап туру:

— Пропаганда, пропаганда! Эмди ол ас, ишмекчи ёскюрим

акту! Агитацияны онон' тын' ёткюрерге керек, ишмекчилер акту, мен айдып дьадым...

Николай кебин соодып, ого тап эдип айтты:

— Кандан' ла литературанын' дьедикпези керегинде комудалдар келип дьат, бис дезе эмдиге дьетире дьакшы типография тургузып болбой дьадыбыс. Людмиланын' кючи чыгып барып дьат, бис ого болушчылар бербезебис, ол оорый берер.

— Весовщиков чы? — деп, Софья сурады.

— Ол городто дьадып болбос. Ол дьан'ы типографияда иштеер аргалу, дье ого база бир кижи дьетпей дьат...

— Мен дьарагайым не? — деп, эне араай сурады.

Олор ючюлези ол дьаар кёрёлё, бир канча секунд унчугышпадылар.

— Дьакшы шююлте! — деп, Софья кыйгырды.

— Дьок, Ниловна, ол слерге кюч болор! — деп, Николай айдып ийди. — Слерге городтын' тыштында дьадарга керек болор. Павелге туштап болбозыгар...

Ол улу тынала, дьаратпады!

— Пашага ол дьаан чыгым болбос, — мегеде ол тушташтар тынымды юзюп дьат! Бир де неме айдарга дьарабас. Уулынын' дьанында тенек кижи чилеп туруп дьадын' — сенин' оозын' дьаар артык неме айткай эмеш пе деп кёрюп тураралар...

Бу калганчы кюндерде ёткён керектер онын' каруузын чыгардды, эмди онын' драмазынын' ыраак городтын' тыштында дьадар аргазы барын угуп ийип, ол, ол аргадан' ач тудунып ийди.

Дье, Николай куучынды ёскёлёндирип ийди.

— Ненин сананып отурын' Иван? — деп, ол доктордон' сурады.

Доктор столго дьаба эн'чейип алган бажын кёдюрип келип араайын айтты:

— Бистер ас, санаам онын' керегинде! Кыялтазы дьок тын'ыда иштеер керек. Павел ле Андрейди кыялтазы дьок качып чыксындар деп айдарга керек, олор экилези тегин отурары ордына, дьаан туза дьетирер.

Николай кабагын кадай кёрюп, бюдюнбеген бажын дьайкап, билдирбезинен' эне дьаар кёрди. Эне, олорго онын' кёзинче онын' уулы керегинде эрмектежерге эби дьок болуп турганын сезип ийеле, тёжинде, онын' ишке кююнзегенин немеге бодобогон улуска чугулду, бойынын' комнатазына дьюре берди. Орында кёстёрин дьумбай дьадып, ол юндердин' араайын шымыранган куучынын угуп дьада сагышка алдырды.

Ёткён кюн сыран'ай дьарты дьок ло чугулду сагыш толо, дье ого оны сананарга уур болды, бойынан' ол андый кунукчыл сагышты ыраадып, ол Павел керегинде санана берди. Ого оны дьайымда дьюргенин кёрёр кююни тудуп, ол ло ёйде оны ол коркудып турды: ол, оны айландыра керектер дьаанап, дьаан тартыжу болорын сезип турды. Улустын' тым чыдажары дьоголып, кандый да немени сакыыры тын'ып, чугулдар иле ёзюп, кату сёстёр угулып, кайдан' ла кандый да тын'ып турган керектер билдирип турды... Кажыла прокламация базарда, лавкаларда, прислугалар ла ремеслениктердин' ортозында тын' дьууларын баштап, городтогы кажыла

арест коркудулу аайынча чыкпас кезикте арестердин' шылтагы керегинде дьартын дьарт билбес куучындар бюдюрип турды. Ол тегин улустын' качан да оны коркудып туратан: бунт, социалистер, политика деп сёстёрди дьаантайын угачы боло берди; олорды электеген аайлу айдып, дье электеген аайлу айтканынын' кийининде, кандый да дьилбюлю сурак туруп, чугулду, онын' кийининен' коркуду угулып, санаркаган, иженген ле коркушту болуп турды. Араайынан' туруп дьаткан, каран'уй дьюрюмде элбек кругтарла булганыш тарап, уйкулу шююлте уйгунып, кюнюн' ёткён аялгазы керегине юрениже берип, немеге бодобой тура бердилер. Ол оны онхозынан' дьарт кёрюп, дьюрюм дьадыннын' кунугуп дьаткан дьюзин олордон' артык билип, эмди ого, санаркаган чырыжы кирип, там кубулып турганын кёрюп, ол сюгюнип те коркуп та турды. Ненин' учун сюгюнип турган дезе, оны бойынын' уулынын' ижи деп бодоп, ненин' учун коркуп турган дезе ол тюрмеден' чыгып келзе, онхозынын' алдында туруп, эн' коркушту дьерине турар. Анда базылар.

Кезикте онын' уулынын' кебери онын' алдында чёрчёктёги геройдый билдирип, онын' улустан' укканыла болзо, ол акту ла дьалтанбас сёстёр айдып, ол сёстёр ого дьарап, онын' билеринче бастыра героический дьартап турды. Ол тужунда сагыжы токунап, тын'ып, бойынын' сагыжында онына мактанып, тын' иженип сананып турды:

— Онхозы дьакшы болор, онхозы!

Онын' сюгюген' эненин сююгени, дьюрегин ооруганча кюйюп чыгып, онын' кийининде эне болуп турган керегинде кижинин' ёзюмине чаптык эдип, оны ёртёп, улу санаанын' ордына, тюймееннин', боро когында мындый кунуккан шююлте болуп турды:

— Базылар... ёлёр!

XIV

Тал тюште, ол тюрменин' канцеляриязында Павелдин' — одожында отуруп, кёстёринде туман ёткюре, онын' сагалду дьюзин кёрюп, сабарларынын' ортозында бек кыстап алган записканы берип ийерге эбин бедреп турды.

— Эзен амыр, онхозы эзен! деп, ол араайын айдып турды. Сен кандый?

— Кем дьок! Егор Иванович ёлди! — деп, болгобой айдып ийди.

Андый ба? — деп, Павел кыйыгырып ийеле, бажын араайын салып ийди.

— Сёёгин дьуур тужунда полиция согужып, бир кижини арестовать эткен! — деп, ол табылу куучындап отурды. Тюрменин' начальнигинин' помощниги чугулду оозын шопулдадып, отургыжынан' тура дьюгюрип, калырады:

— Оны токтодып салган, билерге керек! Политика керегин куучындаарга токтодып салган!

Эне база отургыжынан' туруп, аайлап болбой турган кижи болуп, бурузынып айтты:

— Мен политика керегинде эмес, согуш керегинде! Олордын' согужканы чын. Керек дезе бир кижинин', бажы дьарылган...

— Тюн'ейле! Мен слерди тымып калзын деп сурап дьадым! Ёскёртип айтса, слердин' бойыгар керегинде эмес, биле керегинде эмес, айыл дьурт кереги эмес куучынан' башка бир де неме айтпас.

Булгала бергенин билинип, ол столына отуруп, чаазындарды кёрюп, кунукчыл чылазынду кожуп айтты:

— Мен каруузына туруп дьадым, Э-э...

Эне кая кёрёлё, Павелдин' колына записканы тюрген берип ийеле, дьин'ил тынып ийди.

— Ненин' керегинде куучындайтанын билбей дьадым...

Павел кюлюмзиренди.

— Мен база билбей дьадым.

— Ол тужунда туштажары да керек дьок! — деп, бий чугулду темдектеди, — куучындажар немелери дьок, дьюрюп шакпырадып дьадылар...

— Суд капшагай болор бо? — деп, эне унчукпай турала сурады.

— Бу кюндерде прокурор болгон, удабас болор деп айткан...

Олор дьаан эмес, кереги дьок сёстёр айдып эрмектежип, Павелдин' кёстёри, онын' дьюзине сююп — дьымжак кёрюп турганын, эне кёрюп турды. Дьаантайын болотон кебериле тен', санаазы токуналу болды, чырайы чыкпаган, дьан'ыс сагалы ёзюп, карган кеберлю эдип, онон' башка колдоры агарып калган болды. Ол ого дьакшы сёс айдарга, Николай керегин айдып ийерге керек болордо, ол юнин ёскёлёндирбей, ол ло кереги дьок, дьилбилю эмес сёстёр айдып турган юниле куучындап турды:

— Сенин' крес уулын'ды кёргём...

Павел онын' кёзине, неме айтпай сурак берип лаптап кёрди. Ого Весовщиковтын' чоокыр дьюзин билдиртерге эне бойынын' дьаагын сабарларыла согунды...

— Уулчак кем дьок су-кадык, удабас ишке кирип алар.

— Уулы билип ийеле, ого бажын кекип, кёстёринде сюгюнип кюлюмзиренгенче каруун берди:

— Онызы дьакшы!

— Дье ол! — Сагыжына дьеткен, онын' сююгенин кёрюп тура эне айтты.

Эзендежип тура, уулы онын' колдорын тын' тудуп салды.

— Спасибо, эне!

Онын' бажына ого бастыра дьюрегиле дьуук болуп турганы тургузала кире конып, сёслё каруун берер ийде таппай салала, ол араай кол тудужарыла каруун берди.

Дьанып келзе, Саша айылында болды. Ол кызычак Ниловнага келетен кюни качан ол туштап келген тужунда болотон. Ол качан да Павел керегинде, энези бойы онын' керегинде куучындабаганда, сурабайтан, дье онын' дьюзине табылу кёрюп, оныла болорзынып туратан. Дье эмди ол оны токуназы дьок суракла уткуп алган:

— Дье, ол кандый?

— Кем дьок, эзэн!

— Записканы берип ийдигер бе?

— А база! Мен оны айдары дьок эптю берип ийгем...
— Ол кычырды ба?
— Кайдан'? кычыратан!
— Мен ундуп салдым деп, кыс араай айткан. База недели киреlю сакыйла, — база неделе! — Слер канайда сананып туругар — ол дьёпсинер бе?
Ол кабагын дьуурып, кёстёрин кыймыктатпай, эненин' дьюзи дьаар кёрюп турды.
Дье, мен билбей дьадым—деп, эне шююди. Дьалтамчызы дьок неме болзо, ненин' учун дьюре бербес?
Саша бажын дьайкап, кургак сурады.
— Оору кижиге нени дьиирге дьарар, слер билип туругар ба?
— Ол дьиирге сурап дьат. Нени де дьизе кем дьок, не де болзо!
Ол кухня дьаар барарда, Саша онын' кийининен' араай басты.
— Слерге болужып берейн бе?
— Спасибо, — слер канайып туругар?!
Эне печкеден' барып горшок чыгарып турды. Кызычак ого араайын айтты:
— Сакып алыгар...
Онын' дьюзи кугарып, кёстёри кунукчыл дьаанап, калтырап турган эриндери тын' тюрген шымыранды:
— Мен слерди сураарга турум. Мен билип дьадым — ол дьёпсинбес! Оны айдып дьёптёгёр. Ол керектю, слер ого айдыгар, ол иште керектю, мен коркуп дьадым, ол оорый берер. Слер кёрюп дьадыгар — суд эмдиге болголок...
Ого, дьарт ла куучындаарга кюч болгон. Ол бойы тюп-тюс туруп алып, туура баштанып алала, юни тен' чыкпай турды. Качарын чылазынду тёмён тюжюрип, кызычак эрдин тиштенип, колдорын тын' ужаганына сабарлары тызырап турды.
Эне онын' андый болгонына эби дьоксынып, дье оны билип, сагышка тын' тюже берген, Сашаны кучактай алала, араайын каруун берди:
Слер менин' кюндюлю балам! Ол бойынан' башка бир де кижини укпас, — кемди де!
Олор бойы-бойлорына тын' дьаба туруп экилези унчукпай турдылар. Онын' кийининде, Саша бойынын' дьардынан' эненин' колдорын чебер алала, ёксёп тура айтты:
— Ээ,—чын, слердин', бу ончо неме тескери айдар сёс чугул...
Онын' кийининде кенетийин, кату айдып ийди:
— Акырыгар, шыркалаткан кижини азырап салалдар...
Ол Иваннын' дьанына отуруп алып, кичеемелдю ле дьалакай сурап турды:
— Бажыгар тын' ооруп дьат па?
—Тын' эмес, дьан'ыс ончозы боромтык! База чине дьок — деп ээгинин' алдына дьуурканын эби дьоксынып тартып тура Иван каруузын берип, кёстёрин дьаан дьарыктан' кылбыккандый дьуунып турды. Ол онын' кёзинче курсактанбаска турганын сезип ийеле, Саша туруп дьюре берди.

Иван орынына отуруп алала, оны ээчий кёрёлё, кёзин дьумуп тура айтты:

— Дьара — аш!...

Онын' кёстёри ачык, дьарык, тиштери оок чын'дый, дье юни ордына киргелек болгон.

— Слерге канча дьаш? — деп, эне санаркаган аясту сурады.

— Он дьети...

— Ада-энегер кайда эди?

— Деревнеде, — мен он дьаштудан' ала мында, школды божодоло, бого келгем! Слердин' адыгар кем, нёкёр?

Онын' онойдо айтканы энеге каткымчылу эби дьок билдирип турган. Эмди ол кюлюмзиренип сурады:

— Слерге билерге не керектю?

Уул эби дьоксына унчукпай отурала, дьартады:

— Кёрзёгёр, бистин' кружоктын' студенти, бисле кожо кычырып туратан, ол биске Павел Власов деп ишмекчинин' энези керегинде айткан.—Баштапкы Майдагы — демонстрацияны билергер бе?

Онызы бажын кекип угарга белетенип ийди.

— Ол бистин' партиянын' маанызын элден' озо дьажыды дьок кёдюрген! — Онон' ол уул дьалтамчызы дьок дьарлап ийген, онын' дьалтанбазы энезинин' дьюрегине торгула берген.

— Мен анда болбогом, бис ол туштa мында, бойыбыстын' демонстрациябыс эдерге сананганыбыс — юзюлип калган! — Ол туштa бистер ас болгонубыс. Эм келер дьылда — келигер!... Кёрёригер!

Ол кайкаганына чарчап, келер ёйдё болор керектерди дьарадып, онын' кийининде калбагыла кейге дьан'ып куучындады:

Дье, Власовтын' энези андый дедим. Ол онын' кийининде база партияга кирген. Сыран'ай кайкамчылу кижи деп айдыжат!..

— Эне тын' кюлюмзиренип, ого уулчактын' андый тын' мактап турганы дьарап турган. Дьакшы да, эби дьок то. Власова мен деп айдарга турала, дье токтодынды, араай каткырынып, кунуккан аайлу бойына айдынды:

— Эх сени, карган тенекти!..

— Слер дезе кёптён' дьигер! Дьакшы капшагай дьазылыгар!— кенетийин ол уул дьаар бёкёйип, корко берген куучындады.

Эжик ачыла берди, чыкту кюски соок дьытанып келди, чырайы кызыл, ойногон каткырган Софья кирип келди.

— Шпиондор менин' кийинимнен' ухаживать эдип дьат, сыран'-ай бай кыстын' кийнинен' дьюрген колтулар ошкош, акту сёзим бу! Меге мынан' бараргa керек... Дье Ваня кандый? Дьакшы ба? Павел кандый, Ниловна? Саша мында ба?

Папиросын азып, эне ле дьиит уулды боро кёстёрдин' эрке кёрюжиле кёрюп, каруун сакыбай сурап ла турды. Эне оны кёрюп, ичинде кюлюмзиренип сананып турды:

Мен база дьакшы улусла кожо болорго дьадым!

База катап Иван дьаар эн'чейип келип айтты:

— Дьазылыгар, уулым!

Столовой дьаар дьюре берди. Софья анда Сашага айдып турды:

— Анда юч дьюс экземпляр, белен! Ол бойын андый ишле ёлтюрип салар! Героизм — ол! Билип туругар ба! Андый улустын' ортозында дьадып, олордын' нёкёрлёри болуп, олорло кожо иштеери дьаан ырыс...

— Ээ! — деп, кызычак араайын каруузын берди.

Эн'ирде чай ичип отурала, Софья энезине айтты:

— Слерге, Ниловна, база катап деревнеге барып келерге керек.

— Кайсын ол! Качан?

— Юч кюннин' бажында — барып болорыгар ба?

— Слер барыгар! — деп, Николай араайын дьёбин берди. — Почтовый аттар дьалдап алала, ёскё дьолло Никольский волостьты ажыра барыгар...

Ол тымып, чырайын соодып ийди. Андый болгоны ого келишпей турды, дьаантайын амыр энчю кеберин дьаман, дьараш эмес эдип ийген.

Никольский ажыра ыраак! — деп, эне айтты. Аттарла бараргa баалу...

— Кёрюп дьадыгар ийне — деп, Николай онон' ары эрмектенди. Мен тегин де бу дьорыкты дьаратпай турум. Анда амыр эмес,— аресттер болгон, кандый да юредючини арестовать эткен, чеберлении дьюрерге керек. Ёй сакып аларга керек болгон...

Софья сабарларыла столго согуп айтты:

— Биске литератураны юзюги дьок таркадып турар эдип алар учурлу. Слер бараpынан' коркубай дьадыгар ба, Ниловна? — деп, ол кенетийин сурап ийди.

Эне бойын камаанду бодоп ийди.

— Мен качан коркуп дьюргем? Эн' баштап ол сёзин бир де коркужы дьок берди... Мында кенетийн... эрмегин тюгеспей, бажын тёмёндёдип салып ийди. Слер коркубай туругар ба, слерге эптю, бу керекти ле ёскё керекти бюдюрип болорыгар ба деп, сураган. Кажы ла суракты ол угуп туратан, ого улус оны бойлорынан' туура ийде салып, оны, бойы-бойлорына кандый болуп тургандарынан' башкалап тургандый билдирди.

— Слер мени — коркуп дьадыгар ба деп тегине ле сурап дьадыгар ба? — деп, ол улу тынып куучындай берди, — слер бойы-бойыгардан' коркоор дьанын сурабай дьадыгар.

Николай шили кёзин мен'дештю чечип, олорын катап кийип алып, сыйынынын' дьюзине лаптап кёрюп ийди. Кайкажып тым отура бергени Власованы чугулдандырып, ол бурузынын' отургужынан' туруп чыгала, олорго нени де айдарга турарда, Софья онын' колынан' ала койып, араайын сурады:

Мени простить эдигер! Мен база онойтпозым!

Ол андый боло бергени энени каткыртып, бир канча минуттын' бажында ючилези деревнеге барар керекти кичемелдю ле дьёптю куучындажып отурдылар.

XV

Тан' дьарып турарда, кюски дьааш дьунуп салган дьолло, почтовый бричкада энези серпилип барып дьатты. Чыкту салкын согуп,

балкаш чачылып турды, ямщик дезе абранын' беседказында эне дьаар дьарымдай бурула отуруп алган санаркаган, дьон'донгон аясту комудап турды.

— Мен ого айдып дьадым, — карындажыма, дье энчини юлежелик! Бис юлештибис....

Ол кенетийин сол дьанындагы атты камчыла согуп ийеле, чугулду кыйгырып ийди:

Н-но! Ойно, энен' сенин' шилемир!

Кюски семис каргалар кезип салган кыраларда санаркап калган базып турдылар, салкын соок сыгырып, олорго табарып турды. Каргалар салкыннын' сокконына бойлорынын' кабыргаларын тёгёп, салкын олорды дьыга согуп, дьумдарын дьая согуп турды, ол туш-та олор кючке дьен'дирип, канаттарын кююн-кюч' дьок талбынып дьан'ы дьерге барып, конуп турдылар.

Дье ол меге юлюди дьетпес берди. Мен кёрюп тургам — менин' кёдюрилер немем дьок деп, ямщик айдып турды.

Эне онын' сёстёрин сыран'ай тюш дьерде кёрюп тургандый угуп турды, онын' шююлтези онын' алдында бу калганчы дьылдарда ёткюрген кёп узун керектер бюдюрип, олорды ол ончозын шююп, дьаантайын бойын кёрюп турды. Озо дьюрюм-дьадын, кайда да ырааkта, кемле де, ненин' де керегине бюдюп туратан, эмди дезе кёп керек онын' кёзинин' алдында, онын' болужыла, бюдюп дьат. Ол андыйы онын' бойына аайлап болбос бюдюнбей турар сагыш бюдюрип, дье бойына бюдюндирип, аайлапё, болбос тымык сагыш кийдирип турды...

Айландыра ончозы араай кыймыктап дьайыканып, тен'ериде бойы-бойлорын уур озолоп боро булуттар дьылып турды, дьолдын, эки дьанында бюр дьок баштарын дьайкап чыкталып калган агаштар элбен'деп турды, айландыра чёлдёр дьайылып, тён'дёр боло берип дьоголып барып турдылар.

Ямщиктин' дьон'донгон юни, кон'конын' табыжы, араай сыгыру ла салкыннын' табыжы, тыркырууш койрылган табышка биригип, ак дьерде дьан'ыс аай кючтю дьалан'ла барып дьатты.

Бай кижиге райда да кысталчык,—керек андый!... Ол тюргендеди, бийлер ого надьы. Абранын' беседказында отуруп алган дьайканып, ямщик кожон'доп турды.

Качан станцияга дьедип келерде, ол аттарын чечип ийеле, энеге ижемчизи дьок юнле айтты:

Сен меге беш акча берген болзон', мен ичип ийер эдим!

Ол акчаны берип ийерде, алаканына шын'ырадып ийип, ямщик ол ло юниле энеге билдиртти:

— Юч акчага аракы ичип ийерим, эки акчазына калаш дьиип ийерим...

Тал тюштин' кийининде, оодылган, тон'гон эне Николаевск деп дьаан деревнеге дьедип, станцияга барала, чай сурап алала, бойынын' уур чемоданын тактанын' алдына тургузып, кёзнёктин' дьанына отуруп алды. Кёзнёктён', кебистий, тепсеп койгон сары ёлён'дю дьаан эмес площадь, волостной правление— юсти тюжюп браткан барын'кый боро ён'дю тура кёрюнип турды. Волостын' кирне-

стезинде дьалтак башту узун сагалду чамчачан' эр кижи отуруп кан'задан' тамкылап отурды. Ёлен'дё чочко барып дьатты. Кулактарыла дьаратпаган аайлу талбан'дадып, тумчугыла дьерге тюртюлип, бажын дьайкап турды.

Булуттар каран'уй массала, дьылып, бойы-бойлорынын' юстюне келип турдылар. Тым туруп, бюрюн'кюй ле эрикчен'дю болуп, дьорюм-дьадын дьажынып кайдар да кирип калгандый болды.

Кенетийин площадька атту урядник ман'тадып келип, волостьтын' эжигине дьеерен атты тургузып салала, камчызыла кейде дьан'ып, эр кижиге кыйыгыра берди. Кыйгызы кёзнёктин' шилизине дьедип, дье сёстёри угулбай турды. Эр кижи туруп келип, кайдар да ыраак дьер дьаар кёргюзип, колын уулады. Урядник дьерге тюжюре калыйла, буттарына дьайканып, эр кижиге адынын' тискинин таштап береле, колдорыла периладан' тудунып, текпишке уур кёдюрилип, волостьтын' эжигинде кёрюнбей калды...

Базала катап тымый берди. Ат туйгагыла дьымжак дьерди эки катап чапчып ийди. Комнатага дьиткезинде кыска сары чачту, тегерик дьюзинде дьалакай кёстю кичинек кызычак кирип келди. Ол эрдин тиштенип алала, чёйё туткан колдорында куюлары ужалып калган юстюне посуда салган дьаан поднос тудунып, дьаантайын бажыла кекип мёргюп турды.

— Эзен, керсю! — деп, эне дьалакай айтты.

— Эзендер!

Кызычак столго тарелкелерин ле чайлу посудаларын тургузып турала, кенетийин тын' дьарлап ийди:

— Дьан'ы разбойник тудуп алгандар — экелип дьадылар!

— Кандый андый разбойник?

— Билбезим...

— Ол нени эдип ийген?

— Мен билбезим! — деп, кызычак база катап айтты. — Мен дьан'ыс укканым — туткандар! Волостьтын' сторожы становойды экелерге барган.

Эне кёзнёктён' кёрюп ийерде, площадьта эр улус келип калыптыр. Кезиги табылу кем дьок келип дьатты, кезиги базып дьада тондорын мен'дештю топчылап турдылар. Волостьтын' кирнестезинин' дьанында токтой тюжюп, ончозы кайдар да сол дьаны дьаар кёрюп турдылар.

Кызычак база тышкары кёрюп, эжикти тын' дьабала, комнатадан' чыгара дьюгюрди. Эне коркунып, бойынын' чемоданын тактанын' алды дьаар терен'жиде тургузала, бажына шалын дьабынып алып, эжик дьаар мен'деп, онын' кийининде оны капшагай дьюгюрип бараргa санаанып кенетийин токтодынып басты.

Качан ол кирнестеге чыгып барарда, коркушту соок онын' кёзине ле тёжине согуп ийди, онын' тыныжы буулып, буттары када берди, — площадьтын' ортозынча колдорын кайра кюлюп салган Рыбин базып дьатты, оныла коштой дьерди теп-тен' агашла согуп, эки сотский базып дьатты, волостьтын' кирнестезинин' дьанында кёп улус туруп, унчкпай сакып турдылар.

Коркуп турган эне юзюк дьок кёрюп турды,—Рыбин нени де айдып турган, ол онын', юнин угуп, дье сёстёри дезе онын' карарып тыр-

кырап турган дьюрегинин' кён'дёйинде табыш дьок дьоголып турды.

Ол аайланып келип, тыныжын токунадып алды — кирнестенин' дьанында кёк кёзиле онын' дьюзи дьаар кичеемелдю кёрюп, дьаан сары сагалду эр кижи турды. Дьёткюрип ле коркуганынан' кючи дьок боло берген колдорыла тамагын сыйманып, эне онон' дьюк арайдан' сурады:

Бу не болотон?

— Дье керюгер! — деп, эр кижи каруузын береле, туура баштана берди. База бир эр кижи базып келеле, коштой тура берди.

Сотскийлер улустын' дьанына барала тура бердилер, улус там кёптёп, тым турды, дье олордын' юстюнде Рыбиннин' юни коюлып чыкты.

— Православныйлар! Слер, бистин' крестьяндардын' дьадыныбыстын' чынын бичип турган чындык бичиктерди билеригер бе? Мен ол чындык бичиктердин' керегинде шыралап дьадым, — мен олорды албатыга юлегем.

Улус Рыбинди дьууктай курчап келдилер. Онын' юни табылу бир кемле чыгып турды. Ол эненин' сагыжын эрдип турды.

— Угуп турун' ба? — деп, кёк кёстю эр кижинин' кабыргазына тюртюп, экинчизи араайын сурады. Онызы каруун бербей бажын кёдюрип, базала катап эненин' дьюзи дьаар кёрди. Экинчи эр кижи база анар кёрди, — ол баштапкызынан' дьаш, кара саяк сагалду ла оспого дьидирген чоокыр дьаман дьюстю. Онын' кийининде олор экилези кирнестеден' туура дьылып алдылар.

— Коркуп дьадылар! — деп, эне эрик дьок бододы.

Онын' кёрюп турары тын'ып турды. Бийик кирнестеден', ол Михаил Ивановичтин' соктырып салган кара дьюзин дьарт кёрюп турды, онын' кёстёринин' дьарт дьалтырап турганын кёрюп, онын сагыжында ол оны база кёрзин деп, эне бут бажына кёдюрилип чыгып, анар мойынын чёйюп турды.

Улус оны ачынчылу кёрюп, бюдюмчи дьок ло унчукпай турды. Дьан'ысла турган улустын' кийин дьанындагы рядты базынып айткан эрмектер угулып турды.

— Крестьяндар! — деп, Рыбин толо тын' юнле айдып турды. Ол чазындарга бюдюгер, мен, айса болзо, олордын' керегинде ёлюм аларым, мени, мен олорды кайдан' алганымды угуп аларга согуп, кыйнадылар, база да согорлор, — ончозына чыдажарым! Ненин' учун дезе, ол грамоталарда чынды салып койгон, ол чын биске аштан' баалу болор учурлу — вот!

— Ол мыны ненин' учун куучындап дьат? — деп, кирнестенин' дьанында турган улустын' бирюзи араай айдып ийди. Кёк кёстюзи мен'дебей каруузын берди:

— Эмди тюн'ейле, — эки ёлюм болбос, бирюден' кыйбас...

Улус тым туруп, ончозынын' юстюнде кандый да кёрюнбес. дьер уур неме дьадып дьаткандый, кабактарынын' алдынан' кёрюп турдылар.

Кирнестеде урядник кёрюнип келип, дьайканып эзирик юнле кыйгыра берди:

— Бу кем куучындап дьат?

Ол кенетийин кирнестеден' тоголонып тюжюп келеле, Рыбин-

ды чачынан' туткан дьерде, онын' бажын бойы дьаар силке тартып, ойто кайра ийде салып, кыйгырып турды:

— Бу сен куучындап дьадын' ба, ийттин' уулы, — бу сен бе?

Улус дьайканыжып кююлей бердилер. Эне чинее дьок кунукчылду бажын салып ийди. Рыбиннин' юни базала угулды:

— Бу мыны кёрюп туругар ба, дьакшы улустар?

— Унчукпазын! — деп, урядник онын' кулагына согуп ийди. Рыбин бут бажына дьайканып, дьардын тартылыштырды.

— Слердин' колдорыгарды кюлюп алала, сагышка киргенинче кыйнап дьадылар.

— Сотскийлер!—Дьедингилегер оны! Улус тарказын! — Урядник болчок эт тапкан кындьыдагы ийттий, Рыбиннин' алдында калып турды, урядник оны дьудругыла дьюзине, тёжине, ичине тюртюп турды.

— Сокпо! — деп, кем де улустын' ортозында кыйгырды.

— Ненин' учун согуп дьадын'? — деп, экинчи юн айтты.

— Баралы! — деп, кёк кёстю эр кижи айдала, бажыла кекиди. Олор экилези мен'дебей волость дьаар бардылар, эне дезе дьакшы кёзиле узадып салды. Ол дьен'ил тынып ийди — урядник база катап кирнестеге уур чыга конуп, онон' дьудругыла кекедип, коркушту алгырып турды:

— Оны бери дьедин! Мен айдып дьадым.

— Керек дьок! — Улустын' ортозында дьаан юн угулды. Эне оны кёк кёстю эр кижи айткан деп, билди. Дьууктатпагар, уулдар! Анар апарала, ёлтюре согуп саларлар. Онын' кийининде биске ок дьарбынарлар, бис ёлтюрген дежер! Дьууктатпагар.

— Крестьяндар! — деп, Михаилдын' юни кююледи. — Слер бойыгардын' дьадыныгарды кёрбёй туругар ба, слерди канайда тонап, канайда мекелеп слердин' каныгарды ичип турганыгарды билбей туругар ба? Ончозы слердин' колыгарда,—слер дьер юстюнде баштапкы кюч, — слерде дезе кандый право бар? — Торолоп ёлёр — слердин' правогор дьан'ыс!...

Эр улустар кенетийин бойы-бойын дьен'е кыйгыра бердилер.

— Чын айдып дьат!...

— Становойды кычырыгар! Становой кайда?...

— Урядник онын' кийининен' дьюгюрди...

— Эзирик пе!...

— Бийлерди дьууры бистин' керек эмес...

Табыш там ёзюп, кёдюрилип турды.

— Айт! Согорго бербезибис.

— Онын' колын чечигер...

— Кёр,, — дьеткер боло бербезин!...

— Менин' колдорым ачып дьат! — деп, Рыбин бастыра юндерди база теп-тен' айтты. — Мен качпазым улустар! Менин' чыныманан' дьажынбазым, — ол менде дьюрюп дьат.

Бир канча кижи дьуулган улустан' ыраак башка-башка дьаны дьаар базып барып, дьарым юнле эрмектежип, баштарын дьайкап турдылар. Дье, андый да болзо, мен'дегенине шал-мал кийинген, кайкап турган улус там кёптёдё дьуулып турдылар. Олор Рыбинди айландыра кара кёбюктий кайнап турды, ол дезе, олордын' ор-

тозында, агаштын' ортозындагы часовня чылап, колын бажынан' ёрё кёдюрип, олорыла дьан'ып, турган улустын' ортозына кыйгырып турды.

— Спасибо, дьакшы улустар, спасибо! Бис бойы бойыбыстын' колдорыбысты мынайда дьайымдадар учурлу! Биске кем болужар?

Ол сагалын арчып алала, бастыра бойы кан колын база катап кёдюрди.

— Менин' каным бу, — чын учун тёгюлип дьат!...

Энези кирнестеден' тюжюп келди, дье улуска курчадып салган Михаил дьерден' ого кёрюнбей бараруа, ол база катап тепкишке чыгып алды. Онын' тёжинде изю болуп, дье ондо кандый да дьарты дьок сюгюнчилю неме тюпюлдеп турды.

— Крестьяндар! Грамоткаларды бедреп, кычырыгар, бийлерге ле абыстарга качан олор, бистин' улуска чынды экелип, дьаткан улусты кудайы дьок ло бунтовщиктер деп айтканына бютпегер. Чын, дьерде дьажытту дьюрюп дьат, ол албатыда уя бедреп дьат, — бийлерге ол бычак ла отко тюн'ей олор оны дьудуп болбос, ол олорды кезип ёртёп салар! Чын слерге — дьакшы надьы, бийлерге дезе — каргышту ёштю! Ол онын' учун дьажынып дьат!...

Улустын' ортозында базала катап бир канча кыйгы чыкты.

— Угугар, православныйлар!...

— Эх, карындаш, сен ёлёрин'...

— Сени кем туттырды?

— Абыс! — деп, сотскийлердин' бирюзи айтты.

Эки эр кижи тын' арбандылар. Кёрюгер уулдар! — деген эс алындырган кыйгы угулды.

XVI

Дьуулган улустар дьаар, бийик сынду, тегерик дьюстю, чын'дый кижи — пристав келип дьатты. Онын' фурашказы калказына кийип салган, бар азу сагалы ёрё чыгара толгоп салган, экинчизи дьабыстай тюжюп турды, онон' улам онын' дьюзи тыртык, чырайы чыгып калган ёлюмдю кюлюмзиренип турган деп, кёрюнип турды. Сол колында ол юлдюзин экелип дьатты, экинчизин кейде калбан'дадып турды. Онын' базыды уур ла кату угулып турды. Улус ого дьол берип дьайлап турды. Дьюстерде кандый да кунуккан ла базылганы табылып, табыш тымып, сыран'ай дьерге кирип дьаткандый, дьабызап турды. Эне, онын' ман'дайында терези тырлап кёстёрине изю боло бергендий билдирди. Ол база катап улустын' ортозына барар кююни тудуп, ол алды дьаар бёкёйип, тын'зулу быгып ийди.

— Не мындый? — деп, пристав Рыбиннин' одожына токтойло, оны кёстёриле кемдьип тура айтты. — Ненин' учун колдорын кюлюбеген? Сотскийлер! Кюлюп салзын!

Онын' юни бийик ле ёдю, дье ён'и дьок болгон.

— Кюлюп салган болгон, — улус чечип салган! — деп, сотскийлердин' бирюзи каруузын берди.

— Не? — Улус? Кандый улус?

Становой онын' алдында дьарымдай курчай турган улус дьаар кёрди. Ол ок дьан'ыс ак юнле, бийиктетпей де дьабыстатпай да куучындады:

Улус дегени не?

Ол юлдюнин' эфесиле кёк кёстю эр кижини бар дьок кючиле сайып ийди.

— Бу сен, Чумаков, улус па? Дье база кем? Сен бе, Мишин? Кемди де он' колыла сагалынан' силкип ийди.

— Таркагар, шилемирлер!... Онон' ёскё мен слерди, — мен слерге кёргюзерим!

Онын' юнинде ле дьюзинде чугулданганы ла коркутканы дьок болды, ол токуналу айдып, улусты, улус согорго таскап калган узун бек колдорыла табылу талайып келип согуп турды. Улус онын' алдынан' дьюстерин туура буруп, баштарын дьабыстадып, тескерилеп турды.

— Дье? Слер не болорыгар? — деп, ол сотскийлерге бурулып келди. — Кюлю!

Дьаман сёстёрлё арбанып, катап Рыбин дьаар кёрёлё, ого тын' айтты:

— Колдорын'ды кийнин' дьаар! — сен!

— Менин' колымды кюлюзин деп, мен керексибей дьадым! — деп, Рыбин эрмектене берди. — Качарга сананбай дьадым, согушпай дьадым, — мени ненин' учун кюлюйтен?

— Не? — деп, ичкери алтап келип, пристав сурады.

— Албатыны кыйнаарга болор слерге, ан'дар! — деп, юнин бийиктедип, Рыбин куучындады. — Удабас слерге де кызыл кюн келер...

Становой онын' алдына, азу сагалдарыла кыймыктадып, онын' дьюзи дьаар кёрюп турды. Онын' кийининде ол бир алтам тескерилеп алала, чын'ырып турган юнле аайы дьок улуй берди.

— А-а-ах, ийттин' уулы! Ка-андый сёстёр?

Кенетийин Рыбиннин' дьюзине тын' согуп ийди.

— Дьудрукла чынды ёлтюрип болбозын'! — деп, Рыбин онын' юсти орто барып айдып турды. — Мени согорго правон' до дьок кодырлу ийт!

— Учурым дьок? Мен? — деп, становой узада улуды.

Базала катап Рыбиннин' бажына кёстёп, колын талайып келди. Рыбин отура тюжерде, дьудрук ого тийбеди, становой дезе сабылып арайла дьыгылбады. Турган улустан' кем де тын' каткырынып ийди, Михаилдын' чугулду кыйгызы базала катап дьан'ыланды.

— Мени сокпо дедим, эрлик!

Становой кайра кёрди — улустар чырайы соок, бир де неме айтпай тапчы, каран'уй курчу болуп ичкерлеп турды.

— Никита! — деп, кая кёрюп, становой тын' кычырды — Никита, эй!

Улустын' ортозынан' кыскачак полушубкалу таларкак, бийик эмес эр кижи чыгып келди. Ол дьаан, юрпейип калган бажын салып дьер дьаар кёрюп турды.

— Никита! — сагалын толгоп, мен'дебей становой айтты. — Онын' кулагы орто дьакшы бер!

Эр кижи ичкери алтап келип, Рыбиннин' одожына туруп алала, бажын кёдюрип алды. Онын' сыран'ай дьюзине кёстёп, Рыбин уур чын сёстёриле ёртёп турды.

— Дье, кёрюгер улустар, казыр ан'дар слерди, слердин' ок колыгарла канайда базып дьат! Кёрюп сананыгар!

Эр кижи араай колын кёдюрип, кююн-кюч дьок онын' бажы орто согуп ийди.

— Сен онойдо бо, ийттин' уулы? — деп, становой чын'ырды.

— Эй, Никита! — деп, турган улустан' араай айттылар. — Кудайды ундуба!

— Сок дедим! — деп, ол эр кижини дьиткелеп, становой кыйгырды.

Эр кижи туура алтай барала, бажын тёмёндёдип, санаркап айтты:

— База сокпозым...

— Не дейсин'?

Становойдын' дьюзи соой берди, ол буттарын дьерге тееп, арбанып, Рыбиннин' юстю орто барды. Дьудрук келип тийерде, Михаил турган дьеринен' дьайылып, колыла дьан'ыды, дье становой экинчи сокконыла оны дьерге дьыгып ийди, онон' айландыра дьюгюрип, кыйгырып туруп, Рыбиннин' тёжине, кабыргазына бажына бутла тееп согуп тура берди.

Турган улус оны дьаратпай табыштанып, становойдын' юсти орто кыймыктап келип дьатты, ол оны сезип ийеле, туура калыйла юлдюзин кынынан' ушта сокты.

— Слер анайда ба? Тюймеерге бе? А-а?... Ээ андый туру ийне?...

Онын' юни уядай берди, чын'ырып ийеле, сына бергендий кыркырай берди. Юниле кожо ол кенетийин кючин таппай калды, бажын тыксыйта тартынып алып, бёкчёйип алып, куру кёстёриле кажыла дьаны дьаар кёрюнип, буттарыла кийиниидеги дьерди сыймаштырып тескерледи. Тескерлеп тура ол кыркыраган ла коркуган юнле кыйгырып турды.

— Дьакшы! Алыгар оны, — мен барып дьадым, каргышту шилемирлер, онын' политический каршулузын слер билип туругар ба, кааннан' туура барып дьат, тюймеендер баштап дьат, билип туругар ба? Слер дезе оны корулаарга ба, а? Слер тюймеен эдип тургандар ба? Андый!...

Кыймыктабай, кёстёрин де дьумбай, кючи ле шююлтези дьогынан' эне коркуш ла ачынышка бастырган сыран'ай уур уйкуда немедий турды. Онын' бажында сыран'ай ачынган адарулар кююлеп тургандый болды, улустын' кунукчыл ла ачынган юндери, становойдын' юни тыркырап турды, кемнин' де шымырангандары шылырап турды.

— Ол буру этекн болзо — судта!...

— Ваше благородие, слер оны тийбегер...

— Чындап ла слер ненин' учун бир де закон дьогынан'?

— Анайдарга дьараар ба? Ончозы анайда согор болзо, — ол туштa не болор.

Улус эки группага бёлюне бердилер — бирюзи становойды ай-

ландыра туруп алган кыйыгырып, оны токтодып турдылар, экинчизи тоозы азы согуп салган кижини айландыра туруп алган, ара-айын, кунукканду табыштанып турды. Бир канча кижи оны дьерден' кёдюрип алдылар, сотскийлер онын' колын кюлююрге сананды.

— Акырыгар слер, кёрмёстёр! — деп, олорго кыйгырып турдылар.

Михаил дьюзинен' ле сагалынан' балкаш ла канын арчып, унчукпай кая кёрюп турды. Онын' кёстёри эненин' дьюзинче ёдё конды, — ол аайын билбей колына дьюк араайдан' дьан'ып, анар чёйилди, — онызы кайра бурула берди. Дье, бир канча минуттын' бажында онын' кёстёри база катап онын' дьюзин кёрюп турды. Энеге, ол тюзелип, бажын кёдюрип, кандалып калган дьаактары тырлай бергендий, билдирди...

— Танып ийди, — Танып ийди эмеш пе?...

Кунукчыл, коркушту сюгюнгенинен' тыркыражып, ого бажын кекиди. Дье эне база бир тушта онын' дьанында кёк кёстю кижи туруп алган база оны кёрюп турганын кёрюп алды. Онын' онойып кёргёни эненин' сагыжын бир минутка коркуду уйгузып ийди...

— Бу мен канайткам? — Мени тудуп аларлар ийне!

Эр кижи, Рыбинге нени де эрмектенди, онызы бажын дьайкап ийеле, тырлап турган юнле, дье дьарт ла дьалтамчызы дьок куучындай берди:

— Кем дьок! Дьердин' юстюнде дьан'ыс мен эмес, — олор чынын' ончозын тудуп болбостор! Менин' дьюрген дьеримде, менин' керегимде эс артар, — вот! Олор уяны бускандар да болзо, дьок анда надьылар — нёкёрлёр онон' кёп...

— Бу мыны ол меге айдып дьат! — деп, эне тюрген шююп ийди.

— Дье кюн болор, мёркюттер учуп чыгар, — албаты дьайымдалар!

Кандый да юй кижи, бир кёнёк суу экелип, калактап, онтоп, Рыбиннин' дьюзин дьуна берди. Онын' чичке ачынчылу юни Михаилдин' сёстёрине алыжып, энеге олорды аайлап аларына чаптык эдип турды. Бир кезек эр улустар становой баштаган базып келеле, кем де тын' кыйгырды:

— Арестант апарарга уна беригер, эй! Кемнин' очереди?

Онын' кийининде становойдын' чугулданган юни дьан'ыланды:

Мен сени согуп ийер учурым бар, сен мени дьок, болбозын', учурын' дьок, — балван!

— Андый ба! Сен не кудай ба? — деп, Рыбин кыйгырды.

— Бир аай эмес, тын' эмес эдип айткан юн оны туй алып ийди.

— Керишпегер, ёбёгён! Бийлер — мында!...

— Чугулдабагар, ваше благородие! Сагыжы бойында дьок кижи...

— Сен унчукпа, чудак!

— Сени эмди город дьаар апарарлар...

— Анда закон мындагызынан' кёп!

Улустын' кыйгылары токтодылу, суракту угулып, дьарты дьок шакпырт болуп биригип, анда бир де ижемчи дьок, ачынчылу бол-

ды. Сотскийлер Рыбинди колтуктап, волостьтын' кирнестезине чыгып, эжикте кёрюнбей калдылар. Улустар эмештен' площадьтан таркап турдылар, эне дезе кёк кёстю кижи ого кёзин кадай кылайта кёрюп келип дьатканын кёрюп алды. Онын' буттары тизезинин' алдынан' тырлажа берди, — дьюрегин дезе ачууркандырып, кунукчыл санаа сооро берди.

— Барбаска керек! Керек дьок! — деп, эне сананды.

Периладан' бек тудунып алала, сакып турды.

Становой волостьтын' кирнестезине туруп алган, колдорын дьан'ып, катап, ак, килежи дьок юнле, дьамандап куучындап турды:

— Тенектер слер, ийттин' балдары! Бир де неме аайлабай, андый керекке кирижип дьадыгар, — государственный керек! Малдар! Мени кюндюлеер учурлу, менин' дьакшы эткеним учун будума бажырарга керек! Мен керектеер болзом — ончогор каторгага барарыгар...

Дьирме кирези кижи бёрюктерин чечип алала, угуп турдылар. Каран'уйлап, булуттар дьабызап турды. Кёк кёстю, кирнестеге базып келип, улу тынып айтты:

— Вот — бисте кандый керектер...

— Ээ — деп, эне араайын айтты.

Ол энени ачык кёзиле кёрёлё, сурады:

— Нени иштеп туругар?

—Эмегендерден' кружева садып алып дьюрюм... база кеден...

Эр кижи сагалын араай сыймап салды. Онын' кийининде волость дьаар кёрюп, кунукчыл, тын' эмес айдып салды.

— Андый неме бисте табылбас...

Эне оны юстюнен' тёмён кёрюп, комнатага кире берерге эптю ёй сакып турды. Эр кижинин' дьюзи санаркап калган, чырайы дьараш, кёзи кунугып калган болгон. Дьарынзак бийик, дьамачыла тудуш дьабылып калган кафтан тонду, ару сица чамча, деревнеде эдинетен сары чекпен штанду, дьылан'аш бутка опорка ёдюк кийип алган...

Эне ненин' де учун дьен'ил тынып ийди. Кенетийин, дьарты дьок озолой берген шююлтеге баш билдиртип, ол бойын сакыганы дьок онон' сурап ийди!

Акыр слердин' айылга конзо кем дьок па?

Сурап ийеле — онын' бастыра эди-сёёги тын'зый тартыла берди.

Ол кёстёриле эр кижи дьаар кёрюп, тюзелип алды. Онын' бажында кадакту шююлтелер тюрген элестелип турды.

— Николай Ивановичти базып салатан турум. Пашаны узак кёрбёйтён турум! Согуп салатан туру!

Эр кижи дьер дьаар кёрюп, кафтанынын' ёмюрин дьаап, мен'дебей каруун берди:

— Конорго бо? Кем дьок, — канайдар? Дьан'ыс менин' турам коомой...

— Мен андый-мындый кижи эмес! Отчеды дьок каруун берди.

— Кем дьок! — деп, эр кижи ченеген кёстёриле энени лаптап кёрюп тура катап айтты.

— Каран'уй боло берген, онын' кёстёри каран'уйда соок дьылтырап, дьюзи сюреен куу кёрюнип турды. Эне кыр тёмён тюжюп дьаткандый, араайын айтты:

— Айдарда мен эмди барарым ба?, сен дезе менин' чемоданымды аларын'...

— Кайсын.

Ол дьарындарын тартынып,, кафтанынын' ёмюрин база катап ёмюрленип, араайын эрмектенди.

— Вот — ат келип дьат...

Волостьтын' кирнестезинде Рыбин кёрюнип келди, онын' колдорын катап кюлюп салган, бажын ла дьюзин кандый да боро немеле тан'ып салган.

— Эзен болзын, дьакшы улустар! — деп, онын' юни эн'ирги соокто дьан'ыланып турды. Чынды бедрегер, оны чеберлегер, слерге ару сёс экелген кижиге бюдюгер, чын учун бойыгарга ачынбагар!...

— Тым, ийт! — деп, становойдын' юни кайдан' да кыйгырды. — Сотский, аттарды айда, тенек!

— Слерге ачынарга не керек? Слердин' дьадыныгар кандый?

— Уна кыймыктай берди. Анда эки дьанында сотскийлерлю отурган Рыбин туюк кыйыгырып турды.

— Ненин' учун ачанада ёлюп дьадыгар? Дьайым керегинде киченигер ол ашты да чынды да берер, — эзен болзын, дьакшы улус!...

Тегериктердин' тюрген табыжы, аттардын' тибирти, становойдын' юни онын' куучынын курчай алып, оны булгап, базып ийди.

— Божоды — деп, эр кижи бажын дьайкап, эне дьаар бурулала, тын' эмес айтты: — Слер анда станцияда отурыгар, — мен удабай келерим...

Эне комнатага киреле, самовардын' дьанына столго отуруп, колына бир болчок калаш алала, оны кёрёлё араай ойто табакка салып ийди. Дьиир кююни дьок болгон, калбакты ичер алдында катай ачурканып турганы ёзюп турды. Дьылу неме дьиири дьескинчилю, ол кюч чыгарып турган, дьюректен' канды соорып, башты айландырып турган. Онын' кёзинин' алдында кёк кёстю эр кижинин' дьюзи турды, — дьаман, сыран'ай дьетире бюткелек, ол бюдюмчи эттирбей турды. Ого ненин' де учун, ол оны выдавать эдип ийер болор деп сананар кююни дьок болгон, дье бу шююлте ондо бар болгон, дьюрегинде уур дьаткан, моко ло кыймык дьок.

— Ол мени билип алган! — деп, ол дьалкулу сананып отурды. Билген — бодоп билип ийген...

Шююлтези онон' ары чинее чыгарар сагышка, ачунын' баткак билинип турганында бадып, тын'ыбай турды.

Кёзнёктин' кийининдеги турган тымык шуултын солуп, деревнеде не де базылган, коркудып койгон неме чыгарып, тёштёр, чыкту ла кюл ошкош дьымжак немедий сагышты каран'уй толтурып турды.

Кызычак кирип келип, эжиктин' дьанына токтой тюжюп сурады:

Яичница экелейин бе?

Керек дьок. Менин' дьиир кююним дьок, — кыйгыла мени коркудып салгандар!

Кызычак столдын' дьанына базып келеле, дьюрегинде токуна дьок, тын' эмес куучындады:

— Становойдын' сокконы кандый! Мен дьуук тургам, ончозын кёргём, — тиштерин онын' ончозын оодып салган, ол тюкюрип дьат, каны дезе кою-кою, кара!... Кёстёри торт дьок! Ол дегтярник. Урядник анда бисте дьадып дьат, сюреен эзирик, эмди де аракы сурап дьат. Олор бюткюл шайка болгон деп дьат, ол бир сагалдузы чы дьааны атаман эмтир. Ючюзин тудуп алгандар, бирюзи дезе кача берген. База юредючини тудуп алгандар, база олорло. Олор кудайга бютпей дьадылар, ёскё улусты церкве тоноорго сюмелеп дьадылар, вот кандый олор. Бистин' эр улус дезе, кезиги баягы немеге ачынып тургандар, кезиги ёлтюрип саларга керек болгон деп айдыжат. Бистин' эр улустын' дьаманы, — ай-ай!

Эне бойынын' дьюрексип отурганын, токтодып, бир де колбу дьок тюрген куучынды кичеемелдю угуп отурды. Кызычак дезе, дьартла оны угуп турганына сююгюнип, сёстёргё какап тура, юнип дьабызадып там тын' тын'ып калырап турды.

— Адам, бу мыны аш бютпегенинен' болуп дьат деп, айдат! Бистин' дьер экинчи дьылын аш бербей дьат, кыйнала бердибис! Эмди онон' улам андый эр улус бюдюп дьат. — Коркуш! Сходкаларда кыйгырыжып, согужып дьадылар. Бу кюндерде, качан Васюковты недоимка учун садып турарда, ол старостанын' дьюзи орто келип соккон. Менин' недоимкам бу дийт...

Эжиктин' ары дьанында уур базыт угула берди. Колдорыла столго таянып, эне бут бажына туруп келди...

Кёк кёстю эр кижи кирип келле, бёрюгин чечпей тура сурады:

— Багаж кайда эди?

Ол чемоданды дьен'ил кёдюрип, силке согуп ийеле, айтты:

— Куру! Марька, бистин' айылга бу дьорукчыны узадып сал. Кая кёрбёй дьюре берди.

— Мында конуп каларыгар ба? — деп, кызычак сурады.

— Мен кружева аларга келдим, кружева садып алып дьадым...

— Бисте тюбейтен! Оны Тинковто тююп дьадылар, база Дарьинде, бисте дезе — дьок! — деп, кызычак дьартап берди.

— Мен анар эртен...

Кызычакка чай учун тёлёп береле, эне ого юч акча берип, оныла оны сюреен сюгюндирди. Оромдо чыкту дьолло дьылан'аш будыла тюрген мачылдадып, кызычак айдып турды:

— Керек болзо, мен Дарьинге дьюгюрип барып келерим, эмегендерге, кружеваларын бери экелзин деп, айдарым. Олор дьедип келерлер, слерге анар бараргa да керек дьок. Канайсада он эки верста...

— Онызы керек дьок эркем! — деп, эне оныла коштой базып браадала, айтты. Соок кей оны сергектедип, ондо табынча дьарты дьок керек бюдюп турды. Боромтык, дье не де дьакшы болорго турганы, тын'зу кёндюгип турды, юй кижи онын' ёзюмин тюрген-дедип ийерге, бойын дьана тюшпей сурап турды:

— Канайдатан? Чынла акту санаала болзо...

Каран'уй, чык ла соок болгон. Туралардын' кёзнёктёри кыскылтым, кыймык дьок дьарыкла ёчёмюк дьарып турдылар. Турган тымыкта уйлар юргюлегенче мёёрёп турдылар. Кыска кыйгылар дьан'ыланып турдылар. Деревнени каран'уй, базындыргандый сагыш курчап салган..

— Бери! — деп, кызычак айтты. — Слер коомой конок талдап алган эмтиригер, — дьоктузы сюреен кижи...

Ол эжикти сыймап таап алала, оны ачып, тура дьаар тын' кыйгырып ийди:

Тетка, Татьяна!

Дьюгюре берди. Каран'уйдан' онын' юни угулып келди:

— Эзен болзындар!...

XVII

Эне бозогонын' дьанына токтой тюжюп, алаканыла кёзин дьёлёй тудуп кёрди. Тура тапчы, кичинек, дье ару болды — онызы тургузала кёскё кёрюнди. Печкенин' ары дьанынан' дьаш юй кижи кёрюп ийеле, тымынан' бажына мюргюп ийеле дьоголып калды. Тёриндеги толукта столдын' юстюнде лампочка кюйюп турды.

Айылдын' ээзи столдын' ары дьанында отуруп, сабарларыла столды токулдадып, эненин' кёзин табылап кёрюя турды.

— Ёрё отурыгар — деп, кенетийин эмес айтты. — Татьяна барзан', Петрды кычырып экел, — капшагай!

Юй кижи айылчы дьаар кёрбёй тюрген дьюре берди. Айыл ээзинин' одожында тактага отуруп алала, эне айландыра адьыктап кёрюп турды, — онын' чемоданы кёрюнбей турды. Тураны кунукчыл тымык толтырып ийди, дьан'ысла лампадагы от дьюк ле тызырап турды. Эр кижинин' дьюзи, санаркап калган чугулду, эненин' кёзинде туюк чугул бюдюрип, аайы дьогынан' дьайканып турды.

— Менин' чемоданым кайда? — деп, эне бойы-бойына да сананбаган дьанынан' кенетийин тын' юнденип сурап ийди.

Эр кижи дьарындарыла тартылыштырып санаркап каруун берди:

— Дьоголбос...

Бажын тёмёндёдип, араайын куучындады:

— Мен бая кызычактын' кёзинче ол куру деп тёгюне айдып ийгем, ол куру эмес! Анда уур салып койгон!

— Дье? — деп, эне сурады. — Не болды?

Ол туруп чыгып, эненин' дьанына базып келеле, эн'чийип араай сурады.

— Баягы кижини билеригер бе?

Эне чочый береле, дье кату каруузын берди:

— Билерим!

Ол кыска сёс, оны сыран'ай ичинен' дьарыдып ийгендий болуп, тыш дьанын дьарык-дьарык эдип ийди. Эне дьен'илзине тынала, тактанын' юстюнде дьылып, тын'ыда отуруп алды...

Эр кижи дьаан каткырынды.

— Слер качан ого темдек берип, ол база берип турарда, мен

кёрюп салгам. Мен онын' кулагына, кирнестеде турган кижи сеге таныш па? деп сурагам.

— Ол не деди? — деп, эне тюрген сурады.

— Ол ба? Бистер — кёп деп айткан. Э-э! Кёп деп айдат...

Айылчынын' кёзине суракту кёрюп, база кюлюмзиренип айдып дьат:

— Дьаан кючтю кижи!... — Дьалтанбас..., чынын айдып дьат. Оны согуп дьадылар, ол дезе бойынын' айтканын юзюктелтпей дьат.

Онын' юни, дьарт та эмес кючтю де эмес, бюде бодобогон дьюзи ле ачык-дьарык кёстёри, энени тамла сагыжын токуналып турды. Коркуганы ла кунукканынын' ордына онын' дьюрегии Рыбинге сюреен дьюрек сайылар ачыныш табынча алып турды. Кенетийин сюреен ачу, килеп ачынганына, ол токтодынып болбой юни базылып кыйыгырып ийди:

— Разбойниктер, изуверлер!

Ыйлай берди.

Эр кижи бажын кунукчыл кекип туура база берди.

— Бийлер бойлорына надьылар таап алган, — э-э!

Кенетийин катап эне дьаар бурулып келеле, ол ого араайын айтты:

— Мен мындый неме, — менин' бодоп турганымла, чемоданда газет — чын ба?

— Ээ! — деп, кёзинин' дьажын арчып тура, каруун берди. — Ого экелип дьаткам.

Ол, кабагын дьууруп, сагалын ууштанып алып, туура кёрюп неме айтпай турды.

— Ол биске дьедип туратан, — книгалар база дьедип туратан. Ол кижини бис билерибис... Кёргёнибис!

Эр кижи токтой тюжюп сананала, онын' кийининде сурады:

— Эмди слер ол — чемоданла нени эдетенигер?

Эне ол дьаар кёрёлё, кычырулу айтты:

— Слерге артызарым!...

Ол кайкабады, мойнободы, дьан'ысла кыскарта катап айтты:

— Биске...

Дьёпсинген аайлу бажын кекип, сагалын уужынан' салып ийеле, оны сабарыла тарап ийеле, отура берди.

Эренин' кёзинин' алдына, алынып салган ас, сыран'ай токтодып болбос тебююле, Рыбинди кыйнаган сцена кёзине кёрюнип келип, онын' кебери онын' бажындагы бастыра сагыжын ёчюрип кижи учун ачынып турганынын' ооруузы, онын' сагыжын туй алып, ол чемодан керегинде ле онон' ёскё неме керегинде сананып болбой турды. Онын' кёзинен' дьаш тудуп болбос агып турды, дьюзи кунукчыл болгон, качан ол айылдын' ээзиле эрмектежип турганда, онын' юни тырлабай турды:

— Тоноп дьадылар, базып дьадылар, кёрмёстёр, кижини балкашка тепсеп дьадылар!

— Кюч! — деп, эр кижи араайын айтты. Олордо кюч дьаан!

— Кайдан' алып дьадылар? — деп, эне чугулду сурады. Бистен' ок алып дьадылар, албатыдан', бастыразын бистен' алган!

Ол эр кижи бойынын' дьарык, дье дьарты дьок дьюзиле чугулдадып турды.

Ээ! — сананып эр кижи чёйди. — Тегелик...

Бажын эжик дьаар эн'чейтип лаптап туруп тын'дайла, араайын айтты:

— Келип дьадылар...

— Кем?

— Бойыстыйы болорго керек...

Онын' юйи кирип келди, онын' кийининен' турага эр кижи кирди. Бёрюгин толык дьаар таштап ийеле, айыл ээзине тюрген базып келеле, онон' сурады:

— Дье кандый?

Онызы андый деп бажын кекиди.

— Степан! — деп, юй кижи печкенин' оозына туруп алган айтты. Олор, келген кижи айса курсактанарга дьат?

— Дьок, спасибо, эркем, дьиир кююним дьок! — деп, эне каруун берди.

Эр кижи энеге базып келеле, тюрген, албаданган юнле эрмектене берди:

— Айдарда таныжарга керек! Менин' адым Петр Егоров Рябинин, прозвищам Шибеге. Слердин' керектеригерди мен эмеш он'доор кижи. Бичикчи, айткажын тенек те эмес.

Ол эненин' ого чёйё туткан колын ала койып, серпип, ээзи дьаар айтты:

— Дье, Степан, кёр! Варвара Николаевна дьакшы барыня, чын! Бастыра ол керектерди эрмектежерге — тегин керек, дьююлгексю! Уулчактар, анда дьюзюн-дьююр студенттер тенегиле албатыны булгап дьат дегендер. Дье бис экю кёрюп турзабыс, бая дьаан, чын ла эр кижинин' бойын арестовать эткендер, эмди — бу былар дьаандап калган юй кижи, кёрзё господский каннан' эмес ошкош. Тарынбагар, слер кандый уктан' болорыгар?

Ол мен'дештю, дьарт, тыныжын юспей куучындап турды, сагалы онын' тыркырап, кёстёри де дьумулып тура юй кижинин' дьюзин ле кеберин тюрген дьоктогонду кёрюп турды. Самтар, юркейип калган чачы, бажында такыланып калган, дьан'ыла кемле де согужып алган, ёштюзин дьен'ип, бастыра бойы алган дьен'юзине сюгюнип тын'ып тургандый билдирди. Ол, энеге бойынын' дьалтанбазыла, алган бойынча чике ле чюми дьок куучындай бергениле дьарады. Онын' дьюзи дьаар дьалакай кёрюп, берген сурагына эне каруузын берди — ол база бир катап эненин' колын тын' серпип, араайын кургаксынып турган каткыла каткырды.

— Керек ару, Степан, кёрюп турун' ба? Отличный керек! Мен сеге айткам — мыны албаты бойынын' колыла баштап дьат. Барыня дезе — ол чынды айтпас, ол ого дьаман дьеткерлю. Мен быларды кюндюлеп дьадым, нени айдар! Кижи дьакшынак. Биске дьакшыны эдерге дьат, — дье онон' ёскё бойына чыгым дьок болзын! Албаты — ол чике бараргa дьат, чыгымнан' да, дьеткерден' де коркубай дьат — кёрдин' бе? Ого бастыра дьюрюм дьаман, кайда да чыгым, ого бурулар дьери дьок, айландыра бир де неме дьок, тур! дегенинен' башка, кажыла дьанынан' кыйгырыжат.

— Мен кёрюп дьадым! — деп, Степан бажын кекип айтты, ол ло тарыйын кошты: ол багаж керегинде энчикпей дьат.

Петр эне дьаар култур кёс дьумуп ийеле, базала катап колдорыла токтодып дьан'ды:

Санаркабагар! Ончозы тутагы дьок болор, энебис! Слердин' чемоданыгар менде. Бая ол меге слердин' керегигерде, бу керекте слер база иштеп турган деп, баягы кижини билетен деп айдарда, мен ого айдып дьадым, — кёр Степан! андый кату керек тужунда оосты ачпас керек! Дье, слер де энебис, качан бис онын' дьанына турарыбыста, сезип койгон болбойыгар. Акту улустын' дьюзи танылу, ненин' учун дезе, олор оромдо ас дьюрюп дьат, — чынын айдарга керек! Слердин' чемоданыгар менде...

Ол эненин' дьанына отуруп алып, онын' кёзи дьаар суракту кёрюп куучындады:

— Слер олорды таркадарга турган болзогор, бис бир де сёс дьогынан' болужып бererибис! Книгалар биске керектю...

— Ол ончозын биске бererге дьат — деп, Степан айтты.

— Сюреен дьакшы, энебис! Кандыйла немеге дьер табарыбыс!...

Ол бут бажына туруп чыгып, каткырып, туранын' ичине арыбери телчип, омок куучындап турды:

— Керек кайкамчылу деп айдарга келижер! Керек сыран'ай дьакшы. Бир дьеринен' юзюле де берзе, экинчизинде улала беретен! Кем дьок! Газета дезе дьакшы, энебис, ол бойынын' керегин эдип дьат — кёсти ачып дьат! Господаларга — дьарабай дьат. Мен бу мында дьети верста кирелю дьерде бир барыняда столярный иште иштеп дьадым — дьакшы юй кижи деп айдарга болор, дьюзюн-дьююр книгалар берип турар, — бирде кычырып ийзен' — уйкун' келер! Тегинде бис оныла благодарный. Дье мен ого бир номер газет кёргюзеримде, ол бир канча чугулдана берген. Мыны ташта, Петр — деп, айдып дьат. Бу мыны сагыш киргелек уулчактар эдип дьат айдат. Онон' улам слердин' тюбегигер ёзюп, онын' кийининде тюрме, Сибирь болор деп айдат...

Ол сакыбас дьанынан' база тымый берип, сананып алала, сурады:

— Айдыгар, энебис, ол кижи слерге тёрёгён бё?

— Калтыс — деп, эне круузын берди.

Петр юн дьок каткырынды, нени де дьараткандый бажын кекинди, дье онын' кийниндеги секундада, калтыс деген сёс Рыбинге онын' дьанынан' дьарабас, оны чугулдандырып дьат деп билдирди.

— Мен ого тёрёгён эмес — деп, эне айтты, — дье оны озодон' бери билерим, дьаан карындажымды чылап кюндюлеп дьадым!

Керектю сёс табылбай турды, ого эби дьок болуп, ол тудунып болбой араайын ёксёй берди. Кунукчы сакылталу табыш дьогы турага толо берди, Петр бажын дьарды дьаар салып алала, нени де тын'дап тургандый турды. Степан столго чаканактана отуруп алган, санаркап калган, сабарыла столдын' доскозын юзюги дьок токулдадып турды. Онын' юй кижизи печкенин' дьанына кёлёткиде дьёлёнип алган турды. Эне, онын' юзюги дьок ол дьаар кёрюп турганын сезип, кезикте бойы онын' дьюзине кёрюп отурды. —

Ол дьаан, ёчёмик дьюстю тюс тумчукту ла кезе бюткен ээктю болды. Кёгёлтирим кёстёри шыран'кай ла кезе суркурап турдылар.

— Надьы туру! — деп, Петр араайын айтты. Характерлу э-э!.. Бойын бийик бодонды — керектюючче! Татьяна, бу кижи, а? Сен айдып дьадын'...

— Ол кижилю бе? — деп, онын' куучынын юзюп, Татьяна сурады, онын' кичинек оозынын' дьука эрди тын' кыпшыла берди.

Юйи ёлгён — деп, эне кунукчыл айдып салды.

— Онын' учун дьалтанбас! — деп, Татьяна тёштин' дьабыс юнисле айтты.

— Юй кижизи бар кижи, андый дьолло барбас — коркор...

— А мен? Юй кижилю ийнем — деп, Петр тын' айдып ийди.

— Дье болор, кум! — анар кёрбёй, эрдин тыртыйтып юй кижи айдып турды. Дье сен не болуп турун'? Дьан'ысла куучындап турдын' каа-дьаа ла, книга кычырып ийерин'. Сенин' Степанла толуктарда шымыранып турганыгардан' туза ас.

— Мени, карындаш, кёп улус угуп дьат! — деп, Петр чугулду араайын айдып салды. — Мен мында дрожжо ′аайлу — сен тегинле онойдо айдып дьадын'...

Степан унчукпай юйи дьаар кёрёлё, бажын катап тёмёндётти.

— Эр улус ненин' учун кижи алып дьадылар? — деп, Татьяна сурады. Иштеер кижи керек деп айдыжат, — нени иштейтен?

— Сеге ас па? — деп, Степан туюк айдып салды.

— Бу иште кандый туза бар? Тюн'ейле кюнюн' кюнге торо дьадып дьадын'. Балдар болор, иш берип турганы дьок, иштин' учун олордын' кийининен' кёрёргё ёй дьок.

Ол эненин' дьанына келип, онына коштой отуруп алала, кату, комудалы ла кунукканы дьок айдып турды...

— Менде экю болгон. Бирюзи эки дьаштуда изю сууга быжып калган, — экинчизин дьетпес чыгардым, — бу каргышту иш керегинде! Меге сюгюнчи бе? Мен айдып дьадым — эр улус юй улусты тегинеле алып дьат, дьан'ысла бойлорынын' колдорын кюлюп дьадылар, дьан'ыскан бош дьюрюп, керектю ээжи порядокты дьедингилеер эди, ол кижи чилеп чын учун чике чыккайлар эди! Чын айдып дьадым ба, энебис?...

— Чын! — деп, эне айтты. — Чын, кёёркийим, — онон' ёскё дьадынды дьен'ип болбозын'...

— Слерде ёбёгён бар ба?

— Ёлгён. Менде уул...

— Ол кайда, слерле кожо дьадып дьат па?

— Тюрмеде отуруп дьат! — деп, эне каруузын берди.

Ол сёстёр, олордын' дьаантайын бюдюрип турган, юрениже берген кунукчылыла, онын' тёжин энчю оморкоорыла толтурып ийди.

— Ол дьюрюминин' чынын билип алып, оны ачык сеен турган учун экинчи катап отургызып дьадылар... Ол дьиит, дьараш, керсю! Гезетти ол сананып тапкан, Михаил Ивановичти де ол дьолго тургузып салган, — менин' уулымды удабас судтаарлар, — судтап салза, ол Сибирьге дьюре берер, бойынын' ижин катап баштап алып иштеер...

Ол куучындап турарда, тёжинде оморкок сагыш геройдын' кеберин бюдюрип там ёзюп, бойына сёс бедреп тамағы тыксып турды. Бюрюн'кей, онын' бу кюнде кёргён немезин ле онын' бажын бир де шююлтези дьок, уяды дьок кату кылыктарды кандый бир дьаркынду ла шююлтелю немеле кыялтазы дьок тен'дештирерге керек болгон. Кадык сагыштын' ол некелтезине билинбей, баш билдиртип, ол ончозын дьууп, оны бойынын' ару кюйюп турганыла кёзин кылбыктырып турган отко дьаркынду ла ару неме кёрюп турды.

— Андый улустар кёп бюдюп калган, там кёптёп дьат, олор ончозы, учына дьетире улуска керектю дьайым ла чын учун турарлар...

Ол чеберленерин ундуп салган, аттарды адабай да турган болзо, ач дьюрюмнен' албатыны айрып аларга эдип турган дьажытту иштер керегинде билер немезин юзе куучындап турды. Онын' дьюрегине баалу кёрюмдьилерди айдып, ол бойынын' сёстёрине бастыра кючин, онын' тёжине сююп турган бастыра сагыжын салып, амыры дьок дьадында алдында уйгузып салган бойы, онын' шююлтезинде дьарт билдирип турган улусты, тын' сюгюнчилю сананып отурды.

— Иш бастыра дьерде, бастыра городтордо текши ёдюп дьапдьакшы улустын' кючине — бир ле кеми дьок, тоозы дьок, дьаантайын ёзюп дьат, ол бистин' дьен'ю алар часка дьетире ёзёр.

Онын' юни теп-тен' урулып, сёстёрин ол дьен'ил ле тюрген тапап, олорды ол кюннин' каныла балкажынан' дьюрегин арчып аларга, дьюзюн-дьююр дьиндьилерди бек учукка тизип тургандый айдып турды. Ол, эр улус онын' куучыны тужунда отурган дьерлерине дьаба ёзё бергендий, кыймыктабай, онын' дьюзи дьаар кичеемелдю кёрюп отурганын кёрюп, онына коштой отурган юй кижинин' юзюктелдире тынып турганын угуп, бу мыны ончозын айдып, улуска берер болуп турган керегине бюдерин тын'ыдып турды.

— Кемге дьадарга кюч болуп турганда, кемди дьедикпези ле закон дьогы базып турганда, олорды байлар ла олордын' иштеп турган прислужниктеринен' амыр кёрбёй тургандарды — ончозы, бастыра албаты, олордын' учун тюрмеде шыралап турган, ёлюмдю кыйынга барып турган улуска удура барар учурлу. Олор, ончо улустын' ырыска барар дьолын бир де мекези дьок, бир де тутагы дьок дьартап бererлер, — кючи дьаан дьол — бойлорына кожо кемди де албанла апарбастар, дье олорго коштой туруп алзан', олордон' качан да барып болбозын', ол дьолдын' чынын кёрюп аларын', ёскё дьол эмес.

Ого алдынан' бери сананган санаазын бюдюрерге дьакшы болгон — ол бойы улуска чын керегинде айдып турды.

Албатыга андый улусла бараргa керектю, олор ас кемге дьёпсинбес, бастыра мекелерди, бастыра казыр кылыктарды ла ач кёсти дьен'бейинче токтобостор. Олор, качан бастыра албаты дьан'ыс болуп биригип, дьан'ыс юнле — мен кючтю, мен ончозына тен' праволу закондор бюдюрерим! — деп, айтпайынча, колдорын бош салбастар.

Ол чылаганына унчукпай барып, кая кёрди. Кенетийин онын'

сагыжына онын' сёстёри тегин ёлбёс деп билдирди. Эр улустар база нени де сакып, оны кёрюп отурдылар. Петр колдорын тёжине карчый салып алала, кёзин дьумуп, онын' чодыр дьюзинде кюлюмзиреиш билдирип турды. Степан бир колыла столго чаганактай таянып алала, бастыра бойы ичкери эн'чейип, база да угарга тургандый мойнын чёйюп алган отурды. Кёлёткизи онын' дьюзинде дьадып, онон' улам онын' дьюзи дьарт эмес болды. Онын' юйи, энеле коштой отуруп, чаканактарын тизезине салып алала буттары дьаар кёрюп отурды.

— Вот кандый! — деп, Петр шымыранып айдала, бажын дьайкап туруп тактага чебер отуруп алды.

Степан табылу тюзелип, эмегени дьаар кёрюп, нени де кучактанарга тургандый, колдорын кейде тарбайтты.

— Бу керекти алган сон'ында, оны бастыра сагыжыла иштеер керек — деп, санаркаган аясту тын' эмес айтты.

Петр ого тын' кожуп айтты.

— Н-да, ойто кая кёрбё!...

— Оны баштаганы дьакшы! — деп, Степан улалтты.

— Бастыра дьер юстюне! — деп, Петр кожуп айтты.

XVIII

— Эне стенеге сыртыла дьёлёнё отуруп алала, бажын кёдюрип, олордын' тын' эмес, ченемелдю сёстёрин угуп отурды. Татьяна туруп, кая кёрёлё, ойто отуруп алды. Качан ол эр улустардын' дьюзине кююни дьок ло чебери дьок кёрюп отурарда, онын' кёк кёстёри суркурап турды.

— Слер кёп шыра кёргён туругар? — деп, ол эне дьаар кёрюп сурады.

— Болгон! — деп, эне каруун берди.

— Дьакшы куучындап дьадыгар, — слердин' куучыныгар кижинин' дьюрегин тартып дьат. Андый улусты ла дьюрюмди кандый бир дьарык та ёткюре кёргён болзон' деп сананадын'. Не дьадын бу? — Кой! Мен бичикчи, книгаларды кычырып, кёп сагыш сананадым, бир де сагыштан' улам уюктабай да дьадым. Не туза? Сананбайтам — тегинле кадып каларым, сананзам да тегинеле.

Онын' кёстёри каткырынып куучындап турды, кезикте бойынын' куучынын учук чылап кезе тиштеп турды. Эр улус унчукпай отурды. Салкын кёзнёктин' шилилерин сыймап, туранын' юстюнде саламды шылырадып, трубада араайын кююлеп турды. Ийт улуп турды. Дьааштын' тамчылары каа-дьаа кёзнёккё кююн-кюч дьок келип тийип турды. Лампанын' оды кенетийин ёчёмиктелип, секунда бажында база катап тен' дьарык кюйе берди.

— Слердин' куучыныгарды угала, улус ненин' учун дьадат! — деп, санандым. Мен слерди сюреен кайкамчылу угуп, кёрюп дьадым, — дье мен оны билерим! Слерге дьетире мен мындый бир де неме укпагам, менде андый шююлте де дьок болгон...

— Ажанып алып, отты ёчюрип салар керек болгон — деп, Степан араайын айдып салды. — Чумаковтордо узак от кюйген —

деп, улус сезип салар. Биске кем дьок, айылчыга айса болзо, коомой болор...

Татьяна туруп чыгып, печке дьаар басты.

— Ээ! деп, Петр кюлюмзиренип араайын айтты. — Эмди, кум, газет кёрюне берзе, кулагын' кезе курч тут!

— Мен бойым керегинде айтпай дьадым. Мени арестовать та эдип ийзе — дьаан неме эмес!

Онын' юйи столго базып барала, айтты:

— Кеде...

Ол бут бажына туруп чыгала, туура базып барып, онын' столго курсак салып турганын кёрюп турала, кюлюмзиренип айтты:

— Бистердин' баабыс тудамы беш акча, — анда да тудамда дьюс болзо...

Энеге оны кенетийин ачу боло берди, ол эмди ончозынан' артык дьарап турды. Куучындаган кийининде ёткюрген уур кирлю кюннен' энеге эмеш дьен'ил аайлу болуп амырангандый бодонып, бойы-бойыла сагыжы тын' болуп, ончозына дьакшы кююн сананып отурды.

— Слер онойдо айтканыгар дьастыра! — деп, ол айдып отурды. — Кижи, онын' канынан' ёскё неме керек дьок болуп турган улустын' оны дьабыс бодоп турганыла дьёпсинбеске керек. Слер бойыгарды, ичигерде ёштюлерге керектю эмес, надьыларга керектю эдип бодоп аларга керек...

— Бисте кандый надьылар? — деп, эр кижи араайын айдып ийди. — Бир болчок калашка дьетире...

— Албатыда надьылар бар — деп, мен айдып дьадым...

— Бар да болзо, мында эмес — керек онызында! — деп, Степан санаркап айтты.

— Слер андый надьыларды мында таап алзагар.

Степан сананып турала, араайын айтты:

— Ээ, керек болгон...

— Столго отурыгар! — деп, Татьяна кычырды.

Ажанып отурала, Петр эненин' куучынына тартына берип, сыран'ай аайын таппай калгандый, база катап ийделю ле тюрген куучындай берди:

— Слерге, энебис, билдирбес керегинде мынан' эртелеп аттанарга керек. Мынан' барарыгарда, город дьаар эмес, почтовый аттарла станцияга барыгар...

— Ненин' учун? Мен апарып саларым — деп, Степан айтты.

— Керек дьок! Кер-мар сенен' сураарлар, конгон бо? Конгон. А. сен апарып салган' ба? Тюрмеге барып кёр! Билдин' бе? Тюрмеге незин мен'дейтен? Ончозына бойынын' очереди, — ёй келзе, каан да ёлюп калар, дежетен. Мында бир де чюми дьок — конгон, аттар дьалдап алала, дьюре берген! Кем кайда конуп турганы ас па? Дьолдо туруп дьаткан деревне болуп дьат...

— Сен Петр коркорын кайдан' юренип алган'? — деп, Татьяна электеген аясту сурады.

Ончозын билерге керек, кума! — деп, Петр тизезине согуп ийеле, тын' айтты. — Коркорго до бил, дьалтанбас та болорго бил! Земский бу газеттин' учун Вагановты канайда кыйнаганын сен

билерин' бе? Эмди Вагановты колына книжка алзын деп, кандыйда кёп акча берзен', дьёптёп болбозын', — ээ! Слер, меге бюдюгер. Мен кандыйла керекке курч шилемир, онызы ончозына дьарт. Книгаларды ла чазындарды мен слерге дьакшы таркадып берерим — канча да кирелю болзо! Дье бистин' улустарыбыс андыйда бичикчи эмес, коркунчак, дье ёй дьалмаштарын кыстап турганда, кижи аргазы дьоктон' не керек болды? — деп, кёстёрин тазырайтып дьат. Книга дезе, ого карууны дьарт берип дьат — бу мындый: санан, шююн! Бичик билбес кижи бичикчи кижиден' кёп билип турганы бар, — анчадала бичикчи кижи тою болзо! Мен мында кайда ла дьюрюп, ончозын кёрюп дьадым, — кем дьок! Дьадарга болор, дье шююлген сууга отура бербезине ого мее ле керек. Крестьян кижиден' соок салкын согуп, кюлюмзиренери астап, сыран'ай сагыжы дьамандана, бергенин бийлер тумчуктарыла дьыт алып дьадылар, — сыран'ай бийлерден' ыраарга санаыып дьадылар! Бу дьуукта, мында ыраак эмес Смоляков деп деревнеге — калан дьууп аларга келгилеген, крестьяндар туруп чыккан, казыктар алгыланган! Становой чике айдып дьат — ах, слер ийттин' балдары! Кааннан' туура бараргa ба?! Анда Спивакин деп кижи бар болгон, ол айдып ийбезин бе: «кааныгарла кожо дьаман энегерге барыгар! Качан калганчы чамчаны дьардынан' ушта тартып турганда, ол кандый каан?»... Вот ол кайдар тартып дьат, энебис! Дье Спивакинди тудуп алала, тюрмеге отургысты, сёзи дезе, артып калган, керек дезе оны кичинек уулчактар билип дьадылар, — ол кыйгырып, дьюрюмдю артып калган!

Ол ажанбай, тюрген шымыранып куучындап, ёчёмик, култур кёстёриле омок суркурадып, эненин' алдына, деревненин' дьадынын тоозы дьок шин'деп кёргёнин, дьес акча тёгюп тургандый, айдып турды.

Степан ого бир — эки катап айтты:

— Сен ажанган болзон'...

Ол калашты ла калбакты алып сыран'ай шегленок деп куш эдип тургандый, куучынга кирип турды. Учында, ажанып алган кийининде, ол бут бажына туруп чыгала, айтты:

— Дье, меге дьанар ёй дьетти!...

Эненин' алдына туруп алала, бажын кекип, онын' колын серпип, айдып турды:

— Эзен болзын, энебис! Айса качан да тушташпазыбыс! Дье бу мынын' ончозы дьакшы деп, мен слерге айдар учурлу. Слерге туштап, куучыныгар угарга сюреен дьакшы! Слердин' чемоданыгарда печатный немеден' ёскё не-не бар ба? Шерстяной плат? Кайкамчык, — шерстяной плат, Степан, санан! Ол чемоданды слерге, эм ле экелип берер! Баралы, Степан! Эзен болзын! Дьакшы болзын!...

Качан олор дьюре берерде, таракандардын' шылырап турганы, салкын дьабынтыны шылырадып, трубанын' заслонказын калырадып турганы, оок дьан'мыр кёзнёккё арайын келип тийип турганы, угулып турды. Татьяна печкеден' палаткага орогон тёжёк тюжюре тартып, энеге тактанын' юстюне тёжёк салып дьатыргызып турды.

— Тюрю — дьюректю кижи! — деп, эне темдектеди.

Айылдын' ээзи юй кижи, оны кылчас эдип кёрёлё, каруун берди.

— Калырап, калырап турар — ыраак эмес угулып дьат.

— Слердин' ёбёгёнигер кандый деп, эне сурады.

— Кем дьок. Дьакшы кижи, аракы ичпес, кем дьок дьёптю дьадыбыс! Дьан'ыс кылыгы дьымжак....

Ол, тюзелип туруп алала, унчукпай туруп, сурады.

— Эмди не керек, албатыга тюймеерге керек пе? Чын! Ол керегинде онтозы сананып дьадылар, дьан'ысла алдынан' бойлоры бойынын' санаазында болуп дьат. Онтозы угуза куучындашсын деп кичеер керек... Элден' озо кем-кем дьан'ыс кижи айдарга тидинзин....

Ол тактанын' юстюне отурала, кенетийин сурады:

— Айдыгар — дьаш кыстар да мындый иш иштеп, ишмекчилердин' ортозына дьюрюп кычырып, — дьескинбей, коркубай дьат па?

Эненин' берген каруузын лаптап угуп алала, улу тынды. Онын' кийининде дьыкпыгын тёмёндёдип, бажын салып ийеле, катап эрмектенди:

Мен бир книжкадан' — «шююлтези дьок дьадын» — деп сёстёр кычыргам.

Мен оны тургузала билип алгам! Мен андый дьадынды билерим — шююлтелер бар да болзо, колбо дьок, пастугы дьок койлор чылап дьюре берген. Олорды кем де неле де дьууп болбос дьадын болуп дьат. Ол онызы — шююлтези дьок дьадын болор. Мен онон' кая да кёрбёй кача берер эдим, — качан нени-нени билип турган'да, сюреен кунукчыл!

Эне ол кунукканды юй кижинин' кёк кёзинин' кургак суркурагынан', онын' каткак дьюзине керюп, юнинен' угуп турды. Ого оны токтодып аларга керек болды.

— Слер, эркем, нени эткенин билип дьадыгар....

Татьяна онын' куучынын араайын юзюп ийди.

Билерге керек. — Слерге тёжёк белен, дьадыгар!

Печке дьаар базып барарла, сюреен тын' сагышка алдырган тым туруп алды. Эне чечинбей дьадып алды, сёёктёринде сыстап турган чылазын билип, араай онтой берди. Татьяна лампаны ёчюрип ийди, качан турага каран'уй дьык толо берерде, онын' дьабыс, теп-тен' юни дьан'ыланды. Ол сыран'ай дьыту каран'уйдын' дьалбак дьюзинен' нени де сыйрып тургандый болды.

— Слер бажырбагар. Мен база кудай дьок деп бодоп турум Кайкалдар да дьок.

Эне такта юстюнде эби дьоксынып он'донып алды, — ого кёзнёктён', сыран'ай тюби дьок каран'уй кёрюп турды, каран'уйга дьюкле угулар шылыраган табыш кирип турганы угулып турды. Ол шымыранып ла коркунган аайлу эрмектенди:

— Кудай керегинде мен билбей дьадым, Христоско бюдюп турум... Онын' — дьуук кижини бойын'ды чылап сюю деген сёстёрине бюдюп дьадым!..

Татьяна унчукпай турды. Эне каран'уйда печкенин' кара фонеразына тос кеберинин' ёчёмик контурын кёрюп дьатты. Ол кыймыктанбай турды. Эне кунукканында кёзин дьумуп ийди.

Кенетийин соок юн дьан'ыланды:

— Мен балдарымнын' ёлюми учун кудайды да, улусты да простить этпезим, — качан да!..

Нилювна ол сёстёрдё ачынганынын' кючи барын дьюрегиле билеле, туруп келди.

— Слерде эм тура дьаш, балдар база да болор, — деп, эне дьалакай айдып салды.

Юй кижи тургуза эмес, шымыранып каруузын берди:

— Дьок! Мен юрелип калгам, база качан да база тапазын' деп доктор айдып дьат.

Полло чычкан ман'тай берди. Кёрюнбей турган дьалкыннын' табыжы тым турган каран'уйды селип не де тызырай берди. Туранын' дьабынчы саламына тюжюп турган кюски дьан'мырдын' шылырты базала катап угула берди, олор кемнин' де коркуган сабарлар чылап, сыймап тургандый болды. Онон' кюски тюннин' арзай ёдюп турганын темдектеп, дьааштын' тамчылары дьерге кунукчыл тюжюп турды...

Эне тын'ыда юргюлегенинин' ортозында тышкары сенекте базыттын' туюк табыжын угуп алды. Эжик чебер ачылала, араай кыйгы угулды:

— Татьяна, дьадып алдын' ба?

— Дьок.

— Ол уюктап дьат па?

— Уюктап калган болбой.

От кюйюп чыгала, дьелбиреп каран'уйда дьоголып калды. Эр кижи эненин' дьанына базып келеле, онын' буттарын ороп тонын тюзедип салды. Ол андый дьалакай бир де чюми дьок болгоны, энени санандырды, ол катап кюлюмзиренип, кёстёрин дьумуп ийди. Степан унчугыжы дьогынан' чечинип палатька чыктъ. Бир де табыш дьок болды.

Юргюлеп турган тымыктын' дьалкулу табыжына кичеемелдю тын'дап, эне кыймык дьогынан' дьатты, онын' кёзине канга уймалып калган Рыбиннин' дьюзи кёрюнип турды...

Палатада араайын шымыранганы угулды.

— Бу керекти кандый улус алып иштеп дьат кёрюп турун' ба? — Дьажы дьаанай берген, ачуны тойгончо ло кёргён, иштеген, олорго амыранып аларга керек, олорды кёрзён'! Сен дьаш, сагыштту, — эх Степа...

Эр кижинин' кою юни каруузын берди:

— Андый керекти сананып албай иштеерге болбос...

— Мен оны уккам.

Табыштар юзюлип, база катап чыгып, Степаннын' юни кююлей берди:

— Мынайда эдерге керек — эн' озо эр улустарла алдынан' куучындажарга керек, — Маков Алеша дьалтанбас, бичикчи, бийлерге ёёркёп калган. Шорин Сергей — база сагышту кижи. Князев, ак сагышту, дьалтанбас кижи. Керек болгончо, онын' айткан улустарын кёрёргё керек. Мен малтамды тудунып алала, одын дьарып иштеерге барып дьадым деп, город дьаар барадым. Мында адьыктанарга керек. Кижинин' баазы — онын' ижи — деп ол чын

айдып дьат. Ол бир эр кижи кандый. Оны кудайдын' алдына да тургуссан', ол дьана болбос... кёндюгип калган. Никита дезе? Уялганы сюреен!

— Сен сакып ал! Ол кижини бис бойыбыс сокпогонымбыска спасибо айтсан'!

Ол узак шымыранган, бирде юнин дьабызадып ийгенде, онын' сёстёрин эне угун болбой турды, бирде сыранай тын' кююлей берип турды. Ол тушта юй кижизи оны токтодып турды:

— Арай! Уйгузып ийерин'.

Эне бек уйкула уюктай берди, — ол онын' юстюне дьыту булуттый бюркелип, оны курчай алып уюктатты.

Качан кёзнёктён' эртен туранын' боро бюрюн'кюй дьарыгы турганын' кёзнёгинен' кёрюп, церквенин' сторожевой шан'ынын' куулы юни соок тымыкта, деревненин' юстюнде уйкулу дьайылып турарда, Татьяна энени уйгузып ийди.

— Мен самовар азып салгам, туруп чай ичип алыгар, онон' ёскё уйкудан' туруп бараргa соок болор...

Степан таакылана берген сагалын тарай сыйманып, энеден', оны городто канайда таап алатанын кичеемелдю сурап турды, ого бюгюн эр кижинин' дьюзи дьакшы, керектин' аайына чыккандый билдирип турды. Чай ичип отурала, ол каткырынып айтты:

— Бу канайда боло бергени, кайкамчылу!

— Нези? — деп, Татьяна сурады.

— Дье бу танышканыбыс чи! — Тегинле...

Эне сананып, бюдюмчилю айтты:

— Бу керекте кайкамчылу тегини ончозында.

Айылдын' ээлери тудунып, сёстёрин карам айдып, онын' эптюзинин' керегинде кёп кичеемелдерди сананып, артып калдылар.

Эне бричкада отура, бу эр кижи адьыктанып табыжы дьок, момондый, юзюги дьок иштеер деп сананып турды. Онын' дьанында дьаантайын дьаратпай турган юйинин' юни шын'кылдап, онын' кёк кёзинин' ёртёп турар дьаркыны суркурап турар, ол тюрю тужунда, эненин' ёлгён балдарынан' улам ёчтю кунукканы качан да чыкпас.

Рыбин, онын' каны, дьюзи, отту кёзи, онын' сёстёри сагышка киреле, казыр ан'дарга чугулданып ачынганына дьюреги дьуурыла берди. Городко дьетире дьолдын' бастыразында, тюштин' ёчёмик фонында, эненин' кёзине дьыртылып калган чамчалу, кара сагалду Михаилдин' колдорын кайра кюлюп салган, чачы атрайып калган, бойынын' чынына бюдюп турган бек кебери кёрюнип турды. Эне, дьерге дьапшынып калган тоозы дьок деревнелер керегинде, чыннын' келерин туйка сакып турган улус керегинде, бастыра дьажына бир де неме сакыбай, шююлтези дьок ло унчукпай иштеп турган улус керегинде сананып браатты. Ишчилер сакып, дьайымду, ак сагышту колдорго дьакшы дьюрюм беречи болуп турган дьадын-дьюрюм дьалбышталып кюйгелек, тён'дёрлю дьалан'дый билдирип турды:

— Мени сагыш ла чыннын' юрениле юрендегер — мен слерге дьюс катап ойто дьандырып берерим!

Бойынын' ижин бюдюрип салганын эске алынып, ол тёжинде терен' сюгюнгенин билинип, оны уялып базып турды.

XIX

Айылында ого эжикте юрпеип калган, колында книгалу, Николай ачып берди.

— Дьедип келдигер бе? — деп, ол сюгюнип кыйгырып ийди. — Слер тюрген!

Онын' кёстёри шили кёстин' алдында дьалакай тюрген дьумулып, ол ого чечинерге болужып, дьалакай кюлюмзиренип, онын' дьюзи дьаар кёрюп айдып турды:

— Кёрюп туругар ба, менде тюнде тинтю болгон, — мен кандый бир неме болгон болор деп бодогом. Слерле кандый неме бола берди эмеш пе? Дье — арестовать этпедилер.

— Слерди арестовать эткен болзо, мени де артыспастар эди!...

Ол энени столовойго апарып, сагыжы омок куучындады:

— Эмди дьарт ла иштен' сюрюп салар болор. Ол — кунуктырбас. Меге ат дьок крестьяндарды тоолорго кююниме тийген!

Комнатанын' ич кебери, кандый бир неме дьююлюп, туранын' ичиндеги немелер ончозы чачылганча стенезине тюрткендий болды. Портреттер дьерде ташталып, бойлоры сыйра тартылып калбан'дажып турдылар, бир дьерде полды кодорып салган, бозогоны кодорып салган, печкенин' полында кюл тёгюп салган. Эне таныш картинканы кёрёлё, бажын дьайкап, Николайды, ондо кандый да дьан'ы неме барын сезип лаптап кёрди.

Столдо, оды ёчюп калган самовар турды, дьунбаган табак ордына, чазында колбаса ла сыр дьатты, оок эдип сындырган калаштар, книгалар, самовардын' кёмюрлери дьатты. Эне каткырынды, Николай база эби дьок кюлюмзиренди.

Погромнын' картиназын мен кожуп салгам, — кем дьок, Ниловна, кем дьок! Мен олорды база келер болор деп бодогом, онын' учун мынын' ончозын дьуунатпагам. Дье слер кандый дьюрюп келдигер?

— Сурак онын' тёжине тын' тюртюп ийди, онын' сагыжына Рыбин кирди, ол элден' озо оны куучындабаганына бойын бурулу бодонды. Отурушка бюктелип келип, ол Николай дьаар дьылып келеле, энчю болорын кичеенип, кандый бир немени ундуп салбаска, куучынын баштады.

— Оны тудуп алгандар.

— Николайдын' дьюзи дьамандана берди.

— Чын ба?

Эне онын' сурагын колыла дьан'ып токтодып ийеле, сыран'ай кыйнаган кижинин' комудалын айдарга келген кижи чилеп, отуруп алала, айдып турды. Николай отургуштын' дьёлёнгижине кайра дьадып алала, чырайы кугарып, тижин тиштенип, угуп турды. Ол шили кёзин араайын чечип, олорын столдын' юстюне салала, колыла дьюзинен' кёрюнбей турган дьёргёмёштин' уязын арчып тудуп тургандый, сыймап турды. Онын' дьюзи суймайып, дьаан сёёктёри дьаман суймайып, тумчугынын' юйди тыркырап турды, — эне онын' андыйын баштап ла кёрюп турган, ол энени эмеш коркудып турды.

Качан эне куучындап божой берерде, ол бир минут кирелю

дьудруктарын карманына терен' сугуп алала, унчукпай, комнатанын' ичине базып турды. Онон' тиш ёткюре эрмектенди:

— Дьаан кижи болуп турган ошкош. Ого тюрмеде кюч болор, андый улус анда бойлорын коомой билинбей дьат.

Ол бойынын' чугулданганын тудунып, колдорын карманына там терен' сугуп турды, дье ол ончозы энеге сезиктю болуп, ого кёчюп турды. Онын' кёстёри сыран'ай бычактын' учындый, кичинектей берди. Ол комнатага катап базып, кату ла чугулду куучындады:

— Слер кёрзёгёр, кандый коркушту! Бир кезек тенек улус, бойынын' дьеткерлю дьанын албатыдан' корулап, ончозын согуп, буун базып дьат. Казырланары ёзюп дьат, кату кылык дьадыннын' законы болуп барып дьат — сананып кёрзёгёр! Бирюлери, каруузына тургуспай турган учун, кижини кыйнаар — ачына чыдабай ооруп, — кулдардын' кююн дьок оорузыла, бойлорынын' сагыжына ла малдый кылыктарына чыдашпай, дьайым учун тургандарды согуп, там казырланып дьадылар. Экинчилери оны дьаратпай ачынганына корондолып дьадылар, ючинчилери сыран'ай туюксынганча базындырып салгандар, онон' улам тили дьок ло кёс дьок болуп дьадылар. Албатынын' сагыжын булгап дьадылар, бастыра албаты!

Ол токтой тюжюп, тижин тиштенип, унчукпай барды.

— Бу ан'зу дьадында бойын' арга дьок ан'зу болуп дьадын'! — деп, ол араайын айтты.

Дье бойынын' дьюрексигенин токтодынып, токуналу, кёзин кату суркурадып, эненин' унчугыжы дьок кёстин' дьажыла урулып калган дьюзине кёрди.

— Биске ёй дьоголтпоско керек болор, Ниловна! Баалу нёкёрим, бойыбысты колго тудуп алалдар...

Кунуккан кюлюмзиренип, ол эненин' дьанына базып келип, бёкёйип, онын' колынан' тын' тудуп сурады:

— Слердин' чемоданыгар кайда?

— Кухняда! — деп, эне каруун берди.

— Бистин' воротанын' дьанында шпиондор туруп дьат, — андый кёп чаазынды бис турадан' чыгарып болбозыбыс — дьажыларга дезе -- дьер дьок, менин' бодоп турганымла олор бюгюн тюнде база келер болор. Айдарда труд кандый да ачу болзо, бис оны ончозын ёртёп ийерибис.

— Не? — деп, эне сурады.

— Чемоданда бар немени ончозын.

Ол онын' айтканын билип ийеле, ого кандый да кунукчыл болуп турган болзо, бойынын' ишти бюдюрип салганына, онын' дьюзинде кюлюмзиреиш боло берди.

— Ондо не де дьок, бир де лист! — деп айдала, эне табынча сагыжы тын'ып, бойынын' Чумаковло туштаганын куучындады. Николай оны угуп отурды, эн' баштап кабагын токуна дьок дьууруп, онын' кийининде кайкап, учында онын' эрмегин юзюп кыйгырып ийди:

— Угугар, — онызы отлично! Слердин' ырыстугар кайкамчылу кижи...

Ол онын' колынан' тудуп алала, араайын кый эдип айтты:

— Слер онойдо улуска бюдеригерле улусты санандырып дьа-

дыгар... Мен, чын слерди сыран'ай тууган энем чилеп сююп дьадым!..

Эне кайкаган аясту, кюлюмзиренип, оны кичееп кёрюп, ол неден' улам андый ачык дьарык ла тюрю боло бергенин билерге турды.

— Кайкамчылу неме! — деп, ол колдорын ужанып араайын дьалакай каткыла каткырып турды. Мен бу калганчы кюндерде сюреен дьакшы дьаткам, — дьаантайын ишмекчилерди кожо кычырып, куучындап, кёрюп дьюредим. Сагыжымда кайкамчылу кадык, ару неме кёптёди. Кандый дьакшы улустар, Ниловна! Мен дьааш ишмекчилер керегинде айдып дьадым бек, шыран'кай, ончозын билерге сюреен дьилбиркеп дьадылар. Олорды кёрюп билип дьадын' — Россия эн' дьаркынду дьердин' демократиязы болор!

Ол сыран'ай черт берип тургандый, колын тын' кёдюрип, унчукпай отурала айтты:

Мен мында бичип отургам, — канайып та ачып, книжкаларда ла цифраларда боортый бердим. Андый дьадын дьылга барды. Мен ишмекчи улустын' ортозында юренип калгам, качан олордон' айрылгамда, эби дьок немедий — мен бу дьадын учун тартыжып, албаданып дьадым, билеригер бе? Эмди база катап дьайым дьадырым, олорло туштажып заниматься эдерим. Слер билип туругар ба — мен дьан'ы чыккан дьиит, творческий ийделю дьюстин' алдында шююлтелю болорым. Ол кайкамчылу тегин, дьараш та, коркушту да дьюрексидип дьат — дьийт, кату болуп, бай боло бередин'!

Ол каткырып, дьюрексирей, сюгюнчилю, онын' сюгюнгени оны билип отурган энеге билдирип отурды.

— Онын' кийининде слер сюреен дьакшы кижи! — деп, Николай дьарт айдып дьадыгар, кандый дьакшы кёрюп дьадыгар!...

Николай оныла коштой отуруп алала, сюгюнчилю дьюзин туура тудуп, чачын сыймап, дье удабайла бурулып келип, эне дьаар кёрюп, онын' дьюргери, чюми дьок дьарт куучынын угуп отурды.

— Кайкамчылу болгон керек! — деп, ол кый эдип айтты. — Слер тюрмеге белен киргедий болгоныгар! Э-э, крестьяндар кыймыктап турган туру, — онызы естественно. Андый болзо! Ол юй кижини мен кайкамчылу, дьарт кёрюп турум!... Биске деревнедеги керектерге специальный улус тургузарга керек. Улустар! Олор биске дьетпей дьадыла... Дьюрюм канча дьюс тоолу колдор керектеп дьат...

Эмди Паша дьайымга чыккан болзо, Андрюша да! — деп, эне араайын айдып салды.

Николай онын' дьюзине кёрёлё, бажын тёмён салып ийди.

— Кёрзёгёр, Ниловна, — оны слерге угарга кюч болор, дье мен андый да болзо, айдайын, мен дьакшы билип дьадым, Павел тюрьмеден' барып болбос! Ого суд керек, ого бастыра сынына тюзелип туруп алар керек, — ол онон' мойнобос. Кереги дьок! Ол Сибирьден' дьюре берер.

Эне улу тынала, араайын айтты:

— Дье не? Ол канайда дьакшызын билер...

— Гм — деп, Николай онын' кийининдеги минутада энеге шили кёс ажыра кёрюп айтты. — Ол слердин' эр кижигер биске ке-

лерин мен'деген болзо, Рыбин керегинде деревнеге кыялтазы дьок бичик бичиирге керек, ол бойын андый дьалтамчызы дьок тудуп турганда, ол ого коомой болбос. Мен бюгюн ок бичип саларым, Людмила оны тургузала кепке базып ийер.. Ол чаазын анар качан барар?

— Мен апарып брererим...

— Дьок, благадарю! — деп, Николай тюрген айтты. — Менин' санаамда — Весовщиков ого дьарагай не, а?

— Оныла эрмектежер бе?

— Дье, оны юредип кёрзёгёр!

— Мен нени эдетем?

— Санаркабагар!

Ол бичиирге отурды. Эне оны кёрюп, столдогы немелерди дьууп, онын' колы кара сёстю чаазынды бёктёп, перозы тыркырап бичип турганын кёрди. Кезикте онын' мойынынын' терези кыймыктап, ол кёзин дьумунып алып бажын кёдюрип, онын' ээги тыркырап турды. Онызы энени токунатпай турды.

— Дье белен — деп, ол туруп дьада айтты. — Слер бу чазынды кайда-кайда бойыгарда сугуп салыгар. — Дье билип туругар ба, жандармдар келзе, слерди база тинтип ийерлер.

— Кайдалык олорды! — деп, эне токуналу каруун берди.

Эн'ирде доктор Иван Данилович дьедип келди.

— Бийлер кенетийин ненин' учун амырабай бардылар? — деп, ол комнатала дьюгюрип тура айдып турды. — Тюнде дьети тинтю болгон. Оору кижи кайда, а?

— Ол кече дьюре берген! — деп, Николай каруун берди. — Бюгюн суббота болуп турганын кёрюп турун' ба, ол кычыратан, — ол тегин ёткюрип болбос...

— Дье, дьарылып калган башту книга кычырып отуратаны тенексю.

— Мен ого айткам, дье неме болбоды...

— Нёкёрлёрине, мен бойымнын' канымды тёгюп салдым, кёрюгер деп, мактанарга керек — деп эне айдып салды...

Доктор эне дьаар кёрёлё, дьюзин чугулду эдип, тижин тиштенип айтты:

— У-у сен кандый канга ачап.

— Дье, Иван, сенин' мында эдер немен' дьок, бис дезе айылчылар сакып дьадыбыс! Ниловна, чаазынды ого берзегер...

— База чазын ба? — деп, доктор кыйыгырып айтты.

— Дье! Алып, типографияга берий.

— Алдым. Берип ийерим. Ончозы ба?

— Ончозы. Воротада — шпион...

— Кёргём. Менин' эжигимде база. Дье, эзен болзын! Эзен болзын чугулчы юй кижи. Билип туругар ба, надьылар, сёёктёрдёги согуш учы-учында дьакшы неме! Онын' керегинде бастыра город эрмектежип дьат. Сенин' онын' керегинде чаазынын' сюреен дьакшы, ёйинде чыккан. Дьакшы кырыш коомой дьёптён' дьакшы деп, мен дьаантайын айдатам.

— Дье, сен бар....

— Сюреен дьилбиркек эмес! Колыгар, Ниловна! Уулчак андый

болзо, дьарабас эдип салды. Сен онын' дьаткан дьерин билерин' бе?

Николай адрезин берди.

— Эртен озо барып келерге керек, — дьакшынак балачак па?

— Сюреен!...

— Оны чеберлеер керек, онын' меези кадык! — деп, доктор барып дьадала айтты. — Шак андый балдардан', качан бис классовый тартыжу дьок дьер дьаар дьюре берзебис, бисти солуур чын — пролетарский интеллигенциязы бюдер учурлу....

— Сен кёп калырап дьадын'; Иван...

— А — мене сюгюнчилю, онызы онын' учун. Айдарда — тюрме сакып турун' ба? Анда амырап алзын деп турум.

— Благадарю. Мен чылагалагым.

Эне олордын' куучындарын угуп отурды, ого ишмекчи керегинде кичемел эдип турганы дьарап турды.

Докторды узадып ийеле Николай энеле экю тюндеги келер айылчыларын сакып, араайын куучындажып, курсак дьиип, чай ичип отурдылар. Николай тюрмеде отурган ла онон' качып чыгала, ёскё кижинин' адын алынып ижин улалтып иштеп турган бойынын' нёкёрлёри керегинде куучындап турды. Комнатанын' куру стенелери, албатынын' дьадынын дьан'ыртар улу керекке бойлорынын' кючин кысканбай берип салган геройлордын' историязына бютпей турган чылап, кайкаган аайлу онын' юнинин' арайын барып турган табыжын ийде салып турдылар. Дьылу кёлёткё, ол билбес улусты сююп турар эдип дьюрегин дьылыдып, юй кижини дьалакай курчай алып турды, онын' сагыжында эрлю кючи коркушту тын' дьан'ыс дьаан кижидий билдирип турды. Ол дьердин' юстюле араайын ёдюп, кижи колынын' кючин дьийтендерди, дьажына боортый берген тёгюнди дьоголто арчып, улустын' кёзинин' алдында дьадын-дьюрюминин' чынынын' дьартын билдирип тургандый болды. Улу чындык, тирилип, ончозын тюн'ей бойы дьаар кычырып, телекей юстюнде бастыра албатыны бойынын' циничный кючиле, коркуду тёгюниле кулдандырып турар эдип коркудып алганын юч кайкамчылу немени дьартап, ончозына тюн'ей дьайым беречи болуп тургандый билдирди... Ол онойып сананып отурганы, мындый немеге тюн'дештире шююп отурды, качанда ол иконанын' алдына туруп, бойынын', сюгюнчилю ле благодарный молитвазын айдып божодып турарда, ол кюн ого онын' дьадынында сыран'ай арткан, кюндерден' дьен'ил немедий билдиретен. Эмди эне ол кюндерди ундуп салган, олорло чыгарылып турган сагыш кен'ий берген, дьарык ла сюгюнчилю боло берген, сагышка терен' конуп калган, там дьаркындула кюйюп турды.

Жандармдар келбей дьат! — деп, Николай бойынын' куучынын юзюп, некетийин айтты.

Эне ол дьаар кёрёлё, унчукпай отурала чугулданганыла айтты:

— Дье олорды кайдар!

— Андыйы дьарт! — Слерге, Ниловна, уюктаар ёй дьеткен, слер дьартла сюреен чылаган болорыгар, — слер кайкамчылу бек деп, айдарга керек! Канча кирелю коркуш, шакпырт, — слер оны ончозын дьен'ил ёткюрип дьадыгар! Дьан'ысла чачыгар тюрген бурайып дьат. Дье барып амырагар.

XX

Кухнядагы эжиктин' тын' табыштана токулдатканына, энези уйгуна берди, юзюк дьок, узак чыданып, токулдадып турдылар. Каран'уй тымык болгон, онойып тымык болгонында, эжиктин' токултаганынан' сюрекей шакпыртту табыш болды. Капшагай кийинип алып, энези кухня дьаар тюрген чыкты эжиктин' дьанына базып келип, сурады:

— Кем анда?

— Мен! — деп, эжиктин' кийининде солун юн каруузына угулды.

— Сен кем?

— Ачсагар! — деп, суранып турган кептю, араайынан' эжик ёткюре каруу сёс угулды.

— Энези эжиктин' крючогын кёдюрип, эжикти будыла ийдип ийди — айылга Игнат кирип келеле, сюгюнчилю каткырып айтты:

— Дье-дьаспаган эмтирим! — Ол курына дьетире кара балкашка уймалып калган болгон, онын' дьюзи борорып, кёстёри терен'жий он'койып калган болды. Дьан'ыс ла быдьыраш чачтар кажыла дьанына бёрюгинин' алтынан, чыгып, сюгюнчилю сырайыжып тургандар.

Бистерде — тюбек болды! — деп, ол эжигин дьайкап кийининде шымыранып айтты.

— Мен билерим...

Андый карууга уул кайкай берди. Кёстёрин дьумунып ол уул сурады.

— Кайдан'?

Энези кыскарта, мен'деп куучындап берди.

— Ол экюди алгылап барды ба? Нёкёрлёрди чи?

— Олор дьок болгон. Ол экю алдыртуга баргандар, черюге! Михаил таайымды кожо тоолозо, беш кижи алдылар....

Тумчугыла кейди кайра тартынып, ол уул кюлюмзиренип айтты:

— Мен дезе — артып калдым. Байла, мени бедрегилеп турган болор.

— Бу сен канайып алдырбай, артып калдын'? — деп, энези сурады. Экинчи кыптан' чыгар эжик араайынан' кыстай ачыла берди.

— Мен бе? — деп, тактанын' юстюне отура, эбиреде адьарынып Игнат тыныш алынбай, куучынданып отурды. — Олордын' келеринен' озо бир ле минут ажындыра агаштын' каруулчыгы дьюгюрип келди — кёзнёкти токулдадала, чеберленигер, уулдар, слерди' тударга турулар... деп, айтты.

Ол араайынан' каткырына берди, кафтан тонынын' ёмюриле дьюзин арлайла, куучынын узада берди:

— Дье — Михаил таайымды маскала да кулагын тундурып болбозын'. Ол ок тарый меге айтты. Игнат, городко капшагай бар! Дьажы дьаандай берген юй кижини ундубадын' ба? Бойы дезе бичик дьолдоп турат, ме апар мыны!.. Мен дьылгажактап, арал ортозыла, угуп турзам келгилеп дьат! Кёп болуптыр олор, кажыла дьанынан' курчагылап дьадылар, кёлчиндер! Заводты эбиреде чалмай согуптыр. Араай дьыра ортозында дьада бердим, — дьанымча

ёдё бердилер! Онон' мен ёрё турала бастым ла бастым! Эки тюннин' туркунына, бир тюштин' туркунына амыр дьок бастым.

Ол бойыла макатып турганы дьарт билдирип турган, онын' борон'оттый барын'кый кёстёринде кюлюмзиренгени дьалтырап турды, калын' кызыл эриндери тыркыражып турды.

— Эмди ле мен сена чайладарым! — деп, энези мен'деген кептю айдып, самоварын асты.

— Слер бу записканы алыгар...

Бойынын' будын дьюк арайдан' ёрё кёдюрип, кеп чырайын дьурулып, онтоп туруп, тактанын' юстюне тургусты.

Эжиктен' Николай кирип келди.

— Эзендер, нёкёр! — деп, кёстёрин сыкыйта дьумуп айтты. — Кайда, мен слерге болужайын — деди. Онон', тёмён дьабыс бёкейип, ол уулдын' будындагы кирлю оромыштарын дьазап турды.

— Дье деп, ол уул араайынан' айдып, буттарын бойы дьаар тартынып, кайкап турган аайлу кёстёриле, энези дьаар кёрди.

Онын' онойдо кёрюп отурганын адьарыбай, энези айтты:

— Онын' будтарын кабак аракыла дьыжып берер керек...

— Э-э, чындап та! — деп, Николай айтты.

Игнат кемзингендий кызынып турды.

Николай онын' экелген бичигин таап алала, оны тюзедип ийеле, уужалып калган боро ён'дю чаазынды дьюзи дьаар дьууктада тудуп, кычырды:

— «Бу керекти бир кичеемели дьок артырба, энежим, ол бийик сынду юй кижиге айдыгар, ол бисти ундубай, бистин' не ле керегибистин' ёдюмин кёптёдё бичип турзын — деп, сурап турум. Дьакшы болзын, Рыбин.»

Николай запискалу колын араайынан' тёмён тюжюрюп, юнгюр эмес айтты:

— Онызы сюреен дьакшы!...

Ёдюгин суруп салган дьылан'аш будтарынын' сабарларыла кыймыктадып, олор дьаар Игнат адьарып кёрюп отурды: кёстин' дьажына суулантып калган дьюзин энези дьажырып, онын' дьаны дьаар суулу тас тудунып алган базып келеле, дьерге отурала, колдорын онын' буды дьаар сунды, ол уул дезе, буттарын тактанын' алды дьаар тюрген дьажырып коркуна бергендий, унчукты:

— Не болды?

— Дье, сен будын'ды капшагай бери берзен'...

— Акыр, мен эмдиле спирт экелерим — деп, Николай айтты.

Ол уул дезе буттарын тактанын' алды дьаар тамла терен'жиде сугуп, айдып турды:

— Слер канайтар? больница ба, бу... Энези экинчи будынан' ёдюгин суура берди.

Игнат тумчыгыла кейди табышту чыгара тынды, мойынын арыбери кыймыктадып, эриндерин каткымчылу юркейтип алып, юстинен' тёмён Власова дьаар кёрюп отурды.

— Сен билип турун' ба — деп, энези калтырап турган аайлу юниле куучындана берди — Михаил Ивановичти сюрекей согуп салдылар...

— Чын эмеш пе? — деп, араай коркунып ол уул кайкай берген унчукты.

— Э-э. Оны аайы-бажы дьок согуп салган экелгендер. Никольскто урядник ла становой соккондор, дьюзи-бажына согуп, тепкилеп... кандаладып салгандар!

— Анайда кылынарын олор билер! — деп, ол уул кабактарын дьемирe кёрюп, карууна унчукты. Онын' дьарындары силкине берди. — Мен олордон' кёрмёстёрдён' чилеп, коркуп турадым! — Тегин эр улустар — сокподылар ба?

— Становойдын' албаныла бирюзи бир катап соккон. — Ескёлёри дезе — кем дьок, — согорго дьарабас дежип карын адаанын алып турдылар...

— Н-да-а, ёскё эр улустар бир эмештен', кем кайда, ненин' учун турганын он'дооры кёптёп туру, а. —

— Анда да керсюлери бар ок база....

— Олор кайда дьок? Кату кызалан'! Олор кайда да бар — дьан'ыс таап алары кюч.

Николай бир шилде спирт экелди, онон' самоварга изю кёмюрден' салала, унчукпай дьюре берди. Оны лапту кёргён кёзиле юйдежип салала, Игнат энезинен' араайын сурады:

— Бу барин — эмчи доктор ба?

— Мындый керекте господалар дьок, ончозы — нёкёрлёр...

— Кайкамчылу меге! — деп, Игнат бюдюнбей, эр — сюмезин таппай баргандый кюлюмзирене каткырынып айтты.

— Нези — Кайкамчык?

— Дьок тегинеле! Бир учында дьюзи бурдына согуп дьат, экинчизинде дезе — буттарын дьунгулап дьат, мынын' ортозында не?

Экинчи кыптын' эжиги кайра ачыла берди, онон' Николай бозогонын' юстюне туруп, айтты:

— Ортозында турган улус дезе, албатылардын' оозы-мурунына согуп тургандардын' колын дьалагылап, соктырып тургандардын' дезе канын соргулап турулар — ортозы ол!

Игнат онын' дьюзи дьаар буурсанып кёрёлё, бир кезек унчукпай отура, онон' айтты:

— Бу айтканы дьюзюндеш!

Игнат отурган дьеринен' туруп чыгала буттарын элий полго базып айдып турат:

— Сыран'ай дьан'ы болуп баргандый! Спасибо болзын слерге...

Онын' сон'ында столовойдо, столдын' кийинине отуруп чайлагылап турдылар, Игнат дезе бойынын' кюрдек, кюлтю юниле куучынданып отурган:

— Мен газеттер айыл сайын таркадып дьетиречи кижи болуп иштегем, тюрген базып дьюрерге мен сюрекей.

— Кёп улус кычыргылайт па? — деп, Николай сурады.

— Бичикчи ле болгондоры ончозы бай да улус кычыргылап турадылар, олор дьан'ыс бистерден' алып тургандар эмес... Крестьян улустар бариндердин' ле байлардын' алдынан' дьерди бойынын' кызыл каныла блаап алатанын олор дьарт билгилеп тургандар ийне, — онойткондо, дьерди крестьяндар бойлоры юлешкилеер,

юлешкилеген сон'ында, дьердин' дьутпа ээлери де, кул-дьалчылары да дьок болуп барары — кандый эди! Онын' учун тартышпаганда, согушка не керектю кирижетен эди!

Бойы дезе, чала тарына берип, бютпей суракту Николай дьаар кёрюп турды. Николай унчукпай кюлюмзирене каткырып отурды.

— Бюгюнги кюн согушкылай берген болуп, дьер юстюнде улус дьен'дезе онон' эртен база — бирюзи бай, бирюзи дьокту болуп барза, онызы биске дьарабас! Байлык дьёёжё сыран'ай ла чого урган кумак ошкош, ол сыран'ай энчю дьадып болбос, базала дьер сайын дьайыла ага берер, онызы биске сыран'ай дьарт! Дьок, андый неме керек дьок!

— Дье, сен чугулданбазан'! — деп, энези кокурлап айтты.

Николай санаркаган кёптю айтты:

— Рыбинди арестовать эткен керегинде, анаар листовкалар канайда ийетен болбогой!

Игнат курчый берди.

— Андый листовка бар ба? — деп, сурады.

— Э-э, бар.

— Кайда беригер, мен апарып берейин! — деп, колдорын уужанып, Игнат дьёп берип айтты...

— Энези Игнат дьаар кёрбёй, араайын каткырына берди.

— Сен арып дьобоп калган' ийне, база коркуп турум деп айтпай кайттын'?

Бажындагы быдьыраш чачын колынын' дьалбак алаканыла дьаба сыймап, Игнат чыныркактанып, бир де кюйбюзи дьок айтты:

— Коркуш-коркушла, керек дезе керекле? Слер неге каткырадыгар? Дье слер де база!

— Э-э калак, баламды сени! — деп, кююн-кюч дьок энези онын' шююлте кату санаазынан' улам эзедилгенин сюгюнчилю элбедип, айдып турды. Ол дезе кеп чырайын башкаланып, кюлюмзиренип отурды.

— Дье, балам, ол! Буурзаныккан кёстёрин дьумуна эдип, ол уул дьаар кёрюп, Николай куучынданып отурды.

— Слер анар барбазыгар...

— А, кайтты? Мен кайдар баратам? — деп, Игнат токтодын бай сурады. Слердин' ордыгарга ёскё кижи барар, слер дезе ого нени эдетенин лаптап куучындап бересригер — кем дьок па?

— Дье кем дьок! — деп, Игнат каруузын кююн-кюч дьок табыланып айтты.

— Слерге дезе, бис дьакшы паспорт таап береле, агаш каруулдайтан каруулчык эдип саларыбыс...

Ол уул кенетийин бажын ёрё сёрпий кёдюрип, энчю дьогынан' тюрген сурады:

— Эр улустар ого одынга келгилезе, эмезе анда... тегинде, — мен канайтатам? Буулайтан ба? Онызы — меге дьарабас... Энези каткыра берди, Николай база олордын' каткырганы дьиит уулды база да кемзиндирип, чугулына тийе берди.

— Тын' санаркабагар! — деп, онын' кююнин соодып Николай айдат. Эр улустарды буулап кюлююрге слерге келишпес — бу сёзиме бюдюгер!

— Дье андый болзо, кем дьок! — деп, Игнат айдынала, кюйбюлю санаазы токунап, сюгюнчилю каткырынып отурды. — Меге фабрикада иштеер кююним бар, анда уулдар ончолоры керсю сагышту дежет...

Энези столдын' кийининен' ёрё турала, кёзнёктён' тышкары кёрюп, сананркаган кептю, айтты:

— Э-э, калак, дьадын ок база! Кюнинде беш катап каткырып, беш катап ыйлап аладын'!... Дье божодын' ба, Игнат? Барып уюкта...

— Дьок менин' уйкум келбей дьат.

— Бар, бар...

Слерде кату болуп дьат! Дье барып дьадым.... чай, сахар база буурсагыгар учун спасибо болзын... Энезинин' тёжёгине дьадып тура, ол бажын тырманып, кимиректене эрмектенип турды:

— Эмди слердин' тёжёк дьастыгыгардан' дёгёт дьытанатан дьат... Дье, калак! Бу ончозы темейле неме... Менин' уйкум да келбей туру... Адазына бар, бу ортозы керегинде кандый сюрекей, айдып берди... Кёрмёстёр...

Онон' удабайла табышту косырыктап оозын дьарымдай ачып, кабактарын ёрё бийиктеде кёдюрип, калын' уюктай берди...

XXI

Эн'ирде подвальный кичинек комнатанын' ичинде Весовщиковко одоштой отургушка отуруп, кеп кабагын дьууруп алала, юнин дьабызада куучынданып отурды:

— Ортодогы кёзнёккё тёрт катап...

— Тёрт катап па? — деп, Николай терен' сананып такып айдып отурды.

— Озо баштап юч, мынайда!

Онон' бойы сабарын шакшак юйезинен' бюктей тудуп, тоолоп, столго сокты... Бир, эки, юч. Онон' бир кезек саадайла, база бир.

— Дьарт билдим.

Дьеерен чачту бир ёбёгён эжикти ачып береле, сураар — камыскага ба? — деер. Каруузына слер айдарыгар — э-э, завод — иштен' келдим дееригер. Онон' до ёскё айдарын' дьок, ол тегин де он'доор!

— Баштарын бойы-бойына дьуук эн'елткилеп алып, олор отургылаган, экилези чыдамал чын'дый бюдюмдю, бойлорынын' юндерин базынып тудунган кептю, эрмектешкилеп турдылар, энези дезе колдорын тёжине карчый-терчий салып-алып, олорды адьыктап, столдын' дьанында турды. Бастыра дьажытту токулдадыштар, база молдьулу суралтар ла ойто каруун айдатаны, онын' ичине сюгюнчилю санандырып турган.

Оок балдардын' полдо кабырылып калган эски кёнёктёр, ак таланын' оок кескиндерин стенеде турган лампа дьарыдып турды. Темирдин' сары татагы майлу будуктын' дьыды комнатаны толтырып ийди.

Игнаттын' кийген калын', селмир тюктю чекпенинен' кёктёгён

тоны ого бойына дьакшы кёрюнип турган, эл бойынын' дьен'ил колыла сыймай тудуп отурганын, дьоон мойынын уур бурулып адьарып отурганын энези кёрюп турган. Оны кёрюп энезинин' тёжиндеги дьюреги дьымжак согулып турды:

— Балдар! Менин' эркелерим...

— Дье — деп, Игнат ёрё ён'дёйё кёдюрилип айтты. Айдарда, ундубазыгар ба. Озо баштап Муратовка барыгар, карган ёбёгён керегинде сурарыгар...

— Ундубас кирезин дьарт билдим! — деп, Весовщиков каруузына айтты.

Дье, андый да болзо, Игнат бюдюнбеген аайлу, бастыра токулдадыштарды, молдьолу сёстёрди, темдектерди дьарт база такып айдып береле, учында ла колын сунуп айтты:

Олорго эзен айдыгар, дьакшы улустар — кёрёригер...

Онон' макатыган кептю бойы-бойын адьарынып, чекпен тонын колыла сыймай тудала, энезинен' сурады:

— Баратан ба?

— Дьолды таап аларын' ба?

— Оо, анан'! Тапай, а. Дье айдарда, эзен болзын, нёкёрлёр!

Онон' дьарындарын ёрё бийиктеде кёдюрип, тёжин ичкери кертейтип алып, дьан'ы бёрюгин калтас кептю кийип алып, колдорын кармандарына бир темденип сугала, дьюре берди. Онын' чыткыттарында быдьыраш чачтары сюгюнчилю тырлажып турган.

— Дье, эмди мен де керекке келиштим! — деп, айдынып, Весовщиков энези дьаар араай — дьууктай базып клеетти. — Мене качан ок эрикчил болуп барган... Тюрмеден' качып бардын' ба — неге деп айдар? Дьан'ысла дьажынып дьюредим. Анда дезе мен юренип тургам, анда бистин' меелерибиске Павел сюрекей сыкса толтырып турган, сюрекей дьедим — тузалу дьакшы болгон! Дье слер, Ниловна, ол уулдарды качыртар керегинде нени шююп алдыгар?

— Неме ле билбей турум! — деп, кююн-кюч дьок юшкюрип, каруузын айдып турды.

Бойынын' уур колын онын' дьардына салала, дьюзин дьууктадып алып, Николай куучындана берди:

— Слер олорго айдыгар, — олор слердин' сёзигерди угар, чыгарып алар эп табары белен! Слер бойыгар да кёрзёгёр, — бу тюрменин' стенези, онын' дьанында — фонарь. Одоштой — ээн дьер, сол дьанында — сёёктёр, он' дьанында — ором, город. Тюште фонарьдын' дьанына фонарщик келип, — фанарьлар арлап дьат, ол ижин эдерге стенеге дьаба текши тургузып, юстюне чыгып алып, стененин' кырынан' армакчыдан' эткен текпиштин' какпыларын каптырып салар, онон' тюрменин' оградазына тюжюрип ийер, айдарда онон' ары — марш! Анда, стененин' ары дьанында бу иш качан бюдетенин билгилеп дьат, анда уголовныйларды табыш чыгарзын деп — айбылазын эмезе бойлоры тал-табыш чыгарзын, качып чыгарга керектю болгондоры дезе, ол ёйдё стене ажыра таштаган армакчы баскышла бир-эки чыга берерлер!

Энезинин' алдына туруп алып, бойынын' планын айдып, ол колдорыла ары-бери дьайып, бойынын' планынын' эп-сюмези ончо-

зы эптю, дьакшы дьарт, дьен'ил болуп турды. Алдында ол уур сынду наажай кижи болгонын энези билип турган. Алдында Николайдын' кёстёри не ле болгонын бастыра кюрдек, база бюдюмчизи дьогынан' кёрётён, эмди дезе дьан'ырта дьара кезилген немечилеп, бир тюн'ей кеберлю, дьылымзу дьаркыныла дьарып, энезин бюдюндирип, ал-шююлтезин кюйбюредип турды...

Сен сананзан', ол ончозы — тюште болор ийне!... Бозокой тюште. Тюрмеде отурган кижи тюште качып чыгар деп, кемнин' сагыжына киретен, бастыра тюрменин' кёзинче кемнин' дьюреги барынатан?..

— Адып салза чы? — деп, силкине согулып, юй кижи сурады.

— Кем? салдат па, — дьок, каруулчыктар колмылтыктарыла кадулар кадагылап дьадылар...

Ончозы сюрекей болуп дьат...

— Кёрёригер — чын! Дьок, слер оныла эрмектежигер. Менде ончозы белен, армакчы, тепкиш, темир какпылар бар, ээзи кижи — фонарьщик болор...

Эжик ажыра кем де базып, дьёдюлдеп, темирлердин' шын'ыртты угулып турган.

— Бу туру! — деп, Николай айтты.

Кайра ачылган эжиктин' таладан' эткен ванна кёрюнип келеле, кемнин' де кюркюрек юни угулды:

— Кир, кёрмёс...

Онон' бёрюги дьок, тосток кёстю, тегерик кеберлю баш кёрюнип келди, эрди сагалду дьымжак бюдюмдю болды.

Тала ваннаны туранын' ичине кийдирерин Николай болужып берди, эжиктен' бийик сынду, кюрдек кёгюстю кижи кийдире алтайла, кырып салган сагалду дьаактарын булгуйтып дьёдюлдеди, онон' тюкюреле, кюркюрек юниле унчугып, эзендешти:

— Дьакшы ба?

— Дье, бу кижиден' де сурап ук! — деп, Николай кенетийин айтты:

— Менен' бе? Ненин' керегинде?

— Качыш керегинде...

— А-а! — деп, ээзи кижи, эрдинин' сагалдарын, кара сабарлырыла арлап унчукты.

— Бу керек сюрекей эптю болгонына, Яков Васильевич, ол сыран'ай бютпей дьат.

— М-м, бютпей туру ба? Айдарда керексибей турган туру. Бис экю дезе керексип дьадыбыс, — айдарда бюдюп дьадыбыс! — деп, ээзи кижи айдала, кенетийин кабартодон' бюктелеле, тунгаксу дьёдюлдей берди. Дьёдюлдеп божойло, тёжин сыйманып, туранын' тал ортозында узак туруп, мыжылап, тазырайган кёстёриле энезин адьарып кёрюп турды.

— Оны Паша ла нёкёрлёри шююзин, — деди Ниловна. Николай санаркаган кептю, бажын салактадып ийди.

— Паша дегенигер кем ол! — деп, ээзи кижи сурайла, отура берди.

— Менин' уулым.

— Ёбёкёзи кем?

— Власов.

Ёбёгён отура бажын дьёпсингендий эн'илтип, калтазын кодорып, кан'зазын ушта соголо, тан'кызын кан'зазына тыктады, эрмеги юзюктю куучынданып отурды.

— Угуп дьюргем. Менин' дьееним оны билер. Ол база тюрмеде, менин' дьееним — Евчинко, угуп дьюрдигер бе? Менин' ёбёкём дезе — Гобун. Дье, удабастан' дьиит улустарды ончозын тюрмеге бектегилеп салза, ол тужунда, биистерге каргандарга, дьыргал болор! Жандарм менин' дьеенимди Сибирь дьаар ссылкага ийе берерим деп, меге айдат. Ол ийт ийзе ийе берер! Тан'кызын камызып алала, тарый-тарый дьерге тюкюрип, Николайдан' сурады:

— Айдарда — керексибей туру ба? Онын' бойында. Кижинин' бойынын' таабы, отурарга чылай берзе, базып отурар, базарга арый берзе — отурар. Тоногылап салза — унчукпа, согуп турза — чыдаш, ёлтюргилеп салза — дьат. Онызы дьарт. Мен дезе, Савканы чыгарып аларым. Чыгарып аларым.

Онын' кыскарта юрюп турган аайлу эрмектери энезинин' алан'зу сагыжын кюйбиредип турган, калганчы сёстёри дезе оны кюйиндирди. Удура соккон соок — ээзиндю дьаашка базып отура, энези Николай керегинде сананып брааткан:

— Кандый болуп барганын — кёрзён' оны!

— Онон' Габун керегинде эзеденип, арайла юндюнип эрмектенбей сананып турды:

— Дьан'ы дьадын дьюрюмле дьаткан кижи дьан'ыс мен эмес турбай!

Оны ээчий дезе, онын' дьюрегинде уулы керегинде сагыш эбелип ёзюп турган:

— Дьёпсинген болзо, ол!

XXII

Тюрменин' канцеляриязында воскресен кюн Павелле эзендежип айрылыжарда, энези алаканында кандый да тоголоктоп салган болчок чаазын билдире тудунганын эзединди. Уулы онын' алаканынын' тизезин отла ёртёп ийген чилеп, кенетийин чочына берелe, энези онын' дьюзи дьаар кылчас эдип кёрюп сурак аайлу билдиртип турды, дье каруузына бир де сёс укпады да, эзебеди де. Павелдин' чан'кыр кёстёри озогы ла аайынча кюлюмзиреп, энезине дьарт таныш, тымыкту, база кату кёрё кюлюмзиренип турды.

— Дьакшы болзын! — деп, дьаан юшкюреле, энези айтты.

Уулы база такып ого колын суна тудуп, онон' кандый да буурзу эзедю онын' дьюзинде билдирди.

— Дьакшы болзын, эне!

Колынан' салбай туруп, энези сакып турды.

— Санаркаба, ачынба! — деп, уулы айтты. Онын' бу сёстёри ле ман'дайында билдирген тюрюктери онын' дьажыт шююлтезин дьартап, каруузын берип турды.

— Дье, сен канайдадын'? Оны незин айдар... — деп, энези бажын тёмён эн'илте тудуп, кимиренип айтты. Онон' мен'деп, уулы

дьаар база такып кёрбёй, кёстёриндеги ачу дьажыла ачулу карыкканынан', эриндеринин' тырлажып турганын, уулына сестирбеске, капшагайлап дьюре берди. Уулынын' каруузына берген бичигин тудунган колынын' сёёктёри дьолой сюрекей сыстап тургандый билдирип, дьардына соктырган неме чилеп, колы курый берген аайлу болгон. Айылына келеле, баягы бичикти Николайдын' колына туда береле, онын' алды орто туруп алып, качан ол кату тоголоктоп салган чазынды чеберлеп тагасканын сакып — энчикпей турды, ол орто база кандый да ижемчилю санаа эзединип турды. Дье Николай айтты:

— Дье, кайтсын! Онын' бичигени бу: — «Бис мынан' барып болбозыбыс, нёкёрлёр, барбазыбыс. Бистердин' бир де кижи барып болбос, бойыбыстын' адыбысты уймабазыбыс. Бу ла дьуукта арестовать эттирген крестьянды кичеегер. Ол слердин' кичеемелигерге турар, кюч чагын чыгарарына туруп дьат. Ого мында сюрекей кюч. Кюнюн'ле начальниктерле кадалыжып кырыжат. Качан ок бир сутка карцерде отурган. Оны кыйнагылап салар. Бис ончобыс онын' адынан' слерди сурап турубыс. Менин' энемди токунадып, энчюледип салыгар. Дьартап ого айдып беригер, ол ончозын он'доп билип алар». Энези бажын ёрё кёдюреле, араайын калтырак юниле айтты:

— Дье, — меге немезин айдаттан? Мен ончозын он'доп турум!

Николай тюрген туура кёрёлё, карманынан' кол плат чыгара тартып алып, табышту чимиреле, кимиренип айтты:

— Кёрюп туругар ба, тумчугымнан' суу агат...

Онон', шили кёзин дьазап кийип аларга, кёстёрин дьумунала, туранын' ичиле ары-бери телчий базып, эрмектене берди:

— Кёрюп туругар ба, бис тюн'ей ок ёйинде эдип болбос эдибис...

— Кем дьок? Судтагылагай! — деп, энези кабактарын дьемире кёрюп алып, айдып турды, кюр-кёксине дезе ачу корон, чык туман аайлу кунуксу санаа урулып турды.

— Дье, мен Петербургтагы нёкёримнен' письмо алдым...

— Ол Сибирьден' де дьюре берер... дьюре берер бе?

— Онызы чын! Бу керекти удабас кёрёр, приговор белен, — ончозын ссылкага ийер. Кёрюп туругар ба? Бу оок кулугурлар бойынын' дьаргызын, иш кереги дьок ойын эткилеп алган. Слер билип туругар ба? — Приговорды дьаргы эдеринен' озо ажындыра Петербургта тургузып бичигилеп салгандар...

— Слер бу эрмегигерди токтодыгар, Николай Иванович! — деп, энези катуланып, кыялта дьок айтты. — Меге бир де дьартаары, бир де эзедю айдары керек дьок.

Паша дьаман этпес, бойын да улусты да кыйында тутпас! Ол мени де база сююп турганы — чын! Кёрюп туругар ба — меге санаркап дьат. Ого дьартап айдып берип, токунадып салар дел, бичип турганын?.. Онын' дьюреги тарый-тарый тюкюлдеп, ол — сагыш — чайбалыштан' бажы айланып турган.

— Слердин' уулыгар — сюрекей дьакшы кижи! — деп, Николай алдындагызындый эмес, юнгюр айтты. — Мен оны сюрекей кюндюлеп турум!

— Керек мындый, ол Рыбин керегинде бир керек шююжелдер! — деп, энези дьёп бергендий айтты.

Кандый бир немени эдерин эмдиле ёткюрип кайдар да барып, арыганча базып дьюргедий кююндю болды.

— Э-э — дьакшы! Сашенька керек болгон... — деп, Николай айылдын' ичинде ары-бери телчип турды.

— Ол келер. Мен Пашала туштажар кюнде, ол качанда болзо келип, баратан...

— Ал-сагышка тюшкендий, бажын тёмён бёкёйтип алып, эриндерин тиштенип, сагалдарын толгой тудуп, Николай диванныи юстюне энезиле коштой отура берди.

— Сыйыным — дьок ачу...

— Бу керекти эмди ле тургуза, Паша анда этсе дьакшы болор эди, — ого до дьарамыкту болор! — деп, энези айдып отурат. Бир кезек унчугышпадылар, онон' кенетийин энези араай табылу айтты:

— Он'доп турганым дьок, ненин' учун ол дьёпсинбей туру?.. Николай бут бажына тура дьюгюрди, дье ол орто звонок шын'ырай берди. Олор ол ок тарыйын бойы бойлоры дьаар кёргюледи.

— Бу Саша — гм! — деп, Николай араай унчукты.

— Ого не деп айдарын'? — деп, база онойдо ок араай энези сурады.

— Э-э-э, карын дезер...

— Оны сюрекей ачу...

Звонок база такып, эмеш араай шыныралы, эжиктин' кийиндеги кижи, база да кирерге дьюреги барынбай тургандый болды. Николай ла энези ёрё туруп, экилези кожо басты, дье экинчи кыптын' эжигинин' дьанына Николай туура болды, онон' араайын айтты:

— Онын' ордына слер...

Качан энези эжигин ачып берерде, кыс кирип келеле, «Дьёпсинбей туру ба?» — деп, кату юнденип сурады.

— Дьок,

— Мен оны билип тургам! — деп, Саша бир де кюйбюзи дьок айтты, дье онын' дьюзи дезе кугара берген. Ол бойынын' пальтозынын' топчыларын чечеле, онон' база такып эки топчызын топчылайла, тонын дьардынан' чечерге ченеди. Онойдо чечип болбоды. Ол тужунда ол айтты:

— Дьааш, салкын, — сюрекей дьаман! Кадык па?

— Э-э кадык та сюгюнчилю де — деп, юнгюр эмес Саша айдып, бойынын' колдорын адьарып турды.

— Рыбинди чыгарып алзын деп, бичип турат! — деп, энези кыс дьаар кёрбёй айдат.

— Э-э? Мен бодозом — бис бу планла тузаланар керек — деп, кыс араай айтты.

— Мен анайда ок санандым! — деп, Николай эжиктен' кёрюнип келип айтты. — Эзендер, Саша!

Колын ого берип кыс сурады:

— Керек неден' болуп туру? План дьакшы болгонына — ончолоры дьёпсингилейт пе?..

— Оны кем башкаратан? Онҷолорына бош дьок...

— Меге беригер! — деп, Саша бут бажына туруп айтты. — Менде ол ишти бюдюрер ёй бар.

— Алыгар! Дье андый да болзо, ёскёлёринен' сурап угар керек...

— Дьакшы, — мен сурап угарым! Мен эмди ле баратам. — деди. Онон' базала катап пальтозын топчылап, сабарларыла бюдюмчилю кыймыктандырып, топчылай берди.

— Слер бир кезек тыштанып алган болзогор! — деп, энези дьёптёп турды.

Ол дезе, араай кюлюмзиренип, юнин дьымжадып каруузын айтты:

— Шапкырт этпегер. Мен арыбадым... Онон' унчукпай, олордын' колдорынан' тудужып эзендежеле, базала ойто чырайын соодып, катуланып дьюре берди. Энези ле Николай, кёзнёктин' дьанына базып келеле, кыс канайда айылдан' чыгып, воротанын' алдына кёрюнбей барганын, кёргюлеп турдылар. Николай араай сыгыра береле, столдын' кийини дьаар отуруп, нени де бичий берди.

— Бу керекти башкара берзе, ого до дьен'ил болор — деп, энези санаркаган кептю, араай айтты.

— Э-э, чын! — деп, Николай каруузына унчугала, онон' энези дьаар баштана бурулала, дьакшы дьюзинде кюлюмзирештю сурады: — слерди дезе, Ниловна, андый керек тийе берген бе, слер бойыгардын' сююп турган кижигерди санап кунукпадыгар ба?

— Э-э, калак! — деп, энези колын дьан'ып юнгюр айтты. — Кандый кунук деп айдар оны? Ол кижиге, бу кижиге берип салбазын деп, коркуган болгом.

— Бир де кижини сююбегенигер бе?

Энези бир кезек сананала, каруузын айтты:

— Сагыжыма кирбей туру, менин' эркем! Канайып сююбейтен? Баяла бир кижини сююген болбойым, — дьан'ыс ундуп салдым!

Онон' онын' дьюзи дьаар кёрёлё, бир де терен' сююжи дьок кюйбюзи дьоктон' кунуксып, эрмегин дьетире айтты:

— Мени ёбёгёним сюрекей кёп соккон, ого баргалакта, не ле болгонын — ончозын ненин' де учун сагыжыма кирбей ундулып калды.

Николай стол дьаар ойто бурула берерде, энези кухня дьаар бир минут чыга берди, онон' качан ойто кирип келерде, Николай эркеленген кёстёриле оны кёрюп, араай эркелю сёстёриле ёткён ёйдё не болгонын кучындана берди:

Менде база. Сашанын' ок кереги ошкош, история болгон! Бир кысты сююгем — ол сюрекей кайкамчыкту, дьакшы кижи болгон. Бир дьирме дьаштуда мен оныла тушташкам, ол ло ёйден' ала мен оны сююп дьюргем, чынын айтса, эмди де сююп дьадым! Тюн'ейле онойдо ок сююп туруп, бастыра кююнимле кюндюлю качаннын' качанга...

Оныла коштой тура, дьылымзу дьаркыныла дьаркынданган кёзин энези кёрюп турды... Отургуштын' кайра аткажына колдорын кайра салала, онын' юстюне дезе бажын салып алып, ол кайдар да ыраак кёрюп, онын' бастыра сёёк-таягы арык, чичкечек те болзо,

дье бёкё кючтю болуп, ёзюмнин' комырганын' кюн дьаар эн'ийип ёзёрине албаданып турган немедий, кайдар да ичкери ийделенип тургандый, кёрюнип турды.

— Айдарда слер, оны не албадыгар! — деп, энези дьёп берди.

Оо! ол кижиге барганынан' бери бежинчи дьыл...

А, онон' сен озолоп не албадын'? Ол бир кезек сананып отура айтты:

— Дье, оны не деп айдар, бис эскюнин' ортобыс канайып та ыраажып турган, — ол тюрмеде отурганда, мен бош дьюрерим, мен бош дьюргемде, ол тюрмеде, эмезе ссылкада болуп турган. Ол керек эмди Сашаныйына сыран'ай тюн'ей аайлу болгон, чындап та! Учында оны он дьылга Сибирьге ссылкага ийгендер, коркушту ыраак! Мен оны ээчий бараргa санангам. Дье ого до, меге де уятту неме болды. Ол дезе анда база ёскё кижиле тушташкан, — менин' нёкёрим, ол до сюрекей дьакшы уул! Онын' сон'ында, олор кожо качып чыккандар, эмди гран ары дьанында дьаткылап турулар...

Николай куучынын тюгести, шили кёзин чечип ийип, олорын арлайла, дьарык дьаар шилдерин тудуп кёрёлё, база такып араай куучындай берди.

— Эх, слер менин' эркем! — деп, бажын дьайкап, юй кижи буурзанып юнгюр айтты. Ол ого ачу болуп кёрюнип турган, ол ок тужы орто, онын' кеберинде кандый да ийде, онын' дьюрегин сюгюндирип, эненин' дьылымзу кюлюмзиндирери кюйбюзиндеп турган. Ол дезе, кеп чырайын ёскёртёлё, пероны колына база катап алала, бойынын' куучынына келишкендю сёстёрин колыла темдектеп, куучындана берди.

— Билелю дьадары революционердин' ийде-кючин тёмёндёдип дьат! Балдар, дьокту-дьою болгоны, калаш иштеп аларына сюрекей кёп иштерин керексинип дьат. Революционер кижи дезе, бойынын' ийде-кючи арып чылаары дьок элбедип, терен'зиде, дьаандадып турар учурлу. Бу мындый болорын, эмдиги ёй керексинип дьат — бис качан да болзо, ончозынан' озо базып турар керек, ненин' учун дезе, бис — ишмекчилер, эски аайлу албатынын' дьюрюм-дьадынын коской кодорып чачала, ордына дьан'ыдан' тёзёп баштаарына кычырып, молдьолонгон улус. Бистер арып чылаганына эмезе дьуук ёйдё бир кезек неме дьуулап аларына мактанып отура — артып калзабыс, ол коомой, ол бастыра керекти туура эткениле тюн'ей болуп дьат!

Бойыбыстын' дьан'ыбысты булгандырбай, бисле коштой базатан бир де кижи дьок, бис оны ундубас керек, бистин' задачабыс бир кичинек дьуулап алары эмес, — бастыра бюткюл дьен'ю эдин алары болуп дьат.

Онын' юни бек боло берип, дьюзи кугарала, кёстёринде алдындагы ла аайынча, тудулу, тюс ийде-кюч кюйе берди. Базала такып табышту звонок шын'ырады, ол табыш Николайдын' куучынын дьарымдай юзе сокты, келгени Людмила болгон, онын' кийип алган пальтозы ёйгё кёрё дьарабас пальто болгон, дьаактары сооктон' кызарап калган. Дьыртылып калган голошторын чечип, ол чугулду юниле айтты:

— Неделенин' бажында суд болор!

— Ол айтканыгар чын ба? — деп, Николай комнатадан' кыйыгырды.

— Та коркуганынан', та сюгюнгенинен' бойы да он'доп билип турганы дьок, энези комната дьаар тюргендеп Николайга барды. Людмила, оныла коштой барып отура, кальдуурып, бойынын' дьабызак юниле айдып турды:

— Чын! Судта дьажыды дьок, приговор белен деп, айдыжат. Дье мыны не деп айдар? Башкару бойынын' чиновкниктерине, бойынын' ёштюлеринин' дьаргызын дьымжак эдип салбазын — деп, бютпей турган ба? Бу узак ёйгё, бойынын' кулдарын ан'зырадып, башкару эмдиги дьетире олоры дьакшы кюлюктер болорына бютпей турган ба?..

Суптыйып калган дьаактарын алакандарыла дьыжып, Людмила диваннын' юстюне отура берди, онын' аксу кёстёринде, дьамандаган ан'зу кюйюп турган. Юни дезе там ла калдьуурыган чугулду урулып турды.

— Слер тегинеле калас таары юреп дьадыгар, Людмила! — деп, токтоткон кептю Николай айтты. — Олор слерди укпай турганы дьарт ийне...

Энези онын' куучынын кичееп тын'дап отурды, дье бир де неме он'доп отурган аайы дьок, кююн-кюч дьок кара ла дьан'ыс сёстёрди такып-такып айдып отурды.

— Суд, — неделенин' бажында суд! —

Онон' кенетийин кандый да дьалынду, сурак билбес, кижи кеберинин' катузына тюн'ейлешпес, кандый да неме дьууктап келип отурды.

XXIII

Онойдо ло дьарты дьок, кунуксу шююлтеле, кунугышту узак сакылтага чыданып, энези бир, эки кюн унчукпай дьаткан, ючинчи кюнинде Саша келеле, Николайга айтты:

— Ончозы белен! Бюгюн бир часта...

— Белен бе — деп, Николай кайкады.

— Дье, база кандый деп турун'? Меге дьан'ыс ла Рыбинге дьадар дьер ле кийер кийим таап аларга керек болгон, онон' ёскё ончозын Губин бойына алынган. Рыбинге бир ле квартал дьерге бараргa келижер. Оны оромдо Весовщиков — кубулып базынып алала, уткуп алып ого пальто кийдирип, бёрюк берип, барар дьолын айдып берер. Мен оны сакып алала, ёскё кийим кийиндирип береле, чанакка отургузып апарарым.

— Коомой дьок! Ол Губин дегенин' кем? — деп, Николай сурады.

— Слер оны кёргёнигер. Онын' квартиразында слер слесарьларла юредю ёткюргенигер.

— А-а! Билдим. Кубулгасту карганак...

Ол отставной солдат, кровельщик. Юредюзи ас, дье кандый ла албанга коркушту ёштю... Бир эмеш философ — деп, санаркаган

кеберлю Саша куучынданып, бойы дезе кёзнёккё кёрюп отурды. Энези унчукпай онын' куучынын тын'дап, онын' кёксине кандый да дьарт аайы дьок сагыш араай эзедилип, ёзюп турган.

Губин бойынын' дьеенин айрып аларга туру, — сагыжыгарга кирип туру ба, бая бир слерге дьакшы кёрюнип турган, дьараш ару — чек кийимдю дьазанчык Евченко?

Николай бажыла эн'илтип ийди.

— Ол ончозын сюрекей дьакшы белетеп — дьазап алган — деп, Саша куучынын узадып турды, — дье мен бу керек дьакшы ёдёр деп, иженбей турум. Прогулкага олорды ончозын бир аай чыгарат; мен бодозом, качан тюрмеде отурган улус текпишти кёрюп ийзе, кёбизи качарга сананар болор... Ол кёстёрин дьумуп алала, бир кезек унчукпай барды, энези ого дьууктада отуруп алды.

— Онон' бойы-бойлорына арчамык болор...

Олор ючюлези кёзнёктин' алдына тургулады, энези Николай ла Сашанын' кийининде турды. Олордын' тюрген эрмектенгени, энезинин' кёксине кандый да барын'кый санаа эбелтип турды...

— Мен анар барарым! — деп, энези кенетийин айтты.

— Неге? — деп, Саша сурады.

— Барбагар, бараксаным! Онойдо дьюрюп, канайып-канайып туттырып ийеригер! Бараргa — керек дьок! — деп, Николай дьёптёп турды.

— Энези оны адьарып кёрёлё, араайын да болзо, кату кеберлю айтты:

— Дьок, мен баратам — деп...

Олор бойы-бойлоры дьаар тюрген кёргюледи, Саша дезе дьарындарыла кызынала айтты:

— Мынызы дьарт...

— Энези дьаар бурулала, Саша оны колтуктап алып, ого — дьайканала, эне дьюрегине эбелткендий, эптю дьакшы юаиле куучындана берди:

— Мен слерге айдайын деп турум, слер тегинен' ле тегин сакып туругар...

— Эрке бараксаным! — деп, энези дьаан юндене айдып, калтырап тырлажып турган колдорыла бойына дьаба тартып турды. Мени кожо алыгар, — арчамык болбозым! — Меге — барар керек. Качып барар деп, айдарына — мен сыран'ай бютпей турум!

— Ол барар! — деп, кыс Николайга айтты.

— Онызы слердин' бойыгарда! — деп, каруузына, бажын эн'илтип айтты.

— Биске кожо болорго дьарабас. Слер дьалан'дагы огородтор дьаар барыгар. Онон' тюрменин' стенези кёрюнип дьат. Дье, слерден' мында нени эдип турганыгар деп, сурагажын?

Сюгюнген бойынча, энези бюдюмчилю каруузын айтты:

— Айдар сёсти — табарым!..

— Слерди тюрменин' каруулчыктары билип дьат, слер ундубагар! — деп, Саша айдып турды. — Олор слердин' анда турганыгарды кёрюп алар болзо.

— Кёрюп болбос! — деп, энези юнгюр айтты. Бастыра ёйдин'

туркунына бууруксып турган аайлу ижемчизи, ол орто кенетийин тюрген дьалбырай бергендий, дьаркынданып, оны бойы эркиндедип турды...

— Айса болзо, ол да база кожо... — деп сананып, мен'деп кийинип турды. Бир час ёткён сон'ында, энези тюрменин' кийинидеги дьалан'да болды. Ёткюн ийделю салкын онын' кёксин эбире де согуп, кийимин юлбюредип, тон' дьерге дьапшына согулып энезинин' дьанынч'а ёткён огородтын' эски маанына согуп, онон' ары октолып тюрменин' бийик стенезине дьаба согуп турды. Стененин' арказына — беелденеле, кемдердин' де кёп юндерин кабыра алып чыгып, кейге дьер башка буркурадып, тен'ери ёрё шуурып, чыгарып турды. Анда кёгёрип турган, тен'еринин' тюби дьок кейин бир кезектен' дьарыла ачып, сюрекей тюрген тебюзиле ак булуттар дьылыжып турган. Энезинин' кийини дьанында — огород турган, алдында сёёктёр, он' дьанында бир он кулаш киреези дьерде, тюрме турган. Сёёктёрдин' дьанында, бир солдат атты армакчылап сюрюп турды, экинчизи дезе, онын' дьуугында туруп, кара дьерди буттарыла текпилеп, юнгюр кыйыгырып, сыгырып база каткырып турды. Онон' башка тюрменин' дьанында, бир де неме дьок болгон. Энези араай базып, он' дьаны дьар ойто кайра кылчырынан' кёрюп, сёёктёрдин' чедени дьаар умзанып, олордын' дьанынча базып отурды. Онон' кенетийин ле, онын' буттары сербиле тартылып, дьерге дьаба тон'о берген неме чилеп — уур боло бергенин сезинди, — тюрменин' тольгынын' кийин дьанынан', фонарьщиктин' базыды чылап, дьардына текпиш салып алган, кюрдек кёгюстю кижи кёрюне чыгып келди. Энези коркунганынан' кёстёрин дьумунып, солдаттар дьаар бачымдап кёрди, олор дьан'ыс дьерге текпиленгенче турдылар, ады дезе — олорды эбиреде дьелип дьюрди, текпиш тудунган кижи дьаар кёрди, — ол качан ок тюрменин' стенезине текпижин дьаба тургузала, юстине мен'дебей чыгып алган турды. Тюрменин' оградазы дьаар колыла дьан'ып ийеле, бачымдап, тюрген ойто тюжюп, толыктын' кийини дьаар дьоголо берди. Энезинин' дьюреги мен'деген кептю тебилип турды, ёйдин' секундалары араайын ёдюп турды. Тюрменин' барын'кый балкашла чоокырладып, чарчаларда дьаба кадып шыбаган балкажы кодорылып калганынан', кирпичтери анда-мында кёрюнип турган стенеде текпиштин' дьолдоры дьюк ле билдирип турган. — Онон' кенетийин — стененин' ары дьанында, кижинин' кара бажы кёрюнип келди, кёкси карара ёзюп чыгала, стенени ажыра ан-данып, текпишти куул тюже берди. Онон' база бир дьелбер бёрюктю баш кёрюнип келди, стененин' юстюнен' дьаан кара болчок тоголонып тюжеле, толыктын' кийини дьаар тюрген — дьыгыла берди. Михайло кёксин тюзедип кайра кёрёлё, бажыла силкинди...

— Дьюгюр, дьюгюр! — деп, энези будыла тирсилдеде тееп, шымыранып турды. Онын' кулактарында кююлеп турган, юнгюр юндер угулып турды, стененин' юстюнде — ючинчи баш кёрюнип келди. Энези колдорын тёжине дьаба салып алала, коркунып, кёрюп турды. Дьарык ён'дю чачы дьелбиреп, ол баш ёрё юзюлип баргадый чирежип турган, онон' кенетийин — стененин' кийини дьанында дьоголо берди. Кыйгы-кышкы там дьаанап, тын'ып

турган, чичкерте — ёткюндеп, сыгыртунын' табыжын салкын кейге дьайладып турган — Михайло стененин' дьанынча базып, стенени ёдё берди, эмди тюрменин' стенезинин' ле городтын' учындагы туралардын' ортозындагы акты кечире базып отурды. Ол ненин' де учун, сюрекей араай базып, бажын калас ёрёр кан'кайтып алып базып отуры — деп, энезиие кёрюнип турган, онын' дьюзи кандый ла кижи кёрзё, чырайын качан да болзо, ундубас деп, энези шымыранып турган:

— Капшагай... Капшагай... Тюрменин' стенезинин' ары дьанында неме де кюзюрт этти, одылган шилиншин' ын'ыртты угулып турды. Солдат будыла чирей тебинип алып, адын бойына дьууктада тартып аларына, чирежип турган, экинчизи дезе дьудругын оозына дьаба тудуп алып, тюрме дьаар баштанып нени де кыйгырып турган, онон' кыйгырып ийеле анар базып, бажын бура тудуп, кулагыла баштана угуп турды.

Энези кичеенип, мойынында бажы ары-бери бурулып турган, онын' кёстёри неле болуп турганын кёрюп тура, — бирюзине де бютпей турган — онын' сагыжында сюрекей коркушту, дьаан, кюч болуп турган керек, сюрекей тюрген де, белен де бюдюп, тюрген ёдюп турганы — оны кайкадып, ал санаазын уйкузырадып турган. Оромдо Рыбин ол ок кёрюнбей барган болгон, кандый да бийик сынду, узун пальтолу кижи базып отурган, база кандый да кызычак дьюгюрип барааткан. Тюрменин' толыгынын' кийининен' эки каруулчык чыга кондылар олор бойы-бойлорына сюрекей дьуугаш дьюгюргилеп, тудушла он' колдорын алдына суна туткылап брааткан. Баягы солдаттардын' бирюзи олорго удура дьюгюрип брааткан, экинчизи дезе атты айландыра дьюгюрип, онызын минип аларына киченип турган, ады дезе минерге бербей, карайлап, чурап турган, айдарда эбиреде не ле бар неме, ончозы онына кожо — база ёрё секирип турган. Тудушла кююлтке юзюк дьогынан' карылып кейди ёткюн сыгырту дьара кезип турган. Олордын' шакпыраткан, аай бажы дьок кыйгырышкан табыжы юй кижинин' санаазында дьеткер уйгусты; кенетийин чочый берип, сёёктёрдин' оградазы сыныла болды, тудуш ла дьюгюрюжип турган каруулчык ла солдаттар дьаар кёрюп брааттьі, дье олор ло баягы солдаттар тюрменин' экинчи толыгынын' кийини дьаар дьюре бердилер. Олор ок, ого таныш болгон тюрменин' кёрёчизинин' болушчызы мундирдин' топчызы алынып калган дьюгюре берди. Кайдан' да полиция дьедип келген. Улус база дьуулып турды.

Салкын куюндалып, калдьурып, неге де сюгюнип турган немедий, — экпинделип. юй кижинин' кулагына дьарталган, уймалган кыйыгыларды, сыгыртуды дьетирип турган... Бу шакпырт — оны сюгюндирип турган, энези тюрген базып, сананып турган:

Айдарда ол база качкандый ок болгон!

Ого удура толыктын' кийининен' кенетийин ле эки полицейский чыга кондылар.

— Тур! — деп, бирюзи тыныжын бадынбай кыйгырат. — Сагалду кижи кёрдин' эмеш пе? —

Ол огород дьаар колыла улап кёргюзеле, каруузын араай айтты:

— Анар дьюгюрген, а не болды?

— Егоров! Сыгыр!

Энези айылы дьаар дьанды. Ол неге де ачынып турган, онын' дьюрегинде кандый да ачу неме турган. Качан ол дьалан'нан' оромго кирип браадарда, онын' дьолын извозчик кечире кести. Бажын ёрё кёдюрип, ол чанакта отурган дьарык ён'дю сагалду, кугарып, кунугып калган дьюстю, дьап-дьаш кижи отурганын кёрди. Ол да база оны кылчас эдип кёрюп салды. Ол чала тууразынан' отурган, айдарда, байла онын' учун онын' он' дьарды сол дьардынан' бийик болгон.

Николай оны сюгюмчилю уткуды.

Дье, анда не болды?

— Неме болуп барган ошкош.

Кажыла оок-теек дьерлерин бастыразын ундубай айдарга кичеенип, ол тюрмеден' улустын' качканы керегинде куучындап, кемнин' де куучынын такып айдып турган неме чилеп, бир де дьерде дьаспаска, онын' чынына ижемчизи дьок куучынданып турды.

Биске аай болуп дьат! колдорын уужанып, Николай айтты. — Дье, слердин' учун мен сюреен коркуп турдым! Кандыйын — чорт то билбес! — Билеригер бе, Ниловна, менин' надьы дьёбим алынзагар — судтан' коркубагар. Суд капшагай болзо, Паша ол тюбектен' капшагай айрылар, бюдюгер. Айса болзо — ол дьолдон' кача берер, суд дезе, ол тегинле неме...

Ол дьаргынын' ёдюп турганынын' аайын куучындап берерин баштады, энези дезе оны тын'дап, ол неден' де коркуп, онын' сагыжын токунадып саларына кичеенип турганын сезип отурды.

— Айса болзо, слердин' сагыжыгарла, — мен судьяларга нени-нени айдар болорым деп турыгар ба? — деп, энези кенетийин сурап ийди.

Онон' ол туура дьюгюрип, колдорыла дьабып, чугулдангандый кыйгырды:

— Кайтыгар слер!

Менин' коркуп турганым, чын! Неден' коркуп турганымды — билбей турум! — деп айдала, энези комнатанын' ичин ары-бери кёстёриле адьыктап, араай отурды.

Кезик аразында санангамда — олор Пашаны ачындырып, оны кыйнаар болор деп, бодойдым — э-э, калак эрди сени — деп, айдыжар, эр — кижинин' уулы сен! Нени баштадын'? Паша дезе дьалтанбас, — ол олорго каруузын чокум айдар. — Эмезе — Андрей олорды шоодып каткырар. Олор онолоры ачынчак. Айдарда, сананадын' — кенетийин ле чыдажып болбозо, — олорды кату дьаргылап салар керек дезе качан да кёрбёй каларын'!

Николай кебин дьууранып, унчукпай отура, сагалын дьулмаштап отурды.

— Бу ал-сагышты, бажынан' чыгара дьайладып болбозын'! — деп, араайын энези айтты. — Суд дегени — сюрекей коркушту неме! Онозын кодорып бескелеп бергилезе, сюрекей коркушту! Каруузына — кыйнаары коркушту эмес, — суд деп неме коркушту. Бу шюлтени мен айдарга да билбей турум....

Николай онын' эрмегин он'добой отурганын — ол сезинип отурды, айдарда онон' ого бойынын' коркуп турганын дьартап айдып берерге, — тамла кюч болуп турган.

XXIV

Ол коркуш борту чылап уур чыкла тыныштыы дьыга базып онын' кёксине там ла ёзюп дьаандап турган. Айдарда, качан суд болотон кюн келерде, суд ёдётён залдын' ичине бойыла кожо, мойынын ла кёксин ёйё бастырган уур каран'уй дьюк чилеп, кийдирди.

Тышкары оныла озо таныш улустар эзендешкилегилеп турандар, ол дезе унчукпай базып эн'елтип, кунукчыл чырайлу турган улустын' ортозыла ёдюп турган. Ёгкюш кыптарда ла суд ёдёр залдын' ичинде ого судтадатан бурулулардын' ада-энелери туштагылап турган, база ок нени де юнин дьабызадып эрмектежип тургандар. Айдып турган сёстёри ого кереги дьок неме болуп билдирип, олорды он'добой турган. Бастыра улус карала дьан'ыс кунукчыл санаалу тургандар — ол кунуксу санаа энезине кёчюп, онын' кёксин тамла дьыга базып турган.

— Отур коштой! — деп, Сизов тактазынан' туура дьылып айтты.

Айдарда ол укур отурала, пальтозын эптей топчыланала, айландыра адьарып кёрди. Онын' алдында кандый да дьажыл кёгюлтюрим дьолдор биригип чичкечек сары учуктаар дьалтыража берди.

— Сенин' уулын' бистин' Гришаны басты! — деп, араайын коштой отурган юй кижи айтты.

— Унчукпа, Наталья! — деп, Сизов карузын айтты.

Энези ол юй кижи дьаар лаптап кёрди — ол Самойлова болгон эмтир онын' ары дьанында онын' ёбёгёни аян' бажы дьалтырап теркек кююндю, байбак дьеерен сагалду кижи отурган. Онын' дьюзи каткак кеберлю болгон: ол кёстёрин шыкайта кёрюп алып, алды дьаар адьарып отурала, ээк сагалы дезе тырлажып турган.

Бийик кёзнёктёрди ёткюре залдын' ичи боромтык дьарыкла тола урулып калган, кёзнёктин' тыштында шилдерине кар дьаскай согулып турган. Кёзнёктёрдин' ортозында дьаандада эдип, алтынла сырлап салган рамада кааннын' сюрин илип салган турды, кёзнёктёрдин' кюрен' будукла сырлап салган уур кыйгаштары, раммын' тууралары тюс базынкый дьолдорло бёктёп турган.

Портреттин' алды дьанында, залдын' элбегине арайла тен' эмес дьажыл чекпен дьабынчылу стол чёйюлип турган, он' дьанында — решотконын' кийининде — эки агаш скамейкалар тургузып салган. сол дьанында эки дьол тургускан сарымзак ёдю килин' ле кеерketken отургуштар турган. Залдын' ичиле табыш дьогынан' ногоон дьакалу тёштёринде ле ичинде дьолдоп, алтын топчылар тан'ынып алган улустар ары-бери дьюгюрижип турдылар. Барын'кый

барлу кейде кунукчыл тымыгында улустын' шымыражып турган сёстёри азып дьюрген, кейде аптека — эминин' дьыды алыжа дьытанып турган. Бастыра чоккон ён'дёр, суркуректар, табыштар ла неле дьюзюн дьыттар — кёстёргё дьаакталып, тынышла кожо кёгюске албанду кирип, ачу коронго артап калган дьюрекке кунуксу коркуш алындырып, ал-сагышка уур болгон.

Кенетийин ле улустардын' бирюзи нени де юнгюр айдып ийерде, энези чочый берди, онколоры туруп чыктылар, ол до база Сизовтын' колынан' тудунып ёрё кёдюрилди.

Залдын' дьанындагы толыгында бийик эжик ачылды, онон' шил кёстю карган кижи кирип келди, онын' боро ён'дю дьюзинде суюк ёскён ак тюктер элбен'деп турган, сагалын кырып салган юстюги эрди — оозы дьаар эмтийе тюжюп калган, учтары курч дьаан сёёктёри мундирда бийик кату дьаказында дьемеп салгандый, кёрюнип турган; айдарда дьаказынын' алдында мойыннын' сёёктёри дьок немедий кёрюнип турган. База кийими дьанынан' ак шаажын'ай дьюстю, кызыл тегерик качарлу дьиит кижи колтыктап алган, олорды ээчий дезе алтын ла чюмдеп эткен, мундирлу юч кижи араай бaскылап клаадат, онон' башка юч кижи тегин кийимдю.

Олор столдын' кийининде узак шапкыражып отургыштарына эптештире отургылап турдылар, качан онколоры отургылап аларда, олордын' бирюзи, дьаказы чечилип калган, мундирлу дьалку, кырып салган дьюстю кижи — тердьек калын эриндерин уур кыймыктадып, бир де кююни дьок карган кижиге нени де айдып тура берди. Карган ёбёгён каткынчылу кертейе отуруп алып, кыймыгы дьок тын'дап отурды, онын' шили кёзинин' шилдеринин' ары дьанында — кичинек ён'и дьок эки мен'дий болчоктор энезине кёрине берди.

Столдын' учында, конторканын' дьанында аян' башту кижи дьёдюлдеп, чаазындарын собурып отурды.

Карган ёбёгён ичкери дьайканала эрмектене берди. Баштапкы сёсти дьарт айтты, онын' кийининде дезе — дьукачак, боромтык эриндерине дьайылып тургандый, айдып турды.

— Ачып турум... Экелигер!..

— Кёр! — деп, Сизов энезине араай айдала, туруп чыкты. Решотканын' ары дьанында — стенедеги эжик ачылала, онон' юлдюзин уштуп алала, дьардына салып алган солдат чыгып келди, оны ээчий Павел, Андрей, Мазин Федя, Гусевтер экилези, Самойлов, Букин, Сомов база беш кирези аттарын энези билбес дьиит уулдар киргилеп келдилер. Павел буурзанып, кюлюмзиренип ийди. Андрей база тиштерин ырсайтып алып бажыла эн'илтип турды; залдын' ичи неден' де улам бир кезек дьарый берди, олордын' кюлюмзиренгенинен' кыймыктанып, ачык-дьарык чырайлу болгонынан' энчю аайлу болуп, ёлю тымык туранын' ичине, тынду эркин ийде кийдирип келгендий болды. Мундирлердин' чюмдеген, ёткюн дьаркынду алтындары — ёчёмиктеле берип, дьымжай берди, омок турган — бюдюмчилю шююлте, тынду эркин ийде билдиргени, энезинин' ал — дьюрегине арлажып, онызын уйгузып турган. Онын' кийини дьанында, скамейкаларда отурган улус, алдында ба-

зынчыкту отурганынан' эмди база каруу берип турган аайлу, куулт чыгарып турды.

— Дьалтангылабай турулар! — деп, Сизовтын' шымырана айтканын, ол угуп — салды, он' дьанында дезе Самойловтын' энези араайынан' тыксып ийди.

— Табышты — токтотсын! — деп, кату юн дьан'ыланды.

— Кекедю эдип турум... — деп, карган кижи айтты.

Павел ле Андрей коштой отургылап алдылар, олорло кожо — скамейкага Мазин, Самойлов база Гусевтер отурдылар. Андрей бойынын' сагалын кырып салтыр, эрин — сагалдары дезе узада ёзёлё, тёмён салбактай тюжюп калганынан', онын' тегерик бажынын' кеберин кискенин' бажына тун'ейлештирип турды. Онын' чырайында, кандый да дьан'ы кебер билдирип турды, — оозынын' дьамакайлары, курч база кычкыл билдирип, кёстёрине барын'кыйланганы билдирип турды. Мазиннин' юстюги эриндеринде эки дьол карарып турды, дьюзи де толу болуп калган, Самойлов — озогы ла аайынча болуп, бажындагы чачтары быдьырайып турды, онойдо ок Гусев Иван кюлюмзиренип отурды.

— Эх, Федька, Федька! — деп, Сизов бажын тёмён эн'илтип алып, шымыранып отурды.

Карган ёбёгённин' дьарт эмес суралтарын энези угуп отурды, — ол, судтадып тургандардан' суракты сураарда, олор дьаар кёрбёй отурган, онын' бажы дезе — мундир дьаказынын' юстюне кыймыгы дьок дьаткан, — онойдо ок уулынын' бир де кюйбизи дьок, кыскарта каруузын айдып турганын угуп отурды. Судья бойы да онын' ончо нёкёрлёри де кату, калдьу улустар болгодый эмес деп, энезине кёрюнип турган. Судьяларды сюрекей кичеенип, адьарып кёрюп, ол нени де озо ажындыра билип саларына ченежип бойынын' кёксинде, база дьан'ыдан' бюдюмчилю шююлте ёзюп турганын тын'дап отурды.

Шаажын'ый дьюстю кижи, суд ижине киришпей, кандый да чаазын кычырып отурды, онын' юни залды кунуксу кююлтле толтурып турган, айдарда улус ол кююлтке дьаба алдырып бир де кыймыгы дьок южюп барган немедий, отурдылар. Торт адвокаттар омоксу кебериле судтадып турган улустарла эрмектешкилеп турдылар олор ончолоры эркиндю, тюрген капшуун кыймыктангылап турганынан' дьаан кара куштар аайлу болуп кёрюнип турды.

Карган ёбёгённин' бир дьанында турган отургуштын' ойдыгын бойынын' тестек эдиле толтурып, кичинек, туй тижип калган кёстю судья отурды, база бир дьанында дезе кюрдек кёгюстю, куу чырайлу, дьюзинде кызыл дьеерен сагалду кижи отурды. Ол чылай бергенинен' бажын отургуштын' кайра дьаткыжына салып, кёстёрин дьарымдай дьумуп алып нени де шююнип отурды. Прокурордын' дьюзи база чылазып калган, кунуксу болгон. Судьялардын' кийин дьанында дьаактарын сыйманып, санаркап калган аайлу, дьаан тестек кеберлю, городтын' бажы отурды, дворян улустын' бийи буурул чачту, байбак сагалду, кызыл чырайлу кижи, дьаан дьарамзу кёстёрлю; селбир чачту старшина, дьаан — тестек карынду, анызынан' кемзинип турган ошкош тудушла пальтозы-

ның' ёмюрлериле дьаап турды, онызы дезе дьылып тюже беретен болды.

— Мында бурулу улус дьок, дьаргычылар дьок — деп, Павелдин' кату юни дьан'ылана берди, — мында дьан'ыс ла олдьолоткон ло дьен'ген улус...

Табыш дьок шык боло берди, бир канче секундтын' туркуына, энезинин' кулагына пероло чазынга бичиген чичке мен'деп чыкыраганы ла бойынын' дьюрегинин' тебюзи угулып турды.

Дьаан судья база нени де тын'дап отургандый отурды. Онын' нёкёрлёри кыймыктанып ийдилер. Ол тушта ол айтты:

— М-да, — Андрей Находка! Буруланып туругар ба...

Андрей араай ён'дёйип тюзелип турала, бойынын' эрин сага лынан' тарткылап кюрдейе судья дьаар кёрюп турды.

— Дье мен бойымды не деп бурулу болуп дьёпсинейин? — деп, кожон' аайлу юнин алдындагы аайынча чёйюп, дьарындарын кызынып, хохол куучындана берди. — Мен кижи ёлтюрбедим, уурданбадым, мен дьан'ыс ла бу дьадын-дьюрюмнин' башкарузына дьёпсинбей турум, бу дьан'да албаты албан кючке бойы-бойын тоножып ёлтюрюжип дьадылар...

— Каруу сёзигерди кыскарта айдыгар — деп, чала кыдьуурып, дьарт юниле карган ёбёгён айтты.

Бойынын' кийини дьанында — скамейкаларда отурган улустар кюйбюреже бергенин, энези сезинип отурды, улустар араай шымыражып — ары-бери дьылып шажын'ай чырайлу кижинин' боромтык, дьёргёмёштин' уязыла ороп турган аайлу сёстёринен' божодорго турган неме чилеп, шакпыражып отурдылар.

— Угуп — турун' ба, олорды? — деп, шымыранды.

— Федор Мазин, каруузын айдыгар...

— Айткайым! — деп, ёрё туруп чыгала, Федя дьарт айтты Ачу — сананганынан' дьюзине кызыл — кан урула берди, кёстёри суркурап ненин' де учун ол колдорын кийини дьаар дьажырып алган турды.

Сизов араай ёч тартынып ийди, энези кайкай берген кеберлю кёстёрин дьаанада кёрюп ийди.

— Мен защитаны керексинбей дьадым, — мен бир де сёс айтпазым, — слердин' эдип турган дьаргыгарды закон аайыла эмес деп турум! — Слер кем? Бисти дьаргылазын деп, слерге дьан'ды албаты берген бе? Дьок, албаты бербеген! Мен слерди билбей турум!

Ол отура береле, бойынын' кызарып калган дьюзин, Андрейдин' дьардынын' кийини дьаар дьажынып ийди.

Дьаан семис судья дьаан судья дьаар бажын эн'илтип, нени де шымыранып айтты. Куу дьюстю судья дезе, кёстёринин' дьыкпактарын ёрё кёдюрип, кёстёрин судтап отурган улус дьаар кылчырынан' кёрюп, столдын' юсти дьаар колын сунала, — онын' алдында дьаткан чаазынга карандашла нени де бичип салды. Дьелбер чачту волостьтын' старшина бажын ары-бери дьайкап чеберлене буттарын селий тургузала, дьаан кардын тизелерине дьемей салып, онызын колдорыла бектеп алды. Бажын бир де кичинек кыймыктатпай, карган дьеерен сагалду судья дьаар бастыра бойы бурула-

ла, бир де табыжы дьок оныла эрмектешти, онызы дезе бажын тёмён бёкёйтип алала, тын'дап отурды. Дворяндардын' бийи прокурор ло шымыраныжып отурган, городтын' бажы дезе, дьаактарын сыймай тудуп, олорды тын'дап отурды. Дьаан судьянын' кунуксу куучыны базала такып кююлей берди.

— Кандый сюрекей болды? Сыран'ай — ончозынан' артык — деп, энезинин' кулагына Сизов шымыранып отурды.

Энези дьакшы он'донбой кюлюмзиренип отурды. Бастыра бу ёдюп турган керек кандый да темей, база кунуксу неме болуп, кандый да коркушту неменин' алдында ёдюп турган суракгар аайыла болуп, ого кёрюнип турган, ол сакылталу коркуш келзе, ончолорын кенетийин соок кёптю коркушла ончолорын былча базып ийгендий болды. Дье Павел ле Андрейдин' бир де кюйбюзи дьок сёстёринин' кююлеп ёткёни, судтын' алдында эмес, сыран'ай ла слободканын' бир кичинек турада айдылган немедий болуп билдирди. Федянын' изидинип айдылганы энезинин' эркин кююнин кёдюрди. Залда кандый да ай — карадан' дьалганбас неме ёзюп турды, айдарда ол кийини дьанында отурган улустын' кыймыраш-канынан' дьан'ыс та ол бойы бу керекти билип турган эмес деп, сезинип отурды.

— Слердин' шююлтегер! — деп, карганак айтты.

Аян' башту прокурор ёрё туруп, конторказынан' бир колыла тудунып алып, бир кезек тоолор дьергелештире айдып, тюрген куучындана берди. Онын' юнинен' коркуш неме угулбай турган.

Дье ол ок ёйдё кургак — кадалгак сёстёр алгашту билдирип, энезинин' — дьюрегине шакпыртту билдирип, ого кандый да атту шююлте дьакталып турды. Онызы бир де кезетпей, кыйыгрбай турган, тамла билдиртпезинен' тутурбай дьаандап, ёзюп турган. Ол шююлтеле дьалку, база моко кебериле кайда да судьялардын' дьанына элбен'деп ёткюре ётпёс булут чылап, олорды орой согуп оны ёткюре олорго тыш бир де неме ётпёгён аайлу болды. Ол судьяалар дьаар кёрюп те турза, олор ончолоры ого кандый да бир де аай бажы дьок, неме болуп кёрюнип турдылар. Олор Павелге ле Федяга чугулдангылабай тургандар, энезинин' бодолыла олорды ачындыргылабай тургандар, дье андый да болзо ончолоры керексибей кююн'-кючи дьок сурагылап, каруузын дьюк ле араайынан' учына чыгара угуп, ончозын озо ажындыра билгилеп, бир де немени киченбей тургылаганынан', олордын' ненин' ле керегинде сурагылап тургандары, олорго бойлорына сыран'ай кереги дьок неме болуп, энезине билдирип турган.

Олордын' алдына туруп алып, жандарм дьаан юниле кюркюреде айдып турат.

Павел Власовты ончолорынын' башчызы деп айдыжып турган.

Находканы дезе? — деп, дьалкулу, дьаан табыш этпей тестек судья сурады.

Оны база...

Адвокаттардын' бирюзи ёрё туруп.

— Мен айдайын ба? — деп, айтты.

Карганак кемди де кёстёп алып:

— Слерде айдар сёс дьок по? — деп, сурады.

Судьялар ончолоры энезине кандый да оорулу улус болуп кёрюнип турды. Оорулары олордын' кеп — чырайларынан' ла юнинен' билдиртип турды, онызы олордын' дьюстеринде дьаткан оорулу чылашканы ла кююнине тийген боромтык кунуксу. Мундирлер, зал, жандармдар, адвокаттар, чюмдю отургуштарга отурар учуры, сурап база каруузын угары бастыразы олорго кюч те база эби дьок то болуп турган аайлу болды.

Эмди олордын' алдында таныш сары дьюстю офицер туруп, сёстёрин теркегендю чёйюп юнгюр юниле Павел ле Андрей керегинде олорго куучындап турды.

Энези оны тын'дап тура, кююн кючи дьок сананып отурды:

— Сенин' билетенин' де кёп дьок.

Онон' — бойы решотканын' кийининде отурган улустар дьаар олордын' учун бир де каруузы ла ачыныжы дьок кёрюп отурды — бир де ачыныш дьапшынбай турган, олор ончолоры онын' дьюрегине дьан'ыс ла кайкамчыкту шююлте эзедип, ол дьюрегин артык шююлген санаала дьаба алдыртып тургандар: кайкамчык болгоны кюйбизини дьок, шююгени дезе сюгюмчилю дьарт. Дьиит чын'дый бойлоры стененин' дьанына тууразында отургылап, керелердин' ле судьялардын' эрмегине, адвокадтардын' прокурорло тартышкылап тургандарына, бир де киришкилебей отурдылар. Аразында, кем-кем шоотту кюлюмзиренип, нени де нёкёрлёрине айткында, олордын' кеп чырайын кууп, база кюлюмзирене шоотту каткырганы билдирип турды. Андрей ле Павел тудушла бир защитникле араай куучындашкылап отургандар, — энези оны ёткён кюнде Николайда отурганын кёргён. Олордын' куучынын, ёскёлёрине кёрё, омок уул Мазин тын'дап отурган. Самойлов дезе, нени де Гусевке айдып турган, айдарда кажыла айткан сайын Иван билдирбей чаганагыла нёкёрин ийдип, каткызын дьюк арайдан' токтодынып отургандарын, энези кёрюп отурды. Иваннын' дьюзи кызара тюжюп, дьаактары бултыйып, бажын тёмён бёкёйткёниле дьажырып отурды. Бир эки катап алкашкызына чукурып отурды, онын' кийининде дезе бир кезек минутка, бир де неме билбес кижи болуп, чырайын соодып сююлю кёрюнерге кичеенип олордын' кажызында ла кандый да болзо, дьиит эркини ойноп, онын' тюрю ийдезин дьен'ил тудунгылап отургандары дьарт билдирип турды.

Сизов оны чаганагынан' араай тартып ийди, — энези кая кёрди. Сизовтын' дьюзи мактулу болуп, бир кезек санааркаган кеберлю болгон.

Ол шымыранып турды:

— Сен кёрзён' олорды, канча кирези тын'ыгылап калгандар, эненин' балдары а? Баронdор, а? — деп, шымырана айтты.

Залда мен'деп ён'и дьок юндерле керечилер куучындагылап тургандар — судьялар — кююн-кюч дьок куулты дьок эрмектежип отурдылар. Дьаан тестек судья колыла оозын бёктёп, дьаан эстеп отурды, дьеерен ён'дю эрин — сагалдузы тамла кугара берди, бир кезикте, ол колын ёрё кёдюрип, саамай сёёгине сабарыла тын'ыда ныка базып, дьалымчылу кёстёрин тазыйрыйтып алып, потолок дьаар сокор кёрюп отурды. Прокурор бир кезекте

карандашла чазынга нени де бичип, базала такып дворяндардын' башчызыла бир де кююлти дьок эрмектежерин узадып отурды, онызы дезе боро сагалын сыймай тудуп, дьаан дьараш кёзин алыран'дадып, мойынын теркегендю бёкёйтип, кюлюмзиренип отурды. Городтын' бажы — буттарын карчый-терчий салыштырып алып, тизезине сабарларыла бир де табыжы дьок тапылдадып кёрюп отурды. Дьан'ыс ла волостной старшиназы тестек кардын тизелерине эптештире салып алала, онызын кичеенип, колдорыла дьаба тудуп, бажын тёмён бёкёйтип алала, кююлтю кучынды терен'жиде тын'дап отурды, база отургушка кептей отургузып салган карыганак, онын' ичинде бирде кыймыгы дьок, салкыны дьок тымык кюнде сырая турган флюгер чылап отурды. Бу аайыла отургандары там ла узап турды, айдарда базала такып кунуксу шююлтенин' барын'кый ён'и улустардын' кёстёрин каран'уйлап ийди.

— Дьарлап турум... — деп, карыганак айдала, онон' ары айдар сёзин дьукачак эриндериле былча базып, ёрё туруп чыкты.

Шююлте юшкюрюш, араай айткан каа-дьаа дьан'ыс сёстёр, дьёдюл буттардын' шалырт табыжы — залдын' ичинде толо берди. Судтадып тургандарды алып бардылар олор чыгып браада, кюлюмзиренгилеп, ада-энелерине дьаан ла таныш улустары дьаар баштарын эн'илтип турдылар, Иван Сизов дезе араай кемге де кыйгырып ийди:

— Дьалтанба, Егор!..

Энези ле Сизов коридор дьаар чыгып бардылар.

— Трактирге барып чай ичеригер бе? — деп, карыган Сизов кичеенип база санаркаган кептю юниле, онон' сурады. — Биске базып дьюрерге бюдюн дьарым час ёй бар.

— Чай ичер кююним дьок.

— Дье, айдарда, мен де барбазым. Дьок, — кандый уулдар, а? Отургылап дьададылар, сыран'ай дьан'ыс ла олор дьакшы улус ошкош, арткандары дезе ончозы неме де эмес! Федька чы, а?

Олорго дьууктай Самойловтын' адазы бёрюгин колына тудунып базып келди. Ол кунуксу кюлюмзиренип, айдып турат:

— Менин' Григорийим? Защитникти де керексинбеди, эрмек те айдарынан' кыйышты. Бу керекти ол баштап тапкан ийне. Слердийи чи, Пелагея адвокаттар керексип турган, — менийи дезе керексибей турат! Онон' тёртюзи керексибеди.

Онына коштой кёстёрин дьапылдадып, тумчугын пладынын' учыла арлап онын' эмегени турган. Самойлов сагалын колыла тудуп, дьер дьаар кёрё, куучынын узадып турды:

Кёрзён', кандый керек! Ол кёрмёстёр дьаар кёрзён', олор бу керекти тегинле калас баштадылар, — бойы-бойлорын темейле бастылар, — онон' кенетийин санана берзен', — айса болзо, олордыйы чын? Фабрикада олордын' тоозы тудушла кёптёп, кёптёп лё турат, олорды дезе барала кёрзён', туткулап турганын сананзан', олор дезе суудагы балык чылап, тюгенбей дьадылар, сыран'ай дьок! База сананадын' — айса болзо, ийде кюч — олордыйы?

Биске кюч, Степан Петров, мыны он'доп алар керек! — деп, Сизов айтты.

Э-э кюч! — деп, Сизов дьёптёнди.

Онын' эмегени тумчугыла кейди кайра тын'ыда тартынып, темдек кептю айтты:

— Ончолоры су-кадык, алмыстар...

Онон' дьалбак, чалдык дьюзинин' кюлюмзиренерин тудунып болбой, куучынын узадып айтты:

— Слер, Ниловна, чугулданбагар — бая мен сеге, камык буру айда салындым. Олорды ийт ылгаштырзын, чындап та айтса, кажызы олордын' тын' бурулу! Кёрзён', бистин' Григорий керегинде жандармдар ла шпиондор айдышкылап туру. База кичеенип ок койгон, — дьеерен ийт!

Кёрюп турганда, ол бойынын' уулыла мактанып турган аайлу, айса болзо, бойы-бойынын' эзедюзин он'добой турган, дье онын' эзедюзи энезине таныш болгон, айдарда ол, онын' сёстёринин' каруузына кюлюмзирене каткырып, араай кёню сёстёр айтты.

— Дьиит дьюрек качан да болзо, чынга дьуук...

Коридорлор зайын улустар базып дьууктай дьуулужып, тунгак юниле, изю, терен' шююнип, эрмектешкилеп турдылар. Бир де кижи дьан'ыскан турбай турган, — ончолорынын' чырайынан' куучынданар, сурап, тын'дап угар кююндю болгоны билдирип турды. Эки стененин' ортозындагы тапчы ак ён'дю трубада, дьаан дьоткон салкынга таралдьыда соктырып турган неме чилеп, улустар ары-бери телчигилеп турдылар, онч олоры кату дьер бедиреп, онын' юстюне онч озы бек, кату туруп аларга тургандый билдирип турган.

Букиннин' дьаан карындажы, бийик сынду, кеп-чырайынын' ён'и чыга берген кижи ары-бери тюрген бурулып, колдорыла дьайыштырып, нени де дьартап айдып турат:

— Волостьтын' старшиназы Клепанов бу керекке кирижер учуры дьок...

— Унчукпа, Константин! — деп, кичинек сёёктю карган адазы, ары-бери айландыра адьарынып, токтодып турды.

— Дьок, мен айдатам! Ол ёткён дьылда бойынын' приказчигин онын' эмегенине болуп ёлтюрип салган деп, улус табыжат. Приказчиктин' эмегени, онын а кожо дьуртап дьат — оны канайып он'дойтон? Онон' башка ол дьарлу — дьаан уурчы...

— А, кудай дезен' база, Константин!

— Чын! — деп, Самойлов айдат — чын! Суд чындык эмес...

Букин онын' юнин угуп алала, тюрген алтап базып, бойын ээчий онч олорын кожо тартып, база колдорын ары-бери дьайкап, ачурканып кызарып кыйгырды:

Уурданган учун, кижи ёлтюрген учун — элбек албаты, тегин улус, крестьяндар, мещандар судтайтан. Башкарула удурлажып тургандарды дезе, башкару судтап дьат, кандый андый? Темдектезе, сен мени ачындырып ийзен', мен сенин' тижин'ди оодо соксом, сен дезе мени бу буруул учун судтаарын' ийне' онызы чын, учы учында мен ок бурулу болуп артарым, баштапла тарыйын кем-кемди ачындырган, — сен бе? Сен!

Буурул башту, кон'кок тумчукту, тёжинде медаль — дьамылу сторож дьуук турган улустарды дьер башка тоскырала, сабарыла кезедип, Букинге айтты:

— Эй — кыйгырба! Сеге мында кабак па?

— Акырыгар, кавалер, мен билип турум! — Уксагар да — мен слерди соголо, онон' мен ок слерди судттар болзом, оны слер канайда бодоп туругар...

— Мен дезе, мынан' сени чыгара дьединип салзын деп айдарым! — деп, казырланып сторож айтты.

— Кайдар? Ненин' учун?

— Тышкары. Сен мында кыйгырбай турзын дёп...

Букин ончолоры дьаар кёрёлё, юнгюр эмес кимирене айтты:

— Олордын' тёс шыказы, — улус унчукпай ла дьюретени.

— Сенин' сагыжын'ла болзо кандый? — деп, казырлана катуланып, сторож кыйгырды. Букин колдорын дьайыштырала, араай куучындана берди — онон' база да, судка ненин' учун албатыдан' алып ижине кириштирбей дьат, анда отургандары дьан'ыс ла ада-энелери? Сен чынынча судтап турган болзон' — ончо улустын' кёзинче судта, незин дьажырар?

Самойлов айтканын такып, онон' юнгюр айтты:

— Акту кююниле судтап турган суд эмес, — онызы чын!

Судтын' дьан'ы дьастыра болуп турган керегинде Николайдын' айтканынан' укканын, энези ого айдып берерге сананган, дье дьан'ыс оны коомой он'доп алган, база бир кезек сёстёрин де ундуп салган. Ол сёстёрин сананып табарына кичеенип, улустардан' туура дьылып алала, онон' дьарыксу сары — сагалду дьиит уул оны адьыктап кёрюп турганын сезеле, отура берди. Он' колын ол шалмарынын' карманына сугуп алган, онын' учун онын' сол дьарды бир эмеш дьабыс болуп кёрюнип турган, андый адьыкту кебери, энезине таныш аайлу болуп кёрюнди. Дье ол энези дьаар белиле баштана бурулып ийди, энези дезе баягы шююлтезин сананып табарга кичеенип, ол ок тарый оны ундуп салды.

Дье бир минут ёткён сон'ында, онын' кулагына араай сураган сурак угулды: — Бу ба?

Онон' кем де онон' эмеш тын'ыда, сюгюнчилю каруузын айтты: — Э-э!

Энези кайра кёрди. Дьантык дьарынду кижи тууразынан' баштанып алган туруп, коштой отурган кара сагалду, кыска пальтолу, тизезине дьетире конычту сопокту дьаш уулга нени де айдып турган.

Базала такып онын' шююлте санаазы кюйбюзинде силкине-соголо, дье бир де дьарт шююлте чыгара бюдюрбеди. Онын' тёжинде уулынын' чынынын' керегинде улуска айдары керегинде шююлте кюйбюзиндеп, дьаандап турды, бу чын шююлтеге удура улус нени айдыжарын угуп саларга кююнзеп, олордын' сёстёринен' улам судтын' дьаргылап чыгарар дьёбин озо ажындыра билип саларга кююнзиреп отурган.

— Мынайда дьаргылап дьат па? — деп, энези чеберленип, араай Сизов дьаар баштанып отура, куучынын баштай берди. — Бу керекти кем эткени керегинде — кичееп сурап дьадылар, ненин' учун эткенин дезе сурагылабай — дьат. Онон' олор ончолоры карган, дьиитерди дьиттер ок судтаар керек.

— Э-э — деп, Сизов айдат. Бу керекти биске билип аларга кюч! — Онон' санаркап бажын дьайкады.

Сторож залдын' эжигин ача тартып айтты:

— Тёрёгёндёри! Билеттерди кёргюзигер...

— Кунуксу юн мен'дебей куучындады: — Билеттер, — сыран'ай цирката ошкош!

Бастыра улустарда туюк кюйбизин, барын'кый эркин билдирип турган, олор эмди дьайым бош тудунгылап, табыштангылап, сторожторло ан'дыжып турдылар.

XXV

Скамейкага лапту отуруп, Сизов нени де кимиренип турды.

— Сен, кайтын'? — деп, энези сурады.

— Дьок, тегин! Улус ончозы тенек...

Звонок шын'ырай берди... Кем де токыналу дьарлады: — Суд келип дьат...

Базала такып ончолоры туруп чыкты, базала такып, ол ок аайыла судьялар кирип келеле, отура бердилер. Судтадып тургандарды экелдилер.

Тудун! — деп, Сизов шымыранды. — Прокурор куучын айдар.

Энези мойынын чёйё тудуп, бастыра кёгюзиле ичкери эн'ейип базала коркушту неме сакып, кыймыгы дьок отура берди.

Судьялар дьаар туура туруп, бажын олор дьаар буруп алып, конторазына чаганчагыла дьёлёнип алып, прокурор дьаан юшкюреле, он' колын кейге юзюктелте дьан'ып тура, куучындана берди. Онын' баштапкы сёстёрин энези он'дободы, прокурордын' юни кайкамчылу, кою, кириш-чыгыш угулып, бирде — араай, бирде — тюрген айдып турды. Сёстёри дезе, келемге орогон учуктар чылап, карала дьан'ыс кеберле узун чёйюлип, онон' кенетийин ле мен'деген кёптю чыгара буркурап, болчок сахардын' юстюне учкылап дьюрген кёп чымылдар чылап, айланыжып турдылар. Дье энези ол сёстёрдён' бир де коркубай, бир де дьалтанар неме таппай турган. Кар ошкош соок, оттын' когы ошкош боро, сёстёр тёгюлип, залдын' ичине дьукачак кургак тоозын чылап, кандый да улустын' кююнине тийип турар неме болуп турды. Бу куучын кёп сёстю, дье ас шююлтелю байла Павелге ле онын' нёкёрлёрине дьетпей, олорго сыран'ай тийбей турган ошкош, — ончолоры бир де кюйбюзи дьок отуруп, озогыла аайынча, араай куучындашкылап, бир кезекте кюлюмзиренип турганын дьажырып саларга кичеенип, чырайларын дьууруп отурдылар. — Тёгин айдат! — деп, Сизов шымыранды.

Ол мынайда айтпас эди. Прокурордын' сёзин тын'дап, ол бир де кижини башка илезине чыгара айтпай, ончозын дьаба бурулап турганын он'доп отурган; Павел керегинде бир кезек куучындана-ла, ол Федя керегинде эрмектенерин баштап турган, оны Павелле коштой тургузып салала, олорго Букинди дьаба туй тартып турды. Кёрюп турганда, эптештире, ончолорын дьан'ыс таарга кёктёп, бойы-бойына дьаба салып тыгып турган аайлу болгон. Дье онын' сёстёринин' тыш кебери бир де макатытпай, кюйбюзиндетпей, энезин коркутпай турган, энези кандый да болзо, онын' сёстёринен'

отургандарын, энези сезип отурды. Судтадып отургандары нёкёринин' куучынын кичеемелдю тын'дап отурдылар, олордын' дьюстери кугарып, кёстёри сюгюмчилю суркурап отурдылар. Энези уулынын' сёстёрин ажырып отурды, ол сёстёр дезе, онын' меезине коштой-коштой туруп ёдюп турды. Карыганак бир канча катап Павелди токтодып, ого нени де дьартап айдып турган, бир катап дезе, кунукчыл кюлюмзиренип те ийген, Павел онын' сёзин унчукпай ла угуп алала, такып кату кебериле, дье бир де кюйбюзи дьок айдып, бойынын' сёстёрин тын'дадып, бойынын' кююнине — судьялардын' кююнин бактырып турды. Учы-учында карганак Павел дьаар колын суна тудуп, кыйгыра берди; онын' каруузына бир кезек катыкылу кебериле Павелдин' сёстёри уурулып турды:

— Мен куучыным божодып дьадым. Слерди кёстёп дьамандаарга мен сананбадым, ойто кайра кююн-кюч дьок бу комедияда туружып, слердийинче адалза, судта, мен слерге ачынып турган аайлу эзединип турганым дьок, кандый да болзо — слер улус, бис качан да болзо, бистин' тёс шыкабыска ёштю де болзо, дье канча киреези албан кючке уятту бастырып, ончо киреези бойынын' кижи билдирюзин дьылыйтып салганына кёрёргё биске ачынчылу болуп дьат...

Судьялар дьаар кёрбёй, ол отура берди. Энези тыныжын токтодынып, кичеемелдю кёстёриле судьялар дьаар кёрюп, сакып отурды.

Андрей, бастыра бойы дьаркындалып, Павелдин' колын тын'ыда тудуп турды. Самойлов, Мазин, база ончолоры бастыра тюргенинче Павел дьаар дьууктагылады, ол кюлюмзиренип, нёкёрлёринин' онойто мактаганына бир кезек кемзинип, энези отурган дьер дьаар кёрди, онон' энези дьаар бажын эн'илте серпип, сурап турган аайлу болды:

— Андый ба? — деп билдирди.

Энези ого сюгюништин' терен' тыныш юшкюреридле эзедюзин берип, бастыра бойы сююштин' изю чапкыныла урулып калган отурды.

— Дье, суд башталды! — деп, Сизов шымыранды. — Ол олорды кандый сюрекей айтты, а?

Энези унчукпай бажыла эн'илип, уулы анча кирези дьалтанбай куучындаганына макатып, — айса болзо, ол куучынын божотконына, онон' тын'ыда макатып отурды.

Онын' санаазында сурак элбен'деп турды: — Дье? Эмди слер канайдатан эдигер?

XXVI

Уулынын' айтканы, энезине солун неме эмес болгон, бу шююлтени ол алдынан' тургуза билип турган, дье бап ла баштап ол мында, судтын' алдында эненин' бюдюнген шююлтезинин' кайкамчык дьилбилю болгонынын' ийдезинин' дьан'ын эзеп отурды. Павелдин' сюртюкпези ого кайкамчылу болды, онын' куучыны энезинин' тё-

жинде, дьылтыстан' дьаркын чыккан чылап, чындык шююлтезиле дьен'ерине шыкаган бюдюмчизи тюрюлип турган немедий сёстёр угулып турды. Эмди судьялар оныла сюрекей кату тартыжып, чугулдана дьараткылабай, бойынын' чынын дьартап тартышкылаар деп, энези сакып отурды. Дье ол ёйдё Андрей ёрё туруп чыгала, дьайканып, судьялар дьаар кабагы ажыра дьемире кёрёлё, куучындана берди:

— Господин защитниктер...

— Слердин' алдыгарда суд, защитниктер эмес! — деп, оору дьюстю судья чугулду юнгюр юниле темдектеп айтты. Андрейдин' дьюс кеберинен' кёрё, ла-санаазы чыгарарга турган аайлу, энезине дезе, араайынан' алмыс кискенин' дьалганчызы, энезине таныш кюлюмзиренгени билдирип турды. Ол бажын узун колыла сыймай тартып, дьаган юшкюрип ийди.

— Андый беди? — деп, ол базала дьайканып айтты. — Мен дезе, — слерди судьялар эмес, дьан'ыс ла защитниктер деп бододым...

— Керектин' аайыла эрмектензин деп, мен слерди сурап турум! — деп, карыганак кургаксу юниле айтты.

— Керектин' аайыла ба? Кем дьок! Чындапта слер, судьялар, бир де каруузы дьок, ак чек улус деп, мен бойыма эзедю эттим...

— Суд слердин' характеристикала керексинбей дьат...

— Керексинбей дьат па? Гм — дье, не де болзо, мен эрмегим узададым... Слерге бойыгардын' да, ёскё дё кижи дьок улустар слер, слер — дьайым бош улус. Шак ла эмди слердин' алдыгарда эки бёлюк улус туруп дьат, бирюзи комыдайт — ол мени тоноп, сыран'ай коркушту кыйнап дьат! — деп, экинчизи айдып дьат; — кыйнаар учурым бар, ненин' учун дезе, менде мылтык бар...

— Слерде керектин' аайыла айдатаныгар, бар ба? — деп, карыганак юнин кёдюрип сурады. Онын' колы тыркыражып турган, айдарда онын' чугулданып турганы, энезине кёрюп отурарга макалу болгон. Дье Андрейдин' бойын тудуп турганы ого дьарабай турган, — онын' куучыны уулынын' эрмегине сыран'ай бирикпей турган, — ого сюрекей кату тартыжу керек болуп турган.

Хохол унчукпай карыганак дьаар кёрюп турган, онон' бажын сыйманып, кату юниле айтты:

— Керектин' аайыла ба? Дье мен слерге ненин' керегинде аайыла эрмектежетем? Слерге нени билип аларга керек болгонын, — нёкёрим айдып берген. Онын' артканын слерге, база бир ёйдё, — ёскёлёри айдып берер...

Карыганак ёрё туруп чыгала, дьарлап ийди:

— Слерди сёс айтпас эдип турум! Григорий Самойлов.

Эриндерин тын'ыда тудуп, хохол скамейказына отура берди, оныла коштой отурган Самойлов, быдьыраш чачтарын серпип ёрё турды.

— Прокурор бу нёкёрлёрди ан'зу улустар, культуранын' ёштюлери деп айткан...

— Дьан'ысла слердин' бойыгарга дьедип турган керектин' аайыла куучынданар керек!

— Бу керектин' аайына келижип дьат. Ак чек улустарга тегин тийбес, керек дьок. Айдарда менин' эрмегимди юзюктелтпезин деп, сурап турум. Мен слерден' сурап турум, слердин' кальтура дегенигер не?

— Бис мында слерле ылгажарга отурган эмесибис! Керек эдип турубыс! — деп, тиштерин ырсайтып, карыганак айтты.

Андрейдин' судта тудунып турганы судьяларды сыран'ай башкаландырды, онын' сёстёри олордын' кыртыжынан' нени де тюжюре дьыжа согуп ийгендий болгон, олордын' дьюстеринде кандый да чоокырлар кёрюнди, кёстёринде соок, дьажыл чедиргендер чоктолып турды. Павелдин' куучыны, олорды кюйбюзиндедип турган, дье ол кюйбюзин бойынын' кючиле токтодынып турган, олор кююнкюч дьок тын'дагылап турган, хохол дезе ол токтодылу кючти юзе согуп, анын' алдында не бар болгонын дьен'илинче кёрюндирип салды. Олор кайкамчылу кызынып, шымырашкылап, бойлорына тюргендю кыймыкташкылап отурды.

« Слер шпиондор кёйлёдип дьадыгар, слер улустарды ла кыс балдарды дьаман кылыкка баштап туругар, слер кижини уурчы эдип, кижи ёлтюречи эдип туругар. Слер оны аракыла коронДоп дьадыгар, — албаты ортозында канду согуш ак-кара дьок тёгюп, калдьу дьадын, базан'зу дьюрюм — бу слердин' культурагар! — Дье бис андый культуранын' ёштюлери!

— Мен слерди сурап турум! — деп, ээгиле калбан'дадып, карыганак кыйгырып ийди. Дье, Самойлов, бастыра бойы кызарып, кёстёри суркурап, база қыйгырып турды.

— Дье бис ёскё культураны сююп баалап турубыс, ол культуранын' баштап бюдюргендерди слер тюрмеге дьыдыдып, ал-санааларын чыгарып турганыгар... — Сёс айдарынан' тууралады турум, Федор Мазин!

Кичинек Мазин, кенетийин ле шибеге чилеп чыга конуп, ёрё туруп чыгала, эрмек юзюлгендю юниле айтты: — Мен... мен чертенип турум! Мен билерим, — слер мени судтап салганыгар.

Ол тыксый берип кугарып калды, онын' дьюзинде дьан'ыс ла кестери артып калды, онон' колын ичкери сунуп, ол кыйгырды:

— Мен — акту сёзим айдадым! Менин' слер кайдар да ийзегер — кача берерим, ойто кайра келип, качан да болзо иштеерим — бастыра дьажыма. Акту сёзимди айдадым.

Сизов табышту какырала, кюйбирей берди. Бастыра отурган улус там ла ёзюп турган кюйбюзинин' ийдезине алдырып, кайкамчыкту, тунгак кююлеп турды. Кандый да юй кижи ыйлап турган, кем де тыныжы буула дьёдюлдеп турган. Жандармдар судтадып отургандарды мокозынду кайкап, туура кёрюп, улусты дезе калдьурып кёрюп турды. Судьялар дьайканыжып турат, карыганак чичкерте кыйгырып турды:

— Гусев Иван!

Эрмек айтпазым!

Гусев Василий!

Керексибей турум!

— Букин Федор!

Уур сынила, аксу кеберлю, ён'и чыгып калган уул бажыла дьайканып, ёрё туруп чыгала, араай айтты:

— Уялатан болзогор! Мен уур кижи, дье андый да болзо чындыкты он'доп турум! — Ол колын бажынан' бийик кёдюреле, кёзин дьарымдай бёктёп алып, кайда да ыраактагы немени адьыктап турган неме чилеп кёрюп, унчукпай турды.

— Не болуп барды? — деп, калдьуурыган юниле, кайкап, отургужына кайра дьёлёнё дьадып, карыганак кыйгырды.

— Дье, ары кедери слерди...

Букин кунуксу кебериле скамейказына отура берди. Онын' кёстёринде кандый да дьаан дьарамык кебер бар болгон, ненин' де учун кунукчыл база шоотконду дьаман неме болгон. Бу аай ончозына эзедюлю болгон, судьялар нени де сакып, онон' дьарт элю угула бербезин деп турган аайлу болгон. Скамейкаларда отурган улустар ончозы тымый берген, дьан'ыс ла араай кижи ыйлаганы кейде элбен'деп турды. Онын' сон'ында прокурор, дьарындарын кызынып кюлюмзиренди, дворяндардын' дьааны тунгаксу дьёдюлдеп отурган, онон' база ла катап шымыранганы билдирди, ол шымыранган табыш — залдын' кён'дёйине кюйбюзюндю кюйбюреп турды.

Энези Сизов дьаар дьайылала, сурады:

— Судьялар эрмек айдар ба?

— Ончозы божогон... дьан'ыс ла приговорды дьарлап берерлер... — Онон' башка неме болбос по?

—Э-э.

Энези ого бютпеди.

Самойлова, энези дьок скамейказына ары-бари дьылып, чаганчагыла, дьардыла Власованы ийдип, ёбёгёнине араай айдат:

— Бу кандый аайлу эди? Онойто эдерге кем дьок па? — деди.

— Кёрюп турун' ийне, кем дьок!

— Гришага эмди не болгой не?

— Ары кедери бар...

— Ончозында кандый да ийкендю, базылганду, дьайрадылганду неме эзедилип турган, улустар сокоройтып салган кёстёриле дьапылдаткылап, олорды алдында кандый да сюрекей дьаркын кюйе берген неме чилеп, бир де дьарты дьок кеберлю бир аайы билдирбес, дье сюрекей дьаан ийдези дьууктадып турганын эзединип турдылар. Кенетийин ле ачыла берген немени он'доп болуп, улус мен'дегилеп, олорго дьан'ы келген эзедюни огожок, кёскё кёрюнер олорго дьарт эдип чыгымдагылап тургандар. Дьаан Букин бир де кемзинбей юнгюр табыштанып отурды:

— Акыр — бу ненин' учун эрмек айдарга бербей дьат? Прокурорго нени де болзо, канча да болзо куучындаарга кем дьок...

Скамейкалардын' дьанында бир чиновник турган, ол улустар дьаар колыла дьан'ып, юнин дьарымдай айдып турды:

— Тымыгар! тымыгар...

Самойлов кайра эн'ейеле, эмегенинин' белинин' ары дьанында кююлеп, сёстёрин юзюктелте айдып турды:

— Андый болбой кайтсын, — олор бурулу деп, айдары. Сен дезе дьартап бер! Олор неге удурлажып барат? Мен он'доп алар кююним бар! Мен, база кююндю...

Араай! — деп, сабарларыла кекедип, чиновник юнденди.

Сизов кунукчыл кебериле бажын эн'илтип имдеп турды.

Энези дезе, судьялар дьаар юзюк дьок адьыктап кёрюп турды. Олор тамла тюймендеп, бойы бойлорыла дьарт эмес юниле эрмектешкилеп отурдылар. Олордын' эрмектешкенинин' соок, дьылдьырын' айдыжы онын' дьюзине дьаскай тийип, бойынын' дьаскай тийериле дьаактарын калтырадып, кереги дьок кускумчулу дьаман неме оозына эзедип турды. Олор ончолоры онын' уулынын', онын' нёкёрлёринин' эди-сёёги керегинде, толо изю канду ийде кючтю балтырлары ла бёлюмелери керегинде куучындашкылап турган неме чилеп, энезине ненин' де учун кёрюнип турган. Ол эт-кан олордын' кёксинде тиленчиктердин' дьаман куюнтузын кюйдюрип, ооругандардын' ла торологондордын' дьапшынчак — ачабын кюйбюредип турган. Олор эриндериле мачылдадып, ол иш эдерге кючтю, дьюрюм-дьадынды байыдар, дьыргап дьакшы дьюрер, дьан'ы ишти билдирер эт-канга ачынгылап отурдылар. Эмди ол эткандар дьадын-дьюрюминин' айланыжынан' туура чыгып, оны керексингилебей, бойлорыла кожо олорды апаргылап, олордын' кючин тузаланып ал-кючин ачаптап дьиир сюмени алып баргылайт. Онын' учун карган судьялардын' кююнинде ёштюлю, кунуксулу, кюйбюзин чыгарып, эр-сёёги божой берген ан'чылар, олор дьан'ы амтанду курсакты кёрёрдё, дье оны алып ийерге ал чинези дьетпей турган, бойынын' ёскё башка улустын' кючин дьиир кючин дьылыйтып салала, оорулу, ыркыранып, кунуксу улуп, тойор дьемит барын, дьыткарып кёргюлеп турадылар.

Бу кату кайкамчылу шююлтени энези кичеенип судьяларды адьыктап кёрюп отурганча, там дьаркынду кебер алынып турды. Бир туштa кёп дьиип болорын, кюйбюзиндю ачаптаганын ла торологондордын' чине-кючи дьогын олор дьажырбай дьат деп, энезине кёрюнип турган. Ого юй кижиге ле эне болгонына, уулынын' эди-каны качан да болзо, тын' деп адайтанынан' ачулу баалу болуп дьат, — ол ёчё берген кёстёриле улынын' дьюзин дьаба алып, онын' тёжин дьалмай тудуп, дьардын колдорыла ала койып, терезине дьаба нени де дьалбырада кюйдюрип ийер эп арга бедреп тургандый дьыжылып дьалбыштада кюйдюреле, када берген учуктар ла эскире берген балтырларда дьарымдай ёлю улустарга, эмди бир кезек дьиит дьадынга кюйюнгенинен' ле ачаптанган уколынан' тирилип келгенин олор судтап, бойлорынан' айрып салар деп энезине бу эзедюни кёрё сезинип отурарга сюрекей кюч болгон. Бу чыкту, дьескинчилю кычыкай чыгарып турган дьакталыжып онын' уулы эзеп отурган аайлу болуп чочыла сербилип, энези дьаар кёрюп турган неме чилеп, ого кёрюнип турган.

Павел энезинин' дьюзи дьаар бир кезек чылай берген кёстёриле кюйбюзю дьок эркелю кёрюп отурды. Бир кезекте бажыла умдап, кюлюмзиренип отурды.

Удабас дьайым! — деп онын' кюлюмзиренгени айдып, бойынын' дьымжак тийижиле энезинин' дьюрегин сыймап тургандый болды.

Кенетийин судьялар ончозы туруп чыктылар. Энези база кююнкюч дьок ёрё кёдюрилди.

— Баргылап дьат! — деп, Сизов айтты.

Приговор чыгарарга ба? — деп, энези сурады.
— Э-э...
Онын' кичеенип сананган шююлтези кенетийин дьайыла берди эди-сёёгин дьыҥу чылазынганы кургактады, кабактары тыркыража берип, ман'дайында тер чыга берди. Уурзынган эзедюзи мылырадып ачурканганы онын' дьюрегине дьаба согулала, судьяларды ла судты дьаман кёрёринин' эзедюзи болуп тюрген кёчё берди. Кабактарындагы ачуны сезип, ол ман'дайын тын'ыда колыла дьыжа тартып ийди — кайра кёрзё, судтадып тургандардын' ада-энелери решотко дьаар дьууктагылап баскылады, залдын' ичи тунгаксу эрмекле толо берди. Ол база Павел дьаар дьууктай базып келген, онон' онын' колын сюрекей тын'ыда тудуп, сюрекей ачынганына ла сюгюнгенине карыксынып, неле дьюзюн-базын куучындардын' аайына булгалып, ыйлай берди. Павел ого эрке сёстёр айдып турган, хохол кокурлап, каткырып турган.
Юй улустар ончозы ыйлап турдылар, дье кёп дьаны ачудан' эмес, юренген аайынча. Сакыбас дьанынан', туюк согултало толтырып, сакыбас дьанынан' билдирбей, башка тюжюп турган ачу дьок болгон, дьан'ысла балдарыла кыялтазы дьок айрылыжып калар кунукчы саная болуп, дье ол до ол кюнде болуп турган шююлтеде чёгюп, кайылып турды. Адалары ла энелери бойынын' балдарына дьарты дьок сагышту болуп кёрюп турдылар, олордо дьаш ёскюрюмге бюдюмчизи дьок, бойлорынын' балдарынын' дьанында акалай сананары ёскё, олорго дьуук кюндюлю ле кунукчыл шююлтеге согулып турды, эмди канайда дьадар деп айрылбас сагыш ёскё дьакшы дьюрюм керегинде дьалтаныжы дьок айдып турган дьаш ёскюрюмнин' аайын кёрюп, кайкатанына мокорып турды. Шююлтелери олорды айдып билбезиле артып турды, сёстёр кёп чыгып турды, дье тегин ле неме керегинде, ички кийим ле тышкы кийим керегинде, су-кадыгын кыялтазы дьок чеберлеер керегинде болуп турды.
Букиннин' карындажы дезе, колдорыла дьан'ып, кючю карындажын бюдюмчилеп турды:
— Дьан'ысла — чындык! База бир де неме дьок!
Кичю Букин каруузын берип турды:
— Сен баарчыкты чеберле...
— Бюдюн болор...
— Сизов дезе дьеенин колынан' тудуп, табылу куучындап турды:
— Онойдордо, Федор, — сен барып дьадын'...
Федя ён'чёийип келип, онын' кулагына дьеретник кюлюмзиренип, нени де шымыранды. Конвойный солдат база кюлюмзиренип ийеле, дье ол ло тарыйын кебин соодып кыйгырып ийди.
Эне, база ёскёлёри чилеп, ол ло — кийим керегинде, су-кадык керегинде куучындап турды, онын' тёжинде дезе, Саша керегинде, бойы керегинде, Павел керегинде ондор тоолу суралтар бадышпай турды. Дье бу мынын' ончозынын' алдында уулын сююп турган сагыжы там ёзюп турды, онын' дьюрегине дьуук болорго, ого дьакшы кёрюнерге кююни бар болды. Коркушту немени сакып турганы, ёлё берди, дьан'ыс судьялар керегинде ле кайда да туу-

разында олор керегинде каран'уй санаа эске артырып калды. Ол бойында дьаан, дьарык сюгюнюшти сезинип оны он'дор болбой, эби дьоксынып турды, хохол ончозыла куучындажып турганын кёрюп, ого дьалакай Павелдин' кёп керегин билеле, онула куучындажа берди:

— Меге суд дьарабады!

— Ненин' учун ненько? — деп, хохол дьарада кюлюмзиренип, кыйгырып ийди. — Теермен эски де болзо, тегин неме эмес...

— Улуска коркушту да эмес, дьарты да дьок — кемдийи чын? — деп, ол кююн кючи дьок айтты.

— А-а слер нени керексип туругар! — деп, Андрей кыйгырды. — Мында чын керегинде тартыжатан беди?

Улу тынала, эне кюлюмзиренип айтты:

— Мен коркушту болор деп бодогом ийне...

— Суд келип дьат!

Ончолоры тюрген дьерлери дьаар бардылар.

Дьаан судья бир колыла столго таянып туруп алала, дьюзин чаазынла бектей тудуп алып, адарунын' юниндий шуулап турган юнле араай кычырарын баштады.

— Эптештире айдып турганын кёрзен', — деп, Сизов тын'дап угуп турала, айтты.

Тым боло берди. Ончозы карыган ёбёгён дьаар кёрюп тура бердилер. Кичинек, каткак, чике сынду болуп, ол сыран'ай кандый да кёрюнбей турган кол тудунып турган агашка тюн'ей болды. Судьялар база турдылар: волостной — бажын дьардына дьая салып алала, ёрё патолок дьаар ан'кая кёрюп баштап турганы — колдорын тёжине крестей салып алган, дворянствонын' предводители — сагалын сыйманып турды. Судья оору дьюзиле, онын' нёкёри ле прокурор бурулап турган улустар дьаар кёрюп турдылар. Олордын' кийин дьанынан', олордын' баштары ажыра кызыл мундирлю, бир де ан'ызы дьок ак дьюстю кааннын' портреди кёрюп турды, онын' дьюзинче кандый да кон'ыс аайлу неме дьорголоп турды.

— Поселениеге! — Сизов дьен'ил тынала, айтты. — Дье канайсын, кудайга баш! Каторга деп айдышкандар! Кем дьок, энебис! Кем дьок! —

Мен билгем — деп ол чылазынган юниле айтты.

— Кандыйда болзо! Эмди чын болды! Онон' ёскё олорды кем билетен? — Ол судтаткан улус дьаар бурулала тын' айтты.

— Эзен болзын Федор! — Ол ончозы! Слерге кудай дьакшы дьол берзин!

Эне унчукпай уулына ла бастыраларына бажын кекип турды. Ыйлары тудуп турды, дье ыйларга уятту болды.

XXVII

Энези судтан' чыгала кайкай берди, качан ок городтын' юстюнде каран'уй тюн боло берген оромдордо фонарьлар, — тен'ериде дьылдыстар кюйюп турган. Судтын' дьанында улустар чогыла тургандар, соок кейде кар кыдьырап турган, бойы бойлорына кезижип, дьиит юндер кююлеп турган. Боро башлыкту кижи Сизовтын' дьюзи дьаар кёрёлё, мен'деп сурады:

— Приговордын' аайы кандый?
— Поселениеге.
— Ончолорына ба?
— Ончолорын.
— Спасибо!
Ол кижи туура база берди.
— Кёрюп турун' ба? — деп, Сизов айтты. — Сурагылап турулар...

Кенетийин олорды бир он тоолу дьиит уулдар ла кыстар курчай алды, ончо улустардын' кычыртулу кыйгылары тюрген угулды. Энези ле Сизов токтогылай берди. Приговор керегинде судтадып тургандар бойлорын канайда тудунып тургандары керегинде, кем куучын айткан, ненин' керегинде айткан, ончозын сурагылап, ончо суралтардан' солунзынган, кара ла дьан'ыс кююлт угулып турган — актузынан' ла изюзинен' онын' каруузын айдып бергедий кююн тартылу болгон.

— Господалар! Бу Власов Павелдин' энези! — деп, кем де юнгюр эмес кыйгырып ийди, бир дьан'ыска эмеспе болзо, тюргенинче ончолоры унчукпай бардылар.

— Колыгарды ныка тударга берзегер!

Кемнин' де бекемел колдоры энезинин' колын тын'ыда тудуп, кемнин' де юни сюрдюккендю куучындана берди:

— Слердин' уулыгар бистерге ончобыска дьалтанбас болорынын' дьозогы болор...

— Орус ишмекчи эзендик болзын! — деп, ёткюн табышту кыйгы дьан'ылана берди.

Кыйгылар там ла ёзюп, кёптёп, анда-мында дьалбыштанып, кайдан' ла улус дьюгюришкилеп келип, Сизов ла энезин эбиреде чогула тургулап дьаткан. Кейде полициялардын' сыгыртузы элбеңдей берди, дье ол сыгыртуны кыйгылар тундурып салды. Ёбёгёч каткырып турды, энеге дезе бу мынын' ончозы дьакшынак тюштий билдирди. Ол кюлюмзиренип, колдорын ужанып, бажын эн'ип, дьакшынак ла дьаркынду кёстёринин' дьаштары тамагын буун, онын' буттары чылаганынан' тыркырап, дье сюгюмчилю толуп калган дьюреги, ачу дьажын дьудунып, бу керектин' ончозы дьаркынду кёлдий болуп кёрюнип турды. Онын' дьанында дезе, кемнин' де дьарт юни чугулду айдып турды:

— Нёкёрлёр! Орус албатыны дьудуп турган кайкамчылу дьеек, бюгюнги кюнде бойынын' тюби дьок ёчиле база катап бир канчаны дьудуп ийди...

— Биске бараргa керек, эне! — деп, Сизов айтты.

Ол орто кенетийин кайдан' да Саша дьеде конуп келип, энени колынан' туткан дьерде бойын ээчий оромнын' бир дьанына тартып айдып турды!

— Баралыктар, — согор болор. Эмезе арестовать эдер. Поселение бе? Сибирьге бе?

— Э-э, э-э!

— Ол канайда айткан? Мен ончозын билерим. Ол ончозынан' кючтю ле чюми дьок, — ончозынан' кату болгоны дьарт. Ол сезинчек, дьажык, дьан'ысла бойы билдиртерине уялып дьат.

Онын' шыбыранып сююген аясту айткан, дьюрексиреп турган энени токунадып, онын' уядай берген кючин тын'ыдып турды.

Ого качан барарыгар? — деп, эне Сашадан' араай керкемдьилю сурап, онын' колдорын бойына дьаба тудуп турды. Кызычак ичкери базып бюдюмчилю каруузын берди:

— Менин' ижимди алып иштейтен кижи таап ла алзам. Мен база приговор сакып дьаткан кижи. Олор мени дьартла база Сибирь дьаар аткарар, мен дезе ол тужунда онын' барган дьери дьаар ок поселениеге бararга кююнимди айдарым.

— Кийини дьанында Сизовтын' юни дьан'ыланды:

— Ол тужунда менен' ого эзен айдыгар! Сизов дезегер. Ол билер, Федор Мазиннин' таайы...

Саша тура тюжюп, бурулала, колын сунды.

— Мен Федяла таныш. Мени Александра деп адат дьат.

— Адан'нын' адынча кем?

Саша кайра кёрёлё, каруузын берди:

— Менде ада дьок.

— Ёлюп калган туру.

— Дьок, ол тюрю — деп, кызычак дьюрексиреп каруузын берале, онын' кату болуп турган юнинде дьайылбас кебер билдирди. — Ол помещик эмди земский начальник, ол крестьяндарды тонап дьат...

— Андый ба! — деп, Сизов араайын унчугала, бир канча тым турала, онын' кийининде кызычакка базып, тууразынан' ол дьаар кёрюп, кызычакка айтты:

Дье, эне, эзен болзын! Мен сол дьаны дьаар баратам. Эзен болзын, кызычак, — слер адагар керегинде сюреен кату! Дье керекти бойыгар билеригер...

— Слердин' уулыгар коомой кижи болзо, улуска каршу болзо, слерге дьарабай турган болзо, слер онызын айдарыгар ба? — деп, Саша тын' кыйгырып ийди.

— Дье айдарым — деп, ёбёгён кенетийин эмес каруузын берди.

— Айдарда слерге чындык уулыгардан' баалу болзо, меге ол чындык адамнан' баалу...

Сизов кюлюмзиренип, бажын дьайкап, онын' кийининде улу тынала айтты:

— Дье, — дье! Слер эптю! Слер узакка дьедер болзогор каргандарды дьен'еригер, — слердин' ийдегер дьаан!.. Эзен болзындар, слердин' дьолыгар дьакшы болзын деп турум! Улуска дезе дьакшы болзын а? Эзен болзын, Ниловна! Павелге туштагажын, онын' куучынын уктым деп айдып бер. Ончозы дьарт, — кезиги коркушту да болзо, дье чын деп, айт.

— Ол бёрюгин кёдюрип, табынча, оромнын' толыгынан' бурула берди.

— Дьартла дьакшы кижи болбой кайсын! — деп Саша бойынын' дьаан кёстёриле кюлюмзирене кёрюп, узадып айдып салды.

Энеге, кызычактын' дьюзи бюгюнги кюнде алдындагызынан' дьымжак ла дьакшы кююндю болуп билдирди.

— Айылында олор бойы-бойына диванга дьуук отуруп, эне дезе, амырда амыранып алала, база ла катап, Сашанын' Павелге ба-

ратан керегинде, куучындай берди. Кызычак кою кабактарын кёдюрип санаркаган кёстёриле ыраада кёрюп турды, онын' куу дьюзинче кандый да энчю дьайыла берди.

Кийининде, слерде балдар боло берзе, мен слерге олорды соолорго барарым. Бис анда мындагызынан' да коомой дьатпазыбыс. Ишти Паша таап алар, онын' колдоры алтын...

Эне дьаар курч кёзиле керюп, Саша сурады.

Эмди онын' кийининен' барар кююнигер дьок па?

Эне улу тынала айтты:

— Мен ого не керектю? Дьан'ысла ол качар тужунда, мен ого чаптык эдерим. Ол дьёпкё кирбес те эди...

Саша бажын кекиди.

— Дьёпсинбес.

— Ого юзери мен иште! — деп, эне дьен'ил оморкоп кожуп айтты. — Э-э! — деп, Саша сананып турала айтты. — Онызы дьакшы...

Кенетийин дьюрексиреп, бойынан' неме алып таштап тургандый, чюми дьогынан' тын' куучындай берди.

— Ол анда дьатпас. Ол кача берери дьарт...

— Слер канайдатаныгар?.. Бала болзо, канайдар?..

— Анда кёрёрибис. Ол менле бодонышпас учурлу, мен оны кыстабас учурлу. Меге оныла айрылыжарга уур болоры дьарт, дье мен бойымды тудунарым. Мен оны кыстабазым, дьок кыстабазым.

— Саша бойынын' айдып турганын бюдюрип саларын билди кызычакты ого ачу боло берди. Ол оны кучактай алала айтты:

Слер менинъ кёёркийим, слерге уур болор!

Саша онын' эдине бастыра бойы дьапшынып дьымжак кюлюмзиренип турды.

Арып чылап калган Николай дьедип келеле, кийимин чечип, мен'дештю куучындай берди:

— Дье, Сашенька слер бюдюн тужунда барыгар! Мени ээчий эртен турадан' ала эки шпион дьюрюп дьат, ачыгы сюреен, керек арестле дьытанып дьат. Менин' дьюрегим билип туру. Кайда да че де боло берген ошкош. Ого юзери Павелдин' айткан куучыны бу менде, оны кепке базар деп, эткен. Бу мыны Людмилага апарып, тюрген иштезин деп дьайнагар. Павел сюреен дьакшы айткан, Ниловна!.. Шпиондордон' чеберленигер, Саша...

Куучындап тура, ол тон'уп калган колдорын уужанып, столго базып келеле, кайырчакты тюрген чыгара — тартып, сагышка алдырып, юрпейип калган чазындарды чыгарып, кезигин дьыртып, кезигин дезе туура салып турды.

— Бу дьууктала арчыган дьогым ба, база ла катап дьюзюндьююр бир канча неме чогулып калган, кёрмёс! Кёрюп туругар ба, Ниловна, слерге базала айылда конбос керек болды ба? Бу музыкада отуружарга кунукчыл болор, олор дезе слерди де отургузып саларлар, — слерге дезе Павелдин' куучынын ары-бери алып дьюрерге керек болор...

— Дье, мен олорго неге керектю? — деп, эне айтты.

Николай колдорынын' сабарларыла кёстёринин' алдында дьан'ып тура, бюдюмчилю айтты:

Менде дьыткыр бар. Ого юзери слер Людмилага болужарыгар ийне? Килинчектен' ары кедери барыгар...

Уулынын' куучынын кепке базарына кожо туружары ого дьарап, ол каруузын берди.

— Андый болзо — мен барайын.

— Сакыбас дьанынан' бойына бюдюмчилю, дье тын' эмес айдып салды:

Эмди мен бир де немеден' коркубай дьадым, Христос, сеге мас болзын!

— Кайкамчылу — деп, эне дьаар кёрюп Николай кыйгырып ийди. Слер меге мындый неме айдып беригер, менин' чемоданым ла бельём кайда, онон' ёскё слер бойыгардын' барынтылу колдорыгарга ончозын алып алганыгар, мен дезе бойымнын' акту собственозымла тузаланар аргамнан' айрылып калгам.

Саша унчукпай юзюп чачкан чаазындары печкеде ёртёп, олоры кюйе берерде, коогын кюлле алыштырып турды.

— Слер, Саша, барыгар! — деп, Николай ого колын сунуп айтты. Эзен болзын! Кандый бир кайкамчылу неме болзо, книгаларла ундубагар. Дье, эзен болзын, кюндюлю нёкёр! Адьыктанып дьюрюгер...

— Слер узакка бодоштырып туругар ба? — деп, Саша сурады.

— Кёрмёс билер олорды! — Дьартла мен керегинде кандый-кандый сезик бар. Ниловна, кожо барыгар, а? Эки кижинин' кийининен' истежерге кюч, дьакшы ба?

— Барайын! — деп, эне каруузын берди. — Эмдиле кийинип аларым...

Ол Николайдын' кийининен' кичеемелдю истеп, алдында дьакшынак ла дьымжак болуп туратан дьюзинде санаркап турганынан' башка неме кёрбёди. Кыймыктын' артык шакпыртын, ого ёскёлёринен баалу кижинин' дьюрексиреп турганын кёрбёди. Ончозына тюн'ей кичёёмкей, ончозына дьалакай качанда тен' дьаантайын дьан ыскан энчю дьюрген кижи, ол ончозына андый ок артып, база алдындагы чылап, ичинде бек сагышту ла кайда да улустан' озо барып дьаткан аайынча барды. Дье, эне ого ончозынан' дьуук турганын билип, оны адьарулу бютпес аайыла сююп турды. Эмди энеге оны чыдап болбос сюреен ачу болды, дье ол онойып дьюрексиген Николайга билдиртип ийерге эби дьоксынып турды, ого дьюрексигенин кёргюссе, ол дьаантайын болуп турар аайынча — эмеш каткымчылу боло берер болор деп, бойын тудунып турды, — ого оны андыйын кёрёр кююни дьок болгон.

Ол катап комнатага кирип келди, ол Сашанын' колдорын тын' тудуп, айдып турды.

— Кайкамчылу! Бу керек ого до, биске де сюреен дьакшы деп, мен бюдюмчилю сананып дьадым. Бойына бир кичинек ырыс болзо, онызы каршулу эмес. Слер белен бе, Ниловна?

— Ол шили кёзин тюзедип, кюлюмзиренип, онын' дьанына базып келди.

— Дье, эзен болзын, мен юч, тёрт ай кирелюге, эмезе учында дьарым дьылга барайын деп сананып дьадым! Дьарым дьыл — ол тюрмеде сюреен кёп ёй болуп дьат... Бойыгарды, пожалуста, чеберлегер. Кайда кучактажып алалыктар...

Ол эди каны дьок, каткак, эненин' мойынынан' бек колдорыла кучактай ала койып, онын' кёзине чике кёрёлё, айдып каткырды:

— Мен слерди сююп турум, ошкожым, — дьаантайын кучактай алып турадым! Ол онын' ман'дайына, дьаагына окшоп унчукпай турды, онын' колдоры дезе калтырап турды. Ол онын' калтырап турганын билзин деп, колдорын алып айди.

— Кёрюгер, эртен адьыктанып дьюрюгер! Мындый керек, эртен тура уулчак ийе беригер — анда Людмилада андый уулчак бар, — ол барып кёрюп келизин. Дье, эзен болзын, — нёкёрлёр! Ончозы дьакшы!..

Оромдо Саша энеге араайын айтты:

— Керектю болгожын ол ёлюмге мынайда ок чюми дьогынан' барар, байла онойып ок бир эмеш мен'деер болор. Качан ёлюм онын' дьюзине кёрюп ийзе, ол бойынын' шили кёзин тюзеделе, кайкамчылу деп айдала, ёлё берер.

— Мен оны сююп дьадым! — деп, эне шымыранды.

— Мен кайкап турум, — дье сююрге болбозым- Сюреен кюндюлеп дьадым. Ол дьакшы да болзо, кандый да каткак, керек дезе кезикте дьажык, дье бу ончозы кижи дьюрюминде дьедикпестю... Бистин' кийинибистен' истежип дьадылар ошкош, тарай дьюре берелдер. Шпион бар деп сессен', Людмилага кирбе.

— Мен билерим! — деп, эне айтты. Дье Саша некелтелю кожуп айтты.

— Кирбегер! Ол тушта меге. Эм тура эзен болзын! Ол тюрген бура соголо, ойто басты.

XXVIII

Бир канча минуттын' бажында эне Людмиланын' кичинек комнатазында печкенин' дьанында дьылынып отурды. Кара платьялу кайыш курла курчанып салган айылдын' ээзи юй кижи командовать эдип турган юниле толтурып, комнатала араайын телчип базып турды.

Печкеде от дьазырап кююлеп комнатадан' кейди чыгара тартып турды, юй кижинин' куучыны теп-тен' дьан'ыланып турды.

— Улустар ачынганына каршу болорына кёрё, сюреен тенек. Олор дьан'ыс ла олорго дьаткан, эмдиле алып алгадый немени кёрёргё билип дьадылар. Дьуугы дезе — дьен'ил ыраагы — баалу. Дьадын-дьюрюм ёскёлёнип сюреен дьен'ил боло берген болзо, улус эмдигизинен' керсю боло берген болзо, чынынча алза, ончозы тузалу дьакшы болор эди. Дье онын' керегинде кижи бойын кыялтазы дьок эмдиле, бойын шакпырадып ийер учурлу. Кенетийин эненин' дьанына одоштой тура тюжеле, ол бурузынган аясту, араайын айтты:

— Улусты каа-дьаа кёрюп турадым, качан кем-кем кирип келгенде, эрмектежерге баштайдым. Каткымчылу ба?

— Ненин' учун? — деп, эне каруузын берди. Эне отура, бу юй

кижи бичиктерди кайда кепке базып турганын бодоштыра билип аларга кичеенип, кайда да кижи серенгедий неме кёрбёй турды: Ором дьаар юч кёзнёктю комнатада диван ла книга салар шкаф, стол отургуштар турды, стененин' дьанында орын, толыкта онын' дьанында кол дьунгыш, экинчи толыкта печке, стенелеринде картиналардын' фотографиялары. Ончозы дьан'ы бек ару болды, ончозына айыл ээзи юй кижинин' монашеский кебери, соок кёлёткн чачып турды. Дьажырып сугуп салган неме бары билдирип турды, дье кайда болгоны дьарты дьок болды. Эне эжиктерди адьыктап кёрди — бирюзинен' ол кичинек прихожийден' бери кирип келген печкенин' дьанында тапчы бийик экинчи эжик турды.

— Мен слерге керектю келген эдим — деп, эне, айылдын' ээзи оны истеп кёрюп турганын билип тура, эби дьоксынып айтты.

— Мен билерим! Меге тегин келбейтендер...

— Энеге Людмиланын' юнинде кандый да дьаман неме билдирип, ол онын' дьюзи дьаар адьыктап кёрди, онызы дьука эринделрининн' толуктарыла кюлюмзиренип, шили кёстин' шилилери ёткюре дьарты дьок ёчёмик эн'дю кёстёри суркурап турды. Бойынын' кёзин туура кёрюп, эне ого Павелдин' куучынын алып берди.

— Бу мыны тюрген кепке базып берзин деп, сурап турулар...

Онын' кийининде Николайдын' арестке белетенип дьатканын куучындай берди. Людмила унчукпай туруп чазынды курына кыстап ийеле, столдын' дьанына отура берди, онын' шили кёстин' шилилеринде оттын' кызыл дьаркыны кёрюнип, онын' изю кюлюмзиренгени кату кеберинде ойной берди.

— Качан олор меге келзе, мен олорды адарым деп, энезинин' куучынын угала, ол араайын кююн-кючи дьок айтты. Мен албаннан' коруланар правом бар, мен олорло тартыжар учурлу, ёскёлёрин де бу керекке кычырып турум.

— Сеге дьадарга кюч болуп турган эмтир! — деп, кенетийин эне дьалакай куучындады. Людмила Павелдин' куучынын кююн-кючи дьок кычырып, онын' кийининде кычырган листтерин тюрген ачып, чаазыннын' юстюне тамла дьууктада эн'чейип турды, кычырып божойло, туруп чыгала, тюзелип, энеге базып келди.

— Онызы дьакшы!

— Ол бир минутага бажын тёмён салып ийеле, шююнди.

— Мен слерле, слердин' улыгар керегинде эрмектешпеске санагам — ого туштабагам, база кунукчылду куучындарды сююбейтем. Качан дьуук кижи ссылкага барып дьатканда, кандый болотонын' мен билип турум. Дье мен слерден' мынайда сураар кююним бар, андый уулду болорго дьакшы ба?

— Э-э, дьакшы! — деп, эне айтты.

— База коркушту ба?

Эне кюлюмзиренип айтты:

— Эмди коркушту эмес боло берди...

Людмила дьылтырарда тарап салган чачтарын колдорыла тюзедип, кёзнёк дьаар бурулды. Онын' дьаактарында дьен'ил кёлёткн кыймыктап турды, айса болзо, кунуккан бюлюмзирениш базып турган болды.

— Мен тюрген теерип саларым. Слер дьадып амыраныгар слер байла уур ёткён кюннен' чылаган болорыгар. Бу орынга дьадыгар, мен уюктабазым, айса болзо, слерди тюнде меге болужарына уйгузып ийерим... Качан дьатсагар, лампаны ёчюрип салыгар.

Ол печкенин' ичине эки полена одын чачып ийеле, тюзелип, печкенин' дьанындагы эжиктен' чыгып, оны дьик дьок эттире дьаап салды. Эне онын' кийининен' кёрёлё, чечинип алала, юй кижи керегинде сананды:

— Неге де санаркап дьат...

— Чылаганы онын' бажын айландырып турды, дьюрегинде дезе кайкамчыкту болды, кёстёринде ончозы дьымжак, эрке дьарыкла дьарыдылып дьюрегин араайын тен'теп толтурып турган. Бу энчю сагыш неден' болгонын ол билип турган, андый керек каа-дьаа токунаштын' болотон, онын' алдында оны эмеш токунатпай туратан, дье эмди дезе сагышты элбедип, оны дьаан ла ийделю сагышла тын'ыдып турар болды. Ол лампаны ёчюрип ийеле, соок тёжёккё дьадып алала, дьуурканнын' алдында тюрюле дьадала, тюрген бек уйкула уюктай берди...

Качан кёзин ачып ийерде, комната аяс кышкы кюннин' соок ак дьаркыныла толо болды, айылдын' ээзи юй кижи колында книгалу диванга дьадып, бойына тюн'ей эмес кюлюмзиренип, онын' дьюзине кёрюп дьатты.

— Ой, кайракан! — деп, эне эби дьоксынып кыйыгырып ийди. — Мен кандый узак уюктадым, — ёй кёп не, а?

— Дьакшы кондоор бо! — деп, Людмила айтты. — Удабас он, туругар, чай ичерибис.

— Слер мени неге уйгуспадыгар?

— Уйгузайын дегем. Слерге базып келзем, слер дезе тюш дьеригерде сюреен дьакшы кюлюмзиренип турганыгар.

Ол бастыра эдиле ээлгир болуп диваннан' туруп чыгала, орынга базып келеле, эненин' дьюзи дьаар эн'чийип келди, онын' шили кёзи ёткюре ёчёмик кёрюнип турган кёстёринде эне кандый да тёрёл, дьуук ла дьарт неме кёрюп алды.

— Мен слерге чаптык эдерге ачына бердим, — айса болзо, слер ырысту тюш кёргёнигер...

— Бир де неме кёрбёдим!

— Дье тюн'ейле! Слердин' кюлюмзиренгенигер меге дьарады. Андый энчю, дьакшы... дьаан.

Людмила каткыра берди, онын' каткызы тын' эмес, дьымжак угулды.

— Мен слер керегинде санандым... Слерге дьадын кюч пе?

Эне кабактарын кыймыктадып, сананып унчукпай турды.

— Уур ийне база! — деп, Людмила тын' айтты. — Бирде уур болуп билдирер. Ончозы кёп, — ончозы дьаан кайкамчылу, сюреен тюрген ээчий-теечий дьылыжып дьаткан неме...

Ого таныш, оморкогонынын' талкузы, дьюрегин кеберлерле, шююлтелерле толтурып, тёжинде кёдюрилип турды. Ол шююлтелерди сёстёрлё тюрген элтертип орынга отуруп алды.

— Онызы дьан'ыс аай барып дьат... Уур керектер кёп, билеригер! Улус кыйналып дьадылар, олорды согуп дьадылар, тын' со-

гуп дьадылар, олорго кёп сюгюнчилю неме токтодулу, — онызы сюреен уур!

Людмила, бажын тюрген ёрё кёдюрип, кучактай алып турган аайлу, ол дьаар кёрюп, айтты:

— Слер бойыгар керегинде эмес куучындап дьадыгар!

Эне Людмила дьаар кёрёлё, орыннан' туруп, кийинип айдып турды:

— Э-э качан оны да сююп дьадын', бу да баалу немеге билдирип, онҷозынын' керегинде коркуп дьадын' онҷозын ачу болуп дьат, онҷозы дьюрегин'де конуп турганда, бойын'ды бу керектен' канайып туура тургузарын'... Туура канайып база берерин?

Комнатанын' ортозында чала кийинип алып турала, ол бир минутага санана берди. Ол уулы учун шакпырап, коркуп турган, онын' эдиин корулап аларга турган шююлтелю эмес, ол эмди андый кеберлю эмес, — ол башка бёлюнип, кайдар да дьюре берген, айса болзо, тюймееннин' ордына кюйюп калган, онызы дьен'илтип, саназын арчып, дьюректи дьан'ы ийделе дьан'ыртты. Ол, бойынын' дьюрегине кёрёргё лё анда озогы тюймендю неме уйгузып иеринен' коркуп, бойын тын'дап турды.

— Не керегинде санаркай бердигер? — деп, айылдын' ээзи онын' дьанына базып келе, дьалакай сурады.

— Билбей турум! — деп, эне каруузын берди.

Бойы бойлорына удура кёрюнип унчукпай турала, экилези кюлюмзиренип, онын' кийининде Людмила мынайда куучынданып комнатадан' басты:

Менин' самоварым нени эдип туру не?

Эне кёзнёктён' кёрди, оромдордо соок, тын' кюн дьаркынданыл турды, онын' тёжинде база дьарык, дье изю болды. Онҷоло неленин' керегинде куучындажары тудуп турды, кёп сюгюнчилю, сапышта артып калган, эн'ирдеги ажып дьаткан дьаркында кёрюнип турган бастыра неме учун кандый да немени кюндюлеер сагышту турды. Алдынан' бери тутпай турган кююни оны дьюрексиредип турды. Кемнин' де дьинт чырайы эске кире конды, сагыжында тын' юн — «Бу Павел Власовтын' энези!» деп, кыйгырып нйди. Сашанын' кёстёри сюгюнчилю ле керемдьилю суркурап йди, Рыбиннин' ёчёмик кебери тура берди. уулынын' бронзовый, кату дьюзи — кюлюмзиренип, Николай дьюрексиреп, кёстёрин дьуунып турды, кенетийин онҷозы терен' дьен'ил тынганыла чайбанып, бастыра шююлтени курчай алып турган дьюзюн-дьююр ён'дю дьаркынду булутка алыжа берди.

— Николай акту болгон! — деп, Людмила кирип дьадала айтты. — Оны арестовать эдийди. Слер айдарыгарда ла мен анар уулнакты ийгем. Оградада полиция, воротанын' кийининде дьажынып турган полицейскийди кёрдим деп айткан. Сыщиктер дьюрюп дьат, уулчак олорды билетен.

— Андый — деп эне бажын кекип айтты.

— Кёёркий.

Улу тынала, дье кунукчызы дьок болуп, ого араайын кайкады.

— Ол калганчы ёйдё, городтын' ишмекчилеринин' ортозында

кёп кычырган, тегин де онын' ойылар ёйи дьеткен! — деп, Людмила дьюзин сосдып, энчю айдып салды. — Нёкёрлёри — бар — деп, айдып тургандар. Укпай салган! Менийинче болзо, андый керек болгондо, дьёпсиндирбей албадап аткарар керек...

Эжикте кара чачту, кызыл чырайлу, дьараш кёк кёстю, корчок тумчукту уулчак тура берди.

— Мен самоварды алып кирейин бе? — деп, ол тын' юнденип сурады.

— Пожалуйста, Сережа! Менин' азырап алган балам.

Энеге Людмила, бюгюнги кюнде дьакшы, башка кылыкту, ого дьуук немедий билдирди. Онын' тюп-тюс кеберинин' ээлгиринде кёп кюч ле дьаражы бар болуп, кату ла куу дьюзи кичинек дьымжадып турды. Тюнине онын' кёзинин' алдындагы чырыштары дьаанап калган. Ондо албаданып турганы ла сагыжында тын' тартып салган струн билдирип турды.

Уулчак самоварды алып кирди.

— Таныш, Сережа! Пелагея Ниловна, кече судтаган ишмекчинин' энези.

Сережа унчукпай бажын кекип, эненин' колынан' тудуп эзендежеле, чыгып барып, ётпёк экелеле, столго отура берди. Людмила чайды уруп, энени, ол анда полиция кемди сакып турганынын' аайына чыкпайынча барбазын деп, токтодып турды.

— Айса болзо — слерди! — Слерди, дьартла, шылаарлар..

— Шылагайла! — деп эне айтты. — Арестовать та этсе — дьаан тюбек эмес. Дьан'ысла, элден' озо Пашанын' куучынын таркадып ийетен болзом.

— Оны теерип салган. Эртен оны городко ло слободага ийерге болор. Слер Наташаны билетен бедигер?

— Билбей!

— Ого апарып беригер...

Уулчак газет кычырып, бир де неме укпай тургандый болуп, дье кезикте онын' кёстёри газет ажыра эненин' дьюзи дьаар кёрюп турды, качан эне ол тюрю кёрюшти кёргёдё, энеге дьакшы болуп, кюлюмзиренип турды. Людмила база ла катап Николайды эске алынып, оны арестовать эткенине ачынбады. Энеге дезе онын' юни дьарт естественный болуп, билдирип турды. Ёй, тегин кюндердегизинен' тюрген ёдюп турды, — качан чай ичип божоордо, тал тюшке дьуук болгон.

— Байла! — деп, Людмила тын' айдып ийди.

Ол ло ёйдё мен'дештю эжикке токулдатты. Уулчак туруп чыгала, кёстёрин кичинектедип, юй кижиге сураган аайлу кёрди.

— Ачып бер, Сережа. Кем болотон ол?

Ол карманына колдорын энчю мен'дежи дьок сугуп, энеге айтты:

— Жандармдар болзо, слер, Пелагея Ниловна, бу орто, бу толыкка туруп алыгар. Сережа, сен дезе...

— Мен билерим! — деп, уулчак барып дьада, араайын айтты.

Эне кюлюмзиренип ийди. Оны бу белетениш дьюрексиретпеди — ол дьаман болорын сеспей турды.

Кичинек доктор кирип келди. Ол мен'дештю айдып турды:

— Баштапкызында, Николайды арестовать эттилер. А, слер мында ба, Ниловна? Арест тужунда слер дьок болгон бо?

— Ол мени бери ийе берген.

— Гм, — бу слерге тузалу болор деп, мен бодобой турум!..

Экинчизинде, бюгюнги тюнде дьаш улустар гектографтарла беш дьюс кирелю куучындар кепке базып салган. Мен кёргём — коомой эмес, чокум, дьарт эдип салган. Олор эн'ирде город ичине чачып саларга дьадылар. Мен — дьаратпай турум, — городко кепке баскан листтер эптю болор, бу лисстерди кайдар-кайдар ийе берерге керек.

— Вот, мен Наташага апарып бererим — деп, эне тюрген кыйгырды. — Беригер!

Ого, Павелдин' куучынын тюрген таркадып, бастыра дьерди уулынын' сёстёриле сеep саларга кююндю болуп, ол, сураактарга белен болуп, каруу сакып турган кёстёриле доктордын' дьюзине керюп турды.

— Кайдан' билер, бу керекти слерге эмди эдерге канча кирелю эптю болотон! — деп, доктор кююн-кюч' дьок айдала, чазын чыгарды. Эмди он бир час тёртён юч минут — поезд эки час беш минутта аттанып дьат, дьол — беш час он беш минут. Слер эн'ирде дьедиригер, дье дьедикпестю орой болор. Керек онызында да эмес...

— Онызында эмес! — деп. айылдын' ээзи кижи кабактарын дьууруп айтты.

— Незинде айса? — деп, эне олордон' дьаны дьаар дьууктап сурады — керек дьан'ысла дьакшы бюдюрип саларында...

Людмила оны кезе кёстёп турала, ман'дайын арчып айтты:

— Слерге — дьалтамчылу...

— Ненин' — учун? — деп, эне некелтелю айтты.

— Мындый керек учун! — деп, доктор тюрген ле тен' эмес куучындай берди. — Слер, Ниловна айылыгардан' Николайды арестовать эткенинен' бир час озо чыкканыгар. Слерди юредюзинин' эдьези болуп турганын билип дьадылар, слер ол завод дьаар дьюре бергенигер. Слердин' келген кийинигерде заводто каршулу листоктор табылды. Бу мынын' ончозы бистин' мойыныбысты айландыра тузак ороп дьат.

— Мени анда сеспестер! — деп, эне албаданып айдып турды. — Мен ойто дьедип келерим, арестовать этсе, кайда болгон' деп сураарлар.

Бир секундка токтой тюжеле[illegible]ын' куучындады:

— Мен канайда айдатанын билерим! — Мен онон' чикеле слободага келерим, анда менин' Сизов деп таныжым бар, мен мынайда айдарым, судттан' сен дьаар келдим, мени ачу-корон экелди. Анда база ачу-корон — дьеенин судтагандар. Ол база анайда ок айдар. Кёрюп туругар ба?

Олор онын' кююнзеп турган кючине дьёпсинип ийерин сезип, олорды ол керекке тюрген дьёпсиндирип аларга, эне тамла некелтелю куучындап турды. Олор дьёпсиндилер.

— Канайдар, баргайыгар! — деп, доктор дьилбюзи дьок дьёпсинди.

Людмила комнатанын' ичине сананып базып унчукпай турды. Онын' дьюзи карарып, дьаманданып барды, бажын дезе тудуп турды, бажы сыран'ай кенетийин уур болуп, тёжи дьаар дьайылып тургандый болуп, мойынын тын'ыдынып турды. Эне оны сезип салды.

— Слер ончогор мени чеберлеп дьадыгар! — деп, эне кюлюмзиренип айтты. — Бойыгарды чеберлебей дьадыгар...

— Чын эмес — деп, дьоктор каруузын берди. — Бис бойыбысты чеберлеп дьадыбыс, чеберлеер учурлу! Кем бойынын' кючин тузазы дьок кородып тургандарга тын' чугулданып дьадыбыс, э-э! Эмди бу мындый — куучынды слер вокзалда аларыгар....

Ол, бу керек канайда эдилетенин энеге дьартап айдып береле, онын' кийининде онын' дьюзине кёрёлё айтты.

Дье дьылыгар, дьен'юлю болзын деп турум!

Андый да болзо, неле де дьёпсинбей дьюре берди. Качан онын' кийининде эжик дьабыла берерде, Людмила табыжы дьок катқырып, энеге базып келди.

— Мен слерди билип турум...

Энени колтыктап алала, ол база катап комнатала араайын басты.

— Менде база уул бар. Ого он юч дьаш, дье ол адазында дьадып дьат. Менин' ёбёгёним — прокурордын' нёкёри. Уулчак онула. Ол кем болор? — деп, мен дьаантайын сананып дьадым. Онын' дьакшынак юни токтой тюжюп, онын' кийининде база катап куучыны санаркаганду ла араайын тёгюле берди.

— Оны, меге дьуук, дьер юстюнде эн' дьакшы улус деп бодоп турган улустардын' чике ёштюзи азырап — юредип дьат. Уулым менин' ёштю де болуп ёзё берер. Ого мениле дьадарга дьарабас, мен ёскё кижинин' адыла аданып дьадып дьадым. Мен оны сегис дьыл кёрбёдим, ол кёп — сегис дьыл!

Ол кёзнёктин' дьанына токтой тюжюп, куу, ээн тен'ери дьаар кёрюп куучынданып турды:

— Ол мениле кожо болгон болзо, мен кючтю болор эдим, дьюрегимде дьаантайын ооруп турган балу дьок болор эди. Керек дезе, ол ёлюп те калган болзо, меге дьен'ил болор эди...

— Слер менин' кёёркийим! з деп, Людмила каткырынып айдып турды. Онызы сюреен дьакшы— энези уулыла коштой, — бу мындый неме каа-дьаа ла болуп дьат.

Власова бойы сакыбаган дьанынан' тын' айдып ийди:

— Э-э, дьакшы! — Онон' сыран'ай дьажытту неме айдып тургандый юнин дьабызадып ийеле, онон' ары куучындап турды: — слер ончозы, Николай Иванович, бастыра чыннын' улустары — база коштой! Кенетийин улус тёрёгён боло берди, — ончозын билип дьадым. Сёстёрди билбей дьадым, дье ёскёзин бастыразын билип дьадым.

— Андый! — деп, Людмила айтты. — Андый...

Эне онын' тёжине колдорын араайын салала, оны араайын ийде салып шымыранып куучындап, бойы да куучындап турганын эби дьок тургандый болды.

— Балдар албатыла барып дьадылар! Менин' билип турга-

ным — телекей юстюнде балдар бастыра дьер сайын барып дьадылар, кайдан' ла — ончозы бир немеге! Эн' дьакшы дьюректер, ак сагышту улустар барып дьадылар, каршу немени ончозын базып, барып, тёгюнди бек буттарыла кыялтазы дьок тепсеп дьадылар. Дьиит, су-кадык улустар бойлорынын' дьен'дирбес кючтерин дьан'ыс немеге — чындыкка апарып дьадылар! Бастыра албатыны ачу-коронго салып турган немени дьен'ерге, бастыра дьер юстюнин' ырыс дьогын дьогылтарга барып, неге де дьарабас немени дьен'ерге барып дьадылар, — дьен'ерлер! Меге бирюзи дьан'ы от кюйдиреribис деп айткан — кюйдюрип ийерлер! Чачылган дьюректерди бириктирерибис деген — бириктирерлер!

Ого ундулып калган молитвалардын' сёстёри сагыжына кирди, дьан'ы бюдюмчиле ёртёп, ол олорды бойынын' дьюрегинен' чедиргендий чыгарып турды.

— Чыннын' ла чек сагыштын' дьолыла барып дьаткан балдар, ончозы сююп турган неме алып барып дьадылар, дьан'ы тен'ериле ончозын бюркеп, сагыштын' ёчпёс одыла ончозын дьарыдып дьадылар. Балдар бастыра албатыны сююген дьалбышта. Дьан'ы дьадын бюдюп дьат. Бу сююгенди кем ёчюрер, кем? Кандый кюч онон' бийик, оны кем дьен'ер? Дьер оны тууган, бастыра дьюрюм онын' дьен'юзин керексип дьат, — бастыра дьюрюм!

Ол дьюрексингенине чагы чыгып, Людмиладан' туура барып, уур тынып отура берди. Людмила кандый да ээжини бузуп ийеринен' коркуп тургандый табыштанбай, чеберленип база туура басты. Ол комнатала чыйрак базып, матовый кёстёриле бойынын' алдын кезе кёрюп дьюрерде, алдындагызынан' бийик тюс, чике билдирди. Онын' каткак кату дьюзи сагыш сананып турганы билдирип, эриндерин тын' тиштенип алган болды. Комнатанын' ичинде табыш дьогы энени тюрген токунадып ийди; Людмиланын' кеберин кёрюп ийеле, эне бурузынып, араайын сурады.

— Мен, — айса болзо, нени-нени дьарабас айдып ийдим эмеш пе?

Людмила тюрген бурулып, ол дьаар кёрюп, коркуган немедий, бир неме токтодорго тургандый, эне дьаар колын сунуп, мен'дешту куучындай берди.

— Ончозы андый, — андый! Дье бу керегинде база куучындабазыбыс. Ол айдылган аайынча артсын. — Онын' ары там табылу айдып турды: — Слерге удабас аттанарга керек, — ыраак ийне!

— Э-э, удабас! Ой менин' кандый сюгюнип турганымды, слер, билген болзогор! — Уулымнын' сёзин, менин' канымнын' сёзин апарарым! Бу сыран'ай бойымнын' тыным ошкош ийне!

Ол кюлюмзиренип турды, дье онын' кюлюмзиренгени Людмиланын' дьюзинде дьарты дьок билдирди. Людмила онын' сюгюнип турганын бойынын' тудунып турганыла соодып туру деп билип, кенетийин ол тудунып турган тынга бойынын' одын уруп ийер тын' кююни тутты, оны ёртёп ийер, — ол база сюгюнчи толо дьюректин' стройында онойып ок табыштанзын. Ол Людмиланын' колдорынан' алып, мынайда айдып, тын' тудуп турды:

— Слер, менин' кёёркийим! Дьадын-дюрюмде бастыра улуска

дьаркын барын билген'де кандый дьакшы, олор оны кёрюп, олорло кююни дьеткенинче кучактай алыжарынын' ёйи келер!

Онын' льакшынак дьаан дьюзи оморкоп, кёстёри отту кюлюмзиренип, кабактары олордын' дьаркынданып турганын канатандырып тургандый кыймыктажып турдылар. Оны дьаан шююлтелер курчай алып, ол дьюреги кюйюп турган неменин' ончозын ла ёткюрген неменин' ончозын олорго салып, дьаркынду сёстёрдин' кату, элбек кристалдарына шююлтелерин дьуунадып турды. Олоры, дьастын' кюнинин' творческий кючиле дьарыдылып турган кюскю дьюректе там кёптёдё бюдюп, анда там ла дьаркындала чечектеп, кёрюнип турды.

— Бу керек — улуска сыран'ай дьан'ы кудай туулгандый болор! Бастыразы — ончозына, ончозы — бастыразына! Мен слерди ончогорды анайда билип дьадым. Чын, слер ончогор нёкёр, ончогор тёрёгён, ончогор дьан'ыс чындык эненин' балдары!

Бойынын' дьюрексиреген толкууна катап алдырып, ол токтой тюжюп, тыныжын алынып алала, сыран'ай бир неме кучактай аларга тургандый, колдорын тын' дьайыштырып айтты:

Качан мен бойымнын' сагыжымда бу — нёкёрлёр деп сёсти айткамда, дьюрегимле келип дьадылар деп угуп дьадым!

Ол бойынын' сагыжына дьетти — Людмиланын' дьюзи кайкамчылу кызарып, эриндери тыркырап, кёзинин' дьаажы ару дьаан тамчыла тоголонып тюжюп турды. Эне оны тын' кучактай алып, бойынын' дьюрегинин' дьен'юзиле оморкоп, табыш дьогынан' каткырды. Качан олор эзендежип турарда, Людмила онын' дьюзи дьаар кёрюп, араайын сурады:

— Слерле болорго кандый дьакшы — билеригер бе?

XXIX

Оромдогы соок кей эмди кургак ла бек ала койды, тамагына кирип, тумчугын кычыклап, бир секундага тыныжын буун ийди. Эне токтой тюжеле, кайра кёрди: ого дьуук толукта дьелбер бёрюктю извозчик турды, ырааkта кандый да кижи корчойып, бажын дьарындарына кийдире тартынып алган барып дьатты, онын' алдында, кулактарын уужанып, солдат казаладып дьюгюрип дьатты.

— Дьарт ла солдадычакты лавкага ийгендер болор! — деп, эне бодойло, онын' буттарынын' алдында кар канайда дьиит табышту чыкыраганын дьакшызына угуп барып дьатты. Вокзалга ол эрте дьетти, онын' поезди белен эмес болды, дье ючинчи класстын' кирлю ышталып калган залында кёп улус дьуулып калган — соок бери путейский ишмекчилерди кийдире айдап салган, извозчиктерди кийдире айдап салган, извозчиктер дьылынарга келген, база кандый да коомой кийимдю дьурты дьок улустар. — Пассажирлер де болгон, бир канча крестьяндар, камду тонду дьоон кодьойым, дьюзи чодыр кызы ла абыс, беш кирелю солдат, токтодынбас мещандр. Улус тан'кылажып, куучындажып чай, аракы ичип турдылар. Буфеттин' дьанында кем де тын' каткырып турды, баш-

тардын' юстюнде ыш толкуланып дьюрюп турды. Эжик ачылып дьызырап турды, качан оны ойто дьаап ийгенде, шилилер тыркырап, шын'ырап турдылар. Тамкынын' ла тузаган балыктын' дьыды тумчукка кирип турды.

Эне эжиктин' дьанында, кёрюндире отуруп алала, сакып отурды. Эжик ачылып турарда, онын' юсти орто соок кей келип, оныз ого дьакшы болуп, ол оны тёжине терен' кийдире тынып турды. Колдорында тююнтилю улустар кирип турды, олор уур кийинип алганына эжикке кысталып керижип, немелерин полго эмезе тактага таштап салала, пальтолорынын' дьакаларынан', дьен'деринен' куруны тюжере кактап, оны сагалдарынан' арчып, юндерин дьарыдып турдылар.

Колында сары чемоданду дьаш кижи кирип келеле, тюрген кая кёрёлё, эне дьаар чике басты.

— Москвага ба? — деп, араайын сурады.

— Э-э. Таняга.

— Бу!

Ол эненин' дьанындагы тактага чемоданын тургузала, тюрген папиросын алып азып алала, бажын кёдюрип бир де неме айтпай экинчи эжик дьаар басты. Эне чемоданнын' соок терезин колыла сыймайла, огочага нактанып алала, сагыжы дьарып, улустарды кёрё берди. Бир минуттын' бажында ол туруп алып, перонго чыгар эжик дьаар дьуук экинчи такта дьаар басты. Чемоданды ол колында дьен'ил тудуп турды, ол дьаан эмес болгон, бажын кёдюрип алала, онын' дьанынча ёдюп дьаткан улустын' дьюзи дьаар кёрюп турды. Кыскачак пальтолу дьаказын кёдюрип алган кандый да дьиит кижи ого табарала, бажы дьаар колын дьан'ып ийеле, унчукпай туура калып ийди. Эне оны кандый да таныш немедий билдирип, ол дьаказынын' ары дьанынан' дьан'ыс кёзиле суркурада кёрюп турганын эне кёрюп алды. Бу кичеемелдю кёс оны кадап ийди, чемодан тудунып турган колы серпиле береле, тудунчаты кенетийин уур болуп барды.

Мен оны кайда да кёргём! — деп, эне сананала, тёжинде коомой билдирип турганын ол сагышла базынып, ёскё сёстёрлё сезиктю болорын билдиртерге бербей, дье дьюреги дезе араайын сооко алдырып турды. Ол дезе ёзюп, тамагы дьаар кёдюрилип, оозын кургак ачула толтурып, бир катап кёрёргё, каяланарга кююни тутты. Ол анайда эдип ийерде, — ол кижи бир будынан' база бир будына чебер базып, ол ло дьеринде туруп дьатты, — ол нени де эдерге сананып баштап тургандый билдирди. Онын' он' колы пальтонын' топчыларынын' ортозына сугуп салган болды, экинчизин карманында тудуп, онон' улам он' дьарды сол дьардынан' бийик немедий билдирип турды.

Эне мен'дебей лавканын' дьанына базып келеле, чебер, табылу, бойында бир неме юзюп ийбеске тургандый отуруп алды. Тюбек болотонын тын' сананган сагыжы онын' алдына ол кижини онын' алдында тургусты — бир катап городтын' ары дьанында дьалан'да Рыбин качкан кийининде, экинчи катап судта кёргём деп билдиртти. Онына кожо, баягы бир околодочный турды. Ого эне бир ка-

тап Рыбиннин' барган дьерин тескери айдып берген. Оны билгендер, оны истеп тургандар — онызы дьарт болгон.

Колго кирдим бе? — деп, эне бойынан' сурады. Онын' кийининде калтыраганыла каруузын берди:

— Айса болзо, дьок болор бо...

Ол ло орто бойын тын'ыдынып кату айтты:

Туттырдым!

Кая кёрюп, нени де кёрбёгён, санаазы дезе улай — телей элбен'дежип, ойто онын' меезинде ёчюп турды.

Чемоданды артызып койоло дьюре берзе?

Дье бажында онон' дьарык чейдирген элбен'деди:

Уулынын' сёзин таштайтаны ба? Андый колго...

Онон' чемоданды бойына дьаба тартып алды.

Акыр, оныла дьюре берзе?.. Качса... деп сананды.

Ол шююлтелер ого сыран'ай ёскё кижинин' чилеп билдирип, кем де олорды тыш дьанынан' онын' ичине кийдирип тургандый болды. Олор оны ёртёп, олордын' ёртёп турганы меезин кадап, сыран'ай от учуктардын' дьюрегине согуп турды. Ооруны кюйбюдирип, юй кижини ачындырып, оны бойынан' ыраадып, Павелден' ле, онын' дьюрегине катап ёзюп калган немеден' туура ийдип, юй кижини ёёркёдип турды. Ол, оны ёштю кюч дьангаксузы дьок кыстап турганы билдирип, онын' дьарындарына ла тёжине базып, ёлюмдю коркудуга тартып, оны базынып тургандый билдирди: онын' чыткыдынын' тамырлары тын' согулып, чачтардын' тёстёрине дьылу боло берди.

Оны бастыразын силкип ийген дьюрегинин' бир дьаан кезем албаданышла, бойына мынайда дьакарып айдала, ол сюмелю, кичинек уян оттордыончозын ёчюрип ийди:

— Уял!

Ого алдындагызынан' дьакшы болуп, ол мынайда кожуп айдала торт тын'ый берди:

Уулын'ды уятка салба! Кем де коркубай дьат.

Онын' кёзи кемнин' де кунуккан, керсю кёзине учурады. Онын' кийининде сагыжына Рыбиннин' дьюзи кирди. Бир кичинек дьюрексирегени онын' ичиндеги бастыра немени тын'ыдып салды. Дьюреги кем дьок энчю согула берди.

— Эмди не болор? — деп, эне кёрюп, сананып отурды.

Шпион сторожты кычырып алала, ого нени де шымыранып, кёстёриле ол дьаар кёргюзип турды. Сторож оны адьыктап кёрюп, тескерлеп турган. Дьанына экинчи сторож дьууктап келеле, тын'дап тура, кабактарын дьемире кёрди. Ол дьаан сёёктю, буурул башту, сагалын кырбаган карган кижи болгон. Онон' шпионго бажын дьёпсингендю эн'илтип ийеле, энези отурган такта дьаар базып брааты, шпион дезе кайдар да дьоголо берди.

Карган сторож мен'дебей алтап, чугулду кёстёриле Власованын' дьюзин шоктоп кёрюп турган. Энези скамейканын' бастыра дьалбагына кайра дьылып алды.

— Дьан'ыс сокпойтон ло болзо...

Сторож онылa коштой тура тюжюп, юнгюр эмес, кату сурады — не кёрюп турун'?

— Нени де эмес...

Дье-дье — уурчы Карган да болзо, — анар ок!

Онын' сёстёри онын' дьюзине согуп ийгендий кёрюнди; ачынчак кыркырак юни, дьаактарын дьара тартып, кёстёрин ойо согуп турган немедий болды...

— Мен бе? Мен уурчы эмес, тёгюндебе! — деп энези бастыра кёксиле кыйгырып ийди, онын' дьюрегин дьаман кемзингенине, ачынчагына ачуга калап, алдындагы неле неме онтозы айланыжа берди. Ол чемоданды силкий тартып ийерде, ол ачыла берди.

— Кёр! Кёр онтозын! — деп, ол кыйгырып, суура тартып алган бир пачка прокламация — чаазындарды бажынын' юстюле дьан'ып турды, табыштын' ортозында кулагында, ол дьуулуп келген улустардын' кыйгызын угуп кёрзё, онон' мынан' улустар тюргенинче дьогюрижип клееткендер.

— Не болды?

— Бу сыщик.

— Бу неме?

— Уурдап алган дежет...

— Ол кирези кижи, ай — ай — ай!

— Мен уурчы эмезим! — деп, кажыла дьанынан' онын' юстюне тыгышпыла курчагылап алган улустарды кёрёлё, бир кезек токунап, энези бастыра юниле айдып турды.

— Кече политический улустарды судтагылагандар, анда менин' уулым Власов болгон, — ол куучын айткан — ол куучын бу! Мен оны улустарга кычыргылазын, чын сёсти билгилезин деп, апарып дьадым...

Кем де онын' колынан' чаазындарды чеберлеп ушта тартып турган, энези дезе колыла кайра талайып, чаазындарды улустардын' ортозы дьаар чачып ийди.

Онын' учун база мактанбас! — деп, кемнин' де коркуган юни кыйгырган.

Чаазындарды кабыра тудуп, койынына, карманына сугуп тургандарды, энези кёрюп турган, — ол онтозы оны базала такып тын'ыдып тургузып салды. Токуналу, тын' ийделю тура, бастыра бойы тын'ыдынып, канайда онын' макатып турганы ёзюп, сыга бастырган сюгюмчизи дьалбыштанып турганын ол сезинип куучынданын чемоданынан' пачкалап салган чаазындарды колыла кабыра тудуп, он' дьанына, сол дьанына олорды кемнин' де тюрген, ачапту колдорына дьер башка буркурада чачып турды.

— Бу мынын' учун менин' уулымды ла онына кожо болгондорды онтозын судтаган, — слер билеригер бе? Мен слерге айдып берерим, слер дезе энезинин' дьюргине онын' буурул чачына — бютсегер, — кече слерге онтогорго чындык сёс дьарлап турган учун, улустарды судтагылагандар! Бу чын деп — мен кече дьарт билип алгам, бир де кижи онына дьёпсинбей тартыжып болбос, бир де кижи!

Дьуулган улус унчукпай барды, тамла тоозы ёзюп, тамла тыгышталып, тынду эди каныла юй кижини курчай алып турган.

— Дьокту дьою, ачаналу база оору дьоболду дьадын улуска олордын' ижи дьетирип дьат. Онтозы бистерге удурлажат — кю-

нюн' кюнге уур иш иштеп, бис бастыра дьюрюмибисте ёлюмзеп турадыбыс, тудушла кир — балкашта, тёгюнде, бистин' кючибисле дезе дьыргагылап, карды дьарылганча ёскё улустар ачапту дьиип, бисти дезе, кындьыдагы ийттер чилеп тудуп, дьаман кёрюп дьат, оны бис билбей турубыс онон' база, коркунып, бис ончозынан коркуп турубыс. Бистин' дьадын-дьюрюмибисле каран'уй тюн каран'уй тюн!

— Андый! — деп, каруузына тунгаксу юн дьан'ыланды.

— Онын' тамагын бекте!

Энези чогула турган улустардын' кийини дьанында шпионды ла эки жандармды сезип алала, ол калганчы пачкаларын берип ийерге мен'деп турды, дье качан колдорын чемоданга сугуп ийерде, анда кемнин' де ёскё кижинин' колына учурады.

— Алыгар, алыгар! — деп ол эн'чейип тура айтты.

— Таркагар! — деп жандармдар кыйгырып, улустарды ийде салып турдылар.

Олор ийдесалып турганына кюн-кюч дьок дьай берип тургандар, бойынын' массазыла жандармдарды кыстагылап, ого кююни дьок то болзо, олорго чаптык эдип тургандар. Олорды дьакшы дьюзюнде дьаан эрю дьакшы кёстю буурая берген чачту юй кижи бойына кююн санааларын кючтю тартып турган база дьюрюмине айрылыжып калган бойы-бойлорынын' юзюлижип калган, эмди олор кандый да бюткюл сёстин' адыла дьылыдылган неме болуп биригип турган, онызын айса болзо кёп дьюректер, дьюрюминин' катузына ачуурканганынан' улам, сакыганынан' ла кююнзегенинен' бери удай берген болор бо? Эн' дьууктары унчукпазынан' тургандар, энези олордын' ачапту-кичемел кёстёриле кёрюп, бойынын' дьюзинде дьылу тыныштарын эзеп турган.

— Бар мынан' карыганак!

— Тургузала алгылап барар!..

— Ах, кедер!

— Кедегер! Таркагар! — Жандармдардын' кыйгылары тамла дьуугынча дьан'ыланып турган. Энезинин' алдындагы улус бут бажында дьайканыжып, бойы-бойлорынан' кабыжып тургандар.

Ончолоры оны он'доорго, ого бюдерге белен ошкош, ого кёрюнип турган, база ол нениле билгенин, бастыразын, бастыра саназын, онын' кючин эзенилип, бастыразын улуска айдарга мен'деп турган. Ол сёстёр онын' дьюрегинин' терен'инен' кайкалап чыгып, бир кожон'го салынып турган, дье ол, ого юни дьетпей, кыркырап, серпилип, юзюлип турганын, бойында эзединип турган.

— Менин' уулымнын' сёстёри — ишмекчи кижинин' тынын садынбастын' ару сёзи! Дьалтанбазынан' садынбасты билип алыгар!

Кемнин' де дьиит кёстёри онын' дьюзи дьаар кайкаганду ла коркуганду кёрюп турды.

Онын' тёжине ийткилеп ийди, турган дьеринен' таштала берелe, тактага отура берди. Улустардын' бажынын' юстюле жандармдардын' колдоры элбен'дегилеп турды, ол колдор улустын' дьакаларынан', дьарындарынан' кайкылап, туура чачкылап, бёрюктерин ушта согуп, удура чачкылап турдылар. Неле неме ончозы карарып,

энезинин' кёстёринде дьайканып, дье бойынын' арыганын дьен'денип, артып калган юниле ол база да кыйгырып турды:

— Ончо албаты, бойлорынын' чагыгарды кара дьан'ыс чак эдип дьуугар!

Жандарм дьаан кызыл колыла оны дьаказынан' ала койып, серпип ийди.

— Унчукпа!

Энези дьиткезиле стенеге согула берди, бир секундка дьюрегиачу ышка кийинеле, онон' базала такып ыжын дьайладала, дьаркынду дьалбырай берди.

— Бас! — деп, жандарм айтты.

— Бир де немеден' коркубагар! Слердин' дьажына тынып турган кыйыннан' ачу бир де кыйын дьок...

Унчукпа деп айдадым! — Жандарм оны колтыгынын' алдынан' тудуп алып, серпиди. Экинчизи база бир колынан' ала койып дьаан алтап, энезин дьедине бердилер.

— Кюнюн' сайын дьюректи челдеп, тёшти кургадып дьат.

Шпион онын' алдына дьюгюрип келеле, онын' дьюзине дьудругыла кекенип, чын'ырып кыйгырды:

—Унчукпа дедим, кёрмёс!

Онын' кёстёри дьаандап суркурай берди, сон'ында тыркыражып турды, полдын' тайкылчак таштарына тееп, кайра чиренип тура — кыйгырды:

— Тирилип келген тынды — ёлтюрип болбос!

— Ийт! —

Колын кыска талайып, шпион онын' дьюзи орто согуп ийди.

Анайда оны, — карган кулугурды! — деген калдьуурган кыйгы дьан'ыланды.

Кандый да кара кызыл неме энезинин' кёзин бёктёп ийди, тусту амтанду кан онын' оозына толо берди.

Кююнзек, дьарык кыйгынын' дьан'ыланганы оны ён'жидип ийди.

— Сокпогор!

— Уулдар!

— Ах, кулугурды сени!

— Бер ого!

— Санааны канла ёчюрип болбос!

Оны дьиткезине, белине ийткигилеп, дьарды орто согуп бажына дьудруктап турдылар. Кыйгы, сыгырт табыш ортодо неле неме ончозы айланып бёёлдёнип турды. Кандый да кою кулак тундургандый неме кулагына кирип, тамагына тыкталып, тыныжын буун турды, буды алдындагы пол ойылып дьайбан'дап турган, буттары бюктелип, эди каны ачу коронго тартылып, уур боло берип, база ал-кючи дьогынан' дьайкалып турды. — Дье онын' кёстёри дезе ёчпёй, база ёскёлёрдин' кёп кёстёрин кёрюп турган — ол кёстёр ого таныш дьалтаныжы дьок, курч отторло кюйюп турган, ол от онын' дьюрегине дьуук болгон.

Оны эжик дьаар ийткилеп турдылар.

Ол колын ушта согуп, эжик дьагынан' тудуна берди.

— Талай кирези канла чындыкты ёчюрип болбос...

Колына согуп ийдилер.

— Дьан'ысла ёшти кёптёдип аларыгар, калдьуулар! ол слергетюжер!

Жандарм оны' тамагынан' ала койып, тумалай берди

Ол кыркырап турды.

— Ырыс дьоктор...

Кем де онын' карузына юнгюр ёксёп турган.

1906г.

Расписка

Осипа Т. Журавлева в том, что много получено шесть овчин, /шесть девяносто пять дней/

23/XII 43 г. Оробец

Горно-Алтайская Областная
БИБЛИОТЕКА

Редактор *Т. М. Тощакова.*

Сдана в набор 16/V-1940 г. Подписано к печати 30/VII-41 г. АН 9927. 60×92 1/16
18,25 печ. листа. 21,67 авт. лист. 54.000 знаков в печатном листе. Тираж 1500

Типография № 1 Облисполкома. Новосибирск, Красный пр. № 20. Зак. № 4079

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. предыд. выдач

Цена 6 сал. руб. 60 анча коп.